

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ
ભાગ - ૫

વાક્ષણિક સાહિત્ય

: પ્રકાશક :

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ
પાલીતાણા-અમદાવાદ-મુંબઈ

करावुसय
शुचुरगाणी

सुवनायुष्टिनाशुवलीकाद्यावाविशहदिरमनामिना॥६०॥रत्रानरणमना

यामा अमा
मुचुडिमा
य निभना

फलदत्रो॥७७॥वाशुमानपमानाहंलाशुचुन्यत्रांगनामदत्रत्रतीवात्रकांन
का॥७७॥ममानरीडनानकादवनामत्रमाननःशुमिउकारदासासपताहाउक
नुकणी॥७७॥मवादवीत्रोत्रनेत्रुसमुहापमिहृथीःशुकिमासेतिनीशुकाचरा
नेविदना॥७७॥विमहमनामत्राकमाराशुवमत्रज्ञताशुसामोवकमी॥

नानिनासासि
दनालाकने
मन्यदामाया
पवीनवेःत्रु
दगागराउउ

नरवमंमिकनाकुपीवतिकजनमीकमिसरमीयकिगामिवा॥७७॥कहुंन
कशुवावनमी॥मसाशुममनमीकगारमगालिनी॥७७॥कनकी॥शु
वशुमिउवपदिहिन॥शुववासातेनिकगादशुववाकेसमेउम॥७७॥सवी
न्यकद्यागमिदियायनमसलोपनेविउसावाकशुशुशुसादनेहद
मिकमेडलो॥शुऊयशुशिरवापस्वकनडाववापनाकिके॥७७॥१२२३म

॥७७॥नकाला
वशुवाशुन
पदनाःमिवा

सावयेवापयमशिया॥७७॥निउन्यशुयशुकादसिपकेसुवुनषना॥मानाथ
नाकशुमासाहृ॥७७॥वदीगनाकरीलाजावासासितयासुवेअवालयययुशु
दावा॥७७॥मदीनारणतिलशुमिमापात्रकशुकावाकीरायाशावशुदिव
तकशुआरिवमः॥७७॥नारत्रशुकाशुतोयात्रमापेउवापेति॥७७॥नकापियु

वावनधुवाधु
अनागाचराः
का॥७७॥शुशु
पथामेनाक
पनीत्यम

ऊशुदत्रो॥७७॥यदगा॥मवनासिकांशोकानरपनिशरी॥दवीषयमिमीर
दाववशुयसो॥७७॥विरमात्रयेवावमावा॥नेसुसाधिनो॥सादेउकाशुद
नामशुमीपिगतशुमी॥७७॥विज्ञानशुतोवाशुनिनिशाशुसावनावा
पिसावादीविनासःसिमातशुयो॥७७॥कवाअसवउकुमावायशुशुशु
दा॥७७॥कतद्योनशुकापापिविकाशुनाशुपीविशुनशुयिकार्येशुशुशु

मोसमत्रुद
वमाशुशु
शुमिवशुमि
निःशुदीशुव

इयंमीलाकगवलिउदेवुवमीशुमिपयवमैविनामियता॥७७॥इ
कविसेशुवावलावलपवा॥७७॥शुशुमीशुशुसासावा॥७७॥कनवासेनने
शुवाता॥७७॥वदशुमिदकुलिगंधाशुशुशुशुना॥७७॥नमरुशुपतिवा
लीलिवकगकिवपसामिवाःशुशुमाशुयता॥७७॥शुशुमावि

दुसापिगाअमशुद
नालेवविदत्रेवस
नपगकाःशुम
शुशुययरायप
निमीयनामि

कगायनावननायमादिरात्रवसेगमा॥नविष्यत्ववाशेयणनाकसेवमीयोन
लिववानन्यटीचुलाइमिराऊदमोवअनिवितारवलिशु॥७७॥कन्यकुशु
मापिता॥७७॥न्यषिवमिताथसेमशुनातानवा॥७७॥कसावशुशुशुशुशुशुशु
मानवाःकगातोहानशु
वेरमानशुयो॥७७॥विपययामऊसिराउगवकगायनपिालिववैशुशुशु

सुवता ॥ १ ॥ अथाथराजकण्ठरात्रयय
घटाः करदिना नद्यामेहराश्रुत्रगाता

सुवतायुधि नद्यवमेकाद्या

रकी ॥ १ ॥ अत्रिभ्रमयामाः क्रमा
॥ ३ ॥ पत्रनिःकलकाः ॥ २ ॥ नः सुचिमादि
यिसना ॥ ४ ॥ धिसास्वापीदिय ॥ ५ ॥ निसना
सुमाश्रिया ॥ ६ ॥ क्रमका ॥

फलदवा ॥ १ ॥ वाश्रमानधमान
का ॥ २ ॥ ममानराजनालकदि
नुसगा ॥ ३ ॥ मवाइवात्रोनकेनुम
नेदिदना ॥ ४ ॥ अविमइमनाम

नाजामिवाववाकासिनावाभिध
निवंचुमिइइमनेननानाकने
स्ववजलाकि क मय्याश्रमा
नपातनपृष्ठयेरापयानेवा ॥ ३ ॥
न्यारासीनिकाश्रुतागराश्रुव

नखनामिकनाज्ञयावते
क्रुष्टावतनमी ॥ ममान
वचमिचपेदिशना ॥ अ
न्यकस्यामिदिशियायन
मिकमेइलो ॥ ३ ॥ जयाधि

यमुावृणकगणाः अय्या ॥ ३ ॥ नकोला
नुमषटा ॥ ३ ॥ राकाजावृमुगाश्रुता
मिहाय ॥ ३ ॥ कर्षुमी नहताः गम्यन
नयातिगयाश्रुता ॥ ३ ॥

मावयेवाययमश्रिया ॥ ३ ॥
नाकसुमासाइरे ॥ ३ ॥ वुरोगम
दवा ॥ ३ ॥ अश्रुदी नाराणानल
तिकश्रुताश्रुता ॥ ३ ॥ नावत्र

अथमे क्रमा ॥ १ ॥ पमसात्रनधुवाधु
पाएनु ॥ सुसा ॥ १ ॥ पदिश्रानाराश्रुता
दकेयवका नैकीकका ॥ ३ ॥ अश्रुः
मेकदियमकासापिधनामीनाम
यश्रुता ॥ ३ ॥ संसापमपनीय ॥ ३ ॥

अश्रुद्वना ॥ १ ॥ ५ ॥ यदणासि
दारव सुधरो ॥ १ ॥ ५ ॥ विरमाधये
माश्रुश्रीमपिरातधना ॥ ३ ॥
पिसाश्रीश्रुतानाम ॥ ३ ॥ निमान
॥ ३ ॥ ५ ॥ ज्ञानश्रुतासुकापा

लायवधुवा नमोसमसुद
ओदवाविदवमाश्रुश्री
॥ ३ ॥ विवतसुश्रिकमिधश्रु
पातालिधयानिसुदेाश्रु

इयनीवाकणदसिद
कविमधुवलावाला
श्रुना ॥ ३ ॥ ५ ॥ वदश्रुमी
॥ ३ ॥ ५ ॥ विवकरादि

प्रनावनी नक्षिसुदवावनाधिणा नमसुदि
इलेननववतानमयासासिठिदश्रुत्रमा
नकनामिसानयिषनुसन्नवराजाः अश्रुः
अश्रुयादिमाः ॥ ३ ॥ कानुश्रुयुयदरोसंधान
बीजनकाश्रुयात ॥ ३ ॥ ५ ॥ विविमाययामदि

कवायनाश्रुननायसाश्रुराश्रुव
निविद्वानयदीश्रुताइश्रीमिरा
सापिताश्रुतास्यश्रुवनिताधम
आनशाः कवािताज्ञानश्रुताश्रु
वंरामानश्रुया ॥ ३ ॥ ५ ॥ विविपयाम

श्री नेमि-विज्ञान-कस्तूरसूरि ग्रंथश्रेणी नं. २१

जैन साहित्यनो बृहद् धतिडास : भाग - ५

लाक्षणिक साहित्य

प्रेरणा

स्व. प. पू. आचार्य श्री विजययंद्रोदयसूरीश्वरजी महाराज
स्व. प. पू. आचार्य श्री विजयअशोकयंद्रसूरीश्वरजी महाराज

श्रुतोपासना

प. पू. आचार्य श्री विजयसोमयंद्रसूरिजी महाराज

सहयोग

वासुपूज्य स्वामी देरासर ट्रस्ट - सरभेज, जि. अमदावाद

प्रकाशक

श्री १०८ जैन तीर्थदर्शन भवन ट्रस्ट

(श्री समवसरण महामंदिर)

पालीताणा-अमदावाद-मुंबई

મુખપૃષ્ઠ પરના ચિત્રનો પરિચય

મુખપૃષ્ઠ પર પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય યાકિની મહત્તરાપુત્ર હરિભદ્રસૂરિના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન થયેલું છે. વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીના જીવનકાળમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરેલું. એમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથોનું પ્રણયન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. આગમિક સાહિત્યની સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકાઓની રચના અને યોગ વિષયક વિશિષ્ટ ગ્રંથો દ્વારા તેમણે જૈન સાહિત્યમાં નવી કેડી કંડારેલી.

વૈદિક શાસ્ત્રોના પ્રકાંડ પંડિત હરિભદ્ર જૈન સાધ્વી યાકિનીએ ઉચ્ચારેલ એક પ્રાકૃત ગાથાનો અર્થ ન સમજતાં તેમના શિષ્ય અને જૈનધર્માનુયાયી બની ગયા. અપૂર્વ જ્ઞાનતેજ, નિષ્પક્ષ વિવેચન શક્તિ, અદ્ભુત ભાષા પ્રભુત્વ અને સૌથી વિશેષ કરુણામય સમભાવના કારણે સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં હરિભદ્રસૂરિજી વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

પ્રસ્તુત ચિત્રમાં

૧. હાથી પાછળ પડવા છતાં જૈન મંદિરમાં ન પ્રવેશતા
૨. યાકિની મહત્તરાના શ્લોકનું શ્રવણ કરતા
૩. અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું લેખન કરતા-કરાવતા આચાર્યશ્રીનું આલેખન થયેલ છે.

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ : ભાગ-૫

લાક્ષણિક સાહિત્ય

લેખક
પં. અંબાલાલ પ્રે. શાહ

અનુવાદક
ડૉ. રમણીક શાહ

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ
પાલીતાણા-અમદાવાદ-મુંબઈ

‘જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ’ની
ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદકો
ડૉ. નગીન શાહ
ડૉ. રમણીક શાહ

પ્રકાશક :

શ્રી અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી,
શ્રી૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ,
૧૧૦, મહાકાન્ત, વી.એસ.હોસ્પીટલ પાસે,
અમદાવાદ-૬.

પ્રકાશન વર્ષ :

ગુજરાતી આવૃત્તિ : પ્રથમ સંસ્કરણ
વિ. સં. ૨૦૬૩, ઈ.સ. ૨૦૦૭

મૂલ્ય : રૂ. ૨૪૦/-

લેસર ટાઈપ સેટીંગ :

મયંક શાહ, લેસર ઈમ્પ્રેશન્સ
૨૧૫, ગોલ્ડ સૌક કોમ્પ્લેક્સ,
ઓફ સી. જી. રોડ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૯.

મુદ્રક :

કે. ભીખાલાલ ભાવસાર
માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સ
૧૨, શાયોના એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર રોડ,
શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪.
ફોન : ૨૫૬૨૬૯૯૬

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ

વાત્સલ્યવારિષિ પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ
શ્રી વિજય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ. સા.

શાસનસમ્રાટ્ પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ
શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મ. સા.

પ્રાકૃતવિશારદ્ પરમપૂજ્ય આચાર્ય
શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ. સા.

પ. પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જૈનના થકી જૈન ધર્મ અને સંઘ
ઉજ્જ્વળા છે એવા જૈન નભોમંડળના
તેજસ્વી તારલાઓ...

પ. પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શુભાશિષ્ય

જૈન સાહિત્યના અપ્રામાણ ગ્રંથ મૌક્તિકા અહીં
પણ વિખરાયેલા તેવા બપાવા સાંભળવા મળે છે. આજથી
સગળા ૩૮ વર્ષ પહેલાં ફરેલા સાગર વિદ્યાનાથે તે
મૌક્તિકાને નોંધ રૂપે એક માળામાં ગૂંથી લેવા સમગ્ર
“જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસ” નામના ૧ થી ૭ માં
હિંદી ભાષામાં પ્રકાશિત કર્યા હતા.

ગુજરાતી વાચકો પાસે પણ આ બધા બપાવાની
પહેંચે તેવા શુભાશિષ્ય શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થ દર્શન ભવન રૂ. ૨૨
હિંદી સાંભળવાનું ગુજરાતી પ્રો. પ્રા. નાગનાથ શાહ તથા
પ્રો. રમણીકાનાથ શાહ પાસે કરાવી “જૈન સાહિત્યને બૃહદ્-
ઇતિહાસ” ભા. ૧ થી ૭ પ્રકાશિત કરવા નિમિત્ત કર્યો

અમે તેમના આ પ્રયાસને અંતરથી આવાહીએ
છીએ અને હૈયેથી શુભાશિષ્ય આપને બજાવએ છીએ કે તમરા
આ પ્રયાસને ગુજરાતી સાગરો, વિદ્યા સુઓ, વાચકો ઉભા થયા
પર્યાયશે. જૈન સાહિત્યના અનંત વિષયોની બપાવાની
મેળવા અમરની ઉપાસના દ્વારા અવશ્ય અનુકર મેળવશે
તેવી શુભે

ભા. - ૨૧ જુલાઈ ૧૯૨૨

ભા. - અશોકવિહાર

વિ. સં. ૨૦૬૦ મહા. શુ. ૧૩ ભુવંચાર
ગોવાસાપારેંક સુબંધ

સહયોગ દાતા

વાસુપૂજ્ય સ્વામી દેરાસર ટ્રસ્ટ,
સરખેજ, જિ. અમદાવાદ

સ્વસ્તિ શ્રી શાસનપ્રભાવકાર્ય શ્રી વિજય હીરસૂરિશ્વરજી મહારાજ તથા સેંકડો વર્ષોમાં રાજનગર, અમદાવાદથી નીકળેલા શ્રી સિદ્ધગિરિરાજના અનેક છ'રી પાળતા યાત્રાસંઘોના ચરણરજથી પવિત્ર બનેલા શ્રી સરખેજના શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામી ભગવંતના પ્રાચીન પ્રાસાદનો શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર જરૂરી જિજ્ઞોંદ્વાર કરાવી તેમાં આગળના ભાગમાં શ્રી ચંદ્રમુખજીનું સુંદર મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે. મુખ્ય પ્રાસાદમાં મૂળનાયક શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવંતાદિ પાંચ પ્રાચીન જિન બિમ્બોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા, તેમજ શ્રી કલિકુંડ પાર્શ્વનાથજી, શ્રી મહાવીર સ્વામીજી આદિ ૬ જિન બિમ્બોની તથા ચંદ્રમુખજીના પ્રાસાદમાં શ્રી કુંથુનાથજી ભગવંતના ચાર જિન બિમ્બોની સાબરમતીમાં વિ.સં. ૨૦૩૨ના માગસર સુદ ૩ ના અંજનશલાકા કરાવી સરખેજ લાવવામાં આવેલ છે અને તે પ્રાચીન અર્વાચીન કુલ ૧૫ જિન બિમ્બોની પ્રતિષ્ઠા વિ.સં. ૨૦૩૨ વીર સં. ૨૦૫૨, નેમિ સં. ૨૭ વર્ષના માગસર સુદ ૬ સોમવારના શુભ મુહૂર્તે ૧૦ દિવસના મહોત્સવપૂર્વક પરમ પૂજ્ય શાસનસમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્ વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મ. ના પટ્ટધર પ.પૂ.આ.મ.શ્રી વિજય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટધર પ. પૂ. ધર્મરાજ આ.મ.શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજના આશીર્વાદ તેમ આજ્ઞાથી તેઓશ્રીના પટ્ટધર પ.પૂ.આ.મ.શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વર મહારાજના વરદ હસ્તે કરાવવામાં આવી છે.

આ પ્રાસાદના જિજ્ઞોંદ્વાર માટે પ.પૂ.આ.મ.શ્રી વિજયમેરૂપ્રભસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી આર્થિક સહયોગ મળેલ છે.

સરખેજ તીર્થ અમદાવાદથી તદન નજીક હોવાથી એક અનોખા જૈન

તીર્થ તરીકે ઉપસી આવેલ છે. અહિંયા શ્રી પદ્માવતી માતાજી તથા ચક્રેશ્વરી માતાજી બિરાજમાન છે. રવિવાર, બેસતો મહિનો તથા પુનમ ભરવા સેંકડો યાત્રાળુ આવે છે. તદ્ઉપરાંત કારતક સુદ ૧૫ તથા ચૈત્ર સુદ ૧૫ ના રોજ શ્રી શેત્રુંજયતીર્થ પટ્ટ બાંધવામાં આવે છે આ દિવસે યાત્રાળુ ખૂબ જ હોય છે આ તીર્થ સાધુ-સાધ્વીજીના વિહારનું મુખ્યધામ છે.

આ તીર્થ આઠ માસ દરમ્યાન સાધુ-સાધ્વીજીની ચરણરજથી પવિત્ર બનેલ તીર્થ છે. અહિંયા સાધુ સાધ્વીજીની વૈયાવચ્ચનું સુંદર આયોજન છે. અહિંયા રાજનગરથી આવતા નાના-મોટા સંઘોને ઉતારા માટે સુંદર આયોજન છે. ધર્મશાળા, ભાતાખાતાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે. અહિંયા આવનાર દરેક યાત્રાળુને ભાતુ કાયમ(૩૬૫ દિવસ) આપવામાં આવે છે.

પ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રી ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી તથા પ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રી અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસ ભાગ - ૫ના પ્રકાશન માટે આ સંસ્થાએ આર્થિક સહયોગ આપેલ છે.

વિવિધ વિષયોમાં જૈન લેખકોનું પ્રદાન

ભારતીય વાઙ્મયને પૂર્વના પ્રાજ્ઞ જૈનાચાર્યોએ સમયે સમયે પોતાની પ્રતિભાના વૈભવથી સમૃદ્ધ બનાવવા અપૂર્વ યોગદાન આપેલ છે.

આગમ, જૈનદર્શન કે પ્રકરણો જ નહિ પરંતુ ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, કોશ, જ્યોતિષ, વૈદ્યક આદિ એવો કોઈ વિષય બાકી નહિ હોય કે જેને તે મહાપુરુષોએ પોતાની અનોખી કલમથી કંડાર્યો નહીં હોય...

જૈન સાહિત્યના બૃહદ્દ ઈતિહાસ ભાગ - ૧, ૨, ૩ અને ૪ દ્વારા આપણે આગમ ઈત્યાદિ સાહિત્યનો પરિચય કર્યો. આ ભાગ પાંચમામાં આપણે જૈનોએ લાક્ષણિક સાહિત્યમાં કરેલ પ્રદાનનો પરિચય મેળવીશું.

લાક્ષણિક અર્થાત્ શાસ્ત્રીય કે વૈજ્ઞાનિક વિષયો જેવા કે વ્યાકરણ, કોશ, અલંકાર, છંદ ઈત્યાદિ સાહિત્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથો, સંગીત, નાટક, કલા ઈત્યાદિ લલિતકળાના વિષયો, ગણિત, જ્યોતિષ, શુકન વિદ્યા, નિમિત્ત સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સમુદ્રશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ જ્યોતિષના વિષયો ઉપરાંત આર્યુવેદ, અર્થશાસ્ત્ર, નિતીશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, રત્નશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ અનેક વિષયોના જૈન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથોનો અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

પરમ પૂજ્ય મોટા મહારાજશ્રી (પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય ચંદ્રોદય-સૂરીશ્વરજી મ. સા.) તથા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી (પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.) ની પાવન પ્રેરણાથી જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસના સાત ભાગ ઉપરાંત પ્રમાણમીમાંસા અને જૈન ધર્મ-દર્શન મળી નવ ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું નક્કી થયેલું તે પ્રમાણે શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓને પ્રેરણા કરી - મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી શ્રી અનિલભાઈ ગાંધીએ પ્રો. શ્રી રમણીકભાઈ શાહ તથા પ્રો. શ્રી નગીનભાઈ શાહ પાસે ગુજરાતી કરાવ્યું. જુદાજુદા શ્રી સંઘોએ પૂજ્યશ્રીની વાતને સ્વીકારી સંપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો. તેની ફળશ્રુતિરૂપે આ સાતે ભાગ ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે.

બંને પૂજ્યશ્રીઓની હયાતી દરમ્યાન ભાગ ૧, ૨, ૪, ૬ તથા પ્રમાણમીમાંસા અને જૈન ધર્મ-દર્શન પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા હતા. આ દરમ્યાન બંને

(૧૦)

પૂ. ગુરુભગવંતો કાળધર્મ પામ્યા. બંને ગુરુભગવંતો આજ આપણી સામે સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમની પ્રેમાળ પ્રેરણા ભરી સ્મૃતિ આપણી પાસે છે અને તેના સહારે તેમણે સોંપેલું કાર્ય આપણે પૂરું કરીશું.

એ જ

વિ.સં. ૨૦૬૩, જેઠ સુ. ૧,
અમદાવાદ.

પ.પૂ.આ. શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી
મ. ના ગુરુબંધુ પૂ. ગુરુદેવ(પ.પૂ.આ.શ્રી
વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.)ના
ચરણકિંકર સોમચંદ્ર વિ.

પ્રકાશકીય

(ગુજરાતી આવૃત્તિ)

શાસન સમ્રાટ શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પદ્ધર પ.પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી પ્રસિદ્ધ જૈન સંસ્થા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ દ્વારા જૈન ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. સંસ્થાએ આ પહેલાં ગ્લોરી ઓફ જૈનીઝમ, ૧૦૮ તીર્થદર્શનાવલિ, એસેન્સ ઓફ જૈનીઝમ જેવા વિવિધ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરેલ છે. સંસ્થાએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી જેવી મહત્વની ભાષાઓમાં અનેક પ્રકારના જૈન સાહિત્યના જે ગ્રંથો પ્રકાશિત કરેલ છે તેની સૂચિ આ ગ્રંથના અંતે આપેલ છે. તે જોતાં જ સંસ્થાની પ્રકાશન પ્રવૃત્તિનું મહત્વ જણાઈ આવશે.

ભગવાન મહાવીરની ૨૬મી જન્મ-શતાબ્દી પ્રસંગે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોએ જૈન ધર્મના વિશ્વકોશ જેવા કોઈ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યના પ્રકાશનની અભિલાષા વ્યક્ત કરી. તે સમયે જૈન વિશ્વકોશના પ્રકાશન અંગે ભારતમાં અને ભારત બહાર કેટલીક યોજનાઓ બની, અમે તેમાં સહકાર આપવા નિર્ણય કર્યો. પરંતુ વાત આગળ વધી નહીં. જૈન વિશ્વકોશની આવી જ એક મિટીંગ વખતે જાણીતા જૈન વિદ્વાન ડૉ. નગીનભાઈ શાહે સૂચન કર્યું કે જૈન વિશ્વકોશ હાલ કરી શકાય કે નહીં પરંતુ એક મોટું કાર્ય— જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસનું— કરવા જેવું છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૧ દરમ્યાન હિન્દી ભાષામાં ૭ ભાગમાં લખાયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ” ના ગુજરાતી અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની તેમણે સૂચના કરી. મિટીંગમાં હાજર રહેલા શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાનના પૂર્વનિયામક ડૉ. સાગરમલજી જૈને તરત જ આ કાર્ય કરવાની અનુમતિ આપી.

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો સાથે આ અંગે વાત કરતાં તેઓએ અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક

આ કાર્ય તત્કાળ હાથ ધરવા સૂચના કરી. સંસ્થાએ અનુવાદની યોજના બનાવી, ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદન-અનુવાદનનું કાર્ય દર્શનશાસ્ત્રના પ્રકાંડ વિદ્વાન અને લા.દ.ભારતીય વિદ્યામંદિરના પૂર્વનિયામક ડૉ. નગીનભાઈ શાહ તથા પ્રાકૃત ભાષા-સાહિત્યના જાણીતા વિદ્વાન અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત-પાલિ વિભાગના પૂર્વ-અધ્યક્ષ ડૉ. રમણીકભાઈ શાહને સોંપ્યું.

આ રીતે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોના આશીર્વાદથી જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસના ૭ ભાગોના અનુવાદનું કાર્ય ચાલુ થયું. ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૬ના ગુજરાતી અનુવાદ-ગ્રંથો ઉપરાંત પ્રમાણમીમાંસા તથા જૈન ધર્મ-દર્શન પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. પ્રસ્તુત ભાગ-૫ “લાક્ષણિક સાહિત્ય” પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. બાકી રહેલ ભાગ ૭ પણ આ સાથે જ પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે. વળી આ બધા ભાગોનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કરવાની અમારી ભાવના છે.

અમને અત્યંત ખેદ છે કે આ પ્રકાશન કાર્ય પૂર્ણ થાય તે દરમ્યાન પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. કાળધર્મ પામ્યા. બંને આચાર્ય ભગવંતો આજ આપણી સામે સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમની પ્રેમાળ પ્રેરણા ભરી સ્મૃતિ આપણી પાસે છે અને તેના સહારે પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વર મ.સા.ની રાહબરી તળે તેમણે સોંપેલું કાર્ય આપણે પૂરું કરીશું.

પ્રસ્તુત ભાગ-૫ના અનુવાદ માટે અમે ડૉ. રમણીકભાઈ શાહનો આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાન, વારાણસી તથા તેના પૂર્વનિયામક ડૉ. સાગરમલજી જૈનનો અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની પરવાનગી આપવા માટે આભાર માનીએ છીએ.

ભાગ-૫ના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ વાસુપૂજ્ય દેરાસર ટ્રસ્ટ, સરખેજ, જિ. અમદાવાદનો આભાર માનીએ છીએ.

ઉત્તમ છાપકામ માટે લેસર ઇમ્પ્રેશન્સવાળા શ્રી મયંક શાહ તથા માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી કનુભાઈ ભાવંસાર અને સુંદર સચિત્ર ટાઈટલ ડિઝાઈન માટે કીંગ ઈમેજ પ્રા. લી.ના ડાયરેક્ટર શ્રી જીવણભાઈ વડોદરિયાનો આભાર માનીએ છીએ.

તા. ૧-૬-૨૦૦૭

અમદાવાદ

—અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી,

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ

સંપાદકીય

(ગુજરાતી આવૃત્તિ)

ભગવાન મહાવીરની ૨૬મી જન્મ શતાબ્દીના ઉપલક્ષમાં શાસન સમ્રાટ શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટધર પ.પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી પ્રસિદ્ધ જૈન સંસ્થા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ દ્વારા જૈન સાહિત્ય વિષયક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધરવાની ઇચ્છા સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી અનિલભાઈ ગાંધીએ વ્યક્ત કરી ત્યારે અમે તેમને શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસી દ્વારા ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૧ દરમ્યાન હિન્દી ભાષામાં ૭ ભાગમાં લખાયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ” ના ગુજરાતી અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની સૂચના કરી. તેમણે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સાથે મંત્રણા કરી અનુવાદની યોજના બનાવી, ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદન-અનુવાદનનું કાર્ય અમને સોંપ્યું.

પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ ગ્રંથમાલા (ક્રમાંક ૬, ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૨૦, ૨૪)માં સાત ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ”ના માનદ્ સંપાદકો પં. દલસુખભાઈ માલવાણિયા અને ડૉ. મોહન લાલ મેહતા હતા. તેની બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૮૯ થી ૧૯૯૮ દરમ્યાન પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના સંપાદક ડૉ. સાગરમલ જૈન હતા. ઉપરોક્ત ૭ ભાગોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અમે પ્રથમ ભાગમાં આપ્યો છે.

ભાગ-૧, ૨, ૩, ૪ અને ૬નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે. આ ઉપરાંત આ જ શ્રેણીમાં પ્રમાણમીમાંસા તથા જૈન ધર્મ-દર્શન પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. પ્રસ્તુત ભાગ ૫ “લાક્ષણિક સાહિત્ય”નો અનુવાદ ડૉ. રમણીક શાહે કરેલ છે. આ ભાગના મૂળ લેખક પં. અંબાલાલ પ્રે. શાહ હતા. આ મહાનુભાવનું ઋણ સ્વીકારી તેમના પ્રત્યે સાદર કૃતજ્ઞતા જ્ઞાપિત કરીએ છીએ.

આધુનિક ભારતીય સાહિત્યમાં સન્માનપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતના વિશાળ જૈન અને જૈનેતર સમાજને જૈન

સાહિત્યનો સર્વાંગપૂર્ણ પરિચય આપવા સમર્થ છે.

આવા મહત્વપૂર્ણ અને બૃહત્કાય ગ્રંથનું પ્રકાશન હાથ ધરવા માટે પ્રેરક આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય-અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો જૈન સમાજ સદાકાળ ઋણી રહેશે. બંને આચાર્ય ભગવંતો કાળધર્મ પામતાં ટૂંકા સમય માટે પ્રકાશન કાર્ય વિલંબમાં પડ્યું હતું, પરંતુ પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણા અને નિશ્રામાં બાકી રહેલ ગ્રંથોનું પ્રકાશન શીઘ્ર કરી શકાશે. પ.પૂ.આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજીના અમે આ બદલ ઋણી છીએ.

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણનો અને પ્રકાશન કાર્ય અંગેની સઘળી વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્વક ગોઠવી આપનાર મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી અનિલભાઈ ગાંધીનો અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ

તા. ૧-૬-૨૦૦૭

નગીન શાહ

રમણીક શાહ

(ગુજરાતી આવૃત્તિના માનદ સંપાદકો)

પ્રાચીન ભારતની વિમાન-વિદ્યા
-ડૉ. એસ. કે. ભારદ્વાજ

ऋણ स्वीकार

अमो आભારી છીએ

- પરમ પૂજ્ય સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયસોમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ તથા અન્ય મુનિ ભંગવતોના.
- ભાગ-૫ “લાક્ષણિક સાહિત્ય” ના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ વાસુપૂજ્ય દેરાસર ટ્રસ્ટ, સરખેજના.
- આ પ્રકાશનના આર્થિક સહયોગમાં ફાળો આપનાર અનેક સંસ્થાઓ તથા દાતાશ્રીઓના.
- શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસીના તથા તેના પૂર્વ નિયામક ડૉ. સાગરમલજી જૈનના.
- ગુજરાતી આવૃત્તિના માનદ્ સંપાદકો ડૉ. નગીનભાઈ શાહ તથા ડૉ. રમણીકભાઈ શાહના.
- ઉત્તમ છાપકામ માટે લેસર ઈમ્પ્રેશન્સવાળા શ્રી મયંક શાહ તથા માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી કનુભાઈ ભાવસાર અને સુંદર સચિત્ર ટાઈટલ ડિઝાઈન માટે કીંગ ઈમેજ પ્રા. લિ. ના ડાયરેક્ટર શ્રી જીવણભાઈ વડોદરિયાનાં.

લિ.

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ.

પ્રાચીન ભારતની વિમાન-વિદ્યા

પ્રાચીન ભારતની આત્મ-વિદ્યા, તેનો દાર્શનિક વિવેક અને વિચારોનો મહિમા તથા ગરિમા તો સર્વ સ્વીકૃત જ છે. પશ્ચિમી દેશોના દાર્શનિક વિચારકોએ તેની ખૂબ-ખૂબ પ્રશંસા રૂપે નાના-મોટા અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. જો ભારત પોતાની અધ્યાત્મવિદ્યામાં જગદ્ગુરુ હતું તો પોતાની વૈજ્ઞાનિક વિદ્યા, વૈભવ અને સમૃદ્ધિમાં પણ અદ્વિતીય હતું, તે ઈતિહાસસિદ્ધ વાત છે. નાલંદા તથા તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયો તે વાતનાં જ્વલંત સાક્ષી છે. પ્રાચીન ભારતના વેપારીઓ જ્યારે ચારે તરફ દેશ-દેશાંતરોમાં પોતાના વિકસિત વિજ્ઞાનથી ઉત્પાદિત અનેક પ્રકારની સામગ્રી લઈ જતા હતા, તો તે દેશોના નિવાસી ભારતને એક અતિ વિકસિત તથા સમૃદ્ધ દેશ સ્વીકારતા હતા અને આ દેશ તરફ ખેંચાઈ આવતા હતા. કોલંબસ આ જ ભારતની શોધમાં નીકળ્યો હતો પરંતુ દિશા ભૂલી જવાને કારણે જ તેને અમેરિકા દેશ મળ્યો અને તેના સમીપવર્તી દ્વીપોને તે ભારત સમજ્યો તથા ત્યાંના લોકોને ‘ઈન્ડિયન’, અને દ્વીપો પછીથી પશ્ચિમ ભારત (West Indies) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તેને પોતાની ભૂલની ખબર પછીથી પડી. આ જ ભારતને પ્રાપ્ત કરી તેનો વૈભવ લૂંટવાના ઈરાદાથી જ એલેક્ઝાંડર અને મહમ્મદ ઘોરી તથા ગજની તેની તરફ આકર્ષાયા હતા. કહેવાનો આશય એ છે કે પ્રાચીન ભારત વિજ્ઞાન-વિદ્યા તથા કલા-કૌશલ્યમાં પણ પ્રવીણતા અને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલ હતું. તેની વસ્ત્રકલાઓ અદ્દશ્ય વસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરતી એટલે કે વિશ્વમાં અનુપમેય વસ્ત્ર તૈયાર કરતી હતી એ પણ ઐતિહાસિક વાતો છે. મહારાજા ભોજના કાળમાં પણ અનેક પ્રકારની કળાઓ, યંત્રો તથા વાહનોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિ કલાક સો યોજન દોડતો ‘અશ્વ’, સ્વયં ચાલનાર ‘પંખો’ વગેરેનું પણ વર્ણન મળે છે. તે સમયના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં એમ પણ લખ્યું છે કે રાજા-મહારાજાઓ પાસે અંગત વિમાનો હતાં.

ઋગ્વેદ (૮. ૧૧. ૭ તથા ૧. ૧૧૮. ૧, ૪)માં ચેરથ, ચેડનસઃ અર્થાત્ આકાશગામી રથ, કે શ્યેન-બાજ પક્ષી વગેરેની ગતિવાળા આકાશગામી યાન બનાવવાનું વિધાન કેટલીય જગ્યાએ મળે છે. વાલ્મીકીય રામાયણમાં લખ્યું છે કે શ્રીરામચન્દ્રજી રાવણ પર વિજય મેળવી, તેના ભાઈ વિભીષણ તથા અન્ય અનક મિત્રો સાથે એક જ વિશાળકાય ‘પુષ્પક’ વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા પાછા ફર્યા હતા. રામાયણમાં ઉક્ત ઘટના નિમ્નોક્ત શબ્દોમાં વર્ણિત છે :—

अभिषिच्य च लंकायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं....

..... अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्करेण सुहृद्वृतः ॥

(બાલકાંડ ૧. ૮૬)

આ જ રીતે અયોધ્યા નગરીના વર્ણન પ્રસંગે કવિ કહે છે કે આ નગરી વિચિત્ર આઠ ભાગોમાં વિભક્ત છે, ઉત્તમ તથા શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત નર-નારીઓથી અધિવાસિત છે તથા અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી સુસજ્જિત અને વિમાન-ગૃહોથી સુશોભિત છે (ચિત્રામણપદાકારાં વરનારીગણાયુતામ । સર્વરત્નસમાકીર્ણાં વિમાનગૃહશોભિતામ્-બાલ૦ પ. ૧૬). શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ 'વિમાનગૃહ' શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક વાસ્તુવિદ્યા (Architecture) અર્થમાં તે ગૃહ જે ઉડતા વિમાનો સમાન અત્યંત ઊંચા તથા અનેક ભૂમિઓ (માળ)વાળા ગગનચુંબી ભવનો જેમની ઉપર બેઠેલ લોકોને પૃથ્વી પરની વસ્તુઓ ખૂબ જ નાની-નાની દેખાય, જેવી વિમાનમાં બેસનારને દેખાય છે. અર્થાત્ તે સમયે લોકોએ વિમાનમાં બેસી ઊપરથી આવા જ દશ્યો જોયાં હશે. બીજો અર્થ 'વિમાન-ગૃહ'નો એમ થઈ શકે છે કે જેમને આજે આપણે Hangers કહીએ છીએ અર્થાત્ જ્યાં વિમાનો રાખવામાં આવતાં હતાં. તે સમયમાં વિમાનો હતાં તથા રાખવામાં આવતાં હતાં અને બનાવવામાં આવતા હતા તે આ જ સર્ગના ૧૮મા શ્લોકથી પ્રમાણિત થાય છે :-

‘વિમાનમિવ સિદ્ધાનાં તપસાધિગતં દિવિ ।’

અયોધ્યા નગરીની નગર-રચના (Town Planning) વિષયમાં વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે આ નગરી એવી વસાવેલી કે વિકસિત ન હતી કે ક્યાંક ખાલી ભૂમિ પડેલી હોય, કે ક્યાંક અતિ ગીચ વસ્તી હોય, એટલે કે તે એટલી સંતુલિત તથા સુસજ્જિત રૂપે બનેલી હતી કે જાણે - ‘તપસા સિદ્ધાનાં દિવિ અધિગતં વિમાનમ્ ઇવ ।’ અર્થાત્ વિમાન-નિર્માણ વિદ્યામાં નિષ્ણાત સિદ્ધશિલ્પીઓ દ્વારા આકાશમાં ઊડતું વિમાન હોય. પતંગ ઉડાડનાર એક બાળક પણ તે જાણે છે કે જો પતંગનો એક પક્ષ (પાસુ) બીજા પક્ષની અપેક્ષાએ ભારે હોય કે બંને પક્ષ સંતુલિત ન હોય તો તેની પતંગ ઊંચે ન ઊડતાં એક તરફ ઝૂકી નીચે પડી જશે. આ જ ભાવ અભિવ્યક્ત કરવા માટે વિમાનના બંને પક્ષ સિદ્ધ હોય એવું દૃષ્ટાંત આપી નગરના બંને પક્ષોને સમવિકસિત દર્શાવવા માટે વિમાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રાચીન ભારતમાં વાસ્તુવિદ્યામાં પ્રવીણ શિલ્પીઓ (Expert Architects) જળાશયો, નદીઓ કે સમુદ્રતટોની નજીક નગર નિર્માણ કરતા હતા. પાટલીપુત્ર (પટણા) નદીના કિનારે ૧૮ યોજન લાંબુ નગર બનેલ હતું. અયોધ્યા પણ સરયુ-

તટ પર ૧૨ યોજન લાંબું વસેલું તેમ નોંધાયું છે. નગરના મધ્યભાગમાં રાજગૃહ, સંઘગૃહાદિ રહેતાં અને બંને પક્ષોમાં અન્ય ભવન ગૃહાદિ બનાવવામાં આવતા હતા. નગરનો આકાર, પાંખોને ફેલાવી ઊડતા રથેન (બાજ પક્ષી) કે ગીધ પક્ષી જેવો રહેતો.

મહારાજા ભોજના સમયમાં પણ વાયુયાન કે વિમાન ઊડતા હતા. તેમના સમયમાં રચાયેલ એક ગ્રંથ ‘સમરાજ્ઞણસૂત્રધાર’માં પારાથી ઊડાડવામાં આવતાં વિમાનનો ઉલ્લેખ આવે છે :-

લઘુદારુમયં મહાવિહઙ્ગં દૃઢસુશ્લિષ્ટતનું વિધાય તસ્ય ।

ઉદરે રસયન્ત્રમાદધીત જ્વલનાધારમધોડસ્ય ચાતિ(ગ્નિ)પૂર્ણમ્ ॥

(સમરાં યન્ત્રવિધાન ૩૧. ૮૫)

અર્થાત્ તેનું શરીર સારી રીતે જોડાયેલું તથા અતિદૃઢ હોવું જોઈએ, તે વિમાનના પેટ (Belly)માં પારાયંત્ર સ્થિત હોય અને તેને ગરમ કરવાનો આધાર અને અગ્નિપૂર્ણ (દારૂગોળો, Combustible Powder)નો પ્રબંધ તેમાં હોય.

‘યુક્તિકલ્પતરુ’માં પણ આ જ પ્રમાણે વર્ણન છે :-

‘વ્યોમયાનં વિમાનં વા પૂર્વમાસીન્મહીભુજામ્’ (યુક્તિયાનં ૫૦)

આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયના રાજાઓ પાસે વ્યોમયાન તથા વિમાન રહેતા હતા. અમારી સમજ મુજબ વ્યોમયાન તથા વિમાન શબ્દો વડે વિમાનોમાં મિત્રતા સૂચિત કરવામાં આવી છે. વ્યોમયાનથી વિમાન ક્યાંય અધિક ગતિ તથા વેગવાન હતા.

જે રીતે કાળના વિકરાળ જડબામાં દેશોના વિકસિત નગરો તથા અપરિમિત વિભૂતિઓ ભૂમિમાં દબાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે તે જ રીતે ભારતની સમૃદ્ધિ તથા તેનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય પણ વિદેશી જુલમગારોના વિપ્લવી આક્રમણો અને તેમની બર્બરતાને કારણે નષ્ટ થયું, તેનાં અસંખ્ય ગ્રંથોનો લોપ તથા વિધ્વંસ થઈ ગયો. જે રીતે આજકાલ ભારતીય રાજકીય પુરાતત્ત્વ વિભાગ ભારતની દબાયેલી ભૂમિગત સંસ્કૃતિને ખોદી-ખોદી પ્રદર્શિત કરી રહ્યો છે, તેમાં ખેદ એ વાતનો છે કે એટલું ધ્યાન ભારતના દબાયેલા સાહિત્યને શોધવામાં નથી આપતો. અમારી ધારણા છે કે હજી પણ ખૂબ સાહિત્ય દટાયેલું પડ્યું છે. કેટલાક સમય પહેલાં જ શ્રી વામનરાય ડા. કોકટનૂરે અમેરિકન કેમિકલ સોસાયટીના અધિવેશનમાં વાંચેલા એક નિબંધમાં હસ્તલિખિત “અગસ્ત્ય-સંહિતા”નું નામ આપ્યું અને તેમાંથી વિમાન ઊડાડવાનું

વર્ણન કર્યું તથા એમ પણ કહ્યું કે ‘પુષ્પક વિમાન’ના આવિષ્કારક મહર્ષિ અગસ્ત્ય હતા. આ વિષયમાં કેટલાક લેખ ફરી વિશ્વવાણીમાં પણ પ્રકાશિત થયા હતા.

પ્રાચીન ભારતના લુપ્ત તથા અજ્ઞાત સાહિત્યની શોધ માટે બ્રહ્મમુનિજીએ નિશ્ચય કર્યો કે અગસ્ત્ય-સંહિતા શોધવામાં આવે. આ જ શોધમાં તેઓ વડોદરાના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને અગસ્ત્ય-સંહિતા તો ન મળી પરંતુ મહર્ષિ ભરદ્વાજના ‘યંત્રસર્વસ્વ’ નામક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથનો બોધાનન્દ યતિની વૃત્તિસહિત “વૈમાનિક-પ્રકરણ” નામક અપૂર્ણ ભાગ પ્રાપ્ત થયો. તે ભાગની તેમણે પ્રતિલિપિ કરી. ઉક્ત પુસ્તકાલયમાં બોધાનન્દ વૃત્તિકારે પોતાના હાથે લખેલી નહીં પરંતુ પછીની લખાયેલી હસ્તપ્રત છે. બોધાનન્દે ખૂબ વિદ્વત્તાપૂર્ણ શ્લોકબદ્ધ વૃત્તિ લખી છે પરંતુ પ્રતિલિપિકારે લખવામાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ તથા ત્રુટિઓ કરી છે. બ્રહ્મમુનિજીએ આ ગ્રંથનો હિન્દીમાં અનુવાદ કરી સન્ ૧૯૪૩માં છપાવ્યો અને આ લેખકને પણ એક પ્રતિ ઉપહારસ્વરૂપ મોકલી. તે ‘વિમાન-શાસ્ત્ર’ અતિ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તક હતું આથી અમે તેને હિન્દૂ વિશ્વવિદ્યાલય, બનારસમાં પોતાના એક પરિચિત પ્રાધ્યાપક પાસે, આ ગ્રંથમાં પ્રયુક્ત પારિભાષિક શબ્દો, કલાઓને પોતાના વૈજ્ઞાનિક યંત્રવિદોની સહાય લઈ કેટલીક નવી શોધ કરવા મોકલ્યું. પરંતુ અમારી એક વર્ષની લાંબી પ્રતીક્ષા પછી આ ગ્રંથ અમારી પાસે એવી નોંધ સાથે પાછો આવ્યો કે તેની પર મહેનત કરવી વ્યર્થ છે. અમે તેને ફરી અલીગઢ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ છ માસ માટે વિજ્ઞાનકોવિદો પાસે રાખ્યો. પરંતુ તેમણે પણ કોઈ રસ ન દાખવ્યો. આ રીતે આ લુપ્ત સાહિત્ય અમારી પાસે લગભગ ૯ વર્ષ પડ્યું રહ્યું.

૧૯૫૨ની ગ્રીષ્મઋતુમાં એક અંગ્રેજ વિમાનશાસ્ત્રી (Aeronautic Engineer) અમારા સંપર્કમાં આવ્યા. તેમનું નામ છે શ્રી હોલે (Wholey). જ્યારે અમે તેમની સમક્ષ આ પુસ્તિકાનું વર્ણન કર્યું તો તેમણે ખૂબ રસ બતાવ્યો. સાંજે જ્યારે તે આ ગ્રંથ વિષયમાં જાણકારી મેળવવા આવ્યા તો પોતાની સાથે એક અન્ય યંત્રવિદ શ્રી વર્ગીસને લઈ આવ્યા જે સંસ્કૃત જાણવાનો પણ દાવો કરતા હતા. આ પ્રતિલિપિ કોઈ અર્વાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિલિપિની પણ પ્રતિલિપિ હતી આથી શ્રી વર્ગીસે એવો વ્યંગ કર્યો કે “આ તો કોઈ આધુનિક પંડિતે આજકાલના વિમાનો જોઈ શ્લોક તથા સૂત્રબદ્ધ કરી દીધું છે વગેરે.” અમે કહ્યું — શ્રીમાન્ ! જો આ તુચ્છ ગ્રંથમાં એવું લખ્યું હોય જે આપના આજકાલના વિમાન પણ ન કરી શકે તો આપની ધારણા સર્વથા મિથ્યા થઈ જશે. એટલે તેમણે કોઈ ઉદાહરણ આપવા

કહ્યું. અમે અનાયાસ જ પુસ્તક ખોલ્યું. જેવું તેમાં લખ્યું હતું, વાંચી સંભળાવ્યું. તેમાં એક પાઠ હતો :-

સંકોચનરહસ્યો નામ—ચંત્રાંગોપસંહારાધિકોક્તરીત્યા અંતરિક્ષે અતિ વેગાત્ પલાયમાનાનાં વિસ્તૃતરહેટયાનાનામપાય સમ્ભવે વિમાનસ્થ સપ્તમકીલીચાલનદ્વારા તદંગોપસંહારક્રિયા રહસ્યમ્ ।

અર્થાત્ જો આકાશમાં તમારું વિમાન અનેક અતિવેગથી ભાગનાર શત્રુ-વિમાનોથી ઘેરાઈ જાય અને તમને વિમાનમાંથી ભાગી નીકળવાનો કે નાશથી બચવાનો કોઈ ઉપાય ન દેખાય તો તમારા વિમાનમાં લાગેલી સાત નંબરની કળ (Lever) દબાવો. તેનાથી તમારા વિમાનનું એકેએક અંગ સંકોચાઈ નાનું થઈ જશે અને તમારા વિમાનની ગતિ અતિ તેજ થઈ જશે અને તમે છટકી જશો. આ પાઠ સાંભળી શ્રી હોલે ઉત્તેજિત અને ચકિત થઈ ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ગયા અને બોલ્યા — “વર્ગીસ, શું તમે ક્યારેય સમજીને નીચે ઝપટતાં નથી જોઈ, તે વખતે તે કેવું પોતાનું શરીર તથા પગ સંકોચી અતિ તીવ્ર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે? તે જ સિદ્ધાંત આ ચંત્ર દ્વારા પ્રકટ કર્યો છે. આ પ્રકારનાં અનેક સ્થાનો જ્યારે તેમને સંભળાવ્યા તો તેઓ આ ગ્રંથ સાથે જાણે ચોંટી જ ગયા. તેમણે અમારી સાથે ગ્રંથનાં માત્ર એક સૂત્ર (બીજા) પર જ લગભગ એક મહિનો કામ કર્યું. વિદાય સમયે અમે સંદેહ પ્રકટ કરતાં તેમને પૂછ્યું — “શું આ પરિશ્રમને વ્યર્થ ગણી શકાય?” તેમણે ખૂબ ગંભીર ભાવે ઉત્તર આપ્યો — “મારા મતે વ્યક્તિના જીવનમાં આવી ઘટના કદાચ દસ લાખે એક વાર આવે છે (It is a chance one out of a million).” વાચક આ ગ્રંથની ઉપયોગિતાનું એક વિદેશી વિદ્વાનના પરિશ્રમ અને શબ્દોથી અનુમાન કરી શકે છે. આમાંથી તેમને જે નવા-નવા ભાવ લેવા હતા, લઈ ગયા. આપણી પાસે તો પેલાં કોરા પાનાં જ પડ્યાં છે.

વિમાનપ્રકરણમ્ :

ગ્રંથ પરિચય — આ વિમાનપ્રકરણ ભરદ્વાજ ઋષિના મહાગ્રંથ ‘યન્ત્રસર્વસ્વ’નો એક ભાગ છે. ‘યન્ત્રસર્વસ્વ’ મહાગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. તેનાં ‘વિમાનપ્રકરણ’ પર યતિ બોધાનન્દે વ્યાખ્યા વૃત્તિ રૂપે લખી હતી, તેનાં કેટલાક ભાગરૂપ હસ્તલિખિત પ્રાપ્ત પુસ્તકમાં બોધાનન્દ આમ લખે છે :-

“પૂર્વાચાર્યકૃતાન્ શાસ્ત્રાનવલોક્ય ચથામતિ ।

સર્વલોકોપકરાય સર્વાનર્થવિનાશકમ્ ॥

ત્રયી હૃદયસન્દોહસારૂ પં સુખપ્રદમ્ ।
 સૂત્રૈઃ પઞ્ચશતૈર્યુક્તં શતાધિકકરણૈસ્તથા ॥
 અષ્ટાધ્યાયસમાયુક્તમતિ ગૂઢં મનોહરમ્ ।
 જગતામતિસંધાનકારણં શુભદં નૃણામ્ ।
 અનાયાસાદ્ વ્યોમયાનસ્વરૂ પજ્ઞાનસાધનમ્ ।
 વૈમાનિકાધિકરણં કથ્યતેઽસ્મિન્ યથામતિ ॥
 સંગ્રહાદ્ વૈમાનિકાધિકરણસ્ય યથાવિધિ ।
 લિલેખ્વ બોધાનન્દવૃત્ત્યાઠ્યાંવ્યાઠ્યાં મનોહરમ્ ॥”

અર્થાત્ પોતાની પહેલાંના આચાર્યોના શાસ્ત્રોનું પૂર્ણરૂપે અધ્યયન કરી સહુના હિત અને સુકરતા માટે આ ‘વૈમાનિક અધિકરણ’ને ૮ અધ્યાય, ૧૦૦ અધિકરણ અને ૫૦૦ સૂત્રોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે અને વ્યાખ્યા શ્લોકોમાં નિબદ્ધ કરી છે. આગળ લખે છે :-

“તસ્મિન્ ચત્વાર્શતિકાધિકારે સમ્પ્રદર્શિતમ્ ।

નાનાવિમાનવૈચિત્ર્યરચનાક્રમબોધકમ્ ॥”

ભાવ છે : ભરદ્વાજ ઋષિએ અતિ પરિશ્રમ કરી મનુષ્યોના અભીષ્ટ ફલપ્રદ ૪૦ અધિકારોથી યુક્ત ‘ચન્દ્રસર્વસ્વ’ ગ્રંથ રચ્યો અને તેમાં જુદા-જુદા વિમાનોની વિચિત્રતા અને રચનાનો બોધ ૮ અધ્યાય, ૫૦૦ સૂત્રો દ્વારા કરાવ્યો.

આટલો વિશાળ વૈમાનિક સાહિત્ય ગ્રંથ હતો જે લુપ્ત છે અને આ સમયે માત્ર વડોદરા પુસ્તકાલયમાંથી એક લઘુ હસ્તલિખિત પ્રતિલિપિ માત્ર ૫ સૂત્રોની જ મળી છે. બાકીના સૂત્રો ન જાણે ગુમ થઈ ગયા કે કોઈ બીજાના હાથે ચડી ગયા. અમારા એક મિત્ર એન. બી. ગાદ્રેએ અમને તાંજોરથી એક વાર લખ્યું હતું કે ત્યાં એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ પાસે આ વિમાન-શાસ્ત્રનાં ૧૫ સૂત્રો છે, પરંતુ અમને દુઃખ છે કે અમે શ્રી ગાદ્રેની પ્રેરણા હોવા છતાં પણ તે સૂત્રો ખરીદીને પણ ન લઈ શક્યા. તેણે ન આપ્યા. કેટલી શોચનીય વાત તથા સ્થિતિ છે.

આ પ્રાપ્ત લઘુ પુસ્તિકામાં સહુથી પહેલાં પ્રાચીન વિમાનસંબંધી ૨૫ વિજ્ઞાનગ્રંથોની સૂચી આપવામાં આવી છે. જેમકે :-

શક્તિસૂત્ર-અગસ્યકૃત; સૌદામિનીકલા-ઈશ્વરકૃત; અંશુમન્તંત્રમ્-ભરદ્વાજકૃત; ચન્દ્રસર્વસ્વ-ભરદ્વાજકૃત; આકાશશાસ્ત્રમ્-ભરદ્વાજકૃત; વાલ્મીકિગણિતં-વાલ્મીકિકૃત ઇત્યાદિ ।

આ પુસ્તિકાના ૮ અધ્યાય સાથે વિષયાનુક્રમણિકા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. સંક્ષેપ રૂપે અમે કેટલાકનું વર્ણન કરીએ છીએ જેથી વાચક સ્વયં જોઈ શકે કે તે કેટલી વિજ્ઞાનપ્રદ છે :-

પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૨ અધિકરણ છે, જેમકે :-

વિમાનાધિકરણ (Air-crafts), વસ્ત્રાધિકરણ (Dresses), માર્ગાધિકરણ (Routes), આવર્તાધિકરણ (Spheres in space), જાત્યાધિકરણ (Various types) વગેરે.

બીજા અધ્યાયમાં પણ ૧૨ અધિકરણ છે, જેમકે :-

લોહાધિકરણ (Irons metallurgy),
દર્પણાધિકરણ (Mirrors, lenses and optics),
શક્ત્યધિકરણ (Power mechanics),
તેલાધિકરણ (Fuels, lubrication and paints),
વાતાધિકરણ (Kinetics),
ભારાધિકરણ (Weights, loads, gravitation),
વેગાધિકરણ (Velocities)
ચકાધિકરણ (Circuits, gears) વગેરે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ૧૩ અધિકરણ છે, જેમ કે:-

કાલાધિકરણ (Chronology),
સંસ્કારાધિકરણ (Refinery, repairs),
પ્રકાશાધિકરણ (Lightening and illuminations),
ઉષ્ણાધિકરણ (Study of heats),
શૈત્યાધિકરણ (Refrigeration),
આન્દોલનાધિકરણ (Study of oscillations),
તિર્યંચાધિકરણ (Parabobe, conic and angular motions) વગેરે.

ચોથા અધ્યાયમાં આકાશ (Space)માં વિમાનોના જે જુદા-જુદા માર્ગ છે તે ત્રીજા સૂત્રની શૌનકીય વૃત્તિ કે વ્યાખ્યામાં વર્ણિત છે. તે માર્ગોની સીમાઓ તથા રેખાઓનું વર્ણન છે. જેમકે - લગ, વગ, હગ, લવ, લવહગ વગેરે. આમાં પણ ૧૨ અધિકરણ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં ૧૩ અધિકરણ આ છે :

તન્ત્રાધિકરણ (Technology), વિદ્યુત્પ્રસારણાધિકરણ (Electric conduction and dispersion), સ્તમ્ભનાધિકરણ (Accumulation, inhibitions and brakes etc.), દિશ્નિર્દેશનાધિકરણ (Direction indicators), ઘણ્ટારવાધિકરણ (Sound and acoustics), ચક્રગત્યધિકરણ (Wheels, disc motions) વગેરે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મુખ્ય અધિકરણ છે વામનિર્ણયાધિકરણ (Determination of North). પ્રાચીન ભારતમાં માનચિત્ર (map) બનાવવામાં માનચિત્રના ઉપરના ભાગને ઉત્તર દિશા (North) કહેતા ન હતા. તેમની ઉપરની દિશા પૂર્વ દિશા રહેતી હતી. આથી ડાબી તરફ કે વામદિશા ઉત્તર દિશા કહેવાતી હતી.

શક્તિ ઉદ્ગમનાધિકરણ (Lifts, power study), ધૂમયાનાધિકરણ (Gas driven vehicles and planes), તારમુખાધિકરણ (Telescopes etc.), અંશુવાહાધિકરણ (Ray media or ray beams) વગેરે. આમાં પણ ૧૨ અધિકરણ વર્ણિત છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ૧૧ અધિકરણ છે :—

સિંહિકાધિકારણ (Trickery), કૂર્માધિકરણ (Amphibious planes) — કૌ = જલે ડર્મ્યઃ યસ્ય સ કૂર્મઃ ।

અર્થાત્ કૂર્મ તે છે જે જળમાં ગતિમાન હોય. જૂના સમયમાં આપણાં વિમાન જમીન પર અને પાણીમાં પણ ચાલી શકતા હતા. આ વિષય સાથે સંબંધ રાખનાર આ અધિકરણ છે.

માણ્ડલિકાધિકરણ (Controls and governors),

જલાધિકરણ (Reservoirs, cloud signs etc.) વગેરે.

આઠમા અધ્યાયમાં :—

ધ્વજાધિકરણ (Symbols, ciphers),

કાલાધિકરણ (Weathers, meteorology),

વિસ્તૃતક્રિયાધિકરણ (Contraction, flexion systems),

પ્રાણકુણ્ડલ્યધિકરણ (Energy coils system),

શબ્દાકર્ષણાધિકરણ (Sound absorption, listening devices like modern radios),

રૂપાકર્ષણાધિકરણ (Form attraction electromagnetic search),

પ્રતિબિમ્બાકર્ષણાધિકરણ (Shadow or image detection),

ગમાગમાધિકરણ (Reciprocation etc.).

આ રીતે ૧૦૦ અધિકરણ આ 'વૈમાનિક પ્રકરણ'ની હસ્તલિખિત પુસ્તિકામાં આપવામાં આવ્યા છે. વાયક આની પર થોડુંક પણ ધ્યાન આપશે તો જોઈ શકશે કે જે વિષય કે વિદ્યા આ અધિકરણોમાં આપવામાં આવી છે તે આજકાલની વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાથી ઓછી મહત્ત્વની નથી.

ઉપલબ્ધ ચાર સૂત્ર :

આ ચાર સૂત્રો સાથે બોધાનન્દની વૃત્તિ ઉપરાંત કેટલાક અન્ય ખેટકોનાં નામ તથા વિચાર પણ આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ સૂત્ર છે :—“વેગાસામ્યાદ્ વિમાનોઽણ્ડજાનામિતિ ।”

આ સૂત્ર દ્વારા વિમાન શું છે તેની પરિભાષા આપવામાં આવી છે. બોધાનન્દ પોતાની વૃત્તિમાં કહે છે કે વિમાન તે આકાશયાન છે જે ગીધ વગેરે પક્ષીઓ માફક વેગથી આકાશમાં ગમન કરે છે. લલ્લાચાર્ય એક અન્ય ખેટકમાં પણ આ જ લક્ષણ આપે છે.

નારાયણાચાર્ય અનુસાર વિમાનનું લક્ષણ આ રીતે નિર્દિષ્ટ છે —

પૃથિવ્યપ્સ્વન્તરિક્ષેષુ યગવદ્વેગતઃ સ્વયમ્ ।

યઃ સમર્થો ભવેદ્ગન્તું સ વિમાન ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

અર્થાત્ જે વિમાન પૃથ્વી, જળ તથા અંતરિક્ષમાં પક્ષી સમાન વેગથી ઊડી શકે તેને જ વિમાન કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે સમયમાં વિમાન પૃથ્વી પર, પાણીમાં તથા વાયુ (હવા)માં ત્રણે અવસ્થાઓમાં વેગથી ચાલનાર હતા. એવું નથી કે પૃથ્વી પર કે પાણીમાં પડી નષ્ટ થઈ જતાં હતાં.

વિશ્વમ્ભર તથા શંખાચાર્ય અનુસાર :—

દેશાદ્દેશાન્તરં તદ્વદ્ દ્વીપાદ્દ્વીપાન્તરં તથા ।

લોકાલ્લોકાન્તરં ચાપિ યોઽમ્બરે ગન્તું અર્હતિ,

સ વિમાન ઇતિ પ્રોક્તઃ યેટશાસ્ત્રવિદાંવૈરઃ ॥

અર્થાત્ તે સમયે જે એક દેશથી બીજા દેશ, એક દ્વીપથી બીજા દ્વીપ તથા એક લોકથી બીજા લોકમાં આકાશ દ્વારા ઊડીને જઈ શકતું હતું તેને જ વિમાન કહેવામાં આવતું હતું.

(૨૬)

પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા વિભિન્ન ખેટકોના વિચાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

બીજું સૂત્ર — રહસ્યજ્ઞોધિકારી (અ૦ ૧ સૂત્ર ૨)

બોધાનન્દ બતાવે છે કે રહસ્યોને જાણનાર જ વિમાન ચલાવવાનો અધિકારી થઈ શકે છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આમ લખે છે :-

વિમાન-રચને વ્યોમારોહણે ચલને તથા ।
સ્તમ્ભને ગમને ચિત્રગતિવેગાદિનિર્ણયે ॥
વૈમાનિક રહસ્યાર્થજ્ઞાનસાધનમન્તરા ।
યતો સંસિદ્ધિર્નેતિ સૂત્રેણ વર્ણિતમ્ ॥

અર્થાત્ જે વૈમાનિક વ્યક્તિ અનેક પ્રકારનાં રહસ્ય, જેમકે વિમાન બનાવવું, તેને આકાશમાં ઉડાડવું, ચલાવવું તથા આકાશમાં જ રોકવું, ફરી ચલાવવું, ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રકારની અનેક ગતિઓમાં ચલાવવું અને વિમાનની વિશેષ અવસ્થામાં વિશેષ ગતિઓનો નિર્ણય કરવાનું જાણતી હોય તે જ અધિકારી થઈ શકે છે, બીજી નહિ.

વૃત્તિકાર વધુમાં લખે છે કે લલ્લાચાર્ય વગેરે અનેક પ્રાચીન વિમાનશાસ્ત્રીઓએ “રહસ્યલહરી” વગેરે ગ્રંથોમાં જે બતાવ્યું છે તે અનુસાર સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. જ્ઞાતવ્ય છે કે ભરદ્વાજ ઋષિએ રચેલાં “વૈમાનિક પ્રકરણ”ની પહેલાં કેટલાય અન્ય આચાર્યોએ પણ વિમાન-વિષયક ગ્રંથ લખ્યા છે, જેમકે :-

નારાયણ અને તેમનો લખેલ ગ્રંથ	‘વિમાનચન્દ્રિકા’
શૌનક	” ‘વ્યોમયાનતંત્ર’
ગર્ગ	” ‘યન્ત્રકલ્પ’
વાયસ્પતિ	” ‘યાનબિન્દુ’
ચાક્રાયણિ	” ‘વ્યોમયાનાર્ક’
ધુણ્ડિનાથ	” ‘ખેટયાનપ્રદીપિકા’.

ભરદ્વાજજીએ આ શાસ્ત્રોનું પણ સારી રીતે અવલોકન તથા વિચાર કરી “વૈમાનિકપ્રકરણ”ની પરિભાષા વિસ્તારથી લખી છે — આ બધું ત્યાં લખેલું છે.

રહસ્યલહરીમાં ૩૨ પ્રકારના રહસ્ય વર્ણિત છે :-

एतानि द्वात्रिंशद्द्रहस्यानि गुरोर्मुखात् ।
विज्ञानविधिवत्सर्वं पश्चात्कार्यं समारभेत् ॥

एतद्रहस्यानुभवो यस्यास्ति गुरुबोधनः ।
स एव व्योमयानाधिकारी स्यान्नेतरे जनाः ॥

અર્થાત્ જે ગુરુ પાસેથી ચોક્કસ રીતે ૩૨ રહસ્યો જાણી તેમનો અભ્યાસ કરી, રહસ્યોની જાણકારીમાં પ્રવીણ થાય તે જ વિમાનો ચલાવવાનો અધિકારી છે, બીજો નહિ.

આ ૩૨ રહસ્ય ખૂબ જ વિચિત્ર તથા વૈજ્ઞાનિક રીતે બનાવવામાં આવ્યા હતા. આજકાલના વિમાનોમાં પણ આ વિચિત્રતા મળતી નથી. આ ૩૨ રહસ્યોને પૂરા લખવા લેખની લંબાઈ ખૂબ વધારવા સમાન છે. વાયકોના જ્ઞાન તથા પોતાના જૂના કલા-કૌશલ્યના વિકાસની ઝલક બતાવવા માટે કેટલાંક યંત્રોનું નીચે વર્ણન કરીએ છીએ :-

૧. પહેલાં કેટલાક રહસ્યોનાં વર્ણનમાં તે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ, જેમકે છિન્નમસ્તા, ભૈરવી, વેગિની, સિદ્ધામ્બા વગેરેને પ્રાપ્ત કરી, તેમને વિભિન્ન માર્ગો કે પ્રયોગો જેમકે - ઘુટિકા, પાદુકા, દૃશ્ય, અદૃશ્ય શક્તિ માર્ગો અને તે શક્તિઓને વિભિન્ન કલાઓમાં સંયોજિત કરી અભેદત્વ, અછેદત્વ, અદાહત્વ, અવિનાશત્વ વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત કરી તેમનો વિમાન-રચના ક્રિયામાં પ્રયોગ કરવાની વિધિઓ બતાવી છે. સાથે જ મહામાયા, શામ્બરાદિ તાંત્રિકશાસ્ત્રો (Technical Literatures) દ્વારા અનેક પ્રકારની શક્તિઓના અનુષ્ઠાનોનાં રહસ્યોનું વર્ણન કર્યું છે. એમ લખ્યું છે કે વિમાનવિદ્યામાં પ્રવીણ અતિ અનુભવી વિદ્વાન વિશ્વકર્મા, છાયાપુરુષ, મનુ તથા મય વગેરે સ્થપતિઓ (Builders or constructors)નાં ગ્રંથ તે સમયે ઉપલબ્ધ હતા. રામાયણમાં લખ્યું છે કે 'પુષ્પક' વિમાનના આવિષ્કારક કે માંત્રિક (Theorist) અગસ્ત્ય ઋષિ હતા, પરંતુ તેના નિર્માણકર્તા વિશ્વકર્મા હતા.

૨. આકાશ-પરિધિ-મંડલોનાં સંધિસ્થાનોમાં શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે વિમાન આ સંધિ-સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શક્તિઓ તેનું સમ્મર્દન કરી ચૂર-ચૂર કરી શકે છે, આથી તે સંધિઓમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં જ સૂચના આપનાર "રહસ્ય" વિમાનમાં લાગેલ હોય છે જે તેનો ઉપાય કરવા સાવધાન કરી દે છે. શું આ આજકાલના (Radar) સમાન યંત્રનો બોધ નથી કરાવતું ?

૩. માયા વિમાન કે અદૃશ્ય વિમાનને દૃશ્ય અને પોતાના વિમાનને અદૃશ્ય કરી નાખનાર યંત્ર વિમાનોમાં રહેતાં હતાં.

૪. સંકોચન રહસ્ય — શત્રુના વિમાનથી ઘેરાયેલ પોતાના વિમાનને બચાવી ભાગી નીકળવા માટે પોતાના વિમાનની કાયાને જ સંકોરી — નાની કરી વેગ ખૂબ વધારી શકાતો. વિમાનમાં લાગેલ એક જ કળથી આ પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરનાર રહસ્ય પણ વિમાનમાં રહેતું હતું. આજકાલ કોઈ પણ વિમાન આમ પોતાના શરીરને નાનું કે મોટું નથી કરી શકતું. પ્રાચીન વિમાનમાં એક એવું પણ ‘રહસ્ય’ લગાવેલ રહેતું હતું જેનાથી એકથી દસ રેખા સુધી ચલાવવાથી વિમાન તેટલું જ વિસ્તૃત પણ થઈ શકતું હતું.

આ જ રીતે અન્ય અનેક ‘રહસ્ય’ વર્ણિત છે જેમનાં દ્વારા વિમાનનાં અનેક રૂપ ચાલતાં-ચાલતાં જ બદલી શકાતાં હતાં, જેમકે અનેક પ્રકારના ધુમાડાની મદદથી મહાભયપ્રદ કાયાનું વિમાન કે સિંહ, વાઘ, રીંછ, સાપ, પર્વત, નદી, વૃક્ષ વગેરે આકારના કે અતિ સુંદર, અપ્સરારૂપ, પુષ્પમાલાથી સેવિત રૂપ પણ અનેક પ્રકારના કિરણોની મદદથી બનાવી લેવામાં આવતાં હતાં. હોઈ શકે છે કે તે Play of colours, specturms દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવતા હોય.

૫. તમોમય રહસ્ય દ્વારા પોતાની રક્ષા માટે અંધારુ પણ ઉત્પન્ન કરી શકાતું હતું. આ જ રીતે વિમાનના આગલા ભાગમાં સંહારચંત્રનાલ દ્વારા સાત જાતના ધુમાડાને ષડ્ગર્ભવિવેકશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા મુજબ વિદ્યુત્ સંસર્ગ (Expansion of gases by electric sparks)થી પાંચ સ્કન્ધ-વાત નાલીમુખોથી કાઢી તરંગોવાળી પ્રલયનાશક્રિયા પેદા કરનાર “પ્રલય રહસ્ય”નું વર્ણન પણ છે.

૬. મહાશબ્દવિમોહન રહસ્ય શત્રુના ક્ષેત્રોમાં ગોળા વરસાવવાની અપેક્ષાથી વિમાનમાં મહાશબ્દકારક ૬૨ ધ્માનકલાસંઘણ (By 62 blowing chambers) રહેતા જે એક મહાભયાનક શબ્દ ઉત્પન્ન કરતા હતા, જે શત્રુઓના મસ્તિષ્ક પર કિષ્કુપ્રમાણ કંપન (Vibrations) ઉત્પન્ન કરતા હતા અને તેના પ્રભાવથી સ્મૃતિ-વિસ્મરણ થઈ શત્રુ મોહિત કે મૂર્ચ્છિત થઈ જતા હતા. આજકાલના Acoustics science (શબ્દ વિજ્ઞાન) જાણનાર જાણે છે કે આવા પ્રકારના શબ્દતરંગો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે જે પથ્થરની દીવાલ પર જો ટકરાય તો તે દીવાલને પણ તોડી નાખે, મસ્તિષ્કનું તો કહેવું જ શું ? આ રીતે Acoustics વિદ્યા-કોવિદ વિમાનમાં “મહાશબ્દવિમોહનરહસ્ય”ના પ્રભાવને સાચો સાબિત કરે છે.

વિમાનની વિચિત્ર ગતિઓ અર્થાત્ સર્પવત્ ગતિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવી તે એક જ કળના આધાર પર રાખવામાં આવેલ હતું. આ જ રીતે શત્રુના વિમાનમાં અત્યન્ત વેગવાન કંપન કરવાનું ‘ચાપલરહસ્ય’ પણ હતું. આ રહસ્ય વિષયમાં લખ્યું

છે કે વિમાનની મધ્યમાં એક કબ કે લીવર (Lever) લાગેલ રહેતું હતું. જેના ચલાવવા માત્રથી એક ચપટી વગાડીએ તેટલા જ સમયમાં (એકછોટિકાવચ્છિન્નકાલે) ૪૦૮૭ વેગના તરંગો ઉત્પન્ન થઈ જશે અને તેમને જો શત્રુવિમાન તરફ વાળી દેવામાં આવે તો શત્રુવિમાન વેગથી ચક્કર ખાઈ ખંડિત થઈ જશે.

“પરશબ્દગ્રાહક” કે “રૂપાકર્ષક” તથા “ક્રિયાગ્રહણરહસ્ય”નું પણ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે સમયનું પરશબ્દગ્રાહક યંત્ર આજકાલના રેડિયોથી વધુ ઉત્તમ એટલે હતું કે આજકાલ જ્યાં સુધી બીજી તરફથી શબ્દ પ્રસારિત (broadcast) ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી radio શબ્દ ગ્રહણ નથી કરતો. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની વાતો શત્રુ માટે પ્રસારિત નથી કરતી, તો પણ તે સમયનું પરશબ્દગ્રાહકરહસ્ય બધું ગ્રહણ કરી લેતું હતું. ત્યાં લખ્યું છે — “પરવિમાનસ્થજનસમ્ભાષણાદિ સર્વ શબ્દાકર્ષણ” અર્થાત્ શબ્દ પકડાતા હતા. આ જ રીતે પરવિમાનસ્થિત વસ્તુરૂપાકર્ષણ પણ કરવાનાં યંત્ર હતાં. “ક્રિયાગ્રહણરહસ્ય” વિશેષ રશ્મિઓ અને દ્રાવક શક્તિ તથા સમવર્ગી સૂર્યકિરણોને દર્પણ દ્વારા એક શુદ્ધપટ (White screen) પર પ્રસારિત કરવાથી બીજાના વિમાન કે પૃથ્વી અથવા અંતરિક્ષમાં જ્યાં ક્યાંય કોઈ પણ ક્રિયા બની રહી હોય તેનું સ્વરૂપ પ્રતિબિમ્બ (Images) શુદ્ધપટ પર મૂર્તિવત્ ચિત્રિત થઈ જતું હતું, જેને જોઈ બીજાની બધી ક્રિયાઓની ખબર પડી જતી હતી. તે આજકાલના Kinometography કે Television સમાન યંત્ર હતું.

આપણા પ્રાચીન વિમાનની વિશેષતાઓનું કેટલું વધારે વર્ણન કરવું? આ પ્રકારના અનેક અદ્ભુત ચમત્કાર કરનાર યંત્રો આપણા વિદ્વાન્ યંત્રશાસ્ત્રીઓ જાણતા હતા. સ્થાન અભાવને કારણે આ યંત્રો વિષયમાં વધારે નથી લખી શકાતું, એટલે ત્રીજા તથા ચોથા સૂત્રનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીએ છીએ.

ત્રીજું સૂત્ર છે : પञ्चज्ञ ૧ । ૩ ॥

બોધાનન્દની વૃત્તિ છે કે પાંચેને જાણનાર જ અધિકારી ચાલક હોઈ શકે છે. તેણે આકાશમાં પાંચ પ્રકારના આવર્ત, ભ્રમર કે વંટોળોનું વર્ણન કર્યું છે. “પચ્ચાવર્ત”નું શૌનકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. તે છે રેખાપથ, મંડલ, કક્ષ્ય, શક્તિ તથા કેન્દ્ર. આ પ પ્રકારના માર્ગ (Space spheres) આકાશમાં વિમાનો માટે બતાવ્યા છે.

તેમને “શૌનક શાસ્ત્ર”માં “આકૂર્માદાવરુણાન્તં” અર્થાત્ કૂર્મથી લઈ વરુણ પર્યંત કદ્યા છે. આગળ તેમની ગણના કરી છે કે આ Spheres કે ક્ષેત્રો કેટલા-કેટલા દૂર સુધી ફેલાયેલા છે અને લખ્યું છે કે આ રીતે વાલ્મીકિ-ગણિતથી જ ગણિત-શાસ્ત્રના પારંગત વિદ્વાનોએ ઉપરના વિમાન-માર્ગોનો નિર્ણય કર્યો છે. તેમનું કથન છે કે બે પ્રવાહોના સંસર્ગથી આવર્તન થાય છે અને તેમના સંધિસ્થાનોમાં વિમાન ફસાઈને તરંગોને કારણે નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આજકાલ પણ કેટલીય વાર અનાયાસે જ વિમાનો આ આવર્તોમાં ફસાઈ જાય છે અને નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી દુર્ઘટનાઓ જોવામાં આવે છે. “માર્ગનિબન્ધ” ગ્રંથમાં ગણિત એટલી જટિલ ત્રિકોણમિતિ (Trigonometry) વગેરે દ્વારા વર્ણિત છે જે સર્વસાધારણ માટે અતિ કઠિન છે આથી તેનું અહીં વર્ણન નથી કરવામાં આવતું.

યોથું સૂત્ર છે “અઙ્ગાન્યેકર્ત્રિણાત્”. બોધાનન્દ વ્યાખ્યા કરી બતાવે છે કે શાસ્ત્રોમાં બધા વિમાનોનાં અંગ તથા પ્રત્યંગોનો પરસ્પર અંગાંગીભાવ હોવો એટલો જ આવશ્યક છે જેટલો શરીરના અંગોમાં હોવો. વિમાનના ૩૧ અંગ હોય છે અને તે અંગોને વિમાનના કયા-કયા ભાગમાં કયા-કયા અંગને લગાવવામાં કે રાખવામાં આવે, તે “છાયાપુરુષશાસ્ત્ર”માં સારી રીતે વર્ણિત છે. આજકાલ વિમાનશાસ્ત્રી આ જ્ઞાનને Aeronautic architecture નામ આપે છે. વિમાન-ચાલકને સુલભ અને શીઘ્ર આ અંગોને પ્રયોગમાં લાવવા માટે આ અંગોની ઉચિત સ્થિતિનો આ સૂત્રની વ્યાખ્યાવૃત્તિ નિર્દેશ કરી રહી છે.

આ અંગોની સ્થિતિઓમાં સહુથી પહેલાં “વિશ્વક્રિયાદર્શન” (Paranomic view of cosmos) દર્પણનું સ્થાન બતાવ્યું છે, પછી પરિવેષસ્થાન, અંગ-સંકોચન યંત્ર સ્થાન હોય છે. વિમાનકંઠમાં કુણ્ઠિણીશક્તિસ્થાન, પુષ્પિણીપિંજુલાદર્શ, નાલપંચક, ગૂહાગર્ભાદર્શ, પંચાવર્તકસ્કન્ધનાલ, રૌદ્રીદર્પણ, શબ્દકેન્દ્રમુખ, વિદ્યુદ્દ્વાદશક, પ્રાણકુણ્ઠિલીસંસ્થાન, વક્રપ્રસારણસ્થાન, શક્તિપંજરસ્થાન, શિરઃકીલ, શબ્દાકર્ષક, પટપ્રસારણસ્થાન, દિશામ્પતિ, સૂર્યશક્તિઆકર્ષણપંજર (Solar energy absorption system) ઈત્યાદિ યંત્રોનાં ઉચિત સ્થાનોનો ન્યાસ કરેલ છે.

ઉપર વર્ણિત અનેક શક્તિજનક સંસ્થાનો, તેમના પ્રયોગની કલાઓ તથા અનેક યંત્રો વિષયમાં વાંચી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે કે આપણા પૂર્વજો

કેટલા વિજ્ઞાન-કોવિદ હતા અને વિમાનાદિ અનેક કલાઓ બનાવવામાં અત્યંત નિપુણ હતા. વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિની કેટલીય રીત કે માર્ગ છે. તે આવશ્યક નથી કે જે રીતે પશ્ચિમી વિદ્વાનો જે તથ્યો પર પહોંચ્યા છે તે જ એક વિધિ છે. આપણા પૂર્વજોએ અધિક સરળ વિધિઓથી તેટલી જ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી જેટલી આજકાલ પશ્ચિમી રીતે મોટા-મોટા ભવનો કે પ્રયોગશાળાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી રહી છે. એટલા માટે એતદ્દેશીય વિદ્વાનો તથા વિજ્ઞાનવેત્તાઓને સાગ્રહ સવિનય અનુરોધ છે કે પોતાના જૂના પ્રાપ્ત સાહિત્યને વ્યર્થ તથા પછાત (Out of date) સમજી કાઢી ન નાખે પરંતુ ધ્યાન અને સંશોધનાત્મક દૃષ્ટિ તથા વિશ્વાસથી પરખે. અમારી ધારણા છે કે તેમનો પરિશ્રમ વ્યર્થ નહીં જાય અને બહુમૂલ્ય આવિષ્કાર પ્રાપ્ત થશે.

— ડૉ. એસ. કે. ભારદ્વાજ

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં

	પૃષ્ઠ
૧. વ્યાકરણ	૩-૭૬
ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ	૫
શબ્દપ્રામૃત	૬
ક્ષપણક-વ્યાકરણ	૭
જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ	૮
જૈનેન્દ્રન્યાસ, જૈનેન્દ્રભાષ્ય અને શબ્દાવતારન્યાસ	૧૦
મહાવૃત્તિ	૧૦
શબ્દાંભોજભાસ્કરન્યાસ	૧૦
પગ્યવસ્તુ	૧૧
લઘુજૈનેન્દ્ર	૧૨
શબ્દાર્ણવ	૧૩
શબ્દાર્ણવચંદ્રિકા	૧૪
શબ્દાર્ણવપ્રક્રિયા	૧૪
ભગવદ્વાગ્વાદિની	૧૫
જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-વૃત્તિ	૧૫
અનિટ્કારિકાવચૂરિ	૧૫
શાકટાયન-વ્યાકરણ	૧૬
પાલ્યકીર્તિના અન્ય ગ્રંથ	૧૭
અમોઘવૃત્તિ	૧૮
ચિંતામણિ-શાકટાયનવ્યાકરણ-વૃત્તિ	૧૯
મણિપ્રકાશિકા	૧૯
પ્રક્રિયાસંગ્રહ	૧૯
શાકટાયન-ટીકા	૨૦
રૂપસિદ્ધિ	૨૦
ગણરત્નમહોદધિ	૨૦
લિંગાનુશાસન	૨૧

धातुपाठ	२१
पंचग्रंथी अथवा बुद्धिसागर-व्याकरण	२२
दीपकव्याकरण	२३
शब्दानुशासन	२३
शब्दार्णवव्याकरण	२५
शब्दार्णव-वृत्ति	२६
विद्यानंदव्याकरण	२६
नूतनव्याकरण	२६
प्रेमलाभव्याकरण	२७
शब्दभूषणव्याकरण	२७
प्रयोगमुખव्याकरण	२७
सिद्धहेमयंद्रशब्दानुशासन	२७
स्वोपज्ञ लघुवृत्ति	३०
स्वोपज्ञ मध्यमवृत्ति	३०
रहस्यवृत्ति	३०
बृहद्ग्वृत्ति	३१
बृहन्न्यास	३१
न्याससारसमुद्धार	३१
लघुन्यास	३२
न्याससारोद्धार-टिप्पण	३२
हेमदुंदुडिका	३२
अष्टाध्यायतृतीयपद-वृत्ति	३२
हेमलघुवृत्ति-अवयूरि	३२
यतुष्कवृत्ति-अवयूरि	३२
लघुवृत्ति-अवयूरि	३२
हेम-लघुवृत्तिदुंदुडिका	३३
लघुव्याख्यानदुंदुडिका	३३
दुंदुडिका-दीपिका	३३
बृहद्ग्वृत्ति-सारोद्धार	३३
बृहद्ग्वृत्ति-अवयूरिदुंदुडिका	३३
बृहद्ग्वृत्ति-दुंदुडिका	३४
बृहद्ग्वृत्ति-दीपिका	३४

કક્ષાપટ-વૃત્તિ	૩૪
બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પણ	૩૪
હેમોદાહરણ-વૃત્તિ	૩૪
પરિભાષા-વૃત્તિ	૩૪
હેમદશપાદવિશેષ અને હેમદશપાદવિશેષાર્થ	૩૪
બલાબલસૂત્રવૃત્તિ	૩૪
કિયારત્નસમુચ્ચય	૩૫
ન્યાયસંગ્રહ	૩૫
સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય	૩૬
સ્યાદિવ્યાકરણ	૩૬
સ્યાદિશબ્દદીપિકા	૩૬
હેમવિભ્રમ-ટીકા	૩૬
કવિકલ્પદ્રુમ	૩૭
કવિકલ્પદ્રુમ-ટીકા	૩૭
તિલ્લવયોક્તિ	૩૮
હેમધાતુપારાયણ	૩૮
હેમધાતુપારાયણ-વૃત્તિ	૩૯
હેમલિંગાનુશાસન	૩૯
હેમલિંગાનુશાસન-વૃત્તિ	૩૯
દુર્ગપદપ્રબોધ-વૃત્તિ	૩૯
હેમલિંગાનુશાસન-અવચૂરિ	૩૯
ગણપાઠ	૪૦
ગણવિવેક	૪૦
ગણદર્પણ	૪૦
પ્રક્રિયાગ્રંથ	૪૧
હેમલઘુપ્રક્રિયા	૪૧
હેમબૃહત્પ્રક્રિયા	૪૧
હેમપ્રકાશ	૪૨
ચંદ્રપ્રભા	૪૨
હેમશબ્દપ્રક્રિયા	૪૨
હેમશબ્દચંદ્રિકા	૪૨
હેમપ્રક્રિયા	૪૩

હેમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય	૪૩
હેમશબ્દસમુચ્ચય	૪૩
હેમશબ્દસંચય	૪૪
હેમકારકસમુચ્ચય	૪૪
સિદ્ધસારસ્વત-વ્યાકરણ	૪૪
ઉપસર્ગમંડન	૪૪
ધાતુમંજરી	૪૫
મિશ્રલિંગકોશ, મિશ્રલિંગનિર્ણય, લિંગાનુશાસન	૪૫
ઉણાદિપ્રત્યય	૪૫
વિભક્તિ-વિચાર	૪૬
ધાતુરત્નાકર	૪૬
ધાતુરત્નાકર-વૃત્તિ	૪૬
ક્રિયાકલાપ	૪૭
અનિટ્કારિકા	૪૭
અનિટ્કારિકા-ટીકા	૪૭
અનિટ્કારિકા-વિવરણ	૪૭
ઉણાદિનામમાલા	૪૭
સમાસપ્રકરણ	૪૭
ષટ્કારકવિવરણ	૪૮
શબ્દાર્થચંદ્રિકોદ્ધાર	૪૮
ડુચાદિગણવિવરણ	૪૮
ઉણાદિગણસૂત્ર	૫૮
ઉણાદિગણસૂત્ર-વૃત્તિ	૪૮
વિશ્રાંતવિઘાધરન્યાસ	૪૮
પદવ્યવસ્થાસૂત્રકારિકા	૪૯
પદવ્યવસ્થાકારિકા-ટીકા	૪૯
કાતંત્રવ્યાકરણ	૫૦
દુર્ગપદપ્રબોધ-ટીકા	૫૧
દૌર્ગસિંહી-વૃત્તિ	૫૧
કાતંત્રોત્તરવ્યાકરણ	૫૧
કાતંત્રવિસ્તર	૫૨
બાલબોધ-વ્યાકરણ	૫૨

कातंत्रदीपक-वृत्ति	५३
कातंत्रभूषण	५३
वृत्तित्रयनिबंध	५३
कातंत्रवृत्ति-पंजिका	५३
कातंत्ररूपमाला	५३
कातंत्ररूपमाला-लघुवृत्ति	५३
कातंत्रविभ्रम-टीका	५३
सारस्वतव्याकरण	५५
सारस्वतमंडन	५५
यशोनिंदिनी	५६
विद्वयितामणी	५६
दीपिका	५६
सारस्वतरूपमाला	५७
क्रियायंद्रिका	५७
रूपरत्नमाला	५७
धातुपाठ-धातुतरंगिणी	५७
वृत्ति	५८
सुभोषिका	५८
प्रक्रियावृत्ति	५८
टीका	५८
वृत्ति	५८
यंद्रिका	५८
पंचसंधि-भालावबोध	५८
भाषाटीका	५८
न्यायरत्नावली	६०
पंचसंधिटीका	६०
टीका	६०
शब्दप्रक्रियासाधनी-सरलाभाषाटीका	६०
सिद्धांतयंद्रिका-व्याकरण	६०
सिद्धांतयंद्रिका-व्याकरण	६०
सिद्धांतयंद्रिका-टीका	६०
वृत्ति	६०

સુબોધિની	૬૧
વૃત્તિ	૬૧
અનિટ્કારિકા-અવચૂરિ	૬૧
અનિટ્કારિકા-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ	૬૧
ભૂધાતુ-વૃત્તિ	૬૧
મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક	૬૧
બાલશિક્ષા	૬૧
વાક્યપ્રકાશ	૬૨
ઉક્તિરત્નાકર	૬૩
ઉક્તિપ્રત્યય	૬૪
ઉક્તિવ્યાકરણ	૬૪
પ્રાકૃત-વ્યાકરણ	૬૪
અનુપલબ્ધ પ્રાકૃતવ્યાકરણ	૬૬
પ્રાકૃતલક્ષણ	૬૬
પ્રાકૃતલક્ષણ-વૃત્તિ	૬૭
સ્વયંભૂ વ્યાકરણ	૬૮
સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન-પ્રાકૃતવ્યાકરણ	૬૮
સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન (પ્રાકૃતવ્યાકરણ)-વૃત્તિ	૭૦
હેમદીપિકા	૭૦
દીપિકા	૭૦
પ્રાકૃતદીપિકા	૭૦
હેમપ્રાકૃતદુંડિકા	૭૦
પ્રાકૃતપ્રબોધ	૭૧
પ્રાકૃતવ્યાકૃતિ	૭૧
દોષકવૃત્તિ	૭૧
હેમદોષકાર્ય	૭૨
પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન	૭૨
પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન-વૃત્તિ	૭૩
પ્રાકૃત-પદ્યવ્યાકરણ	૭૩
ઔદાર્યચિંતામણિ	૭૩
ચિંતામણિ-વ્યાકરણ	૭૪
ચિંતામણિ-વ્યાકરણવૃત્તિ	૭૫

અર્ધમાગધી-વ્યાકરણ	૭૫
પ્રાકૃતપાઠમાલા	૭૫
કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન	૭૫
પારસીક-ભાષાનુશાસન	૭૬
ફારસી-ધાતુરૂપાવલી	૭૬
૨. કોશ	૭૭-૮૬
પાઈયલચ્છીનામમાલા	૭૮
ધનંજયનામમાલા	૭૯
ધનંજયનામમાલાભાષ્ય	૮૦
નિઘંટસમય	૮૧
અનેકાર્થનામમાલા	૮૧
અનેકાર્થનામમાલા-ટીકા	૮૧
અભિધાનચિંતામણિનામમાલા	૮૧
અભિધાનચિંતામણિ-વૃત્તિ	૮૩
અભિધાનચિંતામણિ-ટીકા	૮૪
અભિધાનચિંતામણિ-સારોદ્ધાર	૮૪
અભિધાનચિંતામણિ-વ્યુત્પત્તિરત્નાકર	૮૪
અભિધાનચિંતામણિ-અવચૂરિ	૮૪
અભિધાનચિંતામણિ-રત્નપ્રભા	૮૪
અભિધાનચિંતામણિ-બીજક	૮૫
અભિધાનચિંતામણિનામમાલા-પ્રતીકાવલી	૮૫
અનેકાર્થસંગ્રહ	૮૫
અનેકાર્થસંગ્રહ-ટીકા	૮૫
નિઘંટુશેષ	૮૬
નિઘંટુશેષ-ટીકા	૮૭
દેશીશબ્દસંગ્રહ	૮૭
શિલોઝ્ઞકોશ	૮૭
શિલોઝ્ઞ-ટીકા	૮૮
નામકોશ	૮૮
શબ્દચંદ્રિકા	૮૮
સુંદરપ્રકાશ-શબ્દાર્ણવ	૮૮

શબ્દભેદનામમાલા	૯૦
શબ્દભેદનામમાલા-વૃત્તિ	૯૦
નામસંગ્રહ	૯૦
શારદીયનામમાલા	૯૦
શબ્દરત્નાકર	૯૧
અવ્યયૈકાક્ષરનામમાલા	૯૧
શેષનામમાલા	૯૧
શબ્દસંદોહસંગ્રહ	૯૨
શબ્દરત્નપ્રદીપ	૯૨
વિશ્વલોચનકોશ	૯૨
નાનાર્થકોશ	૯૩
પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા	૯૩
અપવર્ગનામમાલા	૯૩
એકાક્ષરી-નાનાર્થકાંડ	૯૪
એકાક્ષરનામમાલિકા	૯૪
એકાક્ષરકોશ	૯૪
એકાક્ષરનામમાલા	૯૫
આધુનિક પ્રાકૃતકોશ	૯૫
તૌરુષ્ઠીનામમાલા	૯૬
ફારસી-કોશ	૯૬

૩. અલંકાર	૯૭-૧૨૯
અલંકારદર્પણ	૯૯
કવિશિક્ષા	૧૦૦
શ્રૃંગારમંજરી	૧૦૦
કાવ્યાનુશાસન	૧૦૦
કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ	૧૦૨
કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ (વિવેક)	૧૦૩
અલંકારચૂડામણિ-વૃત્તિ	૧૦૩
કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ	૧૦૩
કાવ્યાનુશાસન-અવચૂરિ	૧૦૩
કલ્પલતા	૧૦૩

કલ્પલતાપલ્લવ	૧૦૫
કલ્પપલ્લવશેષ	૧૦૫
વાગ્ભટાલંકાર	૧૦૫
વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ	૧૦૬
કવિશિક્ષા	૧૦૮
અલંકારમહોદધિ	૧૦૯
અલંકારમહોદધિ-વૃત્તિ	૧૦૯
કાવ્યશિક્ષા	૧૧૦
કાવ્યશિક્ષા અને કવિતારહસ્ય	૧૧૧
કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ	૧૧૨
કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ-વૃત્તિ અને કાવ્યકલ્પલતામંજરી-વૃત્તિ	૧૧૪
કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-મકરંદટીકા	૧૧૪
કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-ટીકા	૧૧૫
કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-બાલાવબોધ	૧૧૫
અલંકારપ્રબોધ	૧૧૫
કાવ્યાનુશાસન	૧૧૫
શ્રુજારાર્ણવચંદ્રિકા	૧૧૭
અલંકારસંગ્રહ	૧૧૮
અલંકારમંડન	૧૧૯
કાવ્યાલંકારસાર	૧૨૦
અકબરસાહિશ્રૃંગારદર્પણ	૧૨૦
કવિમુખમંડન	૧૨૧
કવિમદપરિહાર	૧૨૧
કવિમદપરિહાર-વૃત્તિ	૧૨૧
મુગ્ધમેધાલંકાર	૧૨૧
મુગ્ધમેધાલંકાર-વૃત્તિ	૧૨૨
કાવ્યલક્ષણ	૧૨૨
કર્ણાલંકારમંજરી	૧૨૨
પ્રકાન્તાલંકાર-વૃત્તિ	૧૨૨
અલંકાર-ચૂર્ણિ	૧૨૨
અલંકારચિંતામણિ	૧૨૨

અલંકારચિંતામણિ-વૃત્તિ	૧૨૨
વકોક્તિપંચાશિકા	૧૨૩
રૂપકમંજરી	૧૨૩
રૂપકમાલા	૧૨૩
કાવ્યાદર્શ-વૃત્તિ	૧૨૩
કાવ્યાલંકાર-વૃત્તિ	૧૨૪
કાવ્યાલંકાર-નિબંધનવૃત્તિ	૧૨૪
કાવ્યપ્રકાશ-સંકેતવૃત્તિ	૧૨૪
કાવ્યપ્રકાશ-ટીકા	૧૨૫
સારદીપિકા-વૃત્તિ	૧૨૫
કાવ્યપ્રકાશ-વૃત્તિ	૧૨૫
કાવ્યપ્રકાશ-ખંડન	૧૨૬
સરસ્વતીકંઠાભરણ-વૃત્તિ	૧૨૫
વિદગ્ધમુખમંડન-અવચૂર્ણિ	૧૨૭
વિદગ્ધમુખમંડન-ટીકા	૧૨૮
વિદગ્ધમુખમંડન-વૃત્તિ	૧૨૮
વિદગ્ધમુખમંડન-અવચૂરિ	૧૨૮
વિદગ્ધમુખમંડન-બાલાવબોધ	૧૨૯
અલંકારાવચૂર્ણિ	૧૨૯

૪. છન્દ	૧૩૦-૧૫૨
રત્નમંજૂષા	૧૩૦
રત્નમંજૂષા-ભાષ્ય	૧૩૨
છંદ:શાસ્ત્ર	૧૩૨
છંદોનુશાસન	૧૩૩
છંદ:શેખર	૧૩૪
છંદોનુશાસન	૧૩૪
છંદોનુશાસન-વૃત્તિ	૧૩૬
છંદોરત્નાવલી	૧૩૭
છંદોનુશાસન	૧૩૭
છંદોવિદ્યા	૧૩૮
પિંગલશિરોમણિ	૧૩૮

આર્યાસંખ્યા-ઉદ્દિષ્ટ-નષ્ટવર્તનવિધિ	૧૩૯
વૃત્તમૌક્તિક	૧૪૦
છંદોવતંસ	૧૪૦
પ્રસ્તારવિમલેદુ	૧૪૦
છંદોદ્વાનિશિકા	૧૪૧
જયદેવછંદસ્	૧૪૧
જયદેવછંદોવૃત્તિ	૧૪૩
જયદેવછંદઃશાસ્ત્રવૃત્તિ-ટિપ્પનક	૧૪૩
સ્વયંભૂચ્છંદસ્	૧૪૪
વૃત્તજાતિસમુચ્ચય	૧૪૫
વૃત્તજાતિસમુચ્ચય-વૃત્તિ	૧૪૬
ગાથાલક્ષણ	૧૪૬
ગાથાલક્ષણ-વૃત્તિ	૧૪૮
કવિદર્પણ	૧૩૮
કવિદર્પણ-વૃત્તિ	૧૪૯
છંદઃકોશ	૧૪૯
છંદઃકોશવૃત્તિ	૧૪૯
છંદઃકોશ બાલાવબોધ	૧૪૯
છંદઃકંદલી	૧૫૦
છંદસ્તત્ત્વ	૧૫૦
જૈનતર ગ્રંથો પર જૈન વિદ્વાનોના ટીકાગ્રંથો	૧૫૦
૫. નાટ્ય	૧૫૩-૧૫૫
નાટ્યદર્પણ	૧૫૩
નાટ્યદર્પણ-વિવૃત્તિ	૧૫૪
પ્રબંધશત	૧૫૫
૬. સંગીત	૧૫૬-૧૫૮
સંગીતસમયસાર	૧૫૬
સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર	૧૫૭
સંગીતોપનિષત્	૧૫૭
સંગીતમંડન	૧૫૮

	સંગીતદીપક, સંગીતરત્નાવલી, સંગીતસહપિંગલ	૧૫૮
૭.	કલા	૧૫૯
	ચિત્રવર્ણસંગ્રહ	૧૫૯
	કલાકલાપ	૧૫૯
	મઘીવિચાર	૧૫૯
૮.	ગણિત	૧૬૦-૧૬૬
	ગણિતસારસંગ્રહ	૧૬૦
	ગણિતસારસંગ્રહ-ટીકા	૧૬૨
	ષટ્ત્રિંશિકા	૧૬૨
	ગણિતસારકૌમુદી	૧૬૩
	પાટીગણિત	૧૬૪
	ગણિતસંગ્રહ	૧૬૪
	સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ	૧૬૪
	સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ-ટીકા	૧૬૪
	ક્ષેત્રગણિત	૧૬૫
	ઈષ્ટાંકપંચવિંશતિકા	૧૬૫
	ગણિતસૂત્ર	૧૬૫
	ગણિતસાર-ટીકા	૧૬૫
	ગણિતતિલક-વૃત્તિ	૧૬૫
૯.	જ્યોતિષ	૧૬૭-૧૮૬
	જ્યોતિસ્સાર	૧૬૭
	વિવાહપડલ	૧૬૮
	લગ્નસુદ્ધિ	૧૬૮
	દિશસુદ્ધિ	૧૬૮
	કાલસંહિતા	૧૬૮
	ગણહરહોરા	૧૬૯
	પશ્ચપદ્ધતિ	૧૬૯
	જોઈસદ્ધાર	૧૬૯
	જોઈસચક્કવિચાર	૧૬૯
	ભુવનદીપક	૧૬૯

ભુવનદીપક-વૃત્તિ	૧૭૦
ઋષિપુત્રની કૃતિ	૧૭૦
આરંભસિદ્ધિ	૧૭૧
આરંભસિદ્ધિ-વૃત્તિ	૧૭૧
મંડલપ્રકરણ	૧૭૨
મંડલપ્રકરણ-ટીકા	૧૭૨
ભદ્રબાહુસંહિતા	૧૭૨
જયોતિસ્સાર	૧૭૩
જયોતિસ્સાર-ટિપ્પણ	૧૭૪
જન્મસમુદ્ર	૧૭૪
બેડાજાતકવૃત્તિ	૧૭૫
પ્રશ્નશતક	૧૭૫
પ્રશ્નશતક-અવચૂરિ	૧૭૫
જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા	૧૭૫
જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા-અવચૂરિ	૧૭૫
જ્ઞાનદીપિકા	૧૭૫
લગ્નવિચાર	૧૭૬
જયોતિષપ્રકાશ	૧૭૬
ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર	૧૭૬
ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર-અવચૂરિ	૧૭૭
જયોતિસ્સારસંગ્રહ	૧૭૭
જન્મપત્રીપદ્ધતિ	૧૭૭
માનસાગરીપદ્ધતિ	૧૭૮
ફલાફલવિષયક-પ્રશ્નપત્ર	૧૭૮
ઉદયદીપિકા	૧૭૯
પ્રશ્નસુન્દરી	૧૭૯
વર્ષપ્રબોધ	૧૭૯
ઉસ્તરલાવયંત્ર	૧૮૦
ઉસ્તરલાવયંત્ર-ટીકા	૧૮૦
દોષરત્નાવલી	૧૮૦
જાતકદીપિકાપદ્ધતિ	૧૮૧
જન્મપ્રદીપશાસ્ત્ર	૧૮૧

કેવલજ્ઞાનહોરા	૧૮૧
યંત્રરાજ	૧૮૨
યંત્રરાજ-ટીકા	૧૮૩
જ્યોતિષરત્નાકર	૧૮૩
પંચાંગાનયનવિધિ	૧૮૪
તિથિસારણી	૧૮૪
યશોરાજીપદ્ધતિ	૧૮૪
ત્રૈલોક્યપ્રકાશ	૧૮૪
જોઈસહીર	૧૮૫
જ્યોતિસ્સાર	૧૮૫
પંચાંગતત્ત્વ	૧૮૬
પંચાંગતત્ત્વ-ટીકા	૧૮૬
પંચાંગતિથિ-વિવરણ	૧૮૬
પંચાંગદીપિકા	૧૮૬
પંચાંગપત્ર-વિચાર	૧૮૭
બલિરામાનન્દસારસંગ્રહ	૧૮૭
ગણસારણી	૧૮૭
લાલચંદ્રીપદ્ધતિ	૧૮૮
ટિપ્પનકવિધિ	૧૮૮
હોરામકરંદ	૧૮૮
હાયનમુંદર	૧૮૯
વિવાહપટલ	૧૮૯
કરણરાજ	૧૮૯
દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાશુદ્ધિ	૧૯૦
વિવાહરત્ન	૧૯૦
જ્યોતિપ્રકાશ	૧૯૦
ખેટચૂલા	૧૯૧
ષષ્ટિસંવત્સરફલ	૧૯૧
લઘુજાતક-ટીકા	૧૯૧
જાતકપદ્ધતિ-ટીકા	૧૯૨
તાજિકસાર-ટીકા	૧૯૨

	કરણકુતૂહલ-ટીકા	૧૯૩
	જયોતિર્વિદ્યાભરણ-ટીકા	૧૯૩
	મહાદેવીસારણી-ટીકા	૧૯૩
	વિવાહપટલ-બાલાવબોધ	૧૯૪
	ગ્રહલાઘવ-ટીકા	૧૯૫
	ચંદ્રાર્કી-ટીકા	૧૯૫
	ષટ્પંચાશિકા-ટીકા	૧૯૫
	ભુવનદીપકટીકા	૧૯૬
	ચમત્કારચિંતામણિ-ટીકા	૧૯૬
	હોરામકરંદ-ટીકા	૧૯૬
	વંસતરાજશાકુન-ટીકા	૧૯૬
૧૦.	શકુન	૧૯૭-૧૯૮
	શકુનરહસ્ય	૧૯૭
	શકુનશાસ્ત્ર	૧૯૭
	શકુનરત્નાવલિ-કથાકોશ	૧૯૮
	શકુનાવલિ	૧૯૮
	સંપ્રદાય	૧૯૮
	શકુનવિચાર	૧૯૮
૧૧.	નિમિત્ત	૧૯૯-૨૦૮
	જયપાહુડ	૧૯૯
	નિમિત્તશાસ્ત્ર	૧૯૯
	નિમિત્તપાહુડ	૨૦૦
	જોષિપાહુડ	૨૦૦
	રિટ્કસમુચ્ચય	૨૦૨
	પણ્ડાવાગરણ	૨૦૩
	સાણરુચ	૨૦૩
	સિદ્ધાદેશ	૨૦૪
	ઉવસ્સુઈદાર	૨૦૪
	છાયાદાર	૨૦૪
	નાડીદાર	૨૦૪

निमित्तदार	२०४
रिक्तदार	२०४
पिपीलियानाश	२०४
प्रशष्टलात्मादि	२०५
नाडीवियार	२०५
मेघमाला	२०५
छींकवियार	२०५
सिद्धपाहुड	२०५
प्रश्नप्रकाश	२०६
वग्गडेवली	२०६
नरपतिजययर्था	२०६
नरपतिजययर्था-टीका	२०७
उस्तकांड	२०७
मेघमाला	२०७
शानशकुनाध्याय	२०८
नाडीविज्ञान	२०८
१२. स्वप्न	२०८-२१०
सुविशदर	२०८
स्वप्नशास्त्र	२०८
सुमिशसत्तरिया	२०८
सुमिशसत्तरिया-वृत्ति	२०८
सुमिशवियार	२०८
स्वप्नप्रदीप	२१०
१३. यूडाभशि	२११-२१३
अर्ह्ययूडाभशिसार	२११
यूडाभशि	२११
यंद्रोन्मीलन	२१२
डेवलज्ञानप्रश्नयूडाभशि	२१२
अक्षरयूडाभशिशास्त्र	२१३

१४.	सामुद्रिक	२१४-२१८
	अंगविज्ञान	२१४
	करलक्षण	२१५
	सामुद्रिक	२१६
	सामुद्रिकतिलक	२१६
	सामुद्रिकशास्त्र	२१७
	उस्तसंज्ञवन	२१७
	उस्तसंज्ञवन-टीका	२१८
	अंगविद्याशास्त्र	२१८
१५.	रमल	२१९-२२०
	रमलशास्त्र	२१९
	रमलविद्या	२१९
	पाशाकेवली	२१९
	पाशाकेवली	२२०
१६.	लक्षण	२२१
	लक्षणमाला	२२१
	लक्षणसंग्रह	२२१
	लक्ष्यलक्षणविवार	२२१
	लक्षण	२२१
	लक्षण-अवयूरि	२२१
	लक्षणपंक्तिकथा	२२१
१७.	आय	२२२-२२३
	आयनाशतिलय	२२२
	आयसङ्भाव	२२२
	आयसङ्भाव-टीका	२२४
१८.	अर्घ	२२४
	अर्घकंड	२२४
१९.	कोष्ठक	२२५
	कोष्ठकचिंतामणि	२२५

	કોષ્ઠકથિતામણિ-ટીકા	૨૨૫
૨૦.	આયુર્વેદ	૨૨૬-૨૭૬
	સિદ્ધાન્તરસાયનકલ્પ	૨૨૬
	પુષ્પાયુર્વેદ	૨૨૬
	અષ્ટાંગસંગ્રહ	૨૨૬
	નિદાનમુક્તાવલી	૨૨૭
	મદનકામરત્ન	૨૨૭
	નાડીપરીક્ષા	૨૨૮
	કલ્યાણકારક	૨૨૮
	મેરુદંડતંત્ર	૨૨૮
	યોગરત્નમાલા-વૃત્તિ	૨૨૮
	અષ્ટાંગહૃદય-વૃત્તિ	૨૨૮
	યોગશતવૃત્તિ	૨૨૮
	યોગથિતામણિ	૨૨૯
	વૈદ્યવલ્લભ	૨૩૯
	દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ	૨૩૦
	સિદ્ધયોગમાલા	૨૩૦
	રસપ્રયોગ	૨૩૦
	રસથિતામણિ	૨૩૦
	માઘરાજપદ્ધતિ	૨૩૧
	આયુર્વેદમહોદધિ	૨૩૧
	ચિકિત્સોત્સવ	૨૩૧
	નિઘંટુકોશ	૨૩૧
	કલ્યાણકારક	૨૩૧
	નાડીવિચાર	૨૩૨
	નાડીચક્ર તથા નાડીસંચારજ્ઞાન	૨૩૨
	નાડીનિર્ણય	૨૩૨
	જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા	૨૩૩
	જવરપરાજય	૨૩૪
	સારસંગ્રહ	૨૩૫
	નિબંધ	૨૩૫

૨૧.	અર્થશાસ્ત્ર	૨૩૭
૨૨.	નીતિશાસ્ત્ર	૨૩૯-૨૪૧
	નીતિવાક્યામૃત	૨૩૯
	નીતિવાક્યામૃત-ટીકા	૨૪૦
	કામંદકીય-નીતિસાર	૨૪૧
	જિનસંહિતા	૨૪૧
	રાજનીતિ	૨૪૧
૨૩.	શિલ્પશાસ્ત્ર	૨૪૨
	વાસ્તુસાર	૨૪૨
	શિલ્પશાસ્ત્ર	૨૪૨
૨૪.	રત્નશાસ્ત્ર	૨૪૩-૨૪૬
	રત્નપરીક્ષા	૨૪૩
	સમસ્તરત્નપરીક્ષા	૨૪૫
	મણિકલ્પ	૨૪૬
	હીરકપરીક્ષા	૨૪૬
૨૫.	મુદ્રાશાસ્ત્ર	૨૪૭
	દ્રવ્યપરીક્ષા	૨૪૭
૨૬.	ધાતુવિજ્ઞાન	૨૪૯
	ધાતૂત્પત્તિ	૨૪૯
	ધાતુવાદપ્રકરણ	૨૪૯
	ભૂગર્ભપ્રકાશ	૨૪૯
૨૭.	પ્રાણિવિજ્ઞાન	૨૫૦-૨૫૨
	મૃગપક્ષિશાસ્ત્ર	૨૫૦
	તુરંગપ્રબંધ	૨૫૨
	હસ્તિપરીક્ષા	૨૫૨
	શબ્દાનુક્રમણિકા	૨૫૩
	સહાયક ગ્રંથોની સૂચિ	૨૯૧

લા

ક્ષ

ણિ

ક

સા

હિ

ત્ય

પ્રથમ પ્રકરણ

વ્યાકરણ

વ્યાકરણની વ્યાખ્યા કરતાં કોઈએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

“પ્રકૃતિ-પ્રત્યયોપાધિ-નિપાતાદિ વિભાગશઃ ।
યદન્વાચ્છ્યાનકરણં શાસ્ત્રં વ્યાકરણં વિદુઃ ॥”

એટલે કે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોના વિભાગ દ્વારા પદોનું અન્વાખ્યાન-સ્પષ્ટીકરણ કરનાર શાસ્ત્ર ‘વ્યાકરણ’ કહેવાય છે.

વ્યાકરણ દ્વારા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. વ્યાકરણનાં સૂત્રો સંજ્ઞા, વિધિ, નિષેધ, નિયમ, અતિદેશ અને અધિકાર - આ છ વિભાગોમાં વિભક્ત છે. પ્રત્યેક સૂત્રનાં પદચ્છેદ, વિભક્તિ, સમાસ, અર્થ, ઉદાહરણ અને સિદ્ધિ - આ છ અંગો હોય છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ભાષા-વિકૃતિને અટકાવીને ભાષાનું બંધારણ સમજાવનારું શાસ્ત્ર વ્યાકરણ છે.

વૈયાકરણોએ વ્યાકરણના વિસ્તાર અને દુષ્કરતા તરફ ધ્યાન દોરતાં વ્યાકરણના અધ્યયન માટેની પ્રેરણા આ રીતે આપી છે :

“અનન્તપારં કિલ શબ્દશાસ્ત્રં,
સ્વલ્પં તથાઽઽયુર્બંહવશ્ચ વિઘ્નાઃ ।
સારં તતો ગ્રાહ્યમપાસ્ય ફલ્ગુ,
હંસો યથા ક્ષીરમિવામ્બુમધ્યાત્ ॥”

એટલે કે વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનો અંત નથી, આયુષ્ય અલ્પ છે અને વિઘ્નો ઘણાં છે, માટે હંસ જેમ પાણી ભેળવેલા દૂધમાંથી ફક્ત દૂધ જ પીવે છે, તેમ નિરર્થક વિસ્તારને છોડીને સારરૂપ (વ્યાકરણ) ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

જો કે વ્યાકરણનાં વિસ્તાર અને ગહનતામાં ન પડીએ તો પણ ભાષાના પ્રયોગોમાં અનર્થ ન થાય અને આપણા વિચાર લૌકિક અને સામયિક શબ્દો દ્વારા બીજાને સ્પષ્ટ અને સારી રીતે સમજાવી શકીએ તે માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિતાન્ત આવશ્યક છે. વ્યાકરણથી જ તો જ્ઞાન મૂર્તિમંત થાય છે.

વ્યાકરણોની રચના પ્રાચીનકાળથી થતી રહે છે. તો પણ વ્યાકરણ-તંત્રની પ્રજ્ઞાલિનો વૈજ્ઞાનિક અને નિયમબદ્ધ રીતે પાયો નાખનાર તરીકે મહર્ષિ પાણિનિ (ઈ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૪૦૦ની વચ્ચે)ને માનવામાં આવે છે. જો કે તેઓ પોતાના પૂર્વજ એવા વૈયાકરણોનો સાદર ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ તે વૈયાકરણોનો પ્રયત્ન ન તો વ્યવસ્થિત હતો કે ન તો શ્રુંખલાબદ્ધ. આવી સ્થિતિમાં એ માનવું પડશે કે પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી જેવા નાનકડા સૂત્રબદ્ધ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત-ભાષાનો સાર નીચોવીને ભાષાના એવા બંધનું નિર્માણ કર્યું કે તે સૂત્રો સિવાય સિદ્ધ પ્રયોગોને અપભ્રષ્ટ ઠરાવવામાં આવ્યા અને તેમની પછી થનારા વૈયાકરણોએ ફક્ત તેમનું અનુસરણ જ કરવું પડ્યું. તેમની પછી વરરુચિ (ઈ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૩૦૦ની વચ્ચે), પતંજલિ, ચંદ્રગોમિન્ આદિ અનેક વૈયાકરણો થઈ ગયા, જેમણે વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનો વિસ્તાર, સ્પષ્ટીકરણ, સરળતા, લઘુતા વગેરે ઉદ્દેશ્યો લઈને પોતાની નવી-નવી રચનાઓ દ્વારા વિચારો રજૂ કર્યા. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ફક્ત જૈન વૈયાકરણો અને તેમના ગ્રંથોના વિષયમાં સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવશે.

ઐતિહાસિક વિવેચનોથી એ જ્ઞાત થાય છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રો પર પોતાનો એકાધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યારે જૈન વિદ્વાનોને વ્યાકરણ આદિ વિષય પર પોતાના નવા ગ્રંથો રચવાની પ્રેરણા મળી જેથી આજે આ વ્યાકરણ વિષય પર જૈનાચાર્યોના સ્વતંત્ર અને ટીકાત્મક ગ્રંથો સો કરતાં પણ વધારે સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે. જે વૈયાકરણોની નાની-મોટી રચનાઓ જૈન ભંડારોમાં હજી સુધી અજ્ઞાતાવસ્થામાં પડી છે તે આ ગણતરીમાં સામેલ નથી.

કેટલાય આચાર્યોના ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ મળે છે પરંતુ તે કૃતિઓ ઉપલબ્ધ નથી. જેમ કે ક્ષપણક-રચિત વ્યાકરણ, તેની વૃત્તિ અને ન્યાસ, મલ્લવાદીકૃત 'વિશ્રાન્તવિદ્યાધર-ન્યાસ', પૂજ્યપાદરચિત 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર તેમનો સ્વોપણ 'ન્યાસ' અને 'પાણિનીય વ્યાકરણ' પર 'શબ્દાવતાર-ન્યાસ', ભદ્રેશ્વરરચિત 'દીપવ્યાકરણ' વગેરે આજ સુધી મળ્યાં નથી. આ વૈયાકરણોએ ન તો ફક્ત જૈનરચિત વ્યાકરણ આદિ ગ્રંથો પર ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં પરંતુ જૈનેતર વિદ્વાનોનાં વ્યાકરણ આદિ ગ્રંથોનો પણ સમાદાર કરતાં ટીકા, વ્યાખ્યા, વિવરણ આદિ નિર્માણ કરવાની ઉદારતા દાખવી. તેથી જ તો તે ગ્રંથકારો જૈનેતર વિદ્વાનોની સાથે સાથે જ ભારતના સાહિત્ય-પ્રાંગણમાં પોતાની પ્રતિભા વડે ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન મેળવી શક્યા છે. તેઓએ સેંકડો ગ્રંથોનું નિર્માણ કરીને જૈનવિદ્યાનું મુખ ઉજ્જવળ બનાવવાની કોશિશ કરી.

ભગવાન મહાવીર પૂર્વે કોઈ જૈનાચાર્યે વ્યાકરણની રચના કરી હોય એમ નથી જણાતું. 'ઐન્દ્રવ્યાકરણ' મહાવીરના સમયમાં (ઈ. પૂર્વે ૫૮૦)માં રચાયું. 'સદપાહુડ' મહાવીર પછીના સમયમાં (ઈ. પૂર્વે ૫૫૭)માં રચાયું. પરંતુ આ બંને વ્યાકરણોમાંથી એક પણ ઉપલબ્ધ નથી. ત્યારબાદ દિગંબર જૈનાચાર્ય દેવનન્દિએ 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ'ની રચના વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં કરી જેને જૈન વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ એવી સર્વપ્રથમ રચના કહી શકાય. આ જ રીતે યાપનીય સંઘના આચાર્ય શાકટાયને લગભગ વિ.સં. ૮૦૦માં 'શબ્દાનુશાસન'ની રચના કરી, જે યાપનીય સંઘનું આદ્ય અને જૈનોનું ઉપલબ્ધ એવું બીજું વ્યાકરણ છે. આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિએ 'પંચગ્રન્થી' વ્યાકરણ વિ.સં. ૧૦૮૦માં રચ્યું છે. જેને શ્વેતાંબર જૈનોના ઉપલબ્ધ વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં સર્વપ્રથમ રચના કહી શકીએ. ત્યારબાદ હેમચન્દ્રસૂરિએ પંચાંગોથી યુક્ત એવા 'સિદ્ધ-હેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન'ની રચના કરી. ત્યારબાદ જેમનું વિગતવાર વર્ણન અમે અહીં કરી રહ્યા છીએ તેવા બીજા અનેક વૈયાકરણો થઈ ગયા જેમણે સ્વતંત્ર વ્યાકરણોની કે ટીકા, ટિપ્પણ તથા આંશિકરૂપે વ્યાકરણગ્રંથોની રચનાઓ કરી છે.

ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ :

પ્રાચીન કાળમાં ઈન્દ્ર નામક આચાર્યે રચેલો એક વ્યાકરણ ગ્રંથ હતો^૧ પરંતુ તે નાશ પામ્યો છે.^૨ ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ વિશે જૈનગ્રંથોમાં એવી પરંપરા અને માન્યતા છે કે ભગવાન મહાવીરે ઈન્દ્રને માટે એક શબ્દાનુશાસન કહ્યું, જેને ઉપાધ્યાયે (લેખાચાર્યે) સાંભળીને લોકમાં ઐન્દ્ર નામે પ્રગટ કર્યું.^૩

એમ માનવું અતિરેકપૂર્ણ કહેવાશે કે ભગવાન મહાવીરે આવા કોઈ વ્યાકરણની રચના કરી હોય અને તે પણ માગધી કે પ્રાકૃત ભાષામાં ન હોતાં બ્રાહ્મણોની પ્રમુખ ભાષા સંસ્કૃતમાં જ હોય.

૧. ડો. એ.સી. બર્નેલે ઐન્દ્રવ્યાકરણ-સંબંધી ચીની, તિબ્બતી અને ભારતીય સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ કરી 'ઓન ઈ ઐન્દ્ર સ્કૂલ ઓફ ગ્રામેરિયન્સ' નામનો એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે :

૨. 'તેત પ્રણષ્ટમૈન્દ્ર તદસ્માદ્ ભુવિ વ્યાકરણમ્'—કથાસરિત્સાગર, તરંગ ૪.

૩. સક્કો અ તસ્સમક્કં ભગવંતં આસણે નિવેસિતા ।

સદ્સ લક્ષણં પુચ્છે વાગરણં અવયવા ઇદં ॥

—આવશ્યકનિર્ધુક્તિ અને હારિભદ્રીય 'આવશ્યકવૃત્તિ' ભા. ૧, પૃ. ૧૮૨.

પાછળના જૈન ગ્રંથકારોએ તો “જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ” ને જ ‘ઐન્દ્ર’ વ્યાકરણ તરીકે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વસ્તુતઃ ‘ઐન્દ્ર’ અને ‘જૈનેન્દ્ર’—આ બંને વ્યાકરણ જુદા-જુદા હતા. જૈનેન્દ્રથી અતિ પ્રાચીન એવા અનેક ઉલ્લેખ ‘ઐન્દ્રવ્યાકરણ’ વિશે મળે છે.

દુગાચાર્યે ‘નિરુક્ત-વૃત્તિ’માં પૃ. ૧૦ના પ્રારંભમાં ‘ઈન્દ્ર-વ્યાકરણ’નું સૂત્ર આ રીતે આપ્યું છે : ‘શાસ્ત્રેષ્વપિ ‘અથ વર્ણસમૂહઃ’ ઇતિ ઐન્દ્ર-વ્યાકરણસ્ય ।’

જૈન ‘શાકટાયન વ્યાકરણ’ (સૂત્ર- ૧.૨. ૩૭)માં ‘ઈન્દ્ર-વ્યાકરણ’નો મત પ્રદર્શિત થયો છે.

‘ચરક’ના વ્યાખ્યાતા ભટ્ટારક હરિશ્ચન્દ્રે ‘ઈન્દ્ર-વ્યાકરણ’નો નિર્દેશ આ રીતે કર્યો છે : ‘શાસ્ત્રેષ્વપિ ‘અથ વર્ણસમૂહઃ’ ઇતિ ઐન્દ્ર-વ્યાકરણસ્ય ।’

દિગમ્બરાચાર્ય સોમદેવસૂરિએ પોતાના ‘યશસ્તિલકચમ્પૂ’ (આશ્વાસ ૧, પૃ. ૮૦)માં ‘ઈન્દ્ર-વ્યાકરણ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ’ની રચના ઈસુ પૂર્વે ૫૮૦માં થઈ હશે તેવો વિદ્વાનોનો મત છે. પરંતુ આ વ્યાકરણ આજ સુધી ઉપલબ્ધ થયું નથી.

શબ્દપ્રાભૂત (સદ્પાહુડ) :

જૈન આગમોનું બારમું અંગ ‘દૃષ્ટિવાદ’ના નામે હતું. જે હવે ઉપલબ્ધ નથી. આ અંગમાં ૧૪ પૂર્વ સમાયેલાં હતાં. પ્રત્યેક પૂર્વનો ‘વસ્તુ’ અને વસ્તુનો અવાન્તર વિભાગ ‘પ્રાભૂત’ નામે ઓળખાતો. ‘આવશ્યક-ચૂર્ણિ’, ‘અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિ’ (પત્ર ૪૭), સિદ્ધસેનગણિકૃત ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્ય-ટીકા’ (પૃ. ૫૦) અને મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર-ટીકા’ (પત્ર ૧૫૦)માં ‘શબ્દપ્રાભૂત’નો ઉલ્લેખ મળે છે.

સિદ્ધસેનગણિકે કહ્યું છે કે “પૂર્વોમાં જે ‘શબ્દપ્રાભૂત’ છે, તેમાંથી વ્યાકરણનો ઉદ્ભવ થયો છે.”

‘શબ્દપ્રાભૂત’ લુપ્ત થઈ ગયું છે. તે કઈ ભાષામાં હતું તે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાતું નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે ચૌદ પૂર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. આથી ‘શબ્દપ્રાભૂત’

-
૧. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય (સં. ૧૬૯૬) અને લક્ષ્મીવલ્લભ મુનિ (૧૮મી શતાબ્દી)એ જૈનેન્દ્રને જ ભગવત્પ્રણીત બતાવ્યું છે.

પણ સંસ્કૃતમાં હશે એવી સંભાવના થઈ શકે છે.

ક્ષપણક-વ્યાકરણ :

વ્યાકરણવિષયક ઘણા ગ્રંથોમાં એવાં ઉદ્ધરણો મળે છે, જેનાથી જણાય છે કે કોઈ ક્ષપણક નામના વૈયાકરણે કોઈ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી છે. ‘તંત્રપ્રદીપ’માં ક્ષપણકના મતનો એકથી વધુ વાર ઉલ્લેખ થયો છે.^૧

કવિ કાલિદાસરચિત ‘જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ’ નામના ગ્રંથમાં રાજા વિક્રમાદિત્યની સભાના નવ રત્નોના નામોનો ઉલ્લેખ છે, તેમાંના એક ક્ષપણક પણ હતા.^૨

ઘણા ઈતિહાસવિદોના મંતવ્ય પ્રમાણે જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનું જ બીજું નામ ક્ષપણક હતું.

દિગમ્બર જૈનાચાર્ય દેવનન્દિએ સિદ્ધસેનના વ્યાકરણવિષયક મતનો ‘વેત્તે: સિદ્ધસેનસ્ય ॥ ૫.૧.૭.॥’ આ સૂત્ર દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘ઉજ્જવલદત્ત-વિરચિત ‘ઉણાદિવૃત્તિ’માં ‘ક્ષપણકવૃત્તૌ અત્ર ‘ઈતિ’ શબ્દ આદ્યથે વ્યાખ્યાત: ॥’ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે, તેથી જણાય છે કે ક્ષપણકે વૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર આદિ સાથે વ્યાકરણ-ગ્રંથની રચના કરી હશે.

મૈત્રેયરક્ષિતે ‘તંત્રપ્રદીપ’ (૪.૧.૧૫૫) સૂત્રમાં ‘ક્ષપણક-મહાન્યાસ’ ઉદ્ધૃત કરેલ છે. તેનાથી જાણી શકાય છે કે ક્ષપણક-રચિત વ્યાકરણ પર ‘ન્યાસ’ની પણ રચના થઈ હશે.

આ ક્ષપણકરચિત શબ્દાનુશાસન, તેની વૃત્તિ, ન્યાસ કે તેનો કોઈ અંશ આજ સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી.

૧. મૈત્રેયરક્ષિતે પોતાના ‘તંત્રપ્રદીપ’માં—‘અતएव नावमात्मानं मन्यते इति विग्रहपरत्वादानेन ह्रस्वत्वं बाधित्वा अमागमे सति ‘नावं मन्ये’ इति क्षपणकव्याकरणे दर्शितम् ।’—આવો ઉલ્લેખ કરેલ છે—ભારત કૌમુદી, ભા. ૨, પૃ. ૮૮૩ની ટિપ્પણ.

૨. ક્ષપણકોऽमरसिंहशङ्कू वेतालभट्ट-घटकर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वरहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ (પંચાધ્યાયી) :

આ વ્યાકરણના કર્તા દેવનન્દિ દિગંબર-સંપ્રદાયના આચાર્ય હતા. તેમના પૂજ્યપાદ^૧ અને જિનેન્દ્રબુદ્ધિ^૨ એવાં બીજા બે નામ પણ પ્રચલિત હતા. તેમને 'દેવ'ના સંક્ષિપ્ત નામથી પણ લોકો ઓળખતા હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી છે. લક્ષણશાસ્ત્રમાં દેવનંદિને ઉત્તમ ગ્રંથકાર માનવામાં આવે છે.^૩ તેમનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દી છે.

બોપદેવે જે આઠ પ્રાચીન વૈયાકરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાંના એક જૈનેન્દ્ર પણ છે. આ દેવનન્દિ કે પૂજ્યપાદ વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા તેવું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.^૪ જ્યાં સુધી જાણી શકાયું છે ત્યાં સુધી જૈનાચાર્યો દ્વારા રચવામાં આવેલા મૌલિક વ્યાકરણોમાં 'જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ' સર્વપ્રથમ છે.

૧. યશઃ કીર્તિર્યશોનન્દી દેવનન્દી મહામતિઃ ।

શ્રીપૂજ્યપાદાપરાચ્ચો ગુણનન્દી ગુણાકરઃ ॥ — નન્દીસંઘપટ્ટાવલી

૨. એક જિનેન્દ્રબુદ્ધિ નામના બોધિસત્ત્વદેશીયાચાર્ય અથવા બૌદ્ધ સાધુ વિક્રમની ૮મી શતાબ્દી દરમ્યાન થયા હતા, તેમણે 'પાણિનીય વ્યાકરણ'ની 'કાશિકાવૃત્તિ' પર એક ન્યાસગ્રંથની રચના કરી હતી, જે 'જિનેન્દ્રબુદ્ધિ-ન્યાસ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ આ જિનેન્દ્રબુદ્ધિ તેમનાથી ભિન્ન છે. આ તો પૂજ્યપાદનું નામાન્તર છે, જેમના વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે :

'જિનવદ્ બભૂવ યદનજ્ઞચાપહત્ સ જિનેન્દ્રબુદ્ધિરિતિ સાધુ વર્ણિતઃ ।'

—શ્રવણ બેલગોલનો સં. ૧૦૮ (૨૮૫)નો મંગરાજકવિ (સં. ૧૫૦૦) કૃત શિલાલેખ, શ્લોક ૧૬.

૩. 'પ્રમાણમકલઙ્કસ્ય પૂજ્યપાદસ્ય લક્ષણમ્' । —ધનંજયનામમાલા, શ્લોક ૨૦, 'સર્વવ્યાકરણે વિપશ્ચિદધિપઃ શ્રીપૂજ્યપાદઃ સ્વયમ્ ।'; 'શબ્દાશ્ચ યેન (પૂજ્યપાદેન) સિદ્ધયન્તિ ।' —આ બધાં પ્રમાણ તેમના મહાવૈયાકરણ હોવાનાં પરિચાયક છે.

૪. નાથૂરામ પ્રેમી : 'જૈન સાહિત્ય ઔર ઈતિહાસ' પૃ. ૧૧૫-૧૧૭

આ વ્યાકરણમાં પાંચ અધ્યાય હોવાથી તેને ‘પંચાધ્યાયી’ પણ કહે છે. તેમાં પ્રકરણ-વિભાગ નથી. પાણિનિની જેમ વિધાનક્રમને લક્ષ્યમાં રાખીને સૂત્ર-રચના કરવામાં આવી છે. એકશોષ પ્રકરણ-રહિત એટલે કે અનેકશોષ રચના આ વ્યાકરણની વિશેષતા છે. સંજ્ઞાઓ અલ્પાક્ષરી છે અને ‘પાણિનીય વ્યાકરણ’ આ ગ્રંથનો આધાર છે પરંતુ અર્થગૌરવ વધી જવાથી આ વ્યાકરણ ક્લિષ્ટ બની ગયું છે. આ લૌકિક વ્યાકરણ છે, જેમાં છાંદસ પ્રયોગોને પણ લૌકિક માનીને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

દેવનંદિએ આમાં શ્રીદત્ત^૧, યશોભદ્ર^૨, ભૂતબલિ^૩, પ્રભાચંદ્ર^૪, સિદ્ધસેન^૫, અને સમંતભદ્ર^૬ — આ પ્રાચીન જૈનાચાર્યોના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ આચાર્યોનો કોઈપણ વ્યાકરણ-ગ્રંથ આજ સુધી પ્રાપ્ત નથી થયો, ન તો ક્યાંય તેમના વૈયાકરણ હોવાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.

‘જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ’ના બે પ્રકારના સૂત્રપાઠ મળે છે. એક પ્રાચીન છે, જેમાં ૩૦૦૦ સૂત્રો છે. બીજો સંશોધિત પાઠ છે, જેમાં ૩૭૦૦ સૂત્ર છે. તેમાં પણ બધા સૂત્રો સમાન નથી અને સંજ્ઞાઓમાં પણ ભિન્નતા છે. તેમ છતાં ઘણા અંશે સમાનતા છે. બંને સૂત્રપાઠો પર ભિન્ન-ભિન્ન ટીકાગ્રંથો છે, જેમનો પરિચય અલગથી આપ્યો છે.

પં. કલ્યાણવિજયજી ગણિ આ વ્યાકરણની આલોચના આ પ્રમાણે કરે છે :

“જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ આચાર્ય દેવનંદિની કૃતિ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં જે-જે આચાર્યોના મતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંના એકનું પણ વ્યાકરણકાર હોવાનું પ્રમાણ નથી મળતું. મને લાગે છે કે પાછળના કેટલાક દિગમ્બર જૈન વિદ્વાનોએ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રોને અસ્ત-વ્યસ્ત કરી આ કૃત્રિમ વ્યાકરણ બનાવી તેને દેવનંદિના નામે ચઢાવી દીધું છે.”^૭

૧. ‘ગુણે શ્રીદત્તસ્યાસ્ત્રિયામ્’ ॥ ૧. ૪. ૩૪ ॥
૨. ‘કૃવૃષિમૃજાં યશોભદ્રસ્ય’ ॥ ૨. ૧. ૧૧ ॥
૩. ‘રાદ્ ભૂતબલેઃ’ ॥ ૩. ૪. ૮૩ ॥
૪. ‘રાત્રૈઃ કૃતિપ્રભાચન્દ્રસ્ય’ ॥ ૪. ૩. ૧૮૦ ॥
૫. ‘વેત્તેઃ સિદ્ધસેનસ્ય’ ॥ ૫. ૧. ૭ ॥
૬. ‘ચતુષ્ટયં સમન્તભદ્રસ્ય’ ॥ ૫. ૪. ૧૪૦ ॥
૭. ‘પ્રબન્ધ-પારિજાત’ પૃ. ૨૧૪.

જૈનેન્દ્રન્યાસ, જૈનેન્દ્રભાષ્ય અને શબ્દવતારન્યાસ :

દેવનંદિ કે પૂજ્યપાદે પોતાના 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ અને 'પાણિનીય વ્યાકરણ' પર 'શબ્દાવતાર' ન્યાસની રચના કરી છે, એમ શિમોગા જિલ્લાના નગરતાલુકાના ૪૬મા શિલાલેખ પરથી જાણી શકાય છે. આ શિલાલેખમાં આ બંને ન્યાસ-ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નીચેના પદ્યાંશમાં આ રીતે મળે છે :

'ન્યાસં 'જૈનેન્દ્ર'સંજ્ઞં સકલબુધનતં પાણિનીયસ્ય ભૂયો,
ન્યાસં 'શબ્દાવતારં' મનુજતતિહિતં વૈદ્યશાસ્ત્રં ચ કૃત્વા ।'

શ્વૃતકીર્તિએ 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ'ની 'પંચવસ્તુ' નામની ટીકામાં 'ભાષ્યોઽથ શ્યાતાતલમ્' વ્યાકરણરૂપ મહેલમાં ભાષ્ય શ્યાતાતલ છે — એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના આધારે 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર 'સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય' હોવાનું પણ અનુમાન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ ભાષ્ય કે ઉપયુક્ત બંને ન્યાસોમાંથી કોઈપણ ન્યાસ પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

મહાવૃત્તિ (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-વૃત્તિ) :

અભયનંદિ નામક દિગંબર જૈન મુનિએ દેવનંદિના મૂળ સૂત્રપાઠ પર ૧૨૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ ટીકા રચી છે, જે ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. તેમનો સમય વિક્રમની ૮મી-૯મી શતાબ્દી છે.

'પંચવસ્તુ' ટીકાના કર્તા શ્વૃતકીર્તિએ આ વૃત્તિને 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ'રૂપી મહેલના કમાડની ઉપમા આપી છે. વાસ્તવમાં આ વૃત્તિના આધારે બીજી ટીકાઓનું નિર્માણ થયું છે. આ વૃત્તિ વ્યાકરણસૂત્રોના અર્થને વિશદ શૈલીમાં પ્રગટ કરવામાં ઉપયોગી બની છે.

અભયનંદિએ પોતાની ગુરુ-પરંપરા કે ગ્રંથરચનાનો સમય નથી આપ્યો તો પણ તેઓ ૮-૯મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા હોવાનું માનવામાં આવે છે. ડો. બેલ્વેલકરે અભયનંદિનો સમય ઈ.સ. ૭૫૦નો બતાવ્યો છે^૨, પરંતુ તે સાચો નથી. અભયનંદિના અન્ય ગ્રંથો વિષયમાં કંઈ પણ જ્ઞાત નથી.

શબ્દામ્બોજભાસ્કરન્યાસ :

દિગંબરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે (વિ. ની ૧૧મી સદી) 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર 'શબ્દામ્બોજભાસ્કર' નામે ન્યાસ-ગ્રંથની રચના લગભગ ૧૬૦૦૦ શ્લોક-

૧. આ વૃત્તિ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશીથી પ્રકાશિત થઈ છે.

૨. 'સિસ્ટમ્સ ઓફ ગ્રામર' પેરો ૫૦.

પરિમાણમાં કરી છે. આ ન્યાસના અધ્યાય ૪, પાદ ૩, સૂત્ર ૨૧૧ સુધીની હસ્તિલિખિત પ્રતિઓ મળે છે, બાકીનો ભાગ હજી સુધી હસ્તગત નથી થયો. મુંબઈના 'સરસ્વતી-ભવન'માં તેની બે અપૂર્ણ પ્રતો છે. ગ્રંથકારે સર્વપ્રથમ પૂજ્યપાદ અને અકલંકને નમસ્કાર કરીને ન્યાસ-રચનાનો આરંભ કર્યો છે. તે પોતાના ન્યાસ વિશે આ પ્રમાણે કહે છે :

શબ્દાનામનુશાસનાનિ નિખિલાન્યધ્યાયતાર્હર્નિશં,
યો યઃ સારતરો વિચારચતુરસ્તલ્લક્ષણાંશો ગતઃ ।
તં સ્વીકૃત્ય તિલોત્તમેવ વિદુષાં ચેતશ્ચમત્કારક-
સુવ્યક્તેરસમૈઃ પ્રસન્નવચનૈર્યાસઃ સમારભ્યતે ॥૪॥

આ આરંભ-વચનથી જ તેમનાં વ્યાકરણ-વિષયક અધ્યયન અને પાંડિત્યની જાણ થઈ જાય છે. તેઓ પોતાના સમયના મહાન ટીકાકાર અને દાર્શનિક વિદ્વાન હતા. તેમના ગ્રંથોને જોતાં જ તે ખબર પડે છે. ન્યાસમાં તેમણે દાર્શનિક શૈલી અપનાવી છે અને વિષયનું વિવેચન સ્ફૂટરીતિથી કર્યું છે.

તેમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ અને શિલાલેખથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર ધારાધીશ ભોજદેવ અને જયસિંહદેવના રાજ્યકાળમાં વિદ્યમાન હતા.^૧ એક જગ્યાએ તો એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભોજદેવ તેમની પૂજા કરતો હતો. ભોજદેવનો સમય વિ. સં. ૧૦૭૦ થી ૧૧૧૦ માનવામાં આવે છે, આથી આ ન્યાસગ્રંથની રચના તે દરમ્યાન થઈ હશે તેમ કહી શકીએ. પં. મહેન્દ્રકુમારે ન્યાસ-રચનાનો સમય ઈ.સ. ૮૮૦ થી ૧૦૬૫ જણાવ્યો છે.^૨

પંચવસ્તુ (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-વૃત્તિ) :

'પંચવસ્તુ' ટીકા (વિ. સં. ૧૧૪૬) 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' ના પ્રાચીન સૂત્રપાઠનો પ્રક્રિયા-ગ્રંથ છે. તેની શૈલી સુબોધ અને સુંદર છે. તે ૩૩૦૦ શ્લોક-પ્રમાણનો છે. વ્યાકરણના પ્રારંભિક અભ્યાસીઓ માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે.

૧. શ્રીધારાધિપભોજરાજમુકુટપ્રોતાશ્વરશિમચ્છટ-

છયાકુહુમપદ્મલિસચરણામ્બોજાતલક્ષ્મીધવઃ ।

ન્યાયાબ્જાકરમણ્ડને દિનમણિશ્શબ્દાબ્જરોદોમણિઃ

સ્થેયાત્ પણ્ડિતપુણ્ડરીકતરણિઃ શ્રીમાન્ પ્રભાચન્દ્રમાઃ ॥૧૭॥

શ્રી ચતુર્મુખદેવાનાં શિષ્યોઽધૃષ્યઃ પ્રવાદિભિઃ ।

પણ્ડિતશ્રીપ્રભાચન્દ્રો રુદ્રવાદિગજાહુશઃ ॥૧૮॥

—શિલાલેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૧૧૮.

૨. પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ — પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬૭.

જૈનેન્દ્રવ્યાકરણરૂપ મહેલમાં પ્રવેશવા માટે ‘પંચવસ્તુ’ને સોપાન-પંક્તિ સ્વરૂપે બતાવવામાં આવેલ છે.’ તેની બે હસ્તિલિખિત પ્રતિઓ પૂનાના ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

આ ગ્રંથની રચના કોણે કરી, તે વિશે આ પ્રતિઓમાં આદિથી અંત સુધી કોઈ નિર્દેશ નથી મળતો. ફક્ત એક જગ્યાએ સંધિ-પ્રકરણમાં ‘સંધિં ત્રિધા કથયતિ શ્રુતકીર્તિરર્ચઃ’ એમ લખ્યું છે. આ ઉલ્લેખ પરથી તેના કર્તા શ્રુતકીર્તિ આચાર્ય હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે.

‘નંદીસંધની પટ્ટાવલિ’માં ‘ત્રૈવિદ્યઃ શ્રુતકીર્ત્યાચ્ચો વૈયાકરણભાસ્કરઃ’ આમ કહીને શ્રુતકીર્તિને વૈયાકરણભાસ્કર કહેવામાં આવ્યા છે.

શ્રુતકીર્તિ નામના અનેક આચાર્ય થઈ ગયા છે, તેમાંથી આ શ્રુતકીર્તિ કયા હતા તે શોધવું મુશ્કેલ છે. કન્નડભાષાના ‘ચંદ્રપ્રભચરિત’ના કર્તા અગ્ગલ કવિએ શ્રુતકીર્તિને પોતાના ગુરુ બતાવ્યા છે.

‘હ્રુ પરમપુરુ નાથકુલભૂભૂત્સમુદ્ભૂતપ્રવચનસરિત્સરિત્નાથશ્રુતકીર્તિ ત્રૈવિદ્ય-ચક્રવર્તિપદપદ્મનિધાનદીપવર્તિશ્રીમદગ્ગલદેવવિરચિતે ચન્દ્રપ્રમચરિતે ।’

આ ગ્રંથ શક સં. ૧૦૧૧ (વિ.સં. ૧૧૪૬)માં રચાયેલો છે. જો આર્ય શ્રુતકીર્તિ અને શ્રુતકીર્તિ ત્રૈવિદ્યચકવર્તી એક જ હોય તો ‘પંચવસ્તુ’ ૧૨મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં રચાયેલ હશે તેમ માની શકાય.

લઘુ જૈનેન્દ્ર (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-ટીકા) :

આચાર્ય અભયનંદિની ‘મહાવૃત્તિ’ના આધારે દિગંબર જૈન પંડિત મહાયન્દ્રે વિક્રમની ૧૨મી શતાબ્દીમાં જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ પર ‘લઘુ જૈનેન્દ્ર’ નામે ટીકાની રચના કરી છે.^૧

૧. સૂત્રસ્તમ્ભસમુદ્ધૃતં પ્રવિલસન્ન્યાસોરુરલક્ષિતિ-
શ્રીમદ્વૃત્તિકપાટસંપુટયુતં ભાષ્યોઽથ શય્યાતલમ્ ।
ટીકામાલમિહારુરુશ્ચરિતં જૈનેન્દ્રશબ્દાગમં,
પ્રાસાદં પૃથુપચ્ચવસ્તુકમિદં સોપાનમારોહતાત્ ॥
૨. મહાવૃત્તિ શુમ્ભત્ સકલબુધપૂજ્યાં સુખકરી
વિલોક્યોદ્ધદ્જ્ઞાનપ્રભુવિભયનન્દીપ્રવહિતામ્ ।
અનેકૈઃ સચ્છબ્દૈર્ભ્રમવિગતકૈઃ સંદુઢભૂતાં (?)
પ્રકુર્વેઽહં [ટીકાં] તનુમતિર્મહાચન્દ્રવિબુધઃ ॥

તેની એક પ્રતિ અંકલેશ્વર દિગંબર જૈન મંદિરમાં અને બીજી અપૂર્ણ પ્રતિ પ્રતાપગઢ (માળવા)ના પ્રાચીન જૈન મંદિરમાં છે.

શબ્દાર્ણવ(જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ-પરિવર્તિત-સૂત્રપાઠ) :

આચાર્ય ગુણનંદિએ 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ'ના મૂળ ૩૦૦૦ સૂત્રપાઠને પરિવર્તિત અને પરિવર્ધિત કરીને વ્યાકરણને સર્વાંગ-સંપૂર્ણ બનાવવાની કોશિશ કરી છે. તેની રચનાનો સમય વિ. સં. ૧૦૩૬થી પહેલાનો છે.

શબ્દાર્ણવપ્રક્રિયા નામે છપાયેલા આ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યું છે :

**'સૈવા શ્રીગુણનન્દિતાનિતવપુ: શબ્દાર્ણવે નિર્ણયં
નાવત્યાશ્રયતાં વિવિક્ષમનસાં સાક્ષાત્ સ્વયં પ્રક્રિયા ।'**

અર્થાત્ ગુણનંદિએ જૈનાં શરીરને વિસ્તૃત કર્યું છે તે 'શબ્દાર્ણવ'માં પ્રવેશ કરવા માટે આ પ્રક્રિયા સાક્ષાત્ નૌકા સમાન છે.

શબ્દાર્ણવકારે સૂત્રપાઠના અડધાથી વધારે સૂત્રો એનાં એ જ રાખ્યા છે. સંજ્ઞાઓ અને સૂત્રોમાં તફાવત કર્યો છે. તેથી અભયનંદિના સ્વીકૃત સૂત્રપાઠની સાથે આ ૩૦૦૦ સૂત્રોનો પણ મેળ નથી.

એવો સંભવ છે કે આ સૂત્રપાઠ પર ગુણનંદિએ કોઈ વૃત્તિની રચના કરી હોય પરંતુ એવો કોઈ ગ્રંથ આજ સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી.

ગુણનંદિ નામના અનેક આચાર્ય થઈ ગયા છે. એક ગુણનંદિનો ઉલ્લેખ શ્રવણ બેલ્ગોલના ૪૨, ૪૩ અને ૪૭મા શિલાલેખમાં છે. તે અનુસાર તેઓ બલાકપિચ્છના શિષ્ય અને ગૃધ્રપૃચ્છના પ્રશિષ્ય હતા. તેઓ તર્ક, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના નિપુણ વિદ્વાન હતા. તેમની પાસે ૩૦૦ શાસ્ત્ર-પારંગત શિષ્ય હતા, જેમાં ૭૨ શિષ્ય તો સિદ્ધાંતના પારગામી હતા. આદિપંપના ગુરુ દેવેન્દ્રના પણ તેઓ ગુરુ હતા.^૧ 'કર્નાટક-કવિચરિતે'ના કર્તાએ તેમનો સમય વિ. સં. ૯૫૭ નિશ્ચિત કર્યો છે. એવું અનુમાન થાય છે કે આ જ ગુણનંદિ આચાર્ય 'શબ્દાર્ણવ'ના કર્તા હશે.

૧. તચ્છિષ્યો ગુણનન્દિપણ્ડિતયતિશ્ચારિત્રચક્રેશ્વર:

તર્ક-વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રનિપુણ: સાહિત્યવિદ્યાપતિ: ।

મિથ્યાત્વાદિમહાન્ધસિન્ધુરઘટાસંઘાતકળ્ઠીરવો

ધવ્યામ્બોજદિવાકરો વિજયતાં કન્દર્પદર્પાપહ: ॥

શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણવૃત્તિ):

દિગમ્બર સોમદેવ મુનિએ 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર આધારિત આચાર્ય ગુણનંદિના 'શબ્દાર્ણવ' સૂત્રપાઠ પર 'શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા' નામની એક વિસ્તૃત ટીકાની રચના કરી હતી. ગ્રંથકાર સ્વયં કહે છે કે :

‘શ્રીસોમદેવચત્તિર્નિર્મિતમાદધાતિ યા,
નો: પ્રતીતગુણનન્દિતશબ્દવારિથૌ ।’

અર્થાત્ શબ્દાર્ણવમાં પ્રવેશવા માટેની નૌકા સમાન આ ટીકા સોમદેવ મુનિએ રચી છે.

તેમાં શાકટાયનના પ્રત્યાહારસૂત્રોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલું જ નહીં, જૈનેન્દ્રનું ટીકા સાહિત્ય શાકટાયનની કૃતિથી ખૂબ જ ઉપકૃત થયેલું જણાય છે.

શબ્દાર્ણવપ્રક્રિયા (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-ટીકા) :

આ ગ્રંથ (વિ. સં. ૧૧૮૦) 'જૈનેન્દ્રપ્રક્રિયા'ના નામે છપાયો છે અને પ્રકાશકે તેના કર્તાનું નામ ગુણનંદિ જણાવ્યું છે પરંતુ એ બરાબર નથી. જો કે અંતિમ પદોમાં ગુણનંદિનું નામ છે, પરંતુ તે તો તેમની પ્રશંસાત્મક સ્તુતિ સ્વરૂપે છે :

‘રાજન્મૃગાધિરાજો ગુણનન્દી ભુવિ ચિરં જીયાત્ ।’

આવી આત્મપ્રશંસા સ્વયં કર્તા પોતાના માટે ન કરી શકે.

સોમદેવની 'શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા' ના આધારે રચાયેલ પ્રક્રિયાબદ્ધ ટીકાગ્રંથ છે

ત્રીજા પદમાં શ્રુતકીર્તિનું નામ આ પ્રમાણે ઉલ્લિખિત છે :

‘સોઽયં યઃ શ્રુતકીર્તિદેવચત્તિપો ભદ્ધરકોત્તંસકઃ ।

રંમ્યાન્મમ માનસે કવિપતિઃ સદ્ગ્રાજહંસશ્ચિરમ્ ॥’

આ શ્રુતકીર્તિ 'પંચવસ્તુ'કાર શ્રુતકીર્તિથી જુદા હશે, કેમ કે આમાં શ્રુતકીર્તિને 'કવિપતિ' કહ્યા છે. સંભવતઃ શ્રવણ બેલ્ગોલના ૧૦૮મા શિલાલેખમાં જે શ્રુતકીર્તિનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ હશે તેવું અનુમાન છે. આ શ્રુતકીર્તિનો સમય

વિ. સં. ૧૧૮૦નો જણાવવામાં આવ્યો છે.^૧ આ શ્રુતકીર્તિના કોઈ શિષ્યે આ પ્રક્રિયા ગ્રંથ રચ્યો હતો.^૨ પદ્યમાં 'રાજહંસ'નો ઉલ્લેખ છે. શું આ નામ કર્તાનું તો નહીં હોય ?

ભગવદ્વાગ્વાદિની :

'કલ્પસૂત્ર'ની ટીકામાં ઉપાધ્યાય વિનયવિજય અને શ્રી લક્ષ્મીવલ્લભે નિર્દેશ કર્યો છે કે 'ભગવત્પ્રણીત વ્યાકરણનું નામ જૈનેન્દ્ર છે' આ સિવાય કશું જ નથી કહ્યું. તેનાથી પણ આગળ વધીને રત્નર્ષિ નામના કોઈ મુનિએ 'ભગવદ્વાગ્વાદિની' નામે ગ્રંથની રચના લગભગ વિ. સં. ૧૭૯૭માં કરી છે તેમાં તેમણે જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણના કર્તા દેવનંદિ નહીં પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીર છે તેવું બતાવવાનો ભારપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે.

'ભગવદ્વાગ્વાદિની'માં જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણનો 'શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકાકાર' દ્વારા માન્ય થયેલો સૂત્રપાઠ માત્ર છે અને ૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.^૩

જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-વૃત્તિ :

'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર મેઘવિજય નામના કોઈ શ્વેતાંબર મુનિએ વૃત્તિની રચના કરી છે. તેઓ જો હેમકૌમુદી (ચન્દ્રપ્રભા) વ્યાકરણના કર્તા જ હોય તો આ વૃત્તિની રચના ૧૮મી શતાબ્દીમાં થઈ હોવાનું માની શકાય.

અનિટ્કારિકાવચૂરિ :

'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ'ની અનિટ્કારિકા પર શ્વેતાંબર જૈન મુનિ વિજયવિમલે ૧૭મી શતાબ્દીમાં 'અવચૂરિ'ની રચના કરી છે.^૪

નિમ્નોક્ત આધુનિક વિદ્વાનોએ પણ 'જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ' પર સરળ પ્રક્રિયા વૃત્તિઓની રચના કરી છે :

૧. 'સિસ્ટમ્સ ઓફ ગ્રામર' પૃ. ૬૭.
૨. નાથૂરામ પ્રેમી : 'જૈન સાહિત્ય ઔર ઈતિહાસ' પૃ. ૧૧૫.
૩. નાથૂરામ પ્રેમી : 'જૈન સાહિત્ય ઔર ઈતિહાસ' પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૨૫.
૪. આ વૃત્તિ-ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ 'રાજસ્થાન કે જૈન શાસ્ત્ર-ભંડારોં કી ગ્રન્થસૂચી', ભા. ૨ ના પૃ. ૨૫૭ પર કરવામાં આવ્યો છે. આની પ્રતિ ૨૬-૪૯ પત્રોની મળી છે.
૫. આની હસ્તલિખિત પ્રતિ છાણીના ભંડારમાં (સં. ૫૭૮) છે.

પં. વંશીધરજીએ 'જૈનેન્દ્રપ્રક્રિયા', પં. નેમિયન્દ્રજીએ 'પ્રક્રિયાવતાર' અને પં. રાજકુમારજીએ 'જૈનેન્દ્રલઘુવૃત્તિ'.

શાકટાયન-વ્યાકરણ :

પાણિનિ વગેરેએ જે શાકટાયન નામના વૈયાકરણાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પાણિનિ પહેલાંના સમયમાં થઈ ગયા હતા, પરંતુ જેમનું 'શાકટાયન વ્યાકરણ' આજે ઉપલબ્ધ છે તે શાકટાયન આચાર્યનું વાસ્તવિક નામ તો છે પાલ્યકીર્તિ અને તેમના વ્યાકરણનું નામ છે શબ્દાનુશાસન. પાણિનિનિર્દિષ્ટ પ્રાચીન શાકટાયન આચાર્યની જેમ પાલ્યકીર્તિ પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ હોવાથી તેમનું નામ પણ શાકટાયન અને તેમના વ્યાકરણનું નામ 'શાકટાયન-વ્યાકરણ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હોય તેમ લાગે છે.

પાલ્યકીર્તિ જૈનોના યાપનીય સંઘના અગ્રણી તેમ જ મહાન આચાર્ય હતા. તે રાજા અમોઘવર્ષના રાજ્ય-કાળમાં થઈ ગયા. અમોઘવર્ષ શક સં. ૭૩૬ (વિ. સં. ૮૭૧)માં રાજગાદી પર બેઠો. તે જ સમયની આસાપાસ એટલે કે વિક્રમની ૯મી સદીમાં આ વ્યાકરણની રચના થઈ છે.

આ વ્યાકરણમાં પ્રકરણો-વિભાગો નથી. પાણિનીની જેમ વિધાન-ક્રમનું અનુસરણ કરીને સૂત્ર-રચના કરવામાં આવી છે.

જો કે પ્રક્રિયા-ક્રમની રચના કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ આમ કરવાથી કિલ્લતા અને વિપ્રકીર્ણતા આવી ગઈ છે. તેના પ્રત્યાહાર પાણિનિને મળતા આવતા હોવા છતાં થોડા ભિન્ન છે. જેમ કે - 'ઋલુક' ના સ્થાને ફક્ત 'ઋક્' પાઠ છે. કેમ કે 'ઋ' અને 'લૃ' માં અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. 'હયવરટ્' અને 'લળ્' ને મેળવીને 'વેટ્'ને દૂર કરીને અહીં એક સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે તથા ઉપાંત્ય સૂત્ર 'શષસર્' માં વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનો પણ સમાવેશ કરી કામ લીધું છે. સૂત્રોની રચના તદ્દન અલગ પ્રકારની છે. આના પર કાતંત્ર-વ્યાકરણનો વ્યાપક પ્રભાવ છે. આમાં ચાર અધ્યાય છે અને તે ૧૬ પાદોમાં વિભક્ત છે.

યક્ષવર્માએ 'શાકટાયનવ્યાકરણ'ની 'ચિંતામણિ' ટીકામાં આ વ્યાકરણની વિશેષતા દર્શાવતા કહ્યું છે :

‘इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ।
 संख्यानं नोपसंख्यानं यस्य शब्दानुशासने ॥
 इन्द्र-चन्द्रादिभिः शाब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ।
 तदिहास्ति समस्तं च यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥’

અર્થાત્ શાકટાયનવ્યાકરણમાં ઈષ્ટિઓ^૧ ભણવાની જરૂર નથી. સૂત્રોથી અલગ વક્તવ્ય કશું જ નથી. ઉપસંખ્યાનોની પણ કશી જરૂર નથી. ઈન્દ્ર, ચન્દ્ર આદિ વૈયાકરણોએ જે શબ્દ-લક્ષણ કહ્યાં છે તે બધા આ વ્યાકરણમાં સમાવિષ્ટ છે અને જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય પણ નથી.

આ વક્તવ્યમાં અતિશયોક્તિ હોવા છતાં પણ પાલ્યકીર્તિએ આ વ્યાકરણમાં પોતાની પહેલાંના વૈયાકરણોની ખામીઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને લૌકિક પદોનું અન્વાખ્યાન આપ્યું છે. વ્યાકરણના ઉદાહરણો પરથી રચનાકાલીન સમયનો ખ્યાલ આવે છે. આ વ્યાકરણમાં આર્ય વજ્ર, ઈન્દ્ર અને સિદ્ધનંદિ જેવા પૂર્વાચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે.^૨ પ્રથમ નામથી તો પ્રસિદ્ધ આર્ય વજ્ર સ્વામી અભિપ્રેત હશે અને પછીનાં બે નામોથી યાપનીય સંઘના આચાર્યો.

આ વ્યાકરણ પર ઘણી બધી વૃત્તિઓની રચના થઈ છે.

રાજશેખરે 'કાવ્યમીમાંસા'માં પાલ્યકીર્તિ શાકટાયનના સાહિત્ય-વિષયક મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૩ આથી તેમનો સાહિત્ય-વિષયક કોઈ ગ્રંથ રહ્યો હશે એમ લાગે છે, પરંતુ તે ગ્રંથ કયો હશે તે હજી સુધી જાણી શકાયું નથી.

પાલ્યકીર્તિના અન્ય ગ્રંથ :

૧. સ્ત્રીમુક્તિ-પ્રકરણ, ૨. કેવલિભુક્તિ-પ્રકરણ.

યાપનીય સંઘ સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિભુક્તિના વિષયમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની માન્યતાને અનુસરે છે અને અન્ય વિષયોની બાબતમાં દિગંબરોની સાથે મળતો આવે છે તે આ પ્રકરણો પરથી જાણી શકાય છે.^૪

૧. સૂત્ર અને વાર્તિકથી જે સિદ્ધ ન થાય પરંતુ ભાષ્યકારના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય તેને 'ઈષ્ટિ' કહે છે.

૨. સૂત્ર ૧. ૨. ૧૩, ૧. ૨. ૩૭ અને ૨.૧.૨૨૯.

૩. યથા તથા વાઽસ્તુ વસ્તુનો રૂપ વક્તૃપ્રકૃતિવિશેષાયત્તા તુ રસવત્તા । તથા ચ યમર્થ રક્તઃ સ્તૌતિ તં વિરક્તો વિનિન્દતિ મધ્યસ્થસ્તુ તત્રોદાસ્તે ઇતિ પાલ્યકીર્તિઃ ।

૪. જૈન સાહિત્ય-સંશોધક, ભા. ૨, અંક ૩-૪માં આ પ્રકરણો પ્રકાશિત થયાં છે.

અમોઘવૃત્તિ (શાકટાયનવ્યાકરણ-વૃત્તિ) :

‘શાકટાયનવ્યાકરણ’ પર લગભગ અઠાર હજાર શ્લોક-પરિમાણની ‘અમોઘવૃત્તિ’ નામની રચના ઉપલબ્ધ છે. આ વૃત્તિ બધા ટીકા-ગ્રંથોમાં પ્રાચીન અને વિસ્તારપૂર્વકની છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષને લક્ષ્યમાં રાખીને તેનું નામ ‘અમોઘવૃત્તિ’ રાખવામાં આવ્યું હશે તેમ લાગે છે. રચના-સમય વિ. ૯મી સદી છે.

વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ‘ગણરત્નમહોદધિ’ (પૃ. ૮૨, ૯૦)માં શાકટાયનના નામે જે ઉલ્લેખો કર્યા છે તે બધા ‘અમોઘવૃત્તિ’માં મળે છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ ‘નંદિસૂત્ર’ની ટીકામાં ‘વીરમમૃતં જ્યોતિઃ’ આ મંગલાચરણ-પદને શાકટાયનની સ્વોપજવૃત્તિનું કહ્યું છે, જે ‘અમોઘવૃત્તિ’માં મળે છે.

યક્ષવર્માએ શાકટાયનવ્યાકરણની ‘ચિંતામણિ-ટીકા’ના મંગલાચરણમાં શાકટાયન પાલ્યકીર્તિ પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કરતાં ‘અમોઘવૃત્તિ’ ના ‘તસ્યાતિમહર્તી વૃત્તિમ્’ આ ઉલ્લેખ દ્વારા સ્વોપજ હોવાની સૂચના કરી છે એમ પ્રતીત થાય છે. સર્વાનંદે ‘અમરટીકાસર્વસ્વ’માં અમોઘવૃત્તિમાંથી પાલ્યકીર્તિના નામની સાથે ઉદ્ધરણ આપ્યું છે.

આ ઉલ્લેખોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘અમોઘવૃત્તિ’ના કર્તા શાકટાયનાચાર્ય પાલ્યકીર્તિ સ્વયં છે.

યક્ષવર્માએ આ વૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવતા કહ્યું છે :

‘ગણ-ધાતુપાઠયોગેન ધાતૂન્ લિઙ્ગાનુશાસને લિઙ્ગતમ્ ।
ઔણાદિકાનુણાદૌ શેષં નિઃશેષમત્ર વૃત્તૌ વિદ્યાત્ ॥૧૧॥’

એટલે કે ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, લિઙ્ગાનુશાસન અને ઉણાદિ સિવાયના બધા જ વિષયો આ વૃત્તિમાં વર્ણવેલા છે.

આનાથી આ વૃત્તિ કેટલી ઉપયોગી છે તેનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ વૃત્તિ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

આ વ્યાકરણ-ગ્રંથમાં ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, લિઙ્ગાનુશાસન, ઉણાદિ વગેરે નિઃશેષ પ્રકરણો છે. આ નિઃશેષ વિશેષણ દ્વારા મોટે ભાગે અનેકશેષ જેનેન્દ્રવ્યાકરણની અપૂર્ણતા તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો હોય તેમ લાગે છે.

વૃત્તિમાં 'અદહદમોઘવર્ષોઽરાતીન્' એવું ઉદાહરણ છે, જે અમોઘવર્ષ રાજાનો જ નિર્દેશ કરે છે. અમોઘવર્ષનો રાજ્યકાળ શક સં. ૭૩૬ થી ૭૮૯ છે. તે ગાળામાં આની રચના થઈ છે.

ચિંતામણી-શાકટાયન વ્યાકરણ-વૃત્તિ :

યક્ષવર્મા નામક વિદ્વાને 'અમોઘવૃત્તિ'ના આધારે ૬૦૦૦ શ્લોકપરિમાણની એક નાની એવી વૃત્તિની રચના કરી છે. તેઓ સાધુ હતા કે ગૃહસ્થ અને તેઓ ક્યારે થઈ ગયા એ સંબંધમાં તથા તેમના અન્ય ગ્રંથોના વિષયમાં પણ કશું જ જાણવા નથી મળતું. તેઓએ પોતાની વૃત્તિના વિષયમાં કહ્યું છે :

'તસ્યાતિમહતી વૃત્તિ સંહત્યેયં લઘીયસી ।
સંપૂર્ણલક્ષણા વૃત્તિર્વક્ષ્યતે યક્ષવર્મણા ॥
બાલાઽબલાજનોઽપ્યસ્યા વૃત્તેરભ્યાસવૃત્તિતઃ ।
સમસ્તં વાઙ્મયં વેત્તિ વર્ષેઁકૈનેન નિશ્ચયાત્ ॥'

અર્થાત્ યક્ષવર્મા કહે છે કે અમોઘવૃત્તિ નામની મોટી વૃત્તિમાંથી સંક્ષિપ્ત કરેલી આ નાની પરંતુ સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળી વૃત્તિ છે. બાળકો અને સ્ત્રીઓ પણ આ વૃત્તિના અભ્યાસથી એક જ વર્ષમાં સમસ્ત વાઙ્મયની નિશ્ચિત રીતે જાણકારી પામી શકે છે.

આ વૃત્તિ કેવી હશે તેનું અનુમાન આ ઉપરથી કરી શકાય છે.

સમન્તભદ્રે આ ટીકાના વિષમ પદો પર ટિપ્પણ રચેલ છે, જેનો ઉલ્લેખ 'માઘવીય-ધાતુવૃત્તિ'માં આવે છે.

મણિપ્રકાશિકા (શાકટાયનવ્યાકરણવૃત્તિ-ચિંતામણિ-ટીકા) :

'મણિ' એટલે કે ચિંતામણિટીકા, જે યક્ષવર્માએ રચી છે અને તેના પર અજિતસેનાચાર્યે વૃત્તિની રચના કરી છે. અજિતસેન નામના ઘણા વિદ્વાનો થઈ ગયા છે. આ રચના કયા અજિતસેને કયા સમયે કરી છે તે સંબંધમાં કશું પણ જાણવા નથી મળ્યું.

પ્રક્રિયાસંગ્રહ :

પાણિનીય વ્યાકરણને 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી' ના રચયિતાએ જે રીતે પ્રક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે જ રીતે અભયચંદ્ર નામના આચાર્યે 'શાકટાયન-વ્યાકરણ'ને

પ્રક્રિયાબદ્ધ^૧ કર્યું છે. અભયચંદ્રનો સમય, ગુરુ-શિષ્ય આદિ પરંપરા અને તેમની અન્ય રચનાઓ વિશે કશું પણ જ્ઞાત નથી.

શાકટાયન-ટીકા :

આ ગ્રંથ પ્રક્રિયાબદ્ધ છે, જેના કર્તા 'વાદિપર્વતવજ્ર'ના ઉપનામથી વિખ્યાત એવા ભાવસેન ત્રૈવિદ્ય છે, જેમણે કાતન્ત્રરૂપમાલા-ટીકા અને વિશ્વતત્ત્વપ્રકાશ ગ્રંથ લખ્યા છે.

રૂપસિદ્ધિ (શાકટાયનવ્યાકરણ-ટીકા) :

દ્રવિડસંઘના આચાર્ય મુનિ દયાપાલે 'શાકટાયન-વ્યાકરણ' પર એક નાની એવી ટીકા રચી છે. શ્રવણબેલ્ગોલના ૫૪મા શિલાલેખમાં તેમના વિષયમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

'હિતૈષિણાં યસ્ય નૃણામુદાત્તવાચા નિબદ્ધા હિતરૂપસિદ્ધિઃ ।

વન્દ્યો દયાપાલમુનિઃ સ વાચા, સિદ્ધઃ સતાં મૂર્દ્ધનિ યઃ પ્રભાવૈઃ ॥૧૫॥'

દયાપાલ મુનિના ગુરુનું નામ મતિસાગર હતું. તેઓ 'ન્યાયવિનિશ્ચય' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત'ના કર્તા વાદિરાજના સાધર્મિક હતા. 'પાર્શ્વનાથચરિત'ની રચના શક સં. ૯૪૭ (વિ. સં. ૧૦૮૨)માં થઈ હતી. તેથી દયાપાલ મુનિનો સમય પણ તેની આજુ-બાજુનો માની શકાય.

આ ટીકા-ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલો છે. મુનિ દયાપાલના અન્ય ગ્રંથો વિશે કશું જ જ્ઞાત નથી.

ગણરત્નમહોદધિ :

શ્વેતાંબરાચાર્ય ગોવિંદસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ 'શાકટાયનવ્યાકરણ'માં જે ગણ આવે છે તેમનો સંગ્રહ કરી 'ગણરત્નમહોદધિ'^૨ નામક ૪૨૦૦ શ્લોક પરિમાણ સ્વોપજ ટીકાયુક્ત ઉપયોગી ગ્રંથની વિ. સં. ૧૧૯૭માં રચના કરી છે. તેમાં નામોના ગણોને શ્લોકબદ્ધ કરી ગણના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ આપ્યાં છે. તેમાં અનેક વ્યાકરણકારોના મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ સમકાલીન

૧. આ કૃતિ ગુસ્તવ ઓપર્ટ સન્ ૧૮૯૩માં પ્રકાશિત કરી હતી. આમાં તેમણે શાકટાયને 'પ્રાચીન શાકટાયન' માનવાની ભૂલ કરી છે. સન્ ૧૯૦૭માં મુંબઈથી જેષ્ઠારામ મુકુન્દજીએ આનું પ્રકાશન કર્યું હતું.

૨. આ ગ્રંથ સન્ ૧૮૭૯-૮૧માં પ્રકાશિત થયો હતો.

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ નથી. એમ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પણ તેમનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો. ઘણા કવિઓનાં નામ અને ઘણી જગ્યાએ કર્તાના નામ વગર કૃતિઓનાં નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

આ ગ્રંથ દ્વારા ઘણાં નવીન તથ્યો જાણવા મળે છે. જેમ કે— ‘ભટ્ટિકાવ્ય’ અને ‘દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય’ની જેમ માળવાના પરમાર રાજાઓ સંબંધી કોઈ કાવ્ય હતું, જેનું નામ તેઓએ નથી જણાવ્યું પરંતુ તે કાવ્યના ઘણા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

આચાર્ય સાગરચંદ્રસૂરિકૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી કેટલાક શ્લોકોનો પણ સમાવેશ કરેલ છે, આથી એ જાણવા મળે છે કે તેમણે સિદ્ધરાજ સંબંધી કોઈ કાવ્યની રચના કરી હતી, જે આજ સુધી ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું નથી.

સ્વયં વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ‘સિદ્ધરાજવર્ણન’ નામના ગ્રંથનો ‘મમૈવ સિદ્ધરાજવર્ણને’ એમ કહીને ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી જાણી શકાય છે કે તેમનો ‘સિદ્ધરાજવર્ણન’ નામનો કોઈક ગ્રંથ હતો, જે આજે મળતો નથી.

લિંગાનુશાસન :

આચાર્ય પાલ્યકીર્તિ-શાકટાયનાચાર્યે ‘લિંગાનુશાસન’ નામની કૃતિની રચના કરી છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ મળે છે. તે આર્યા છંદમાં રચાયેલ ૭૦ પદ્યોમાં છે. રચના-સમય ૮મી શતાબ્દી છે.

ધાતુપાઠ :

આચાર્ય પાલ્યકીર્તિ-શાકટાયનાચાર્યે ‘ધાતુપાઠ’ની રચના કરી છે. પં. ગૌરીલાલ જૈને વીર-સંવત્ ૨૪૩૭માં તે છાપ્યો છે. તે પણ ૮મી સદીનો ગ્રંથ છે.

મંગલાચરણમાં ‘જિન’ને નમસ્કાર કરીને ‘ઐધિ વૃદ્ધૌ સ્પર્ધિ સંઘર્ષે’ થી પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં ૧૩૧૭ (૧૨૮૦+૩૭) ધાતુ અર્થસહિત આપ્યા છે. અંતમાં આપવામાં આવેલા સૌત્રકણ્ડવાદિ ૩૭ ધાતુઓને છોડીને ૧૧ ગણોમાં વિભક્ત કર્યા છે. ૩૬ ધાતુઓનો ‘વિકલ્પણિજન્ત’ અને ચુરાદિ વગેરેનો ‘નિત્યણિજન્ત’ ધાતુથી પરિચય કરાવ્યો છે.

પંચગ્રંથી અથવા બુદ્ધિસાગર-વ્યાકરણ :

‘પંચગ્રંથી-વ્યાકરણ’નાં બીજાં નામ છે ‘બુદ્ધિસાગર-વ્યાકરણ’ અને ‘શબ્દલક્ષમ’. આ વ્યાકરણની રચના શ્વેતાંબરાચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિએ વિ.સ. ૧૦૮૦માં કરી છે.^૧ તેઓ આચાર્ય વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય હતા.

ગ્રંથકારે આ ગ્રંથની રચના માટેનું કારણ જણાવતાં કહ્યું છે કે ‘જ્યારે બ્રાહ્મણોએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું કે જૈનોમાં શબ્દલક્ષમ અને પ્રમાલક્ષમ છે જ ક્યાં ? તેઓ તો પરગ્રંથોપજીવી છે.’^૨ ત્યારે બુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ આક્ષેપનો જવાબ આપવા માટે આ ગ્રંથની રચના કરી.

શ્વેતાંબર આચાર્યોમાં ઉપલબ્ધ એવા સર્વપ્રથમ વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરનાર આ જ આચાર્ય છે. તેઓએ ગદ્ય અને પદ્યમય ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ આ ગ્રંથની રચના કરી છે.^૩

આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ સં. ૧૦૮૫માં ધનેશ્વરસૂરિરચિત સુરસુંદરીકથાની પ્રશસ્તિમાં આવે છે. તે સિવાય સં. ૧૧૨૦માં અભયદેવસૂરિકૃત પંચાશકવૃત્તિ (પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩)માં, સં. ૧૧૩૮માં ગુણચંદ્રરચિત મહાવીરચરિત (પ્રાકૃત-પ્રસ્તાવ ૮, શ્લોક. ૫૩)માં, જિનદત્તસૂરિરચિત ગણધરસાર્ધશતક (પદ્ય ૬૯)માં, પદ્મપ્રભકૃત કુન્થુનાથરચિત અને પ્રભાવકચરિત (અભયદેવસૂરિરચિત)માં પણ આ ગ્રંથનો નામોલ્લેખ આવે છે.

૧. શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેન્દ્રકાલાત્ સાશીતિકે યાતિ સમાસહસે ।
સશ્રીકજાવાલિપુરે તદાદ્યં દૃબ્ધં મયા સપ્તસહસ્રકલ્પમ્ ॥

—વ્યાકરણપ્રાન્તપ્રશસ્તિ: ।

૨. તૈરવધીરિતે યત્ તુ પ્રવૃત્તિરાવયોરિહ ।
તત્ર દુર્જનવાક્યાનિ પ્રવૃત્તે: સન્નિબન્ધનમ્ ॥૪૦૩॥
શબ્દલક્ષમ-પ્રમાલક્ષમ યદેતેષાં ન વિદ્યતે ।
નાદિમન્તસ્તતો હ્યેતે પરલક્ષમોપજીવિન: ॥૪૦૪॥

—પ્રમાલક્ષમપ્રાંતે ।

૩. આ વ્યાકરણની હસ્તલિખિત પ્રતિ જેસલમેર-ભંડારમાં છે. પ્રતિ અત્યન્ત અશુદ્ધ છે.

આની રચના અનેક વ્યાકરણ-ગ્રંથોના આધારે કરવામાં આવી છે. ધાતુપાઠ, સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિસૂત્રો પદબદ્ધ છે.'

દીપકવ્યાકરણ :

શ્વેતાંબર જૈનાચાર્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિરચિત 'દીપકવ્યાકરણ'નો ઉલ્લેખ 'ગણરત્નમહોદધિ'માં વર્ધમાનસૂરિએ આ પ્રમાણે કર્યો છે— 'મેઘાવિનઃ પ્રવરદીપક-કર્તૃયુક્તા ।' તેની વ્યાખ્યામાં તેઓ આમ લખે છે :

'દીપકકર્તા ભદ્રેશ્વરસૂરિઃ । પ્રવરસ્થાસૌ દીપકકર્તા ચ પ્રવરદીપકકર્તા । પ્રાધાન્યં ચાસ્યાધુનિકવૈયાકરણાપેક્ષયા ।'

બીજો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

'ભદ્રેશ્વરાચાર્યસ્તુ —

'કિञ્ચ સ્વા દુર્મગા કાન્તા રક્ષાન્તા નિશ્ચિતા સમા ।

સચિવા ચપલા ભક્તિર્બાલ્યેતિ સ્વાદયો દશ ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन पुंवद्भावं मन्यन्ते ॥'

આ ઉલ્લેખથી જાણી શકાય છે કે તેમણે 'લિઙ્ગાનુશાસન' ની પણ રચના કરી હતી. સાયણરચિત 'ધાતુવૃત્તિ' માં શ્રીભદ્રના નામે વ્યાકરણ-વિષયક મતના અનેક ઉલ્લેખો છે, સંભવ છે કે તે ભદ્રેશ્વરસૂરિના 'દીપકવ્યાકરણ'ના હશે. શ્રીભદ્ર (ભદ્રેશ્વરસૂરિ)એ પોતાના 'ધાતુપાઠ' પર વૃત્તિની રચના પણ કરી છે તેમ સાયણના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે.

'કહાવલી' ના કર્તા ભદ્રેશ્વરસૂરિએ જો 'દીપકવ્યાકરણ'ની રચના કરી હોય તો તેઓ ૧૩મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાય છે અને બીજા ભદ્રેશ્વરસૂરિ જે બાલચંદ્રસૂરિની ગુરુપરંપરામાં થઈ ગયા તેઓ ૧૨મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા.

શબ્દાનુશાસન (મુષ્ટિવ્યાકરણ) :

આચાર્ય મલયગિરિસૂરિએ સંખ્યાબદ્ધ આગમ, પ્રકરણ અને ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાઓની રચના કરીને આગમિક અને દાર્શનિક સૈદ્ધાન્તિક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે, પરંતુ જો તેમનો કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય તો તે ફક્ત સ્વોપણ વૃત્તિયુક્ત

૧. શ્રી બુદ્ધિસાગરાચાર્યૈઃ પાણિનિ-ચન્દ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્ત-દુર્ગટીકામવલોક્ય વૃત્તબન્ધૈઃ (?)।

ધાતુસૂત્ર-ગણોણાદિવૃત્તબન્ધૈઃ કૃતં વ્યાકરણં સંસ્કૃતશબ્દપ્રાકૃતશબ્દસિદ્ધયે ॥

— પ્રમાલક્ષ્મપ્રાંતે ।

‘શબ્દાનુશાસન’ વ્યાકરણ ગ્રન્થ છે. તેને ‘મુષ્ટિવ્યાકરણ’ પણ કહે છે. સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે તે ૪૩૦૦ શ્લોક-પરિમાણ છે.

વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન આચાર્ય મલયગિરિ હેમચંદ્રસૂરિના સહચર હતા. એટલું જ નહીં, ‘આવશ્યકવૃત્તિ’ પૃ. ૧૧માં ‘તથા ચાહુઃ સ્તુતિષુ ગુસ્વઃ’ આ પ્રમાણે નિર્દેશ કરી ગુરુ તરીકે તેમનું સન્માન કર્યું છે. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના વ્યાકરણની રચના થયા પછી તરત જ તેમણે પોતાના વ્યાકરણની રચના કરી છે એમ પ્રતીત થાય છે અને ‘શાકટાયન’ તેમ જ ‘સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન’ ને જ કેન્દ્રબિંદુ બનાવીને પોતાની રચના કરી છે, કેમ કે ‘શાકટાયન’ અને ‘સિદ્ધહેમ’ ની સાથે તેનું ઘણું સામ્ય છે. મલયગિરિએ પોતાના વ્યાખ્યા-ગ્રંથોમાં પોતાના જ વ્યાકરણનાં સૂત્રો વડે શબ્દપ્રયોગોની સિદ્ધિ બતાવી છે.

મલયગિરિએ પોતાના વ્યાકરણની રચના કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં કરી છે એવું તેમની ‘કૃદ્વૃત્તિ’ના પા. ૩ માં ‘ચ્ચાતે દૃષ્યે’ (૨૨) આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં ‘અદહદરાતીન્ કુમારપાલઃ’ એમ લખ્યું છે તેથી પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ ‘બૃહત્કલ્પ’ની ટીકાની ઉત્થાનિકામાં ‘શબ્દાનુશાસનાદિ-વિશ્વવિદ્યામયજ્યોતિઃપુણ્નરમાણુષ્ટિતમૂર્તિભિઃ’ એવો ઉલ્લેખ મલયગિરિના વ્યાકરણ સંબંધમાં કર્યો છે, તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે વિદ્વાનોમાં આ વ્યાકરણ માટે ઉચિત એવો આદર હતો.

તેના પર ‘વિષમપદ-વિવરણ’ ટીકા પણ છે, જે અમદાવાદના કોઈ ભંડારમાં હતી, એવો ‘જૈન ગ્રન્થાવલી’ પૃ. ૨૯૮માં ઉલ્લેખ છે.

આ વ્યાકરણની જે હસ્તલિખિત પ્રતો મળે છે તે પૂર્ણ નથી. આ પ્રતોમાં યતુષ્કવૃત્તિ, આખ્યાતવૃત્તિ અને કૃદ્વૃત્તિ એ પ્રમાણે બધું મળીને ૧૨ અધ્યાયોમાં ૩૦ પાદોનો સમાવેશ છે પરંતુ તદ્દિતવૃત્તિ, જે ૧૮ પાદોમાં છે, તે નથી મળતી.^૧

૧. આ વ્યાકરણ-ગ્રન્થ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી પં. બેચરદાસ દોશી દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

શબ્દાર્ણવવ્યાકરણ :

પરતરગચ્છીય વાયક રત્નસારના શિષ્ય સહજકીર્તિગણિએ ‘શબ્દાર્ણવવ્યાકરણ’ની સ્વતંત્ર રીતે રચના વિ. સં. ૧૬૮૦ની આસપાસ કરી છે. આ વ્યાકરણમાં ૧. સંજ્ઞા, ૨. શ્લેષ (સન્ધિ), ૩. શબ્દ (સ્યાદિ), ૪. ષત્વ-ણત્વ, ૫. કારકસંગ્રહ, ૬. સમાસ, ૭. સ્ત્રી-પ્રત્યય, ૮. તદ્ધિત, ૯. કૃત અને ૧૦. ધાતુ— આ દશ અધિકાર છે.^૧ અનેક વ્યાકરણ-ગ્રંથોને જોઈને તેમણે પોતાનાં વ્યાકરણનું સરળ શૈલીમાં નિર્માણ કર્યું છે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાના ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે તેમણે પોતાની લઘુતાનો પરિચય આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિમાં આપ્યો છે :

‘શબ્દાનુશાસનની રચના કષ્ટસાધ્ય છે. આ રચનામાં નવીનતા નથી’ — એવું માત્સર્યવચન પ્રમોદશીલ અને ગુણી વૈયાકરણોએ પોતાના મુખે ન કહેવું જોઈએ. આ પ્રકારના શાસ્ત્રોમાં જે વિદ્વાનોએ પરિશ્રમ કર્યો છે તેઓ જ મારા શ્રમને જાણી શકશે. હું કંઈ વિદ્વાન નથી, મારી ચર્ચામાં વિશેષતા નથી, મારામાં એવી બુદ્ધિમત્તા પણ નથી, છતાં પણ પાર્શ્વનાથ ભગવાનના પ્રભાવથી જ આ ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે.^૨

૧. સંજ્ઞા શ્લેષઃ શબ્દાઃ ષત્વ-ણત્વે કારકસંગ્રહઃ ।

સમાસઃ સ્ત્રીપ્રત્યયશ્ચ તદ્ધિતાઃ કૃચ્ચ ધાતવઃ ॥

દશાધિકારા એતેઽત્ર વ્યાકરણે યથાક્રમમ્ ।

સાઙ્ગાઃ સર્વત્ર વિજ્ઞેયા યથાશાસ્ત્રં પ્રકાશિતાઃ ॥

૨. કષ્ટાસ્માભિરિયં રીતિઃ પ્રાયઃ શબ્દાનુશાસને ॥

નવીનં ન કિમપ્યત્ર કૃતં માત્સર્યવાગિયમ્ ।

અમત્સરૈઃ શબ્દવિદ્ધિઃ ન વાચ્યા ગુણસંગ્રહૈઃ ॥

એતાદૃશાનાં શાસ્ત્રાણાં વિધાને યઃ પરિશ્રમઃ ।

સ એવ હિ જાનાતિ યઃ કરોતિ સુધીઃ સ્વયમ્ ॥

નાહં કૃતી નો વિવાદે આધિક્યં મમ મતિર્ન ચ ।

કેવલઃ પાર્શ્વનાથસ્ય પ્રભાવોઽયં પ્રકાશતે ॥

શબ્દાર્ણવ-વૃત્તિ :

આ 'શબ્દાર્ણવ-વ્યાકરણ' પર સહજકીર્તિગણિ^૧એ 'મનોરમા' નામે સ્વોપજ વૃત્તિની રચના કરી છે. ઉપર્યુક્ત દસ અધિકારોમાં ૧. સંજ્ઞાકરણ, ૨. શબ્દોની સાધના, ૩. સૂત્રોની રચના અને ૪. દષ્ટાન્ત—આ ચાર પ્રકારે પોતાની રચનાશૈલીનો વૃત્તિમાં નિર્વાહ કર્યો છે. તેઓએ બધા સૂત્રોમાં પાણિનિ-અષ્ટાધ્યાયીની 'કાશિકાવૃત્તિ' અને અન્ય વૃત્તિઓનો આધાર લીધો છે. વૃત્તિ સાથે સમગ્ર વ્યાકરણગ્રંથ ૧૭૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણનો છે.

આ ગ્રંથની ૩૭૩ પત્રોની એક પ્રતિ ખંભાતના શ્રીવિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનભંડાર (સં. ૪૬૮)માં છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશનને યોગ્ય છે.

વિદ્યાનંદવ્યાકરણ :

તપાગચ્છીય આચાર્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વિદ્યાનંદસૂરિએ 'બુદ્ધિસાગર'ની જેમ પોતાના નામ પરથી જ 'વિદ્યાનંદવ્યાકરણ'ની રચના વિ. સં. ૧૩૧૨માં કરી છે.^૨ આ વ્યાકરણગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.

ખરતરગચ્છીય જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાયે જિનપતિસૂરિના શિષ્ય સુરપ્રભની પાસે આ 'વિદ્યાનંદવ્યાકરણ'નું અધ્યયન કર્યું હતું.^૩

આચાર્ય મુનિસુંદરસૂરિએ 'ગુર્વાવલી'માં કહ્યું છે કે 'આ વ્યાકરણમાં સૂત્રો ઓછાં છે પરંતુ અર્થ બહુ છે માટે જ આ વ્યાકરણ સર્વોત્તમ જણાય છે.'^૪

નૂતનવ્યાકરણ :

કૃષ્ણાર્ષિગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૪૦ની આસપાસ 'નૂતનવ્યાકરણ'ની રચના કરી છે. આ વ્યાકરણ સ્વતંત્ર છે કે 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન'ના આધારે તેની રચના કરવામાં આવી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થયું નથી.

૧. તેઓએ 'ફલવર્દિપાર્શ્વનાથ-મહાકાવ્ય'ની રચના ૩૦૦ વિવિધ છંદમય શ્લોકોમાં કરી છે. આની હસ્તલિખિત પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે.
૨. વિદ્યાનંદસૂરિના જીવન વિશે જુઓ — 'ગુર્વાવલી' પદ્ય ૧૫૨-૧૭૨.
૩. ઉપાધ્યાય ચંદ્રતિલકગણિએ સ્વરચિત 'અભયકુમાર-મહાકાવ્ય'ની પ્રશસ્તિમાં આ ઉલ્લેખ કર્યો છે.
૪. જુઓ—'ગુર્વાવલી' પદ્ય ૧૭૧.

જયસિંહસૂરિના શિષ્ય નયચન્દ્રસૂરિએ 'હમ્મીરમદમદન-મહાકાવ્ય'ની રચના કરી છે. તેમણે તેના સર્ગ ૧૪, પદ્ય ૨૩-૨૪માં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જયસિંહસૂરિએ 'કુમારપાલચરિત્ર' તથા ભાસર્વજ્ઞકૃત 'ન્યાયસાર' પર 'ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા' નામની વૃત્તિની રચના કરી છે. તેમણે 'શાર્કધરપદ્ધતિ'ના રચયિતા સારંગ પંડિતને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યા હતા.

પ્રેમલાભવ્યાકરણ :

અંગલગચ્છીય મુનિ પ્રેમલાભે આ વ્યાકરણની રચના વિ. સં. ૧૨૮૩માં કરી છે. બુદ્ધિસાગરની જેમ રચયિતાના નામ પર આ વ્યાકરણનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ 'સિદ્ધહેમ' કે બીજા કોઈ વ્યાકરણના આધારે રચાયેલ નથી પરંતુ સ્વતંત્ર રચના છે.

શબ્દભૂષણવ્યાકરણ :

તપાગચ્છીય આચાર્ય વિજયરાજસૂરિના શિષ્ય દાનવિજયે 'શબ્દભૂષણ' નામના વ્યાકરણ-ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૭૭૦ આસપાસ ગુજરાતના વિખ્યાત શેખ ફતેના પુત્ર બેડેમિયાં માટે કરી હતી. આ વ્યાકરણ સ્વતંત્ર કૃતિ છે કે 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણનું રૂપાંતરણ છે, તે જાણી શકાયું નથી. આ ગ્રંથ પદ્યમાં ૩૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે, એવો 'જૈન-ગ્રંથાવલી' (પૃ. ૨૮૮)માં નિર્દેશ છે.

મુનિ દાનવિજયે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિજય માટે 'પર્યુષણાકલ્પ' પર 'દાનદીપિકા' નામે વૃત્તિ સં. ૧૭૫૭માં રચી હતી.

પ્રયોગમુખવ્યાકરણ :

'પ્રયોગમુખવ્યાકરણ' નામક ગ્રંથની ૩૪ પત્રની પ્રતિ જેસલમેરના ભંડારમાં છે. કર્તાનું નામ જ્ઞાત નથી.

સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન :

ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતીથી શ્વેતાંબર જૈનાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધરાજના નામની સાથે પોતાનું નામ જોડીને વિ. સં. ૧૧૪૫ આસપાસ 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામક શબ્દાનુશાસનની કુલ સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણની રચના કરી છે. આ વ્યાકરણની નાની-મોટી વૃત્તિઓ અને ઉણાદિપાઠ, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ તથા લિંગાનુશાસન પણ તેઓએ સ્વયં રચ્યાં છે.

ગ્રંથકર્તાએ પોતાની પહેલાંના વ્યાકરણોમાં રહી ગયેલી ત્રુટિઓ, વિશુંખલતા, કિલખતા, વિસ્તાર, દૂરાન્વય, વૈદિક પ્રયોગો આદિથી રહિત, નિર્દોષ અને સરળ વ્યાકરણની રચના કરી છે. તેમાં સાત અધ્યાય સંસ્કૃત ભાષા માટે છે તથા આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત ભાષા માટે છે. પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર પાદ છે. બધાં મળીને ૪૬૮૫ સૂત્રો છે. ઉણાદિગણના ૧૦૦૬ સૂત્રો ઉમેરતાં સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૫૬૯૧ થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા સંબંધિત ૩૫૬૬ અને પ્રાકૃત ભાષા સંબંધિત ૧૧૧૯ સૂત્રો છે.

આ વ્યાકરણનાં સૂત્રોમાં લાઘવ, તેની લઘુવૃત્તિમાં ઉપયુક્ત સૂચનો, બૃહદ્ વૃત્તિમાં વિષય-વિસ્તાર અને બૃહન્ન્યાસમાં ચર્યાબાહુલ્યની મર્યાદાઓ વડે આ વ્યાકરણગ્રંથ અલંકૃત છે. આ બધા પ્રકારની ટીકાઓ અને પંચાંગીથી સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ સિવાય અને કોઈ એક જ ગ્રંથકારે નિર્માણ કર્યો હોય તેવું સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં જોવા નથી મળતું. આ વ્યાકરણની રચના એટલી આકર્ષક છે કે તેના પર લગભગ ૬૨-૬૩ ટીકાઓ, સંક્ષિપ્ત તેમ જ સહાયક ગ્રંથો અને સ્વતંત્ર રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની સૂત્ર-સંકલના બીજા વ્યાકરણોથી સરળ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેઓએ સંજ્ઞા, સંધિ, સ્યાદિ, કારક, ષત્વ-ણત્વ, સ્ત્રી-પ્રત્યય, સમાસ, આખ્યાત, કૃદન્ત અને તદ્વિત-આ પ્રમાણે વિષયકમથી રચના કરી છે અને સંજ્ઞાઓ સરળ બનાવી છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો દૃષ્ટિકોણ શૈક્ષણિક હતો, તેથી તેમના પૂર્વાચાર્યોની રચનાઓનો આ સૂત્ર-સંયોજનામાં તેમણે સુંદર રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ વિશેષરૂપે શાકટાયનના ઋણી છે. જ્યાં તેમના સૂત્રો વડે કામ ચાલ્યું ત્યાં તે જ સૂત્રો કાયમ રાખ્યા, પણ જ્યાં કોઈ ત્રુટિ જણાઈ ત્યાં તેમને બદલી નાખ્યાં અને તે સૂત્રોને સર્વત્રાહી બનાવવાની ભરપૂર કોશિશ કરી. માટે જ તો તેમણે આત્મવિશ્વાસથી કહ્યું છે કે — ‘આકુમારં યશઃ શાકટાયનસ્ય’ અર્થાત્ શાકટાયનનો યશ કુમારપાળ સુધી જ રહ્યો’, કેમ કે ત્યાં સુધી ‘સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન’ રચાયું ન હતું કે ન તો પ્રચારમાં આવ્યું હતું.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત અનેક વિષયો સંબંધી ગ્રંથો નિમ્નલિખિત છે :

વ્યાકરણ અને તેનાં અંગો

નામ	શ્લોક-પ્રમાણ
૧. સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ	૬૦૦૦
૨. સિદ્ધહેમ-બૃહદ્વૃત્તિ (તત્ત્વપ્રકાશિકા)	૧૮૦૦૦

૩. સિદ્ધહેમ-બૃહન્યાસ (શબ્દમહાર્ણવન્યાસ) (અપૂર્ણ)	૮૪૦૦૦
૪. સિદ્ધહેમ-પ્રાકૃતવૃત્તિ	૨૨૦૦
૫. લિઙ્ગાનુશાસન-સટીક	૩૬૮૪
૬. ઉણાદિગણ-વિવરણ	૩૨૫૦
૭. ધાતુપારાયણ-વિવરણ	૫૬૦૦

કોશ

૮. અભિધાનચિન્તામણિ-સ્વોપજ્ઞ ટીકાસહિત	૧૦૦૦૦
૯. અભિધાનચિન્તામણિ-પરિશિષ્ટ	૨૦૪
૧૦. અનેકાર્થકોશ	૧૮૨૮
૧૧. નિઘણ્ટુશેષ (વનસ્પતિવિષયક)	૩૯૬
૧૨. દેશીનામમાલા-સ્વોપજ્ઞ ટીકાસહિત	૩૫૦૦

સાહિત્ય-અલંકાર

૧૩. કાવ્યાનુશાસન-સ્વોપજ્ઞ અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક વૃત્તિસહિત	૬૮૦૦
--	------

છન્દ

૧૪. છન્દોનુશાસન-છન્દશ્યૂડામણિ ટીકાસહિત	૩૦૦૦
--	------

દર્શન

૧૫. પ્રમાણમીમાંસા-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત (અપૂર્ણ)	૨૫૦૦
૧૬. વેદાંકુશ (દ્વિજવદનચપેટા)	૧૦૦૦

ઈતિહાસકાવ્ય-વ્યાકરણસહિત

૧૭. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય	૨૮૨૮
૧૮. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય	૧૫૦૦

ઈતિહાસકાવ્ય અને ઉપદેશ

૧૯. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત (મહાકાવ્ય-દશપર્વ)	૩૨૦૦૦
૨૦. પરિશિષ્ટપર્વ	૩૫૦૦

યોગ

૨૧. યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ ટીકાસહિત	૧૨૫૭૦
----------------------------------	-------

સ્તુતિ-સ્તોત્ર

૨૨. વીતરાગસ્તોત્ર	૧૮૮
૨૩. અન્યોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા (પદ)	૩૨
૨૪. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા (પદ)	૩૨
૨૫. મહાદેવસ્તોત્ર (પદ)	૪૪

અન્ય કૃતિઓ

મધ્યમવૃત્તિ (સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની ટીકા)

રહસ્યવૃત્તિ " " "

અર્હત્રામસમુચ્ચય

અર્હત્રીતિ

નાભેય-નેમિદ્વિસંધાનકાવ્ય

ન્યાયબલાબલસૂત્ર

બલાબલસૂત્ર-બૃહદ્વૃત્તિ

બાલભાષાવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિ

આમાંથી કેટલીક કૃતિઓ વિષયમાં સંદેહ છે.

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ :

‘સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન’ની વિશદ પરંતુ સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ આપનારી આ ટીકા સ્વયં હેમચન્દ્રસૂરિએ રચી છે. જેને ‘લઘુવૃત્તિ’ કહેવામાં આવે છે. અધ્યાય ૧ થી ૭ સુધીની આ વૃત્તિનું શ્લોક-પરિમાણ ૬૦૦૦ છે, માટે તેને ‘છ હજારી’ પણ કહે છે. ૮મા અધ્યાય પર લઘુવૃત્તિ નથી. આમાં ગણપાઠ, ઉણાદિ આદિ નથી.

સ્વોપજ્ઞ મધ્યમવૃત્તિ (લઘુવૃત્તિ-અવચૂરિપરિષ્કાર) :

પ્રથમ અધ્યાયથી સાતમા અધ્યાય સુધી ૮૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ ‘મધ્યમવૃત્તિ’ની રચના સ્વયં હેમચન્દ્રસૂરિએ કરી છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.

રહસ્યવૃત્તિ :

‘સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન’ પર ‘રહસ્યવૃત્તિ’ પણ સ્વયં હેમચન્દ્રસૂરિએ રચી છે, એવું માનવામાં આવે છે. તેમાં બધા સૂત્રો નથી. લગભગ ૨૫૦૦

૧. ‘શ્રી લઘ્વિસૂરીચર જૈન ગ્રંથમાલા’ છાણી તરફથી આખી ચતુષ્કવૃત્તિ (પૃ. ૧-૨૪૮ સુધી) પ્રકાશિત થયેલ છે.

શ્લોકની આ વૃત્તિમાં બે સ્થળે 'સ્વોપણ' શબ્દનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ વૃત્તિ સ્વોપણ માનવામાં આવે છે.^૧

બૃહદ્વૃત્તિ (તત્ત્વપ્રકાશિકા) :

'સિ. શ.' પર 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' નામની બૃહદ્વૃત્તિનું સ્વયં હેમચંદ્રસૂરિએ નિર્માણ કર્યું છે. તે ૧૮,૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ છે તેથી તેને 'અઠાર હજારી' પણ કહે છે. તે અધ્યાય ૧ થી અધ્યાય ૮ સુધી છે. ઘણા વિદ્વાનો આઠમા અધ્યાયની વૃત્તિને 'લઘુવૃત્તિ'ની અંતર્ગત ગણે છે. આ વિષયમાં ગ્રંથકારે કોઈ સ્પષ્ટીકરણ નથી કર્યું. આ વૃત્તિમાં 'અમોઘવૃત્તિ'નો પણ આધાર લેવામાં આવ્યો છે. ગણપાઠ, ઉણાદિ વગેરે તેમાં છે.^૨

બૃહન્ન્યાસ (શબ્દમહાર્ણવન્યાસ) :

'સિ. શ.'ની બૃહદ્વૃત્તિ પર 'શબ્દમહાર્ણવન્યાસ' નામના બૃહન્ન્યાસની રચના ૮૪૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણમાં સ્વયં હેમચંદ્રસૂરિએ કરી છે. વાદ અને પ્રતિવાદ રજૂ કરીને પોતાના વિધાનને સ્થાપિત કરવાને અહીં 'ન્યાસ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં ઘણા પ્રાચીન વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પતંજલિના 'શેષં નિઃશેષકર્તામ્' આ વાક્યનું ખૂબ આદર સાથે સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. દુર્ભાગ્યવશ આ ન્યાસ આખો નથી મળતો. માત્ર ૨૦ શ્લોક-પ્રમાણ આ ગ્રંથ આ રૂપમાં મળે છે : પહેલા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૪૨ સૂત્રોમાંથી ૩૮ સૂત્રો, ત્રીજો અને ચોથો પાદ, બીજા અધ્યાયના ચારે પાદ, ત્રીજા અધ્યાયનો ચોથો પાદ અને સાતમા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ — આટલા પર ન્યાસ મળે છે. જે અધ્યાયોના પાદો પર ન્યાસ નથી મળતો તેના પર આચાર્ય વિજયલાવણ્યસૂરિએ 'ન્યાસાનુસંધાન' નામના ન્યાસની રચના કરી છે.^૩

ન્યાસસારસમુદ્ધાર (બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદવ્યાખ્યા) :

'સિ. શ.' પર ચંદ્રગચ્છીય આચાર્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભસૂરિએ હેમચંદ્રસૂરિના 'બૃહન્ન્યાસ'ના સંક્ષિપ્ત રૂપ એવા 'ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર' અપરનામ 'બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદવ્યાખ્યા' ના નામથી ન્યાસ^૪ ગ્રંથની ૧૩મી સદીમાં રચના કરી છે.

૧. જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા તરફથી આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલ છે.
૨. આ વૃત્તિ જૈન ગ્રન્થ-પ્રકાશક સભા, અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.
૩. ૫ અધ્યાય સુધી લાવણ્યસૂરિ ગ્રન્થમાલા, બોટાદ તરફથી છપાઈ ગયેલ છે.
૪. આ ન્યાસ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, અમદાવાદ તરફથી છપાયેલ છે.

૧. લઘુન્યાસ :

‘સિ. શ.’ પર હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિએ ૫૩,૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ ‘લઘુન્યાસ’ની આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના સમય (વિ. ૧૩મી સદી)માં રચના કરી છે.

૨. લઘુન્યાસ :

‘સિ. શ.’ પર ધર્મઘોષસૂરિએ ૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ‘લઘુન્યાસ’ની લગભગ ૧૪મી શતાબ્દીમાં રચના કરી છે.

ન્યાસસારોદ્ધાર-ટિપ્પણ

‘સિ. શ.’ પર કોઈ અજ્ઞાત આચાર્યે ‘ન્યાસસારોદ્ધાર-ટિપ્પણ’ નામની એક રચના કરી છે, જેની વિ. સં. ૧૨૭૯ની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે.

હેમદ્વંદ્વિકા :

‘સિ. શ.’ પર ઉદયસૌભાગ્યે ૨૩૦૦ શ્લોકાત્મક ‘હેમદ્વંદ્વિકા’ નામની વ્યાખ્યાની રચના કરી છે.

અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદ-વૃત્તિ :

‘સિ. શ.’ પર આચાર્ય વિનયસાગરસૂરિએ ‘અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદ-વૃત્તિ’ નામની એક રચના કરી છે.

હેમલઘુવૃત્તિ-અવચૂરિ :

‘સિ. શ.’ ની ‘લઘુવૃત્તિ’ પર અવચૂરિ હોય તેમ જણાય છે. દેવેન્દ્રના શિષ્ય ધનચન્દ્ર દ્વારા ૨૨૧૩ શ્લોકાત્મક હસ્તલિખિત પ્રતિ વિ. સં. ૧૪૦૩માં લખાયેલી મળે છે.

ચતુષ્કવૃત્તિ-અવચૂરિ :

‘સિ. શ.’ ની ચતુષ્કવૃત્તિ પર કોઈ વિદ્વાને અવચૂરિની રચના કરી છે, જેનો ઉલ્લેખ ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ના પૃ. ૩૦૦ પર છે.

લઘુવૃત્તિ-અવચૂરિ :

‘સિ. શ.’ ની લઘુવૃત્તિના ચાર અધ્યાયો પર નંદસુંદર મુનિએ વિ.સં. ૧૫૧૦માં અવચૂરિની રચના કરી છે, જેની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે.

હેમ-લઘુવૃત્તિદ્વંદ્વિકા (હેમલઘુવૃત્તિદ્વીપિકા) :

‘સિ. શ.’ પર મુનિશેખર મુનિએ ૩૨૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ‘હેમલઘુવૃત્તિદ્વંદ્વિકા’ અપર નામ ‘હેમલઘુવૃત્તિદ્વીપિકા’ની રચના કરી છે. તેની વિ.સં. ૧૪૮૮માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે.

લઘુવ્યાખ્યાનદ્વંદ્વિકા :

‘સિ. શ.’ પર ૩૨૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ‘લઘુવ્યાખ્યાનદ્વંદ્વિકા’ની કોઈ જૈનાચાર્યે લખેલી પ્રત સૂરતના જ્ઞાનભંડારમાં છે.

દ્વંદ્વિકા-દ્વીપિકા :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિરચિત ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ના અધ્યાપન હેતુથી નિયુક્ત કરવામાં આવેલા કાયસ્થ અધ્યાપક કાકલ, જે હેમચંદ્રસૂરિના સમકાલીન હતા અને આઠ વ્યાકરણોના વેત્તા હતા, તેઓએ ‘સિ. શ.’ પર ૬૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ એક વૃત્તિની રચના કરી હતી જે ‘લઘુવૃત્તિ’ કે ‘મધ્યમવૃત્તિ’ના નામે પ્રસિદ્ધ હતી. ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૩૭૬માં આ લઘુવૃત્તિને જ ‘દ્વંદ્વિકાદ્વીપિકા’ કહેવામાં આવી છે. તે ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત, તદ્ધિત વિષયક છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-સારોદ્ધાર :

‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ની બૃહદ્વૃત્તિ પર કોઈએ સારોદ્ધારવૃત્તિ નામની વૃત્તિની રચના કરી છે. તેની બે હસ્તલિખિત પ્રતો વિ. સં. ૧૫૨૧માં લખેલી મળે છે. જિનરત્નકોશ, પૃ. ૩૭૬માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકા :

‘સિ. શ.’ પર જયાનંદના શિષ્ય અમરચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૪માં ‘અવચૂર્ણિકા’ની રચના કરી છે. તેમાં ૭૫૭ સૂત્રોની બૃહદ્વૃત્તિ પર અવચૂરિ છે. શેષ ૧૦૭ સૂત્રો તેમાં લેવામાં નથી આવ્યા. આચાર્ય કનકપ્રભસૂરિકૃત ‘લઘુન્યાસ’ની સાથે ઘણા અંશે આ અવચૂરિ મળતી આવે છે. ઘણી વાતો અમરચંદ્રે નવી પણ કહી છે.

અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૪-૫)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ સાત અધ્યાય ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્ધિત — આ ચાર પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. સંધિ, નામ, કારક અને સમાસ — આ ચારેયના સમુદાયરૂપ ‘ચતુષ્ક’ છે, તેમાં ૧૦ પાદ છે.

૧. આ ગ્રંથ ‘દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ’ તરફથી છપાયેલ છે.

આખ્યાતમાં ૬ પાદ છે, કૃત્માં ચાર પાદ છે, તદ્ધિતમાં ૮ પાદ છે. આ રીતે અહીં ચાર પ્રકરણ ગણાવવામાં આવ્યા છે જેમને પ્રકરણ નહીં પરંતુ વૃત્તિ કહે છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-દુંઢિકા :

મુનિ સૌભાગ્યસાગરે વિ.સં. ૧૫૯૧માં 'સિ. શ.' પર ૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ 'બૃહદ્વૃત્તિદુંઢિકા'ની રચના કરી છે. તે ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્ધિત પ્રકરણો પર જ છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-દીપિકા :

'સિ. શ.' પર વિજયચંદ્રસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય માનભદ્રના શિષ્ય વિદ્યાકરે 'દીપિકા' ની રચના કરી છે.

કક્ષાપટ-વૃત્તિ :

'સિ. શ.' ની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિ પર 'કક્ષાપટવૃત્તિ' નામથી ૪૮૧૮ શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિની રચના મળે છે. 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૨૯૯માં આ ટીકાને 'કક્ષાપટ્ટ' અને 'બૃહદ્વૃત્તિ-વિષમપદ વ્યાખ્યા' — આ બે નામ આપવામાં આવ્યા છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પણ :

વિ. સં. ૧૬૪૬માં કોઈ અજ્ઞાતનામ વિદ્વાને 'સિ.શ.' પર 'બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પણ'ની રચના કરી છે.

હેમોદાહરણ-વૃત્તિ :

આ 'સિ. શ.' ની બૃહદ્વૃત્તિનાં ઉદાહરણોનું સ્પષ્ટીકરણ હોય તેમ લાગે છે. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૦૧માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

પરિભાષા-વૃત્તિ :

આ 'સિ. શ.' ની પરિભાષાઓ પર વૃત્તિ સ્વરૂપ ૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથ છે. 'બૃહટિપ્પણિકા'માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

હેમદશપાદવિશેષ અને હેમદશપાદવિશેષાર્થ :

'સિ. શ.' પરના આ બંને ટીકા-ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૨૯૯માં મળે છે.

બલાબલસૂત્રવૃત્તિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ-નિર્મિત 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' વ્યાકરણની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાંથી સંક્ષેપ કરીને કોઈ અજ્ઞાત આચાર્યે 'બલાબલસૂત્રવૃત્તિ' રચી છે.

એલ. ડી. સૂચીપત્રમાં આ વૃત્તિના કર્તા આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ બતાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે બીજી જગ્યાએ આનો જ 'પરિભાષાવૃત્તિ'ના નામે દુર્ગસિંહની કૃતિ રૂપે ઉલ્લેખ થયો છે.

કિયારત્નસમુચ્ચય :

તપાગચ્છીય આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિના સહાધ્યાયી આચાર્ય ગુણરત્નસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૬૬માં 'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન'ના ધાતુઓના દશ ગણ અને સત્રન્તાદિ પ્રક્રિયાના રૂપોની સાધનિકા તે તે સૂત્રોના નિર્દેશપૂર્વક કરી છે. સૌત્ર ધાતુઓનાં બધા રૂપાખ્યાનોને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા છે. કયા કાળનો કયા પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેનો બોધ કરાવ્યો છે. કર્તાને જ્યાં ક્યાંય કઠિન સ્થળવિશેષ જણાયું ત્યાં તેમણે તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષા વડે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતમાં ૬૬ શ્લોકોની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ આપી છે. તેમાં રચનાસંવત્, પ્રેરક, કર્તાનું નામ, પોતાની લઘુતા, ગ્રંથોના પરિમાણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે આપ્યાં છે :

કાલે ષડ્-સ્સ-પૂર્વ (૧૪૬૬) વત્સરમિતે શ્રીવિક્રમાર્કાન્દ ગતે,
 ગુર્વાદેશ વિમૃશ્ય ચ સદા સ્વાન્યોપકારં પરમ્ ।
 ગ્રન્થં શ્રીગુણરત્નસૂરિરતનોત્ પ્રજ્ઞાવિહીનોઽપ્યમું,
 નિર્હેતુપ્રકૃતિપ્રધાનજનનૈઃ શોઘ્યસ્ત્વયં ધીધનૈઃ ॥૬૩॥
 પ્રત્યક્ષરં ગણનયા ગ્રન્થમાનં વિનિશ્ચિતમ્ ।
 ષટ્પચ્છાશતાન્યેકષષ્ટયાઽ(૫૬૬૧)ધિકાન્યનુષ્ટુભામ્ ॥૬૪॥

ન્યાયસંગ્રહ (ન્યાયાર્થમંજૂષા-ટીકા) :

'સિ. શ.'ના સાતમા અધ્યાયની 'બૃહદ્વૃત્તિ'ના અંતમાં ૫૭ ન્યાયોનો સંગ્રહ છે. તેના પર હેમચંદ્રસૂરિની કોઈ વ્યાખ્યા હોય તેમ જણાતું નથી.

તે ૫૭ ન્યાયો અને અન્ય ૮૪ ન્યાયોનો સંગ્રહ કરીને તપાગચ્છીય રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય હેમહંસગણિએ તેના પર 'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની ટીકાની રચના વિ. સં. ૧૫૧૬માં કરી છે. તેમાં તેમણે કહ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત ૫૭ ન્યાયો પર પ્રજ્ઞાપના નામની વૃત્તિ હતી.

૫૭ અને બીજા ૮૪ મળીને ૧૪૧ ન્યાયોના સંગ્રહને હેમહંસગણિએ 'ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર' નામ આપ્યું છે. બંને ન્યાયોની વૃત્તિનું નામ ન્યાયાર્થમંજૂષા છે.

સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય :

વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અને ગુર્જરનરેશ વિશલદેવ રાજાની રાજસભાના સમ્માન્ય મહાકવિ આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ ૧૩મી શતાબ્દીમાં 'સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય'ની મૂળ કારિકાઓ પર વૃત્તિસ્વરૂપ 'સિ.શ.'ના સૂત્રો વડે નામનાં વિભક્તિ રૂપોની સાધનિકા તૈયાર કરી છે. આ ગ્રંથ 'સિ.શ.'ના અધ્યેતાઓ માટે ઘણો ઉપયોગી છે.^૧

સ્યાદિવ્યાકરણ :

'સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય'ની મૂળ કારિકાઓ પર ઉપકેશગચ્છીય ઉપાધ્યાય મતિસાગરના શિષ્ય વિનયભૂષણે 'સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય'ને ધ્યાનમાં રાખીને ૪૨૨૫ શ્લોકબદ્ધ ટીકાની ભાવડારગચ્છીય સોમદેવ મુનિ માટે રચના કરી છે. તેમાં ચાર ઉલ્લાસ છે. તેની ૯૨ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે. તેની પુષ્પિકામાં આ ગ્રંથની રચના અને કારણ સંબંધે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે :

इति श्रीमदुपकेशगच्छे महोपाध्याय श्रीमतिसागरशिष्याणुना विनयभूषणेन श्रीमदमरयुक्त्या सविस्तरं प्ररूपितः । संख्याशब्दोल्लासस्तुर्यः ॥

શ્રીભાવડારગચ્છેઽસ્તિ સોમદેવાભિધો મુનિઃ ।

તદભ્યર્થનતઃ સ્યાદિવિનયેન નિર્મિતા ॥

સંવત્ ૧૫૩૬ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદિ પચ્ચમ્યાં લિખિતેયમ્ ।

સ્યાદિશબ્દદીપિકા :

'સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય'ની મૂળ કારિકાઓ પર આચાર્ય જયાનંદસૂરિએ ૧૦૫૦ શ્લોક-પરિમાણ 'અવચૂરિ' રચી છે જેને 'દીપિકા' નામ આપ્યું છે. તેમાં શબ્દોની પ્રક્રિયા 'સિ.શ.' અનુસાર આપવામાં આવી છે. શબ્દોનાં રૂપો 'સિ.શ.'ના સૂત્રોના આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે..

હેમવિભ્રમ ટીકા :

મૂળ ગ્રંથ ૨૧ કારિકાઓમાં છે. કારિકાઓની રચના કોણે કરી છે તે જ્ઞાત નથી, પરંતુ વ્યાકરણથી ઉપલક્ષિત ઘણા ભ્રમાત્મક પ્રયોગો સૂચિત કરવામાં આવ્યા છે. તે કારિકાઓ પર ભિન્ન ભિન્ન વ્યાકરણના સૂત્રોથી તે ભ્રમાત્મક પ્રયોગોને સાચા બતાવી

૧. ભાવનગરની યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથ છપાઈ ગયેલ છે.

સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. તેનાથી કાતંત્રવિભ્રમ, સારસ્વતવિભ્રમ, હેમવિભ્રમ આ નામોની અલગ-અલગ રચનાઓ મળે છે.

આચાર્ય ગુણચંદ્રસૂરિ દ્વારા આ ૨૧ કારિકાઓ પર રચાયેલી 'હેમવિભ્રમટીકા'નું નામ છે 'તત્ત્વપ્રકાશિકા'. 'સિ.શ.' વ્યાકરણના અભ્યાસીઓ માટે આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે.

આ 'હેમવિભ્રમ-ટીકા'ના રચયિતા આચાર્ય ગુણચંદ્રસૂરિ વાદી આચાર્ય દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. ગ્રંથના અંતમાં તેઓ આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરે છે :

‘અકારિ ગુણચન્દ્રેણ વૃત્તિઃ સ્વ-પરહેતવે ।
દેવસૂરિક્રમામ્ભોજચઙ્ગરીકેણ સર્વદા ॥’

સંભવતઃ આ ગુણચંદ્રસૂરિ એ જ હોઈ શકે જેમણે આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિની સાથે મળીને 'દ્રવ્યાલંકાર-ટિપ્પણ' અને 'નાટ્યદર્પણ'ની રચના કરી છે.

કવિકલ્પદ્રુમ :

તપાગચ્છીય કુલચરણગણિના શિષ્ય હર્ષકુલગણિએ 'સિ.શ.'માં નિર્દિષ્ટ ધાતુઓની પદબદ્ધ વિચારાત્મક રચના વિ.સં. ૧૫૭૭માં કરી છે.

બોપદેવના 'કવિકલ્પદ્રુમ'ની જેમ આ પણ એક પદાત્મક રચના છે. ૧૧ પલ્લવોમાં આ ગ્રંથ વિભક્ત છે. પ્રથમ પલ્લવમાં બધી ધાતુઓના અનુબંધ આપ્યા છે અને 'સિ. શ.'નાં કેટલાંક સૂત્રો પણ તેમાં જોડવામાં આવ્યા છે. પલ્લવ ૨ થી ૧૦માં કમશઃ વ્યાદિથી શરૂ કરીને ચુરાદિ સુધી નવ ગણ અને ૧૧મા પલ્લવમાં સૌત્રાદિ ધાતુઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

'કવિકલ્પદ્રુમ'ની રચના હેમવિમલસૂરિના કાળમાં થઈ છે. તેના પર 'ધાતુચિન્તામણિ' નામની સ્વોપજ ટીકા છે, પરંતુ સમગ્ર ટીકા ઉપલબ્ધ નથી થતી. ફક્ત ૧૧મા પલ્લવની ટીકા મૂળ પદો સાથે છપાયેલી છે.

કવિકલ્પદ્રુમ-ટીકા :

કોઈ અજ્ઞાત કર્તાની 'કવિકલ્પદ્રુમ' નામની કૃતિ પર મુનિ વિજયવિમલે ટીકાની રચના કરી છે.

૧. ભાવનગરની યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથ છપાઈ ગયેલ છે.

હેમધાતુપારાયણ-વૃત્તિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ 'હેમધાતુપારાયણ' પર વૃત્તિની રચના કરી છે.^૧

હેમ-લિંગાનુશાસન :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નામોના લિંગો બતાવવા માટે 'લિંગાનુશાસન'ની રચના કરી છે. સંસ્કૃત ભાષામાં નામોના લિંગ યાદ રાખવા જ જોઈએ.

તેમાં આઠ પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે : ૧. પુંલિંગ, પદ્ય ૧૭; ૨. સ્ત્રીલિંગ ૩૩; ૩. નપુંસકલિંગ ૩૪, ૪. પું-સ્ત્રીલિંગ ૧૨; ૫. પું-નપુંસકલિંગ ૩૬, ૬. સ્ત્રી-નપુંસકલિંગ ૬; ૭. સ્વતઃસ્ત્રીલિંગ ૬; ૮. પરલિંગ ૪. આ પ્રમાણે તેમાં ૧૩૯ પદ્યો વિવિધ છંદોમાં છે.

શાકટાયનના લિંગાનુશાસન કરતાં આ મોટો ગ્રંથ છે. શબ્દોના લિંગ માટે આને પ્રમાણભૂત અને અંતિમ માનવામાં આવે છે.

હેમ-લિંગાનુશાસન-વૃત્તિ :

હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'લિંગાનુશાસન' પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિની રચના કરી છે. આ વૃત્તિ-ગ્રંથ ૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. તેમાં ૫૭ ગ્રંથો અને પૂર્વાચાર્યોના મતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૨

દુર્ગપદ્મપ્રબોધ-વૃત્તિ :

પાઠક વલ્લભ મુનિએ હેમચંદ્રસૂરિના 'લિંગાનુશાસન' પર વિ. સં. ૧૬૬૧માં ૨૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ 'દુર્ગપદ્મપ્રબોધ' નામની વૃત્તિની રચના કરી છે.

હેમ-લિંગાનુશાસન-અવચૂરિ :

પં. કેસરવિજયજીએ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના લિંગાનુશાસન પર 'અવચૂરિ'^૩ની રચના કરી છે. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના આધારે આ નાની એવી વૃત્તિ બનાવવામાં આવી છે.

૧. આ વૃત્તિ ગ્રંથનું મૂળ સહિત સંપાદન વીધેનાના જે. કીર્સ્ટએ કર્યું છે અને મુંબઈથી સન્ ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે. સંપાદકે આ ગ્રંથમાં પ્રયુક્ત ધાતુઓનો અને શબ્દોનો અલગ અલગ કોશ આપ્યો છે.

૨. આ ગ્રંથ 'અમી-સોમ જૈન ગ્રંથમાલા' મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૯૬માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૩. આ 'અવચૂરિ' યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

ગણપાઠ :

ઘણા શબ્દ-સમૂહોમાં એક જ પ્રકારનો વ્યાકરણસંબંધી નિયમ લાગુ પડતો હોય ત્યારે વ્યાકરણસૂત્રમાં પ્રથમ શબ્દના ઉલ્લેખની સાથે જ આદિ શબ્દ લગાવીને ગણનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ રીતે 'સિદ્ધહેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન'ની બૃહદ્વૃત્તિમાં આવા શબ્દસમૂહનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આથી ગણપાઠ વ્યાકરણનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે.

પં. મયાશંકર ગિરજાશંકર શાસ્ત્રીએ 'સિદ્ધહેમ-બૃહત્પ્રક્રિયા' નામથી ગ્રંથની સંકલના કરી છે જેમાં પૃ. ૯૫૭ થી ૯૯૯માં ગણપાઠ અલગ પણ આપવામાં આવ્યા છે.

ગણવિવેક :

'સિ. શ.'ની બૃહદ્વૃત્તિમાં નિર્દિષ્ટ ગણોને પં. સાધુરાજના શિષ્ય પં. નંદિરત્ને વિ. ૧૭મી સદીમાં પદ્યોમાં નિબદ્ધ કર્યા છે. તેનાં ગ્રન્થાગ્ર ૬૦૭ છે. તેની ૮ પત્રની હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં (સં. ૫૯૦૭) છે. તેની આદિમાં ગ્રંથનો હેતુ વગેરે આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

અર્હન્તઃ સિદ્ધિદાઃ સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય-સાધવઃ ।

ગુરુઃ શ્રીસાધુરાજશ્ચ બુદ્ધિં વિદધતાં મમ ॥૧॥

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીન્દ્રઃ પાણિનિઃ શાકટાયનઃ

શ્રીભોજશ્ચન્દ્રગોમી [ચ] જયન્ત્યન્યેઽપિ શાબ્દિકાઃ ॥૨॥

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર[ક]વ્યાકરણોદિતૈર્ગણૈઃ ।

ગ્રન્થો ગણવિવેકાખ્યઃ સ્વાન્યસ્મૃત્યૈ વિધીયતે ॥૩॥

ગણદર્પણ :

ગુર્જર-નરેશ મહારાજા કુમારપાળે 'ગણદર્પણ'^૧ નામના વ્યાકરણસંબંધી ગ્રંથની રચના કરી છે. કુમારપાળનો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ છે તેથી તે દરમ્યાન તેની રચના થઈ છે. આ ગ્રંથ દંડનાયક વોસરી અને પ્રતિહાર ભોજદેવ માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ તેની પુષ્ટિકામાં છે.

૧. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતિ જોધપુરના શ્રી કેશરિયા મંદિર સ્થિત ખરતરગચ્છીય જ્ઞાનભંડારમાં છે. આમાં કુલ ૨૧ પત્રો છે, શરૂઆતના ૨ પત્ર નથી, અને વચ્ચે વચ્ચે પાઠ પણ છૂટી ગયો છે.

ભાષા સંસ્કૃત છે અને ચાર-ચાર પદવાળા ત્રણ અધ્યાય પદમાં છે. ક્યાંક ક્યાંક ગદ્ય પણ છે. આ ગ્રંથ કદાચ 'સિ.શ.'ના ગણોનો નિર્દેશ કરે છે. તેના ગ્રંથાગ્ર ૮૦૦ છે. કુમારપાળે 'નમ્નાખિલો'થી આરંભ કરીને 'સાધારણજિનસ્તવન' નામના સંસ્કૃત સ્તોત્રની રચના કરી છે.

આ 'ગણદર્પણ'ની પ્રત ૫૦૦ વર્ષ જૂની છે. જે વિ.સં. ૧૫૧૮ (શાકે ૧૩૮૩)માં દેવગિરિમાં દેવડાગોત્રીય ઓસવાલ વીનપાલે લખાવડાવી છે. પ્રત ખરતરગચ્છીય મુનિ સમયભક્તને આપવામાં આવી છે. તેમના શિષ્ય પુણ્યનંદિ દ્વારા રચિત સુપસિદ્ધ 'રૂપકમાલા'ની પ્રશસ્તિ અનુસાર તેઓ આચાર્ય સાગરચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રત્નકીર્તિના શિષ્ય હતા.

પ્રક્રિયાગ્રંથ :

વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં બે પ્રકારનો ક્રમ જોવામાં આવે છે : ૧ અધ્યાયક્રમ (અષ્ટાધ્યાયી) અને ૨ પ્રક્રિયાક્રમ. અધ્યાયક્રમમાં સૂત્રોનો વિષયક્રમ, તેમના બળાબળ, અનુવૃત્તિ, વ્યાવૃત્તિ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રત્યપવાદ, સૂત્રરચનાનું પ્રયોજન વગેરે બાબતો નજર સામે રાખીને સૂત્રરચના થાય છે. મૂળ સૂત્રકાર અધ્યાયક્રમ પ્રમાણે જ રચના કરે છે. પછીથી થનારા રચનાકારો તે સૂત્રોને પ્રક્રિયા ક્રમમાં મૂકે છે.

સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન પર પણ આવા કેટલાય પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે, જેમનું નિર્દેશન અહીં અમે વિગતવાર કરીએ છીએ.

હેમલઘુપ્રક્રિયા :

તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયગણિએ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના અધ્યાયક્રમને પ્રક્રિયાક્રમમાં પરિવર્તિત કરીને વિ. સં. ૧૭૧૦માં 'હેમલઘુપ્રક્રિયા' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આ પ્રક્રિયા ૧. નામ ૨. આખ્યાત અને ૩. કૃદન્ત — આ ત્રણ વૃત્તિઓમાં વિભક્ત છે. વિષયની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞા, સંધિ, લિંગ, યુષ્મદસ્મદ્, અવ્યય, સ્ત્રીલિંગ, કારક, સમાસ અને તદ્વિત — આ પ્રકરણોમાં ગ્રંથની રચના કરી છે. અંતમાં પ્રશસ્તિ છે.

હેમબૃહત્પ્રક્રિયા :

ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીરચિત "હેમલઘુપ્રક્રિયા" ના ક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને આધુનિક વિદ્વાન મયાશંકર ગિરજાશંકરે તેના પર બૃહદ્વૃત્તિની રચના કરીને તેને "હેમબૃહત્પ્રક્રિયા" નામ આપ્યું છે. આ ગ્રંથ છપાયેલો છે. તેનો રચનાકાળ વિ. ૨૦મી સદી છે.

હેમપ્રકાશ (હેમપ્રક્રિયા-બૃહત્પ્રાસ) :

તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીએ જે ‘હેમલઘુપ્રક્રિયા’ ગ્રંથની રચના કરી છે તેના પર તેમણે ૩૪૦૦૦ શ્લોક-પરિણામ સ્વોપણ ‘હેમપ્રકાશ’ અપરનામ ‘હેમપ્રક્રિયા-બૃહત્પ્રાસ’^૧ની રચના વિ. સં. ૧૭૮૭ના કરી છે. ‘સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન’ના સૂત્ર ‘સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ’ (૧.૨.૧.)માં હેમપ્રકાશમાં કનકપ્રભસૂરિકૃત ‘ન્યાયસારસમુદ્ધાર’થી ભિન્ન મત પ્રગટ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ઘણી જગ્યાએ તેઓએ પૂર્વે થઈ ગયેલા વૈયાકરણો કરતાં જુદો મત પ્રદર્શિત કરી પોતાની વ્યાકરણ-વિષયક પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે.

ચંદ્રપ્રભા (હેમકૌમુદી) :

તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’નાં સૂત્રો પર ભટ્ટોજી દીક્ષિત રચિત સિદ્ધાન્તકૌમુદી અનુસાર પ્રક્રિયાકમથી ‘ચંદ્રપ્રભા’ અપરનામ ‘હેમકૌમુદી’^૨ નામના વ્યાકરણગ્રંથની વિ.સં. ૧૭૫૭માં આગ્રામાં રચના કરી છે. પુષ્પિકામાં તેને ‘બૃહત્પ્રક્રિયા’ પણ કહેવામાં આવેલ છે. તે ૮૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણ છે. કર્તાએ પોતાના શિષ્ય ભાનુવિજય માટે તે બનાવ્યો અને સૌભાગ્યવિજય તેમ જ મેરુવિજયે દીપાવલીના દિવસે તેનું સંશોધન કર્યું હતું.

આ ગ્રંથ પ્રથમ વૃત્તિ અને દ્વિતીય વૃત્તિ આ બે ભાગોમાં વિભક્ત છે. ‘ઘદૌ સ્વરે વા’ (૧.૪.૩૨) પૃ. ૪૦માં ‘કીઃ’, ‘કિરૈ’ ઇત્યાદી રૂપોથી સાધનિકામાં પાણિનીય વ્યાકરણનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે, સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનો નહીં, જે એક દોષ માનવામાં આવેલ છે.

હેમશબ્દપ્રક્રિયા :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર આ એક નાનો એવો ૩૫૦૦ શ્લોક-પરિમાણ મધ્યમ પ્રક્રિયા-વ્યાકરણગ્રંથ ઉપાધ્યાય મેઘવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૫૭ની આસપાસ બનાવ્યો છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, પૂનામાં છે.

હેમશબ્દચંદ્રિકા :

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયગણિએ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના આધાર પર ૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ નાનો-એવો ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓના પ્રાથમિક પ્રવેશ માટે ત્રણ પ્રકાશોમાં અતિ સંક્ષિપ્તમાં બનાવ્યો છે. આ ગ્રંથ મુનિ ચતુરવિજયજીએ સંપાદિત કરીને

૧. આ ગ્રંથ બે ભાગોમાં મુંબઈથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨. જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણાથી આ ગ્રંથ છપાઈ ગયેલ છે.

પ્રકાશિત કર્યો છે. ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, પૂનામાં તેની સં. ૧૭૫૫માં લખાયેલી પ્રત છે.

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયગણિએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર અનેક ગ્રંથ લખ્યા છે :

૧ દિગ્વિજય મહાકાવ્ય (કાવ્ય)	૨૦ તપાગચ્છપટ્ટાવલી
૨ સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય (કાવ્ય)	૨૧ પંચતીર્થસ્તુતિ
૩ લઘુ-ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત "	૨૨ શિવપુરી-શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર
૪ ભવિષ્યદત્ત કથા (કાવ્ય)	૨૩ ભક્તામરસ્તોત્રટીકા
૫ પંચાખ્યાન (કાવ્ય)	૨૪ શાંતિનાથચરિત્ર (નૈષધીય
૬ ચિત્રકોશ (વિજ્ઞાપિત્ર) (કાવ્ય)	સમસ્યાપૂર્તિ-કાવ્ય)
૭ વૃતમૌક્તિક (છન્દ)	૨૫ દેવાનંદ મહાકાવ્ય
૮ મણિપરીક્ષા (ન્યાય)	(માઘ સમસ્યાપૂર્તિ-કાવ્ય)
૯ યુક્તિપ્રબોધ (શાસ્ત્રીય આલોચના)	૨૬ કિરાત-સમસ્યા-પૂર્તિ
૧૦ ધર્મમંજૂષા (શાસ્ત્રીય આલોચના)	૨૭ મેઘદૂત-સમસ્યા-લેખ
૧૧ વર્ષપ્રબોધ (મેઘમહોદય) (જ્યોતિષ)	૨૮-૨૯ પાણિનીય દ્વાચાશ્રયવિજ્ઞાપિલેખ
૧૨ ઉદયદીપિકા (જ્યોતિષ)	૩૦ વિજયદેવમાહાત્મ્ય-વિવરણ
૧૩ પ્રશ્નસુન્દરી (જ્યોતિષ)	૩૧ વિજયદેવ-નિર્વાણરાસ
૧૪ હસ્તસંજ્ઞવન (સામુદ્રિક)	૩૨ પાર્શ્વનાથ-નામમાલા
૧૫ રમલશાસ્ત્ર (રમલ)	૩૩ થાવચ્યાકુમારસજ્જાય
૧૬ વીશયંત્રવિધિ (યંત્ર)	૩૪ સીમંધરસ્વામીસ્તવન
૧૭ માતૃકાપ્રસાદ (અધ્યાત્મ)	૩૫ ચૌવીશી (ભાષા)
૧૮ અર્હદ્ગીતા (અધ્યાત્મ)	૩૬ દશમતસ્તવન
૧૯ બ્રહ્મબોધ (અધ્યાત્મ)	૩૭ કુમતિનિવારણહુંડી

હેમપ્રક્રિયા :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર મહેન્દ્રસુત વીરસેને પ્રક્રિયાગ્રંથની રચના કરી છે.

હેમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર ૧૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ એક કૃતિનો ઉલ્લેખ 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૩૦૩ પર છે.

હેમશબ્દસમુચ્ચય :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર 'હેમશબ્દસમુચ્ચય' નામની ૪૯૨ શ્લોક-પ્રમાણ કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૪૬૩માં છે.

હેમશબ્દસંચય :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર અમરચંદ્રની 'હેમશબ્દસંચય' નામની ૪૨૬ શ્લોક-પ્રમાણ કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૪૬૩માં છે.

હેમશબ્દસંચય :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર ૧૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ૪૩૬ પત્રોની એક કૃતિનો ઉલ્લેખ 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૩૦૩ પર છે.

હેમકારકસમુચ્ચય :

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના કારક પ્રકરણ પર પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓ માટે શ્રીપ્રભસૂરિએ 'હેમકારકસમુચ્ચય' નામની કૃતિની રચના કરી છે. તેના ત્રણ અધિકાર છે. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૦૨માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

સિદ્ધસારસ્વત-વ્યાકરણ :

ચંદ્રગચ્છીય દેવપ્રભના શિષ્ય આચાર્ય દેવાનંદસૂરિએ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' વ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને 'સિદ્ધસારસ્વત' નામના નવીન વ્યાકરણની રચના કરી. પ્રભાવકચરિતાન્તર્ગત 'મહેન્દ્રસૂરિચરિત'માં તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

શ્રીદેવાનન્દસૂરિર્દિશતુ મુદમસૌ લક્ષણાદ્ યેન હૈમા-
દુદ્ધત્ય પ્રાજ્ઞહેતોર્વિહિતમભિનવં 'સિદ્ધસારસ્વતાખ્યમ્' ।
શાબ્દં શાસ્ત્રં યદીયાન્વયિકનકગિરિસ્થાનકલ્પદ્રુમશ્ચ
શ્રીમાન્ પ્રદ્યુમ્નસૂરિર્વિશદયતિ ગિરં નઃ પદાર્થપ્રદાતા ॥૩૨૮॥

મુનિદેવસૂરિ દ્વારા (વિ. સં. ૧૩૨૨માં) રચિત 'શાંતિનાથચરિત્ર'માં પણ આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે આવે છે :

શ્રીદેવાનન્દસૂરિભ્યો નમસ્તેભ્યઃ પ્રકાશિતમ્ ।

સિદ્ધસારસ્વતાખ્યં ચૈર્નિજં શબ્દાનુશાસનમ્ ॥૧૬॥

આ ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થાય છે કે આ વ્યાકરણ વિ.સં. ૧૨૭૫ની આસપાસ રચાયેલું હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' પર આ સર્વપ્રથમ વ્યાકરણ માની શકાય.

ઉપસર્ગમણ્ડન :

ધાતુ અથવા ધાતુમાંથી બનાવેલા 'નામ' આદિની પહેલાં જોડાતો અને અર્થમાં પ્રાયઃ વિશેષતા લાવનાર અવ્યય 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે.

માંડવગઢ નિવાસી મંત્રી મંડને 'ઉપસર્ગમણ્ડન' નામના ગ્રંથની વિ.સં. ૧૪૯૨માં રચના કરી છે. તે આલમશાહ અપરનામ હુશંગ ગોરીના મંત્રી હતા. મંત્રી હોવા છતાં તેઓ વિદ્વાન અને કવિ હતા. તેમના વંશ વગેરે વિષય પર મહેશ્વરકૃત 'કાવ્યમનોહર' ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેમના લગભગ બધા ગ્રંથો 'મંડન' શબ્દથી અલંકૃત છે.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. અલંકારમંડન, ૨. કાદમ્બરીમંડન, ૩. કાવ્યમંડન, ૪. ચંપૂમંડન, ૫. શૃંગારમંડન, ૬. સંગીતમંડન અને ૭. સારસ્વતમંડન. આ સિવાય તેમણે ૮. ચન્દ્રવિજય અને ૯. કવિકલ્પદ્રુમસ્કંધ—આ બે કૃતિઓની પણ રચના કરી છે.^૧

ધાતુમંજરી :

તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રગણિએ વિ.સં. ૧૬૫૦માં 'ધાતુમંજરી' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આ પાણિનીય ધાતુપાઠસંબંધી રચના છે.

સિદ્ધિચંદ્રે નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની પણ રચના કરી હતી : ૧. (હેમ) અનેકાર્થનામમાલા, ૨. કાદમ્બરી-ટીકા (પોતાના ગુરુ ભાનુચંદ્રગણિની સાથે), ૩. સમસ્તરણસ્તોત્રટીકા, ૪. વાસવદત્તા-ટીકા, ૫. શોભનસ્તુતિ-ટીકા આદિ.

મિશ્રલિંગકોશ, મિશ્રલિંગનિર્ણય, લિંગાનુશાસન :

'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૩૦૭માં 'મિશ્રલિંગનિર્ણય' નામની એક કૃતિ અને તેના કર્તા કલ્યાણસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. 'મિશ્રલિંગકોશ' અને 'મિશ્રલિંગનિર્ણય' એક જ કૃતિ જણાય છે. તેના કર્તાનું નામ કલ્યાણસાગર છે. તેઓ અંચલગચ્છના ધર્મમૂર્તિના શિષ્ય હતા. તેઓએ પોતાના શિષ્ય વિનીતસાગર માટે આ કોશની રચના કરી છે. તેમાં એકથી વધારે લિંગ એટલે કે જાતિના નામોની સૂચિ તેઓએ આપી છે.

ઉણાદિપ્રત્યય :

દિગમ્બરાચાર્ય વસુનંદિએ 'ઉણાદિપ્રત્યય' નામની એક કૃતિની રચના કરી છે. તેના પર તેમણે સ્વોપજ ટીકા પણ લખી છે. તેનો ઉલ્લેખ 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૪૧ પર છે.

૧. આમાંથી સં. ૨, ૬, ૭, ૯ સિવાય બધી કૃતિઓ અને 'કાવ્યમનોહર' પાટણની હેમચંદ્રાચાર્ય સભા દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.

વિભક્તિ-વિચાર :

‘વિભક્તિ-વિચાર’ નામના આંશિક વ્યાકરણગ્રંથની ૧૬ પત્રોની પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. પ્રતમાં આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૦૬માં આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનમતસાધુ દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે, તેવો ઉલ્લેખ છે. તેના કર્તાના વિષયમાં પં. હીરાલાલ હંસરાજના સૂચી-પત્રમાં આચાર્ય જિનપતિસૂરિનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ ઇતિહાસ પરથી જાણી શકાય છે કે આચાર્ય જિનપતિસૂરિનો જન્મ વિ. સં. ૧૨૧૦માં થયો હતો. તેથી આના કર્તા તે જ આચાર્ય હોય તે સંભવિત નથી.

ધાતુરત્નાકર :

ખરતરગચ્છીય સાધુસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ‘ધાતુરત્નાકર’ નામના ૨૧૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃતના લગભગ બધા જ ધાતુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથના કર્તાનાં ઉક્તિરત્નાકર, શબ્દરત્નાકર અને જેસલમેરના કિલ્લામાં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની સ્તુતિ પણ, જે વિ. સં. ૧૬૮૩માં રચાયેલી છે, ઉપલબ્ધ થાય છે.

ધાતુરત્નાકર-વૃત્તિ :

‘ધાતુરત્નાકર’ જે ૨૧૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે, તેના પર સાધુસુંદરગણિએ સં. ૧૬૮૦માં ‘ક્રિયાકલ્પલતા’ નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની રચના કરી છે.

રચનાકારે લખ્યું છે :

તच्छिष्योऽस्ति च साधुसुन्दर इति ख्यातोऽद्वितीयो भुवि
 तेनैषा विवृत्तिः कृता मतिमता प्रीतिप्रदा सादरम् ।
 स्वोपज्ञोत्तमधातुपाठविलसत्सद्धातुरत्नाकरः
 ग्रन्थस्यास्य विशिष्टशाब्दिकमतान्यालोक्य संक्षेपतः ॥

તેમાં ધાતુઓના રૂપાખ્યાનોનું વિશદ આલેખન છે. તેનું ગ્રંથ-પરિમાણ ૨૧-૨૨ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ છે.^૧

૧. આની ૫૪૨ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રતિ કલકત્તાની ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીમાં બંડલ સં. ૧૮, પ્રતિ સં. ૧૭૬માં છે.

ક્રિયાકલાપ :

ભાવડારગચ્છીય આચાર્ય જિનદેવસૂરિએ પાણિનિ વ્યાકરણના ધાતુઓ પર 'ક્રિયાકલાપ' નામની એક કૃતિની રચના કરી છે. તેઓ આચાર્ય ભાવદેવસૂરિના ગુરુ હતા, જેમણે વિ. સં. ૧૪૧૨માં 'પાર્શ્વનાથચરિત્ર'ની રચના કરી છે. આથી આચાર્ય જિનદેવસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૧૨ પૂર્વે કે આસપાસના સમયમાં આ કૃતિની રચના કરી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

આ ગ્રંથમાં 'ભ્વાદિ' ધાતુઓથી શરૂ કરીને 'ચુગદિ' ગણ સુધીના ધાતુઓની સાધનિકાના સંબંધમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.^૧

અનિટ્કારિકા :

વ્યાકરણના ધાતુઓ સંબંધી આ ગ્રંથ અજ્ઞાતકર્તૃક છે. તેની પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

અનિટ્કારિકા-ટીકા :

'અનિટ્કારિકા' પર કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને ટીકા લખી છે, જેની પ્રત લીંબડીના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

અનિટ્કારિકા-વિવરણ :

પરતરગચ્છીય ક્ષમાકલ્યાણ મુનિએ અનિટ્કારિકા પર 'વિવરણ'ની રચના કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ પિટર્સનના રિપોર્ટ સં. ૪, પ્રતિ સં. ૪૭૮માં છે.

ઉણાદિનામમાલા :

મુનિ શુભશીલગણિએ 'ઉણાદિનામમાલા' નામના ગ્રંથની રચના ૧૭મી સદીમાં કરી છે. તેમાં ઉણાદિ પ્રત્યયોથી બનેલા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

સમાસપ્રકરણ :

આચાર્ય જયાનંદસૂરિએ 'સમાસપ્રકરણ' નામક એક કૃતિ રચી છે. તેમાં સમાસોનું વિવેચન છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

૧. આની વિ. સં. ૧૫૨૦માં લખાયેલ ૮૧ પત્રોની પ્રત (સં. ૧૪૨૧) લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે.

ષટ્કારકવિવરણ :

પં. અમરચંદ્ર નામના મુનિએ 'ષટ્કારકવિવરણ' નામની કૃતિની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

શબ્દાર્થચન્દ્રિકોદ્ધાર :

મુનિ હર્ષવિજયગણિએ 'શબ્દાર્થચન્દ્રિકોદ્ધાર' નામક વ્યાકરણ-વિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે, જેની ૬ પત્રોની પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં પ્રાપ્ત છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

રુચાદિગણવિવરણ :

મુનિ સુમતિકલ્લોલે 'રુચાદિગણવિવરણ' નામનો ગ્રંથ રુચાદિગણના ધાતુઓ વિશે રચ્યો છે. તેની ૫ પત્રોની પ્રત મળે છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

ઉણાદિગણસૂત્ર :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના વ્યાકરણના પરિશિષ્ટસ્વરૂપ 'ઉણાદિગણસૂત્ર'ની રચના વિ. ૧૩મી શતાબ્દીમાં કરી છે. મૂળ પ્રકૃતિ (ધાતુ)માં ઉણાદિ પ્રત્યય લગાડીને નામ (શબ્દ) બનાવવાનું વિધાન આમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આમાં કુલ ૧૦૦૬ સૂત્ર છે.

ઘણા શબ્દો પ્રાકૃત અને દેશ્ય ભાષાઓ પરથી સીધા સંસ્કૃત બનાવવામાં આવ્યા છે.

ઉણાદિગણસૂત્ર-વૃત્તિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'ઉણાદિગણસૂત્ર' પર સ્વોપજ વૃત્તિ રચી છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધરન્યાસ :

વામન નામના જૈનેતર વિદ્વાને 'વિશ્રાન્તવિદ્યાધર' વ્યાકરણની રચના કરી છે, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ વર્ધમાનસૂરિરચિત 'ગણરત્નમહોદધિ' (પૃ. ૭૨, ૯૨)માં અને આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિકૃત 'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન' (૧.૪.૫૨)ના સ્વોપજ ન્યાસમાં મળે છે.

૧. આ ગ્રંથ 'સિદ્ધહેમચંદ્રવ્યાકરણ-બૃહદ્વૃત્તિ', જે શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, અમદાવાદના તરફથી છપાઈ છે, તેમાં સમ્મિલિત છે. પ્રો. જે. કીર્સ્ટે આનું સંપાદન કરી અલગથી વૃત્તિની સાથે પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ વ્યાકરણ પર મલ્લવાદી નામક શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યે ન્યાસગ્રંથની રચના કરી છે એવો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતકારે કર્યો છે.^૧ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાની 'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન'ની સ્વોપણ ટીકામાં તે ન્યાસમાંથી ઉદ્ધરણ આપ્યા છે,^૨ અને 'ગણરત્નમહોદધિ' (પૃ. ૭૧, ૯૨)માં પણ 'વિશ્રાન્તવિદ્યાધરન્યાસ'નો ઉલ્લેખ મળે છે.

શ્વેતાંબર જૈનસંઘમાં મલ્લવાદી નામના બે આચાર્ય થઈ ગયા : એક પાંચમી સદીમાં અને બીજા દસમી સદીમાં. આ બંનેમાંથી કયા મલ્લવાદીએ 'ન્યાસ'ની રચના કરી હશે તે સંશોધનનો વિષય છે. આ ન્યાસગ્રંથ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી તેથી તેના વિશે કશું જ કહી શકાય નહીં.

પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલા મલ્લવાદીએ જો આની રચના કરી હોય તો તેમનો બીજો દાર્શનિક ગ્રંથ છે 'દ્વાદશારનયચક'. આ ગ્રંથ વિ. સં. ૪૧૪માં રચાયો છે.

પદવ્યવસ્થાસૂત્રકારિકા :

વિમલકીર્તિ નામના જૈન મુનિએ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી અનુસાર સંસ્કૃત ધાતુઓના પદોને સમજવા માટે 'પદવ્યવસ્થાકારિકા' નામથી સૂત્રો પદ્યરૂપે ગ્રથિત કર્યાં છે. તેના કર્તાએ પોતાને વિદ્વાન ગણાવ્યા છે. તેની ટીકા વિ.સં. ૧૬૮૧માં રચાયેલી છે આથી તેના કરતાં પહેલાં આ ગ્રંથની રચના થઈ છે.

પદવ્યવસ્થાકારિકા-ટીકા :

'પદવ્યવસ્થાસૂત્રકારિકા' પર મુનિ ઉદયકીર્તિએ ૩૩૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકાની રચના કરી છે. મુનિ ઉદયકીર્તિ ખરગરગચ્છીય સાધુકીર્તિના શિષ્ય હતા. તેમણે બાલજનોના બોધ માટે વિ. સં. ૧૬૮૧માં આ ટીકા-ગ્રંથની રચના કરી છે.

ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, પૂનાના હસ્તલિખિત સંગ્રહની સૂચી, ભા. ૨, ખંડ ૧, પૃ. ૧૯૨-૧૯૩ પર આપવામાં આવેલા પરિચય મુજબ આ ગ્રંથની મૂલકારિકાસહિત પ્રત વિ.સં. ૧૭૧૩માં સુખસાગરગણિના શિષ્ય મુનિ સમયહર્ષ માટે લખવામાં આવી હતી, તેમ અંતિમ પુષ્પિકાથી જ્ઞાત થાય છે.

કર્તાના અન્ય ગ્રંથો વિશે કશું જાણવામાં આવતું નથી.

૧. શબ્દશાસ્ત્રે ચ વિશ્રાન્તવિદ્યાધરવરાભિદે ।

ન્યાસ ચક્રેડલ્પધીવૃન્દબોધનાય સ્ફુટાર્થકમ્ ॥ — મલ્લવાદિચરિત.

૨. સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર કા ઈતિહાસ, ભા. ૧, પૃ. ૪૩૨.

કાતન્ત્રવ્યાકરણ :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ની પણ એક પરંપરા છે. તેની રચનામાં અનેક વિશેષતાઓ છે અને પરિભાષાઓ પણ પાણિનિ કરતાં ઘણી સ્વતંત્ર છે. આ ‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એ પ્રમાણે બે ભાગોમાં રચાયેલું છે. તદ્દિત સુધીનો ભાગ પૂર્વાર્ધ અને કૃદન્ત પ્રકરણરૂપ ભાગ ઉત્તરાર્ધ છે. પૂર્વભાગના કર્તા સર્વવર્મન્ હતા એવું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે; વસ્તુતઃ સર્વવર્મન્ તેની બૃહદ્વૃત્તિના કર્તા હતા. અનુશ્રુતિઓ પ્રમાણે તો ‘કાતન્ત્ર’ની રચના મહારાજા સાતવાહનના સમયમાં થઈ હતી.^૧ પરંતુ આ વ્યાકરણ તેના કરતાં પણ પ્રાચીન છે તેવું યુધિષ્ઠિર મીમાંસકનું મંતવ્ય છે.^૨ ‘કાતન્ત્ર-વૃત્તિ’ના કર્તા દુગસિંહના કથનાનુસાર કૃદન્ત ભાગના કર્તા કાત્યાયન હતા.

સોમદેવના ‘કથાસરિત્સાગર’ અનુસાર સર્વવર્મન્ અજૈન સિદ્ધ થાય છે પરંતુ ભાવસેન ત્રૈવિદ્ય ‘રૂપમાલા’માં તેમને જૈન બતાવે છે. આ વિષય પર શોધ કરવી આવશ્યક છે.

આ વ્યાકરણના ૮૮૫ સૂત્રો છે, કૃદન્તના સૂત્રો સાથે કુલ ૧૪૦૦ સૂત્રો છે. ગ્રંથનું પ્રયોજન બતાવતાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

‘છાન્દસઃ સ્વલ્પમતયઃ શબ્દાન્તરરતાશ્ચ ચે ।
 ईश्वरा व्याधिनिरतास्तथाऽऽलस्ययुताश्च ચે ॥
 वणिक्-सस्यादिसंसक्ता लोकयात्रादिषु स्थिताः ।
 तेषां क्षिप्रप्रबोधार्थ..... ॥

આ પ્રતિજ્ઞા યથાર્થ જણાય છે. આટલું નાનું, સરળ અને ઝડપથી કંઠસ્થ થઈ શકે તેવું વ્યાકરણ લોકપ્રિય થાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. બૌદ્ધ સાધુઓએ આનો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યા, તેથી તેનો પ્રચાર ભારત બહાર પણ થયો. ‘કાતન્ત્ર’નો ધાતુપાઠ તિબ્બતી ભાષામાં આજે પણ સુલભ છે.

આજ-કાલ તેનું પઠન-પાઠન બંગાળ સુધી જ સીમિત છે. તેનું બીજું નામ ‘કલાપ’ અને ‘કૌમાર’ પણ છે. ‘અગ્નિપુરાણ’ અને ‘ગરુડપુરાણ’માં તેને કુમાર—

૧. Katantra must have been written during the close of the Andhras in 3rd century A.D.—Muthic Journal, Jan. 1928.

૨. ‘કલ્યાણ’ હિન્દૂ સંસ્કૃતિ અંક, પૃ. ૬૫૮.

સ્કન્દ-પ્રોક્ત કહ્યું છે. એના પરની સૌથી પ્રાચીન ટીકા દુર્ગસિંહની મળે છે. 'કાશિકા' વૃત્તિ કરતાં તે પ્રાચીન છે, કેમ કે કાશિકામાં 'દુર્ગવૃત્તિ'નું ખંડન કરાયું છે. આ વ્યાકરણ પર અનેક વૈયાકરણોએ ટીકાઓ લખી છે. જૈનાચાર્યોએ પણ ઘણી બધી વૃત્તિઓનું નિર્માણ કર્યું છે.

દુર્ગપદપ્રબોધ-ટીકા :

'કાતન્ત્રવ્યાકરણ' પર આચાર્ય જિનપ્રબોધસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૮માં 'દુર્ગપ્રબોધ' નામના ટીકાગ્રંથની રચના કરી છે. જેસલમેર અને પાટણના ભંડારમાં આ ગ્રંથની પ્રતો છે.

'ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી' પરથી જાણી શકાય છે કે આ ગ્રંથના કર્તાનો જન્મ વિ. સં. ૧૨૮૫, દીક્ષા સં. ૧૨૯૬, સૂરિપદ સં. ૧૩૩૧ (૩૩) અને સ્વર્ગગમન સં. ૧૩૪૧માં થયું હતું. તેઓ આચાર્ય જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય હતા.

દીક્ષા સમયે તેમનું નામ પ્રબોધમૂર્તિ રાખવામાં આવ્યું હતું, તેથી ગ્રંથના રચના-સમયનું નામ પ્રબોધમૂર્તિ ઉલ્લિખિત છે, પરંતુ આચાર્ય થયા પછી જિનપ્રબોધસૂરિ નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. પાટણની પ્રતના અંતમાં આ વિશે સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું છે.^૧ વિ.સં. ૧૩૩૩ના ગિરનારના શિલાલેખમાં જિનપ્રબોધસૂરિ નામ છે. વિ. સં. ૧૩૩૪માં વિવેકસમુદ્રગણિ-રચિત 'પુણ્યસારકથા'નું આચાર્ય જિનપ્રબોધસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૩૫૧માં પ્રહલાદનપુરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલી આ આચાર્યની પ્રતિમા સ્તંભતીર્થમાં છે.

દૌર્ગસિંહી-વૃત્તિ :

'કાતન્ત્ર-વ્યાકરણ' પર રચાયેલી દુર્ગસિંહની વૃત્તિ પર આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ ૩૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ 'દૌર્ગસિંહી-વૃત્તિ'ની રચના વિ. સં. ૧૩૬૯માં કરી છે. તેની પ્રત બીકાનેરના ભંડારમાં છે.

કાતન્ત્રોત્તરવ્યાકરણ :

કાતન્ત્ર-વ્યાકરણની મહત્તા વધારવા માટે વિજયાનંદ નામના વિદ્વાને 'કાતન્ત્રોત્તરવ્યાકરણ'ની રચના કરી છે, જેનું બીજું નામ છે વિદ્યાનંદ.^૨ તેની રચના વિ. સં. ૧૨૦૮ પૂર્વે થઈ છે.

૧. સામાન્યાવસ્થાયાં પ્રબોધમૂર્તિગણિનામધેયૈઃ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિપટ્ટાલક્ષ્મરૈઃ શ્રીજિનપ્રબોધસૂરિભિ-
ર્વિરચિતો દુર્ગપદપ્રબોધઃ સંપૂર્ણઃ ।

૨. જુઓ—સંસ્કૃત વ્યાકરણ-સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬.

‘જૈનરત્નકોશ’ (પૃ. ૮૪)માં કાતન્ત્રોત્તરનાં સિદ્ધાનંદ, વિજયાનંદ અને વિદ્યાનંદ-આ ત્રણ નામ આપવામાં આવ્યા છે. તેના કર્તા વિજયાનંદ અપર નામ વિદ્યાનંદસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. આ વ્યાકરણ સમાસપ્રકરણ સુધી જ મળે છે. પિટર્સનના ચોથા રિપોર્ટ પરથી જ્ઞાત થાય છે કે આ વ્યાકરણની તાડપત્રીય પ્રતિઓ જેસલમેર ભંડારમાં છે.

‘જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ’ (પૃ. ૧૦૬)માં આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે: इति विजयानन्दविरचिते कातन्त्रोत्तरे विद्यानन्दापरनाम्नि तद्धितप्रकरणं समाप्तम्, सं. ૧૨૦૮ ।

કાતન્ત્રવિસ્તર :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ના આધાર પર રચાયેલા ‘કાતન્ત્રવિસ્તર’ ગ્રંથના કર્તા વર્ધમાન છે. આરાના વિદ્યાભવનમાં તેની અપૂર્ણ હસ્તિલિખિત પ્રત છે, જે મૂડબિદ્રીના જૈનમઠના ગ્રંથ-ભંડારની એક માત્ર તાડપત્રીય પ્રતની નકલ છે. તેની રચના વિ. સં. ૧૪૫૮ પૂર્વેની માનવામાં આવે છે.

સ્વ. બાબૂ પૂર્ણચંદ્રજી નાહરે ‘જૈન સિદ્ધાંત-ભાસ્કર’ ભાગ-૨માં ‘ધાર્મિક ઉદારતા’ શીર્ષક હેઠળના પોતાના લેખમાં આ વર્ધમાનને શ્વેતાંબર બતાવ્યા છે. આ કથા આધારે લખ્યું છે તે બાબતે કોઈ નિર્દેશ તેમણે નથી કર્યો.

ગુજરાતના રાજા કણદેવના પુરોહિતના એક શિષ્યનું નામ વર્ધમાન હતું. જેમણે કેદાર ભટ્ટના ‘વૃત્તરત્નાકર’ પર ટીકા ગ્રંથની રચના કરી હતી. ગ્રંથની સમાપ્તિમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે : ‘इति श्रीमत्कर्णदेवोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते कातन्त्रविस्तरे.....’ ।

ચુરુના યતિ ઋદ્ધિકરણજીના ભંડારમાં તેની પ્રત છે.

બાલબોધ-વ્યાકરણ :

‘જૈન ગ્રંથાવલી’ (પૃ. ૨૮૭) અનુસાર અંચલ-ગચ્છીય મેરુતુંગસૂરિએ કાતન્ત્રસૂત્રો પર વિ.સં. ૧૪૪૪માં આ ‘બાલબોધવ્યાકરણ’ની રચના ૮ અધ્યાયોમાં કરી છે. કૃતિ ૨૭૫ શ્લોક-પ્રમાણની છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિ.ની ૧૫મી સદીમાં વિદ્યમાન મેરુતુંગે ૪૮૦ અને ૫૭૯ શ્લોક-પ્રમાણ એક-એક વૃત્તિની રચના કરી છે. તેમાં પ્રથમ વૃત્તિ છ પાદાત્મક છે. તેમણે ૨૧૧૮ શ્લોક-પ્રમાણ ‘ચતુષ્ક-ટિપ્પણ’ અને ૭૬૭ શ્લોક-પ્રમાણ ‘કૃદ્વૃત્તિ-ટિપ્પણ’ની રચના પણ કરી છે. તદુપરાંત ૧૭૩૪ શ્લોક-પ્રમાણ ‘આખ્યાતવૃત્તિ-દ્વંદ્વિકા’ અને ૨૨૯ શ્લોક-પ્રમાણ ‘પ્રાકૃત-વૃત્તિ’ની રચના કરી છે. આ સાતેય ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

કાતન્ત્રદીપક-વૃત્તિ :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ પર મુનીશ્વરસૂરિના શિષ્ય હર્ષચંદ્રે ‘કાતન્ત્રદીપક’ નામક એક વૃત્તિની રચના કરી છે. મંગલાચરણ જૈન છે, કર્તા હર્ષચંદ્ર છે કે બીજા કોઈ તે નિશ્ચિત રૂપે જાણી શકાયું નથી. તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ બીકાનેર સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં છે.

કાતન્ત્રભૂષણ :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ના આધાર પર આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિએ ૨૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ‘કાતન્ત્રભૂષણ’ નામના વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી છે, તેવો ‘બૃહટ્ટિપ્પણિકા’માં ઉલ્લેખ છે.

વૃત્તિત્રયનિબંધ :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ના આધારે આચાર્ય રાજશેખરસૂરિએ ‘વૃત્તિત્રયનિબંધ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે, તેવો ઉલ્લેખ ‘બૃહટ્ટિપ્પણિકા’માં છે.

કાતન્ત્રવૃત્તિ-પંજિકા :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ની ‘કાતન્ત્રવૃત્તિ’ પર આચાર્ય જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય સોમકીર્તિએ પંજિકાની રચના કરી છે. તેની પ્રતિ જેસલમેરના ભંડારમાં છે.

કાતન્ત્રરૂપમાલા :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ના આધાર પર દિગંબર ભાવસેન ત્રૈવિદ્યે ‘કાતન્ત્રરૂપમાલા’ની રચના કરી છે.^૧

કાતન્ત્રરૂપમાલા-લઘુવૃત્તિ :

‘કાતન્ત્રવ્યાકરણ’ના આધાર પર રચાયેલી ‘કાતન્ત્ર-રૂપમાલા’ પર ‘લઘુવૃત્તિ’ની રચના કોઈ દિગંબર મુનિએ કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ ‘દિગંબર જૈન ગ્રંથ કર્તા ઔર ઉનકે ગ્રંથ’ પૃ. ૩૦ પર છે.

પૃથ્વીચંદ્રસૂરિ નામના કોઈ જૈનાચાર્યે પણ આની ઉપર ટીકાનું નિર્માણ કર્યું છે. તે બાબત અધિક જાણકારી મળતી નથી.

૧. કાતન્ત્રવિભ્રમ-ટીકા :

‘હેમવિભ્રમ’માં છપાયેલી મૂળ ૨૧ કારિકાઓ પર આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ યોગિનીપુર (દિલ્હી)માં કાયસ્થ ખેતલની વિનંતીથી આ ટીકાની રચના વિ. સં. ૧૩૫૨માં કરી છે.

૧. આ ગ્રંથ જૈન સિદ્ધાંતભવન, આરાથી પ્રકાશિત છે.

મૂળ કારિકાના કર્તા કોણ હતા, તે જાણી નથી શકાયું. કારિકાઓમાં વ્યાકરણના વિષયમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે એવા ઘણા પ્રયોગો નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. ટીકાકાર આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ 'કાતંત્ર'ના સૂત્રો દ્વારા પ્રયોગો સિદ્ધ કરીને ભ્રમનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિ લઘુપરતરગચ્છના પ્રવર્તક આચાર્ય જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓ અસાધારણ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન હતા. તેઓએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પ્રતિદિન એક સ્તોત્રની રચના કરીને જ નિરવઘ આહાર ગ્રહણ કરીશ. તેમના યમક, શ્લેષ, ચિત્ર, છંદવિશેષ આદિ નવી-નવી રચનાશૈલી વડે રચાયેલા અનેક સ્તોત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે આ પ્રમાણે ૭૦૦ સ્તોત્ર તપાગચ્છીય આચાર્ય સોમતલિકસૂરિને ભેટમાં આપ્યા હતા. તેમના દ્વારા રચાયેલા ગ્રંથો અને કેટલાક સ્તોત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

ગૌતમસ્તોત્ર	નેમિનાથજન્માભિષેક
ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ,	મુનિસુવ્રતજન્માભિષેક
ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવ,	ષટ્પંચાશદ્દિક્કુમારિકાભિષેક
જિનરાજસ્તવ,	નેમિનાથરાસ,
દ્વ્યક્ષરનેમિસ્તવ,	પ્રાયશ્ચિત્તવિધાન,
પંચપરમેષ્ઠિસ્તવ,	યુગાદિજિનચરિત્રકુલક,
પાર્શ્વસ્તવ,	સ્થૂલભદ્રકાગ,
વીરસ્તવ,	અનેક-પ્રબન્ધ-અનુયોગ-ચતુષ્કોપેતગાથા
શારદાસ્તોત્ર,	વિવિધતીર્થકલ્પ
સર્વજ્ઞભક્તિસ્તવ,	(સં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૮૯ સુધી)
સિદ્ધાન્તસ્તવ,	આવશ્યકસૂત્રાવયૂરિ (ષડાવશ્યકટીકા)
જ્ઞાનપ્રકાશ,	સૂરિમન્ત્રપ્રદેશવિવરણ
ધર્માધર્મવિચાર,	દ્વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય (શ્રેણિકચરિત)
પરમસુખદ્વાત્રિશિકા	(સં. ૧૩૫૬),
પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-અપભ્રંશકુલક વિધિપ્રપા (સામાચારી)	
ચતુર્વિંધભાવનાકુલક	(સં. ૧૩૬૩),
ચૈત્યપરિપાટી,	સંદેહવિષોષધિ (કલ્પસૂત્રવૃત્તિ)
તપોટમતકુટ્ટન,	(સં. ૧૩૬૪)
નર્મદાસુન્દરીસંધિ,	સાધુપ્રતિકમણસૂત્ર-વૃત્તિ,

અજિતશાન્તિ-ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, ભયહરસ્તોત્ર આદિ સમસ્મરણટીકા (સં. ૧૩૬૫).

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાના સ્યાદ્વાદમંજરી નામના ટીકાગ્રંથની રચનામાં આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ સહાય કરી હતી. સં. ૧૪૦૫માં 'પ્રબંધકોશ'ના કર્તા રાજશેખરસૂરિની 'ન્યાયકન્દલી'માં અને રુદ્રપલ્લીય સંઘતિલક્ષ્મીની સં. ૧૪૨૨માં રચાયેલી 'સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિ-વૃત્તિ'માં પણ સહાય કરી હતી.

દિલ્હીના સાહિ મહમ્મદ આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિને ગુરુ માનતા હતા.

૨. કાતન્ત્રવિભ્રમ-ટીકા :

બીજી 'કાતન્ત્રવિભ્રમ-ટીકા' ચારિત્રસિંહ નામના મુનિએ વિ. સં. ૧૬૩૫માં રચી છે. તેની પ્રત જેસલમેર-ભંડારમાં છે. કર્તાના વિષયમાં કશું જાણવા નથી મળ્યું.

કાતન્ત્રવ્યાકરણ પર આ સિવાય ત્રિલોચનદાસકૃત 'વૃત્તિવિવરણપંજિકા', ગાલ્હણકૃત 'ચતુષ્કવૃત્તિ', મોક્ષેશ્વરકૃત 'આખ્યાતવૃત્તિ' આદિ ટીકાઓ પણ મળે છે. 'કાલાપકવિશેષવ્યાખ્યાન' પણ મળે છે. એક 'કૌમારસમુચ્ચય' નામની ૩૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ પદ્યાત્મક ટીકા પણ મળે છે.

સારસ્વત-વ્યાકરણ :

'સારસ્વત-વ્યાકરણ'ના રચયિતાનું નામ છે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય. તે ક્યારે થઈ ગયા એ નિશ્ચિત નથી. અનુમાન છે કે લગભગ ૧૫મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા. જૈનેતર હોવા છતાં પણ જૈનોમાં આ વ્યાકરણનું પઠન-પાઠન વિશેષરૂપે થતું રહ્યું છે, જે તેની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે. તેમાં કુલ ૭૦૦ સૂત્ર છે. રચના સરળ અને સહજગમ્ય છે. તેના પર ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ ટીકા-ગ્રંથોની રચના કરી છે. અહીં ૨૩ જૈન વિદ્વાનોની ટીકાઓનો પરિચય આપવામાં આવી રહ્યો છે.

સારસ્વતમંડન :

શ્રીમાલજ્ઞાતીય મંત્રી મંડને ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર મંડનાન્તસંજ્ઞક ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં 'સારસ્વતમંડન' નામની 'સારસ્વત-વ્યાકરણ' પર એક ટીકાની રચના ૧૫મી શતાબ્દીમાં કરી છે.^૧

૧. આ ગ્રંથની પ્રતિઓ બીકાનેર, બાલોતરા અને પાટણના ભંડારોમાં છે.

યશોનંદિની :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર દિગંબર મુનિ ધર્મભૂષણના શિષ્ય યશોનંદી નામના મુનિએ પોતાના નામ પરથી જ ‘યશોનંદિની’^૧ નામની ટીકાની રચના કરી છે. રચનાસમય જ્ઞાત નથી. કર્તાએ પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે:

રાજદ્રાજવિરાજમાનચરણશ્રીધર્મસદ્ભૂષણ- ।
સ્તત્પદ્મોદયભૂધરદ્યુમણિના શ્રીમદ્યશોનન્દિના ॥

વિદ્વચ્ચિન્તામણિ :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર અંચલગચ્છીય કલ્યાણસાગરના શિષ્ય મુનિ વિનયસાગરસૂરિએ ‘વિદ્વચ્ચિન્તામણિ’ નામક પદ્ય ટીકા ગ્રંથની રચના કરી છે. કર્તાએ પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે:

શ્રીવિધિપક્ષગચ્છેશાઃ સૂરિકલ્યાણસાગરાઃ ।
તેષાં શિષ્યૈર્વસાચાર્યૈઃ સૂરિવિનયસાગરૈઃ ॥૨૪॥
સારસ્વતસ્ય સૂત્રાણાં પદ્યબન્ધૈર્વિનિર્મિતઃ ।
વિદ્વચ્ચિન્તામણિગ્રન્થઃ કણ્ઠપાઠસ્ય હેતવે ॥૨૫॥

અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં તેની વિ. સં. ૧૮૩૭માં લખાયેલી ૫ પત્રોની પ્રત છે.

દીપિકા (સારસ્વતવ્યાકરણ-ટીકા) :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર વિનયસુંદરના શિષ્ય મેઘરત્ને વિ.સં. ૧૫૩૬માં ‘દીપિકા’ નામની વૃત્તિની રચના કરી છે, તેને ક્યાંક ‘મેઘી વૃત્તિ’ પણ કહેવામાં આવી છે. તેઓએ પોતાનું નામ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

નત્વા પાશ્વર્વ ગુરુમપિ તથા મેઘરત્નાભિધોઽહમ્ ।
ટીકાં કુર્વે વિમલમનસં ભારતીપ્રક્રિયાં તામ્ ॥

આ ગ્રંથની વિ. સં. ૧૮૮૬માં લખાયેલી ૧૬૨ પત્રોની પ્રતિ (સં. ૫૯૭૮) અને ૧૭મી સદીમાં લખાયેલી ૬૮ પત્રોની પ્રત (સં. ૫૯૭૯) અમદાવાદ સ્થિત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૧. આની વિ. સં. ૧૬૯૫માં લિખિત ૩૦ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ભંડારમાં છે.

સારસ્વતરૂપમાલા :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર પદ્મસુંદરગણિએ ‘સારસ્વતરૂપમાલા’નામની કૃતિ રચી છે. તેમાં ધાતુઓના રૂપો દર્શાવ્યાં છે. આ વિષયમાં ગ્રંથકારે સ્વયં લખ્યું છે :

સારસ્વતક્રિયારૂ પમાલા શ્રીપદ્મસુન્દરૈઃ ।

સંદૃષ્ઠ્યાડલંકરોત્વેષા સુધિયા કણ્ઠરુન્દલી ॥

અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં તેની વિ. સં. ૧૭૪૦માં લખાયેલી ૫ પત્રોની પ્રત છે.

ક્રિયાચંદ્રિકા :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર ખરતરગચ્છીય ગુણરત્ને વિ.સં. ૧૬૪૧માં ‘ક્રિયાચંદ્રિકા’ નામની વૃત્તિની રચના કરી છે, જેની પ્રત બીકાનેરના ભવનભક્તિ ભંડારમાં છે.

રૂપરત્નમાલા :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર તપાગચ્છીય ભાનુમેરુના શિષ્ય મુનિ નયસુંદરે વિ. સં. ૧૭૭૬માં ‘રૂપરત્નમાલા’ નામની પ્રયોગોની સાધનિકારૂપ રચના ૧૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણની કરી છે. તેની એક પ્રત બીકાનેરના કૃપાયંદ્રસૂરિના જ્ઞાનભંડારમાં છે. બીજી પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે. તેના અંતમાં ૪૦ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ છે. તેમાં તેમણે આ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે :

ગ્રથિતા નયસુન્દર ઇતિ નામ્ના વાચકવરેણ ચ તસ્યામ્ ।

સારસ્વતસ્થિતાનાં સૂત્રાણાં વાર્તિકં ત્વલિખત્ ॥૩૭॥

શ્રીસિદ્ધહેમ-પાણિનિસમ્મતિમાધાય સાર્થકાઃ લિખિતાઃ ।

યે સાધવઃ પ્રયોગાસ્તે શિશુહિતહેતવે સન્તુ ॥૩૮॥

ગૃહવક્ત્ર-હયધ્વિન્દુ (૧૭૭૬)પ્રમિતેડબ્દે શુક્લતિથિરાકાયામ્ ।

સદ્સૂ પરત્નમાલા સમર્થિતા શુદ્ધપુષ્પાર્કે ॥૩૯॥

ધાતુપાઠ-ધાતુતરંગિણી :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ સંબંધી ‘ધાતુપાઠ’ની રચના નાગોરીતપાગચ્છીય આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ કરી છે અને તેના પર ‘ધાતુતરંગિણી’ નામથી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની રચના પણ તેમણે કરી છે. ગ્રંથકારે લખ્યું છે :

धातुपाठस्य टीकेयं नाम्ना धातुतरङ्गिणी ।
पक्षालयतु विज्ञानामज्ञानमलमान्तरम् ॥

તેમાં 'સારસ્વતવ્યાકરણ' અનુસાર ધાતુપાઠના ૧૮૯૧ ધાતુઓનાં રૂપો આપવામાં આવ્યા છે.

આ ગ્રંથની વિ.સં. ૧૬૬૬માં લખાયેલી ૭૬ પત્રોની પ્રત સં. ૬૦૦૮ અને વિ.સં. ૧૭૯૫માં લખાયેલી ૫૭ પત્રોની પ્રત સં. ૬૦૦૯ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

વૃત્તિ :

'સારસ્વતવ્યાકરણ' પર ખરતરગચ્છીય મુનિ સહજકીર્તિએ લક્ષ્મીકીર્તિ મુનિની સહાયતાથી વિ.સં. ૧૬૮૧માં એક વૃત્તિની રચના કરી છે. તેની એક પ્રત બીકાનેરના શ્રીપૂજ્યજીના ભંડારમાં અને બીજી પ્રત ત્યાંના જ ચતુર્ભુજ ભંડારમાં છે.

સુબોધિકા :

'સા. વ્યા.' પર નાગપુરીય તપાગચ્છના આચાર્ય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ 'સુબોધિકા' નામની વૃત્તિ વિ.સં. ૧૬૨૩માં બનાવી છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આ વૃત્તિનું પઠન-પાઠન વધારે છે. વૃત્તિકારે કહ્યું છે :

स्वल्पस्य सिद्धस्य सुबोधकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ।
सुबोधिकाख्यां रचयाञ्चकार सूरीश्वरः श्रीप्रभुचन्द्रकीर्ति ॥१०॥

गुण-पक्ष-कलासंख्ये वर्षे विक्रमभूपतेः ।

टीका सारस्वतस्यैषा सुगमार्था विनिर्मिता ॥११॥

આ ગ્રંથ ઘણી જગ્યાએથી પ્રકાશિત થયો છે.

પ્રક્રિયાવૃત્તિ :

'સા. વ્યા.' પર ખરતરગચ્છીય મુનિ વિશાલકીર્તિએ 'પ્રક્રિયાવૃત્તિ' નામની વૃત્તિની રચના ૧૭મી શતાબ્દીમાં કરી છે, જેની પ્રતિ બીકાનેરના શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાના સંગ્રહમાં છે.

વૃત્તિ :

'સા. વ્યા.' પર ક્ષેમેન્દ્રે જે ટીકા રચી છે તેના પર તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે ૧૭મી સદીમાં એક વૃત્તિ-વિવરણની રચના કરી છે, જેની હસ્તલિખિત પ્રતો પાટણ અને છાણીના જ્ઞાનભંડારોમાં છે.

ટીકા :

‘સા. વ્યા.’ પર તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રના શિષ્ય દેવચંદ્રે શ્લોકબદ્ધ ટીકાની રચના કરી છે, જેની પ્રત બીકાનેરના શ્રી અગરચંદજી નાહટાના સંગ્રહમાં છે.

ટીકા :

‘સા. વ્યા.’ પર યતીશ નામના વિદ્વાને એક ટીકા રચી છે, તેવો ઉલ્લેખ મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના ‘જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો’ નામના લેખમાં છે. આ ટીકાગ્રંથ સહજકીર્તિરચિત ટીકા હોય તેવી સંભાવના છે.

વૃત્તિ :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર હર્ષકીર્તિસૂરિ-રચિત કોઈ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજીના “જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો” લેખમાં છે. આ વૃત્તિનું નામ કદાચ ‘દીપિકા’ હોઈ શકે.

ચન્દ્રિકા :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીએ ‘ચંદ્રિકા’ નામની ટીકાની રચના કરી છે. સમય નિશ્ચિત નથી. તેનો ઉલ્લેખ પંજાબ-ભંડાર-સૂચી ભા. ૧માં છે.

પંચસંધિ-બાલાવબોધ :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર ઉપાધ્યાય રાજસીએ ૧૮મી શતાબ્દીમાં ‘પંચસંધિબાલાવબોધ’ નામની ટીકાની રચના કરી છે. તેની પ્રત બીકાનેરના ખરતર આચાર્ય શાખા-ભંડારમાં છે.

ટીકા :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર મુનિ ધનસાગરે ‘ધનસાગરી’ નામના ટીકા ગ્રંથની રચના કરી છે, તેવો ઉલ્લેખ ‘જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં છે.

ભાષાટીકા :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર મુનિ આનંદનિધાને ૧૮મી શતાબ્દીમાં ભાષાટીકાની રચના કરી છે, જેની પ્રત ભીનાસરના બહાદુરમલ બાંઠિયાના સંગ્રહમાં છે.

ન્યાયરત્નાવલી :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દ્યારત્નમુનિએ તેમાં પ્રયુક્ત ન્યાયો પર ‘ન્યાયરત્નાવલી’ નામનું વિવરણ વિ. સં. ૧૬૨૬માં લખ્યું છે. તેની વિ. સં. ૧૭૩૭માં લખાયેલી પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

પંચસંધિટીકા :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર સોમશીલ નામના મુનિએ ‘પંચસંધિ-ટીકા’ની રચના કરી છે. સમય જ્ઞાત નથી. તેની પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે.

ટીકા :

‘સારસ્વત-વ્યાકરણ’ પર સત્યપ્રબોધ મુનિએ એક ટીકા-ગ્રંથની રચના કરી છે. જેનો સમય જ્ઞાત નથી. તેની પ્રતો પાટણ અને લીંબડીના ભંડારોમાં છે.

શબ્દપ્રક્રિયાસાધની-સરલાભાષાટીકા :

‘સારસ્વતવ્યાકરણ’ પર આચાર્ય વિજયરાજેન્દ્રસૂરિએ ૨૦મી શતાબ્દીમાં ‘શબ્દપ્રક્રિયાસાધનીસરલાભાષાટીકા’ નામના ટીકાગ્રંથની રચના કરી છે, જેનો ઉલ્લેખ તેમના ચરિત્રલેખોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાંતચંદ્રિકાવ્યાકરણ :

‘સિદ્ધાંતચંદ્રિકા-વ્યાકરણ’ના મૂળ રચયિતા રામચંદ્રાશ્રમ છે. તે ક્યારે થઈ ગયા, તે અજ્ઞાત છે. જૈનેતરકૃત વ્યાકરણ હોવા છતાં પણ ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ તેના પર વૃત્તિઓની રચના કરી છે.

સિદ્ધાંતચંદ્રિકા-ટીકા :

‘સિદ્ધાંતચંદ્રિકા’ વ્યાકરણ પર આચાર્ય જિનરત્નસૂરિએ ટીકાની રચના કરી છે. આ ટીકા છપાઈ ચૂકી છે.

વૃત્તિ :

‘સિદ્ધાંતચંદ્રિકા’ વ્યાકરણ પર ખરતરગચ્છીય કીર્તિસૂરિ શાખાના સદાનંદ મુનિએ વિ. સં. ૧૭૯૮માં વૃત્તિની રચના કરી છે, જે છપાઈ ચૂકી છે.

સુબોધિની :

‘સિદ્ધાન્તચંદ્રિકા’ પર ખરતરગચ્છીય રૂપચંદ્રજીએ ૧૮મી સદીમાં ‘સુબોધિની-ટીકા’ (૩૪૯૪ શ્લોકાત્મક)ની રચના કરી છે, જેની પ્રત બીકાનેરના એક ભંડારમાં છે.

વૃત્તિ :

‘સિદ્ધાન્તચંદ્રિકા’ વ્યાકરણ પર ખરતરગચ્છીય મુનિ વિજયવર્ધનના શિષ્ય જ્ઞાનતિલકે ૧૮મી શતાબ્દીમાં વૃત્તિની રચના કરી છે, જેની પ્રતો બીકાનેરના મહિમાભક્તિ ભંડાર અને અબીરજી ભંડારમાં છે.

અનિટ્કારિકા-અવચૂરિ :

શ્રી ક્ષમામાણિક્ય મુનિએ ‘અનિટ્કારિકા’ પર ૧૮મી શતાબ્દીમાં ‘અવચૂરિ’ની રચના કરી છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત બીકાનેરના શ્રીપૂજ્યજીના ભંડારમાં છે.

અનિટ્કારિકા-સ્વોપશવૃત્તિ :

નાગપુરના તપાગચ્છના હર્ષકીર્તિસૂરિએ ૧૭મી શતાબ્દીમાં ‘અનિટ્કારિકા’ નામના ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૬૬૨માં કરી છે અને તેના પર વૃત્તિની રચના સં. ૧૬૬૯માં કરી છે. તેની પ્રત બીકાનેરના દાનસાગર ભંડારમાં છે.

ભૂધાતુ-વૃત્તિ :

ખરતરગચ્છીય ક્ષમાકલ્યાણ મુનિએ વિ.સં. ૧૮૨૮માં ‘ભૂધાતુ-વૃત્તિ’ની રચના કરી છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત રાજનગરના મહિમાભક્તિ ભંડારમાં છે.

મુઘાવબોધ-ઔક્તિક :

તપાગચ્છીય આચાર્ય દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય કુલમંડનસૂરિએ ‘મુઘાવબોધ-ઔક્તિક’ નામની કૃતિની રચના ૧૫મી શતાબ્દીમાં કરી છે. કુલમંડનસૂરિનો જન્મ વિ.સં. ૧૪૦૯માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૫૫માં થયો હતો, તે સમય દરમ્યાન આ ગ્રંથની રચના થઈ છે.

ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ જેમાં થયો હોય તેવી રચનાઓ ‘ઔક્તિક’ નામે ઓળખાય છે.

આ ઔક્તિકમાં ૬ પ્રકરણ ફક્ત સંસ્કૃતમાં છે. પ્રથમ, દ્વિતીય, સાતમા અને આઠમા પ્રકરણમાં સૂત્ર અને કારિકાઓ સંસ્કૃતમાં છે અને વિવેચન પ્રાકૃત એટલે જૂની ગુજરાતીમાં. ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું અને નવમું પ્રકરણ જૂની ગુજરાતીમાં છે.

નામની વિભક્તિઓના ઉદાહરણાર્થે જ્યાનંદમુનિરચિત 'સર્વજિનસાધારણસ્તોત્ર' આપવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત ઉક્તિ એટલે કે બોલવાની રીત વિશેના નિયમ આ વ્યાકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે. કર્તા, કર્મ અને ભાવી ઉક્તિઓનું તેમાં મુખ્યત્વે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, આથી તેને ઔક્તિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

'મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક'માં વિભક્તિવિચાર, કૃદંતવિચાર, ઉક્તિભેદ અને શબ્દોનો સંગ્રહ છે. 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ' પૃ. ૧૭૨-૨૦૪માં તે છપાયેલું છે.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

(૧) વિચારામૃતસંગ્રહ (રચના વિ. સં. ૧૪૪૩)

(૨) સિદ્ધાંતાલાપકોદ્ધાર

(૩) કાયસ્થિતિસ્તોત્ર

(૪) 'વિશ્વશ્રીદ્ધ' સ્તવ (તેમાં અષ્ટાદશયકવિભૂષિત વીરસ્તવ છે)

(૫) 'ગરીયોગુણ' સ્તવ (તેને પંચજિનહારબંધસ્તવ પણ કહે છે)

(૬) પર્યુષણાકલ્પ-અવયૂર્ણિ

(૭) પ્રતિકણસૂત્ર-અવયૂર્ણિ

(૮) પ્રજ્ઞાપના-તૃતીયપદસંગ્રહણી

બાલશિક્ષા :

શ્રીમાલ ઠક્કુર કૂરસિંહના પુત્ર સંગ્રામસિંહે 'કાતન્ત્રવ્યાકરણ' સમજાવવાના હેતુથી 'બાલશિક્ષા' નામના ઔક્તિકની રચના વિ.સં. ૧૩૩૬માં કરી હતી.^૧

વાક્યપ્રકાશ :

બૃહત્પાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉદયધર્મ વિ.સં. ૧૫૦૭માં 'વાક્યપ્રકાશ' નામના ઔક્તિકની રચના સિદ્ધપુરમાં કરી છે. તેમાં ૧૨૮ પદ્ય છે.

તેનો ઉદ્દેશ્ય ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાડવાનો છે, તેથી અહીં ઘણા પદ્યો ગુજરાતીમાં આપીને તેની સાથે સંસ્કૃતમાં અનુવાદ આપવામાં

૧. આ ગ્રંથના કેટલાક સંદર્ભ 'પુરાતત્ત્વ' (પુ. ૩, અંક ૧, પૃ. ૪૦-૫૩)માં પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીના લેખમાં છપાયેલ છે. આ ગ્રંથ અઘાવધિ અપ્રકાશિત છે.

આવ્યો છે. કૃતિનો આરંભ ‘પ્રાધ્વર’ અને ‘વક’ આ બંને ઉક્તિના બે પ્રકારો અને ઉપપ્રકારોથી કરવામાં આવ્યો છે. કર્તરિ અને કર્મણિ ગણાવીને ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યા છે. તે પછી ગણજ, નામજ અને સૌત્ર (કણ્ડવાદી) – આ ત્રણ પ્રકાર ધાતુના દર્શાવ્યા છે. પરસ્મૈપદી ધાતુના ત્રણ ભેદનો નિર્દેશ છે. ‘વર્તમાન’ વગેરે ૧૦ વિભક્તિઓ, તદ્ધિત પ્રત્યય અને સમાસની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

તેમણે ‘સન્નમત્રિદશ’થી પ્રારંભ થતા દ્વાત્રિંશદ્વલકમલબંધ-મહાવીરસ્તવની રચના કરી છે.^૧

(ક) આ ‘વાક્યપ્રકાશ’ પર સોમવિમલ (હેમવિમલ)સૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલે ટીકાની રચના વિ. સં. ૧૫૮૩ની આસપાસ કરી છે.

(ખ) કીર્તિવિજયના શિષ્ય જિનવિજયે સં. ૧૬૯૪માં આની પર ટીકા રચી છે.

(ગ) રત્નસૂરિએ પણ આની ટીકા લખી છે, તેવો ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ પૃ. ૩૦૭માં ઉલ્લેખ છે.

(ઘ) કોઈ અજ્ઞાત મુનિએ ‘શ્રીમજ્જિનેન્દ્રમાનમ્ય’થી પ્રારંભ થતી ટીકાની રચના કરી છે.

ઉક્તિરત્નાકર :

પાઠક સાધુકીર્તિના શિષ્ય સાધુસુંદરગણિએ વિ.સં. ૧૬૮૦ની આસપાસમાં ‘ઉક્તિરત્નાકર’ નામના ઔક્તિક ગ્રંથની રચના કરી છે. પોતાની દેશભાષામાં પ્રચલિત દેશ્ય રૂપવાળા શબ્દોનાં સંસ્કૃત પ્રતિરૂપોનું જ્ઞાન આપવાના હેતુથી આ ગ્રંથનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

આમાં ષટ્કારક વિષયનું નિરૂપણ છે. વિદ્યાર્થીઓને વિભક્તિ જ્ઞાનની સાથે સાથે કારકના અર્થોનો બોધ પણ તેનાથી મળી રહે છે. તેમાં ૨૪૦૦ દેશ્ય શબ્દો અને તેમના સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો આપવામાં આવ્યા છે.

સાધુસુંદરગણિએ ૧. ધાતુરત્નાકર, ૨. શબ્દરત્નાકર અને ૩. (જેસલમેરના કિલ્લામાં પ્રતિષ્ઠિત) પાર્શ્વનાથસ્તુતિની રચના કરી છે.

૧. જૈન સ્તોત્ર-સમુચ્ચય, પૃ. ૨૬૫-૬૬માં આ સ્તોત્ર છપાયેલ છે.

ઉક્તિપ્રત્યય :

મુનિ ધીરસુંદરે ‘ઉક્તિપ્રત્યય’ નામના ઔક્તિક વ્યાકરણની રચના કરી છે, જેની હસ્તલિખિત પ્રત સુરતના ભંડારમાં છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

ઉક્તિવ્યાકરણ :

‘ઉક્તિવ્યાકરણ’ નામના ગ્રંથની રચના કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને કરી છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત સુરતના ભંડારમાં છે.

પ્રાકૃત-વ્યાકરણ :

સ્વાભાવિક બોલ-ચાલની ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહેવાય છે.^૧ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પ્રાકૃતમાં અનેક ભેદ છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણો દ્વારા અને નાટક તથા સાહિત્યના ગ્રંથો દ્વારા જે-તે ભેદ વિશે જાણી શકાય છે.

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધે બાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદ અને મૂર્ખ લોકોના ઉપકારાર્થે ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ પ્રાકૃત ભાષામાં જ આપ્યો હતો. તેમણે આપેલો ઉપદેશ આગમ અને ત્રિપિટક આદિ ધર્મગ્રંથોમાં સંગ્રહીત છે.^૨ સંસ્કૃતના નાટ્યસાહિત્યમાં પણ સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય પાત્રોનો સંવાદ પ્રાકૃત ભાષામાં જ નિરૂપાયેલો છે. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યને સમજવા માટે અને પ્રાન્તીય ભાષાઓના વિકાસને જાણવા માટે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના જ્ઞાનની નિતાંત આવશ્યકતા છે. તે આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે પ્રાચીન આચાર્યોએ સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રાકૃતભાષાના અનેક ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું છે. પ્રાકૃત ભાષામાં કોઈ વ્યાકરણગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો નથી.

પ્રાકૃત ભાષાના વૈયાકરણોએ તેમની પહેલાંના વૈયાકરણોની શૈલી અપનાવીને અને પોતાના દ્વારા અનુભવાયેલા પ્રયોગોને ઉમેરીને વ્યાકરણોની રચના કરી છે. તેઓએ પોત-પોતાના પ્રદેશની પ્રાકૃતભાષાને મહત્ત્વ આપીને જે વ્યાકરણગ્રંથોની રચના કરી છે તે આજે ઉપલબ્ધ છે.

૧. સકલજગજ્જન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર ભવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ ।

૨. બાલ-સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાઙ્ક્ષણામ્ ।
અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

જે જૈન વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણગ્રંથનું નિર્માણ કરીને ભારતીય સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિમાં પોતાનું અમૂલ્ય યોગ પ્રદાન કર્યું છે તેમના વિશે આપણે અહીં વિચાર કરીશું.

પ્રાકૃત ભાષાની સાથે-સાથે અપભ્રંશ ભાષાનો વિચાર પણ અહીં આવશ્યક જણાય છે. પ્રાકૃતનું અન્ત્ય સ્વરૂપ અને પ્રાચીન દેશી ભાષાઓ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી ભાષા જ અપભ્રંશ છે. આ ભાષાનું વ્યાકરણસ્વરૂપ છઠ્ઠી-સાતમી સદીથી નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું હતું. મહાકવિ સ્વયંભૂએ અપભ્રંશ ભાષાના ‘સ્વયંભૂ-વ્યાકરણ’ની રચના ૮મી શતાબ્દીમાં કરી હતી જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. તે સમયથી જ અપભ્રંશ ભાષામાં સ્વતંત્ર સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત નિર્માણ થતાં-થતાં તે વિસ્તૃત અને વિપુલ થવા લાગ્યું અને આ ભાષા સાહિત્યિકભાષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી. આ સાહિત્યને જોતાં, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની આદિ દેશી ભાષાઓ સાથે તેનો નિકટનો સંબંધ છે એમ નિઃસંશય કહી શકીએ. ગુજરાત, મારવાડ, માળવા, મેવાડ આદિ પ્રદેશોના લોકો અપભ્રંશ ભાષામાં જ રુચિ ધરાવતા હતા.^૧

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સમયના પ્રવાહને જોઈને લગભગ ૧૨૦ સૂત્રોમાં ‘અપભ્રંશ-વ્યાકરણ’ની રચના કરી છે, જેને ઉપલબ્ધ વ્યાકરણોમાં વિસ્તૃત અને ઉત્કૃષ્ટ માનવામાં આવે છે.

૧. ગૌડાદ્યાઃ પ્રકૃતસ્થાઃ પરિચિતરુચયઃ પ્રાકૃતે લાટદેશ્યાઃ,
 સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુભુવષ્ટક-ભાદાનકાશ્ચ ।
 આવન્ત્યાઃ પારિયાત્રાઃ સહદશપુરજૈભૂતભાષાં ભજન્તે,
 યો મધ્યે મધ્યદેશં નિવસતિ સ કવિઃ સર્વભાષાનિષ્ણઃ ॥

રાજશેખર—કાવ્યમીમાંસા, અધ્યાય ૯-૧૦, પૃ. ૪૮-૫૧

પઠન્તિ લટભં લાટ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।
 અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગૂર્જરાઃ ॥

ભોજદેવ—સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨-૧૩.

સુરાષ્ટ્ર-ત્રવણાદ્યાશ્ચ પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ટવમ્ ।
 અપભ્રંશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ॥

રાજશેખર—કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૩૪

અનુપલબ્ધ પ્રાકૃત-વ્યાકરણ :

૧. દિગંબર આચાર્ય સમન્તભદ્રે 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ની રચના કરી હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે^૧, પરંતુ તેમનું વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ થયું નથી.

૨. ધવલાકાર દિગંબરાચાર્ય વીરસેને અજ્ઞાતકર્તૃક પદ્યાત્મક 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ના સૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પરંતુ આ વ્યાકરણ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

૩. શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસુંદરસૂરિએ 'પ્રાકૃત-યુક્તિ' નામના પ્રાકૃત-વ્યાકરણની રચના કરી હતી, જેનો ઉલ્લેખ 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૩૦૭ પર છે. આ વ્યાકરણ પણ જોવા મળતું નથી.

પ્રાકૃતલક્ષણ :

ચંડ નામના વિદ્વાને 'પ્રાકૃતલક્ષણ' નામથી ત્રણ અને બીજા મતથી ચાર અધ્યાયોમાં પ્રાકૃતવ્યાકરણની રચના કરી છે, જે ઉપલબ્ધ વ્યાકરણોમાં સંક્ષિપ્તમ અને પ્રાચીન છે. તેમાં બધા મળીને ૯૯ અને બીજા મતે ૧૦૩ સૂત્રોમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

અંતમાં ભગવાન વીરને નમસ્કાર કરવાથી અને 'અર્હન્ત' (૨૪, ૪૬), 'જિનવર' (૪૮)નો ઉલ્લેખ કરવાથી ચંડ જૈન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ચંડે પોતાના સમયના વૃદ્ધમતોનું નિરીક્ષણ કરીને પોતાના વ્યાકરણની રચના કરી છે.

પ્રાકૃત શબ્દોનાં ત્રણ રૂપો છે — ૧. તદ્ભવ, ૨. તત્સમ અને ૩. દેશ્ય — એ સૂચિત કરીને લિંગ અને વિભક્તિઓનું વિધાન સંસ્કૃતવત્ બતાવ્યું છે. ચોથા સૂત્રમાં વ્યત્યયનો નિર્દેશ કરીને પ્રથમ પાદના પમા સૂત્રથી ૩૫ સૂત્રો સુધી સંજ્ઞા અને વિભક્તિઓનાં રૂપો બતાવ્યાં છે. 'અહમ્' નો 'હઉં' આદેશ, જે અપભ્રંશનું વિશિષ્ટ રૂપ છે, તે એ સમયે પ્રચલિત હતું, તેમ માની શકાય. દ્વિતીય પાદના ૨૯ સૂત્રોમાં સ્વરપરિવર્તન, શબ્દાદેશ અને અવ્યયોનું વિધાન છે. ત્રીજા પાદના ૩૫ સૂત્રોમાં વ્યંજનોના પરિવર્તન માટેનું વિધાન છે.

આ ત્રણ પાદોમાં સૂત્રસંખ્યા ૯૯ થાય છે, જેમાં વ્યાકરણ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીક પ્રતોમાં ચતુર્થ પાદ મળે છે, જે ચાર સૂત્રોમાં છે. તેમાં અપભ્રંશ, પૈશાચી,

૧. A. N. Upadhye : A Prakrit Grammar Attributed to Samantabhadra— Indian Historical Quarterly, Vol. XVII, 1942, pp. 511-516.

માગધી અને શૌરસેનીમાં થતા વણદિશોનું વિધાન આ પ્રમાણે કર્યું છે : ૧. અપભ્રંશમાં અધોરેફનો લોપ નથી થતો. ૨. પૈશાચીમાં 'રૂ' અને 'સૂ'ના સ્થાને 'લ્' અને 'નૂ' નો આદેશ થાય છે. ૩. માગધીમાં 'રૂ' અને 'સૂ'ની જગ્યાએ 'લ્' અને 'શૂ'નો આદેશ થાય છે. ૪. શૌરસેનીમાં 'તૂ'ના સ્થાને વિકલ્પરૂપે 'દૂ' આદેશ થાય છે.

આ રીતે આ વ્યાકરણની રચનાશૈલીનું જ વરરુચિ, હેમચંદ્રાચાર્ય આદિ પછીના વ્યાકરણકારોએ અનુસરણ કર્યું છે. આથી ચંડને પ્રાકૃત-વ્યાકરણના રચયિતાઓમાં પ્રથમ અને આદર્શ માની શકાય.

આ 'પ્રાકૃતલક્ષણ'ના રચના-કાળ બાબતે કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી, તથાપિ અંતઃપરીક્ષણ કરીને ડૉ. હીરાલાલજી જૈન રચના-કાળ સંબંધે આ પ્રમાણે લખે છે :

“પ્રાકૃત સામાન્યનું જે નિરૂપણ અહીં જોવા મળે છે તે અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષા અને વરરુચિ દ્વારા 'પ્રાકૃતપ્રકાશ'માં વર્ણવેલા પ્રાકૃતની વચ્ચેનું હોવાનું પ્રતીત થાય છે. તે અધિકાંશે અશ્વઘોષ અને અલ્પાંશે ભાસના નાટકોમાં પ્રયુક્ત પ્રાકૃત સાથે મળતું આવતું જોઈ શકાય છે, કારણ કે તેમાં મધ્યવર્તી અલ્પપ્રાણ વ્યંજનોની બહુલતાથી રક્ષા કરવામાં આવી છે અને તેમાંથી પ્રથમ વર્ણોમાં ફક્ત 'ક', 'વ', તૃતીય વર્ણોમાં 'ગ'ના લોપનું એક સૂત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને આ રીતે ચ, ટ, ત, પ વર્ણોની શબ્દની મધ્યમાં પણ રક્ષાની પ્રવૃત્તિ સૂચિત કરવામાં આવી છે. આના આધારે 'પ્રાકૃતલક્ષણ'નો રચના-કાળ ઈસુની બીજી-ત્રીજી સદી હોવાનું અનુમાન કરવું અનુચિત નથી.”

પ્રાકૃતલક્ષણ-વૃત્તિ :

'પ્રાકૃતલક્ષણ' પર સૂત્રકાર ચંડે સ્વયં વૃત્તિની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ એકાધિક સ્થળેથી પ્રકાશિત થયો છે.^૧

૧. (ક) બિબ્લિઓથેકા ઈણ્ડિકા, કલકત્તા, સન્ ૧૮૮૦.

(ખ) રેવતીકાન્ત ભટ્ટાચાર્ય, કલકત્તા, સન્ ૧૯૨૩

(ગ) મુનિ દર્શનવિજયજી ત્રિપુટી દ્વારા સંપાદિત—ચારિત્ર ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ.

સ્વયંભૂ-વ્યાકરણ :

દ્વિગંબર મહાકવિ સ્વયંભૂએ કોઈ અપભ્રંશ વ્યાકરણની રચના કરી હતી, તે તેમના રચેલા 'પઉમચરિય' મહાકાવ્યના નિમ્નોક્ત ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે :

તાવચ્ચિય સચ્છંદો ભમઙ્ગ અવબ્ધંસ-મત્ત-માયંગો ।

જાવ ણ સયંમ્મુ-વાયરણ-અંકુસો પડ્ડ ॥

આ 'સ્વયંભૂવ્યાકરણ' ઉપલબ્ધ નથી. તેનું નામ શું હતું તે પણ ખબર નથી.

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-પ્રાકૃતવ્યાકરણ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ (સન્ ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨)એ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અલંકાર, છંદ, કોશ આદિ કેટલાય શાસ્ત્રોનું નિર્માણ કર્યું છે. તેઓ વિવિધ વિષયોના સર્વાંગપૂર્ણ શાસ્ત્રોના નિર્માતા રૂપે પ્રસિદ્ધ છે, આથી તો તેમના સમસ્ત સાહિત્યનો અભ્યાસ-પરિશીલન કરનાર સર્વશાસ્ત્રવેત્તા હોવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમનું 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ' 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન'નો આઠમો અધ્યાય છે. સિદ્ધરાજને અર્પિત કરવાથી અને હેમચંદ્રરચિત હોવાથી તેને 'સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન' કહેવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણસાહિત્યનું અવલોકન કરીને અને દેશી ધાતુ પ્રયોગોનો ધાત્વાદેશોમાં સંગ્રહ કરીને પ્રાકૃત ભાષાઓના અતિ વિસ્તૃત અને સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યાકરણની રચના કરી છે. આ રચના પોતાના યુગના પ્રાકૃતભાષાના

૧. (ક) ડૉ. આર. પિશલ— Hemachandra's Gramatik der Prakrit Sprachen (Siddha Hemachandra Adhyaya VIII,) Halle 1877, and Theil (uber Setzung and Erlauterungen), Halle, 1880 (in Roman script).

(ખ) કુમારપાલ-ચરિતના પરિશિષ્ટના રૂપમાં— B. S. P. S. (XX), મુંબઈ, સન્ ૧૯૦૦.

(ગ) પૂના, સન્ ૧૯૨૮, ૧૯૩૬.

(ઘ) દલીચંદ પીતાંબરદાસ, મીયાગામ, વિ. સં. ૧૯૬૧ (ગુજરાતી અનુવાદસહિત).

(ડ) હિન્દી વ્યાખ્યાસહિત—જૈન દિવાકર દિવ્યજયોતિ કાર્યાલય, બ્યાવર, વિ.સં. ૨૦૨૦.

વ્યાકરણ અને સાહિત્યિક પ્રવાહને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી છે. આચાર્યે પ્રાકૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં જણાવ્યું છે કે જેની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે તેનાથી ઉત્પન્ન કે આવેલું તે પ્રાકૃત છે. આનાથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતનું અવતરણ થયું છે. અહીં આચાર્યનો અભિપ્રાય એ છે કે સંસ્કૃતના રૂપોને આદર્શ માનીને પ્રાકૃત શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃતને અનુકૂળતા માટે પ્રકૃતિ ગણીને પ્રાકૃત ભાષાના આદેશોને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોની પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય આ બંને શાખાઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પાશ્ચાત્ય શાખાના ગણમાન્ય વિદ્વાન છે. આ શાખાના પ્રાચીન વૈયાકરણ ચંદ્ર આદિની પરંપરાનું અનુસરણ કરતાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં ચાર પાદ છે. પ્રથમ પાદનાં ૨૭૧ સૂત્રોમાં સંધિ, વ્યંજનાન્ત શબ્દ, અનુસ્વાર, લિંગ, વિસર્ગ, સ્વરવ્યત્યય અને વ્યંજનવ્યત્યય-નું ક્રમશઃ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય પાદનાં ૨૧૮ સૂત્રોમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના વિપરિવર્તન, સમીકરણ, સ્વરભક્તિ, વર્ણવિપર્યય, શબ્દાદેશ, તદ્ધિત, નિપાત અને અવ્યયોનું વર્ણન છે. તૃતીય પાદનાં ૧૮૨ સૂત્રોમાં કારક-વિભક્તિઓ તથા ક્રિયા-રચના સંબંધિત નિયમો બતાવ્યા છે. ચાથા પાદમાં ૪૪૯ સૂત્રો છે, જેમાંથી પ્રથમ ૨૫૯ સૂત્રોમાં ધાત્વાદેશ અને શેષ સૂત્રોમાં ક્રમશઃ શૌરસેનીના ૨૬૦ થી ૨૮૬ સૂત્રો, માગધીના ૨૮૭ થી ૩૦૨, પૈશાચીના ૩૦૩ થી ૩૨૪, ચૂલિકા પૈશાચીના ૩૨૫ થી ૩૨૮ અને પછી અપભ્રંશના ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્ર છે. અંતમાં સમાપ્તિ-સૂચક બે સૂત્રો (૪૪૭ અને ૪૪૮)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાકૃતોમાં ઉક્ત લક્ષણોનો વ્યત્યય પણ મળે છે તથા જે વાત અહીં નથી જણાવવામાં આવી તે ‘સંસ્કૃતવત્’ સિદ્ધ સમજવી જોઈએ.

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ આગમ આદિ (જે અર્ધમાર્ગથી ભાષામાં લખાયેલાં છે) સાહિત્યને લક્ષ્યમાં રાખીને તૃતીય સૂત્ર તેમ જ અન્ય અનેક સૂત્રોની વૃત્તિમાં ‘આર્ષ પ્રાકૃત’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે પરંતુ તે ખૂબ અલ્પ સંખ્યામાં છે. કશ્ચિત્, કેચિત્, અન્યે આદિ શબ્દપ્રયોગો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તેમણે પોતાની પહેલાંના વ્યાકરણોમાંથી પણ સામગ્રી લીધી છે. માગધીનું વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે અર્ધમાગધીમાં પુંલિંગ કર્તા માટે એક વચનમાં ‘અ’ ના સ્થાને ‘એ’ કાર થઈ જાય છે. (વસ્તુતઃ આ નિયમ માગધી ભાષાને લાગુ પડે છે.) અપભ્રંશ ભાષાનું અહીં વિસ્તૃત વિવેચન છે. આવું વિવેચન આટલી પૂર્ણતા સાથે કોઈ નથી કરી શક્યું. અપભ્રંશના અનેક અજ્ઞાત ગ્રંથોમાંથી શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને નીતિવિષયક અનેક પદ્યો

ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે જેનાથી તે કાળ સુધીના અપભ્રંશ સાહિત્યનું અનુમાન કરી શકાય છે.

આચાર્ય હેમચંદ્ર પછી થનારા ત્રિવિક્રમ, શ્રુતસાગર, શુભચંદ્ર આદિ વૈયાકરણોનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો મળે છે. પરંતુ તે બધા રચના-શૈલી તેમ જ વિષયની અપેક્ષાએ હેમચંદ્રથી આગળ નથી વધી શક્યા.

ડૉ.પિશલે વર્ષો સુધી પ્રાકૃત ભાષાનું અધ્યયન કરીને અને પ્રાકૃતભાષાના તત્ત્વવિષયક સેંકડો ગ્રંથોનું અવલોકન, અધ્યયન અને પરિશીલન કરીને પ્રાકૃત ભાષાઓ પર વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું છે. શ્રીમતી ડોલ્ચી નિત્તિએ 'Les Grammairiens Prakritis' માં પ્રાકૃત ભાષાઓનું પર્યાપ્ત પરિશીલન કરીને આલોચનાત્મક ગ્રંથ લખ્યો છે. આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આવી આલોચનાઓ અનિવાર્ય તેમ જ અત્યંત ઉપયોગી છે પરંતુ વ્યાકરણકારોએ પોતાના સમયે પ્રાપ્ત અલ્પ સામગ્રીની મર્યાદામાં પોતાના યુગની દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને અનેક શબ્દપ્રયોગોનો સંગ્રહ કરીને વ્યાકરણોનું નિર્માણ કર્યું છે, તે ભૂલવું જોઈએ નહીં.

સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન (પ્રાકૃતવ્યાકરણ) વૃત્તિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ' પર 'તત્ત્વપ્રકાશિકા' નામની સુબોધવૃત્તિ (બૃહદ્વૃત્તિ)ની રચના કરી છે. તેમાં અનેક ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. આ વૃત્તિ મૂળ સાથે પ્રકાશિત થઈ છે.

હેમદીપિકા (પ્રાકૃતવૃત્તિ-દીપિકા) :

'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન'ના ૮મા અધ્યાય પર ૧૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ 'હેમદીપિકા' અપરનામ 'પ્રાકૃતવૃત્તિ-દીપિકા'ની રચના દ્વિતીય હરિભદ્રસૂરિએ કરી છે. આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ છે.

દીપિકા :

'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન'ના ૮મા અધ્યાય પર જિનસાગરસૂરિએ ૬૭૫૦ શ્લોકાત્મક 'દીપિકા' નામની વૃત્તિની રચના કરી છે.

પ્રાકૃતદીપિકા :

આચાર્ય હરિપ્રભસૂરિએ 'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન' વ્યાકરણના અષ્ટમાધ્યાયમાં આવેલાં ઉદાહરણોની વ્યુત્પત્તિ સૂત્રોના નિર્દેશપૂર્વક બતાવી છે. તેની ૨૭ પત્રોની

પ્રતિ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

આચાર્ય હરિપ્રભસૂરિના સમય અને ગુરુના વિષયમાં કશું જાણવામાં આવ્યું નથી. તેઓએ અંતમાં પોતે શાન્તિપ્રભસૂરિના સંપ્રદાયના હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે :

इति श्रीहरिप्रभसूरिविरचितायां प्राकृतदीपिकायां चतुर्थः पादः समाप्तः ।

मन्दमतिविनेयबोधहेतोः श्रीशान्तिप्रभसूरिसंप्रदायात् ।

अस्यां बहुरू पसिद्धौ विदधे सूरिहरिप्रभः प्रयत्नम् ॥

હેમપ્રાકૃતદ્વંદિકા :

‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ના ૮મા અધ્યાય પર આચાર્ય સૌભાગ્યસાગરના શિષ્ય ઉદયસૌભાગ્યગણિએ ‘હેમપ્રાકૃતદ્વંદિકા’ અપરનામ ‘વ્યુત્પત્તિ-દીપિકા’ નામની વૃત્તિની રચના વિ. સં. ૧૫૧૧માં કરી છે.^૧

પ્રાકૃતપ્રબોધ (પ્રાકૃતવૃત્તિદ્વંદિકા) :

‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ના ૮મા અધ્યાય પર મલધારી ઉપાધ્યાય નરચંદ્રસૂરિએ અવચૂરિરૂપ ગ્રંથની રચના કરી છે. તેના અંતમાં તેમણે ગ્રંથ-નિર્માણનો હેતુ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે :

नानाविधैर्विधुरितां विबुधैः सबुद्ध्या

तां रू पसिद्धिमखिलामवलोक्य शिष्यैः ।

अभ्यर्थितो मुनिरनुज्झितसंप्रदाय -

मारम्भमेनमकरोन्नरचन्द्रनामा ॥

આ ગ્રંથમાં ‘તત્ત્વપ્રકાશિકા’ (બૃહદ્વૃત્તિ)માં નિર્દિષ્ટ ઉદાહરણોની સૂત્રપૂર્વક સાધનિકા કરવામાં આવી છે. ‘ન્યાયકંદલી’ની ટીકામાં રાજશેખરસૂરિએ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતો અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

પ્રાકૃતવ્યાકૃતિ (પદ્યવિવૃત્તિ) :

આચાર્ય વિજયરાજેન્દ્રસૂરિએ આચાર્ય હેમચંદ્રના સૂત્રોની સ્વોપજ્ઞ સોદાહરણ વૃત્તિને પદ્યમાં ગ્રથિત કરી તેનું ‘પ્રાકૃતવ્યાકૃતિ’ નામ રાખ્યું છે.

૧. આ વૃત્તિ ભીમસિંહ માણેક, મુંબઈથી પ્રકાશિત થઈ છે.

આ 'પ્રાકૃતવ્યાકૃતિ' આચાર્ય વિજયરાજેન્દ્રસૂરિનિર્મિત મહાકાય સમભાગાત્મક 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' નામક કોશના પ્રથમ ભાગના પ્રારંભમાં પ્રકાશિત છે.^૧

દોષકવૃત્તિ :

'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન'ના ૮મા અધ્યાયના ચતુર્થ પાદમાં જે 'અપભ્રંશ વ્યાકરણ' વિભાગ છે તેના સૂત્રોની બૃહદ્વૃત્તિમાં ઉદાહરણરૂપે જે દોષક-દોષક-દૂહા આપવામાં આવ્યા છે તેના પર આ વૃત્તિ છે.^૨

હેમદોષકાર્થ :

'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન'ના ૮મા અધ્યાયના 'અપભ્રંશ-વ્યાકરણ'ના સૂત્રોની બૃહદ્વૃત્તિ માં જે 'દૂહા' રૂપ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યા છે તેમના અર્થોનું સ્પષ્ટીકરણ આ ગ્રંથમાં છે. 'જૈન ગ્રંથાવલી' પૃ. ૩૦૧માં તેની ૧૩ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રતિ હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રાકૃત-શબ્દાનુશાસન :

'પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન'ના કર્તા ત્રિવિક્રમ નામના વિદ્વાન છે. તેમણે મંગલાચરણમાં વીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા 'ધવલા'ના કર્તા વીરસેન અને જિનસેન આદિ આચાર્યોનું સ્મરણ કર્યું છે તેનાથી લાગે છે કે તેઓ દિગંબર જૈન હતા. તેમણે ત્રૈવિધ અર્હત્તન્દિ પાસે બેસીને જૈન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે પોતાનો ઉલ્લેખ સુકવિરૂપે કર્યો છે પરંતુ તેમનો કોઈ કાવ્યગ્રંથ અત્યાર સુધી મળ્યો નથી. હા, આ 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ના સૂત્રોને તેમણે પદ્યોમાં ગ્રથિત કર્યા છે જેનાથી તેમના કવિત્વનો ખ્યાલ આવે છે.

વિદ્વાનોએ ત્રિવિક્રમનો સમય ઈસુની ૧૩મી શતાબ્દી માન્યો છે. તેમણે સાધારણપણે આચાર્ય હેમચંદ્રના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'નું જ અનુસરણ કર્યું છે. તેમણે પણ આચાર્ય હેમચંદ્રની જેમ આર્ષ પ્રાકૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ આર્ષ અને દેશ્ય રૂઢ હોવાને કારણે સ્વતંત્ર છે, માટે તેના વ્યાકરણની જરૂર નથી, સાહિત્યમાં વ્યવહાર પ્રયોગો દ્વારા જ તેમનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. જે શબ્દ સાધ્યમાન અને સિદ્ધ સંસ્કૃત છે

૧. આ ભાગ જૈન શ્વેતાંબર સમસ્તસંઘ, રતલામથી વિ.સં. ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયો છે.

૨. આ હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન સભા, પાટણથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

તેમના વિષયમાં જ આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃતના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં ત્રણ અધ્યાય છે. પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર-ચાર પાદ છે. પ્રથમ અધ્યાય, દ્વિતીય અધ્યાય અને તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં પ્રાકૃતનું વિવેચન છે. તૃતીય અધ્યાયના દ્વિતીય પાદમાં શૌરસેની (સૂત્ર ૧ થી ૨૬), માગધી (૨૭ થી ૪૨), પૈશાચી (૪૩ થી ૬૩) અને ચૂલિકાપૈશાચી (૬૪ થી ૬૭)ના નિયમો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ત્રીજા અને ચોથા પાદમાં અપભ્રંશનું વિવેચન છે. અપભ્રંશના ઉદાહરણોની અપેક્ષાએ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ કરતાં આમાં કંઈક અંશે મૌલિકતા જણાય છે.

પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન-વૃત્તિ :

ત્રિવિક્રમે પોતાના ‘પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન’ પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ^૧ ની રચના કરી છે. પ્રાકૃતરૂપોના વિવેચનમાં તેમણે આચાર્ય હેમચંદ્રનો આધાર લીધો છે.

પ્રાકૃત-પદ્યવ્યાકરણ :

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું વાસ્તવિક નામ અને કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. તે અપૂર્ણ રૂપે ઉપલબ્ધ છે, જેમાં ફક્ત ૪૨૭ શ્લોક છે. આ ગ્રંથ^૨ નો આરંભ આ પ્રમાણે છે :

સંસ્કૃતસ્ય વિપર્યસ્તં સંસ્કારગુણવર્જિતમ્ ।

વિજ્ઞેયં પ્રાકૃતં તત્ તુ [યદ્] નાનાવસ્થાન્તરમ્ ॥૧॥

સમાનશબ્દં વિભ્રષ્ટં દેશીગતમિતિ ત્રિધા ।

સૌરસેન્યં ચ માગધ્યં પૈશાચ્યં ચાપભ્રંશિકમ્ ॥૨॥

દેશીગતં ચતુર્થેતિ તદગ્રે કથયિષ્યતે ।

.....

ઔદાર્યચિંતામણિ :

‘ઔદાર્યચિંતામણિ’ નામક પ્રાકૃત વ્યાકરણના કર્તાનું નામ છે શ્રુતસાગર. તેઓ દિગંબર જૈન મુનિ હતા જે મૂલસંઘ, સરસ્વતીગચ્છ, બલાત્કારગણમાં થઈ ગયા.

૧. જીવરાજ ગ્રંથમાલા, સોલાપુરથી સન્ ૧૯૫૪માં આ ગ્રંથ સુસંપાદિત થઈને પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨. આ ગ્રંથની ૬ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે જે લગભગ ૧૭મી શતાબ્દીમાં લખાઈ છે.

તેમના ગુરુનું નામ વિદ્યાનંદી હતું અને મલ્લિભૂષણ નામના મુનિ તેમના ગુરુભાઈ હતા. તેઓ કદ્દર દિગંબર હતા, તેવું તેમના ગ્રંથોના વિવેચન પરથી ફલિત થાય છે. તેમણે ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમણે રચેલી 'ષટ્પ્રાભૃત-ટીકા' અને 'યશસ્તિલક્યંદ્રિકા'માં તેમણે પોતાનો પરિચય 'ઉભયભાષાયકવર્તી, કલિકાલગૌતમ, કલિકાલસર્વજ્ઞ, તાર્કિકશિરોમણિ, નવનવતિવાદિવિજેતા, પરાગમપ્રવીણ, વ્યાકરણકમલમાર્તણ્ડ' વિશેષણો દ્વારા આપ્યો છે.

ઔદાર્યચિંતામણિ વ્યાકરણની રચના તેમણે વિ.સં. ૧૫૭૫માં કરી છે. તેમાં પ્રાકૃતભાષાવિષયક છ અધ્યાય છે. તે આચાર્ય હેમચંદ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' અને ત્રિવિક્રમના 'પ્રાકૃતશબ્દાનુશાસન' કરતાં મોટું છે. તેમણે આચાર્ય હેમચંદ્રના વ્યાકરણનું ૪ અનુસરણ કર્યું છે.

આ વ્યાકરણની જે હસ્તલિખિત પ્રત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અપૂર્ણ છે.^૧ તેથી તેના વિષયમાં વિશેષ કશું કહી શકાતું નથી.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. પ્રતકથાકોશ, ૨. શ્રુતસંઘપૂજા, ૩. જિનસહસ્રનામટીકા, ૪. તત્ત્વત્રય-પ્રકાશિકા, ૫. તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ, ૬. મહાભિષેક-ટીકા, ૭. યશસ્તિલક્યંદ્રિકા.

ચિંતામણિ-વ્યાકરણ :

'ચિંતામણિ-વ્યાકરણ'ના કર્તા શુભચંદ્રસૂરિ દિગંબરીય મૂલસંઘ, સરસ્વતીગચ્છ અને બલાત્કાર ગણના ભટ્ટારક હતા. તેઓ વિજયકીર્તિના શિષ્ય હતા. તેમણે ત્રૈવિદ્યવિદ્યાધર અને ષડ્ભાષાયકવર્તીની પદવીઓ મેળવી હતી. તેમણે સાહિત્યના વિવિધ વિષયોનું અધ્યયન કર્યું હતું.

તેમણે રચેલા 'ચિંતામણિવ્યાકરણ'માં પ્રાકૃત-ભાષાવિષયક ચાર-ચાર પાદ્યુક્ત ત્રણ અધ્યાય છે. કુલ મળીને ૧૨૨૪ સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ આચાર્ય હેમચંદ્રના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'નું અનુસરણ કરે છે. તેની રચના વિ.સં. ૧૬૦૪માં થઈ છે. 'પાંડવપુરાણ'ની પ્રશસ્તિમાં આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

યોઽકૃત સદ્વ્યાકરણં ચિન્તામણિનામધેયમ્ ।

૧. આ ગ્રંથ ત્રણ અધ્યાયોમાં વિજાગાપટ્ટમ્થી પ્રકાશિત થયેલ છે : જુઓ— Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. XIII, pp. 52-53.

ચિંતામણિ-વ્યાકરણવૃત્તિ :

‘ચિંતામણિવ્યાકરણ’ પર આચાર્ય શુભચંદ્રે સ્વોપજ વૃત્તિની રચના કરી છે.

આ વ્યાકરણ-ગ્રંથ સિવાય તેમણે અન્ય અનેક ગ્રંથોની પણ રચના કરી છે.

અર્ધમાગધી-વ્યાકરણ :

‘અર્ધમાગધી-વ્યાકરણ’^૨ની સૂત્રબદ્ધ રચના વિ.સં. ૧૯૯૪ની આસપાસ શતાવધાની મુનિ રત્નચંદ્રજી (સ્થાનકવાસી)એ કરી છે. મુનિશ્રીએ તેની પર સ્વોપજ વૃત્તિ પણ બનાવી છે.

પ્રાકૃત-પાઠમાલા :

ઉપર્યુક્ત મુનિ રત્નચંદ્રજીએ ‘પ્રાકૃત-પાઠમાલા’ નામના ગ્રંથની રચના પ્રાકૃતભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કરી છે. આ કૃતિ પણ છપાઈ ચૂકી છે.

કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન :

દ્વિગંબર જૈન મુનિ અકલંકે ‘કર્ણાટકશબ્દાનુશાસન’ નામના કન્નડ ભાષાના વ્યાકરણની રચના શક સં. ૧૫૨૬ (વિ.સં. ૧૬૬૧)માં સંસ્કૃતમાં કરી છે. આ વ્યાકરણમાં ૫૯૨ સૂત્રો છે.^૩

નાગવર્મે જે ‘કર્ણાટકભૂષણ’ વ્યાકરણની રચના કરી છે તેનાથી આ વ્યાકરણ મોટું છે અને ‘શબ્દમણિદર્પણ’ નામના વ્યાકરણ કરતાં આમાં વધારે વિષયો છે. માટે આને સર્વોત્તમ વ્યાકરણ ગણવામાં આવે છે.

મુનિ અકલંકે આમાં પોતાના ગુરુનો પરિચય આપ્યો છે. તેમાં તેમણે ચારુકીર્તિ માટે અનેક વિશેષણોનો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન’ પર કોઈએ ‘ભાષામંજરી’ નામની વૃત્તિ લખી છે તથા ‘મંજરીમકરન્દ’ નામનું વિવરણ પણ લખ્યું છે.

૧. વધારે પરિચય માટે જુઓ—ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેનો લેખ : A. B. O. R. I., Vol. XIII, pp. 46-52.

૨. આ ગ્રંથ મેહરચંદ લછમણદાસે લાહોરથી સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

૩. ‘અનેકાન્ત’ વર્ષ ૧, કિરણ ૬-૭, પૃ. ૩૩૫.

પારસીક-ભાષાનુશાસન :

‘પારસીકભાષાનુશાસન’ અર્થાત્ ફારસી ભાષાના વ્યાકરણની રચના મદનપાલ ઠક્કુરના પુત્ર વિક્રમસિંહે કરી છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા આ વ્યાકરણમાં પાંચ અધ્યાય છે. વિક્રમસિંહ આચાર્ય આનંદસૂરિના ભક્ત શિષ્ય હતા. કૃતિની એક હસ્તલિખિત પ્રત પંજાબના કોઈ ભંડારમાં છે.^૧

ફારસી-ધાતુરૂપાવલી :

કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને ‘ફારસી-ધાતુરૂપાવલી’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે, જેની ૧૯મી સદીમાં લખાયેલી ૭ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૧. A Catalogue of Manuscripts in the Punjab Jain Bhandars. Pt. I.

બીજું પ્રકરણ

કોશ

કોશ પણ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રની જેમ જ ભાષાશાસ્ત્રનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. વ્યાકરણ ફક્ત યૌગિક શબ્દોની સિદ્ધિ કરે છે, પરંતુ રૂઢ અને યોગરૂઢ શબ્દો માટે તો કોશનો જ આશ્રય લેવો પડે છે.

વૈદિકકાળથી જ કોશનું જ્ઞાન અને મહત્વ સ્વીકારાયેલું છે, તે 'નિઘણ્ટુકોશ'થી સમજી શકાય છે. વેદના 'નિરુક્ત' કાર યાસ્ક મુનિ સમ્મુખ 'નિઘણ્ટુ'ના પાંચ સંગ્રહ હતા. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ સંગ્રહોમાં એક અર્થવાળા ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દોનો સંગ્રહ હતો. ચોથામાં અઘરા શબ્દો અને પાંચમામાં વેદના ભિન્ન-ભિન્ન દેવતાઓનું વર્ગીકરણ હતું. 'નિઘણ્ટુ-કોશ' પછીથી રચનાર લૌકિક શબ્દ-કોશોથી અલગ જેવો જણાય છે. 'નિઘણ્ટુ'માં વિશેષરૂપે વેદ આદિ 'સંહિતા' ગ્રંથોના અસ્પષ્ટ અર્થોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ 'નિઘણ્ટુ-કોશ' વૈદિક ગ્રંથોના વિષયની ચર્ચાથી મર્યાદિત છે, જ્યારે લૌકિક કોશો વિવિધ વાઙ્મયના બધા વિષયોનાં નામ, અવ્યય અને લિંગનો બોધ કરાવનાર શબ્દોના અર્થોને સમજાવનાર-વ્યાપક શબ્દભંડાર પ્રસ્તુત કરે છે.

'નિઘણ્ટુ-કોશ' પછી યાસ્કના 'નિરુક્ત'માં વિશિષ્ટ શબ્દોનો સંગ્રહ છે અને તેની પછી પાણિનિના 'અષ્ટાધ્યાયી'માં યૌગિક શબ્દોનો વિશાળ સમૂહ કોશની સમૃદ્ધિનો વિકાસ કરતો જણાય છે.

પાણિનિના સમય સુધીના બધા કોશ-ગ્રંથ ગદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પછીના લૌકિક કોશોની અનુષ્ટુપ્, આર્યા આદિ છંદોમાં પદ્યમય રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોશોમાં મુખ્યત્વે બે પદ્ધતિઓ જણાય છે : એકાર્થક કોશ અને અનેકાર્થક કોશ. પહેલો પ્રકાર એક અર્થના અનેક શબ્દોનું સૂચન કરે છે.

પ્રાચીન કોશકારોમાં કાત્યાયનની 'નામમાલા', વાયસ્પતિનો 'શબ્દાર્ણવ', વિક્રમાદિત્યનો 'સંસારાવર્ત' 'વ્યાડિનો' 'ઉત્પલિની', ભાગુરિનો 'ત્રિકાણ્ડ',

ધનવન્તરિનો 'નિઘણ્ટુ' આદિનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. આમાંથી કેટલાક કોશ-ગ્રંથ અપ્રાપ્ય છે.

ઉપલબ્ધ કોશોમાં અમરસિંહના 'અમર-કોશ'ને સારી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. ત્યારબાદ આચાર્ય હેમચંદ્ર આદિના કોશોનો ઠીક-ઠીક પ્રચાર થયો, તેમ કાવ્યગ્રંથોની ટીકાઓ પરથી જાણી શકાય છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જૈન ગ્રંથકારોએ રચેલા કોશ-ગ્રંથોના વિષયમાં વિચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે.

પાઈયલચ્છીનામમાલા :

'પાઈયલચ્છીનામમાલા'^૧ નામના એક માત્ર ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત-કોશની રચના કરનાર પં. ધનપાલ જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાનોમાં અગ્રણી છે. તેમણે પોતાની નાની બહેન સુંદરી માટે આ કોશ-ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૦૨૯માં કરી છે. તેમાં ૨૭૧ ગાથાઓ આર્થા છંદમાં છે. આ કોશ એકાર્થક શબ્દોનો ભોધ કરાવે છે. તેમાં ૯૯૯ પ્રાકૃત શબ્દોના પર્યાય આપવામાં આવ્યા છે.

પં. ધનપાલ જન્મથી બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પોતાના નાનાભાઈ શોભનમુનિના ઉપદેશથી જૈન તત્ત્વોનું અધ્યયન કર્યું તથા જૈન દર્શનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી જૈનત્વ અંગીકાર કર્યું. એક સાચા જૈનની શ્રદ્ધાથી અને મહાકવિની હેસિયતથી તેમણે કેટલાય ગ્રંથોનું પ્રણયન કર્યું છે.

ધનપાલ ધારાધીશ મુંજરાજની રાજસભાના સમ્માન્ય વિદ્વદ્રત્ન હતા. તેઓ તેમને 'સરસ્વતી' કહેતા હતા. ભોજરાજે તેમને રાજસભામાં 'કૂર્યાલસરસ્વતી' અને 'સિદ્ધસારસ્વતકવીશ્વર'ની પદવીઓ આપીને સમ્માનિત કર્યા હતા. પછીથી 'તિલકમંજરી'ની રચનાને બદલવાના આદેશથી અને ગ્રંથને સળગાવી દેવાના કારણે ભોજરાજ સાથે તેમને વૈમનસ્ય થયું હતું. ત્યાર બાદ તેઓ સાચો જઈ વસ્યા. તેનો નિર્દેશ તેમના 'સત્યપુરીયમંડનમહાવીરોત્સાહ'માં છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે 'અભિધાનચિંતામણિ' કોશના પ્રારંભમાં 'વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલતઃ' એવો ઉલ્લેખ કરીને ધનપાલના કોશગ્રંથને પ્રમાણભૂત ગણાવ્યો છે. હેમચંદ્રરિચત

૧. (અ) બુહલર દ્વારા સંપાદિત થઈને સન્ ૧૮૭૯માં પ્રકાશિત.

(આ) ભાવનગરના ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ દ્વારા વિ.સં. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત.

(ઈ) પં. બેચરદાસ દ્વારા સંશોધિત થઈને મુંબઈથી પ્રકાશિત.

‘દેશીનામમાલા’ (રચણાવલી)માં પણ ધનપાલનો ઉલ્લેખ છે. ‘શાર્દૂર્ગધર-પદ્ધતિ’માં ધનપાલના કોશવિષયક પદ્યોનાં ઉદ્ધરણો મળે છે અને એક ટિપ્પણીમાં ધનપાલરચિત ‘નામમાલા’ ૧૮૦૦ શ્લોક-પરિમાણ હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ બધા પ્રમાણો પરથી જાણી શકાય છે કે ધનપાલે સંસ્કૃત અને દેશી શબ્દકોશ-ગ્રંથોની રચના કરી હશે, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી.

તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. તિલકમંજરી (સંસ્કૃત ગદ્ય), ૨. શ્રાવકવિધિ (પ્રાકૃત પદ્ય), ૩. ઋષભપંચાશિકા (પ્રાકૃત પદ્ય), ૪. મહાવીરસ્તુતિ (પ્રાકૃત પદ્ય), ૫ સત્યપુરીયમંડનમહાવીરોત્સાહ (અપભ્રંશ પદ્ય), ૬. શોભનસ્તુતિ-ટીકા (સંસ્કૃત ગદ્ય).

ધનંજયનામમાલા :

ધનંજય નામના દિગંબર ગૃહસ્થ વિદ્વાને પોતાના નામથી ‘ધનંજયનામમાલા’^૧ નામના એક નાના એવા સંસ્કૃતકોશની રચના કરી છે.

માનવામાં આવે છે કે કર્તાએ ૨૦૦ અનુષ્ટુપ્ શ્લોક જ રચ્યા છે. કોઈ આવૃત્તિમાં ૨૦૩ શ્લોકો છે, તો ક્યાંક ૨૦૫ શ્લોકો છે.

ધનંજય કવિએ આ કોશમાં એક શબ્દ પરથી શબ્દાન્તર બનાવવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ બતાવી છે, જેમ કે, ‘પૃથ્વી’ વાચક શબ્દની આગળ ‘ધર’ શબ્દ જોડી દેવાથી પર્વતવાચી નામ બને છે, ‘મનુષ્ય’ વાચક શબ્દની આગળ ‘પતિ’ શબ્દ જોડી દેવાથી નૃપવાચી નામ બને છે અને ‘વૃક્ષ’ વાચક શબ્દની આગળ ‘ચર’ શબ્દ જોડી દેવાથી વાનરવાચી નામ બને છે.

આ કોશમાં ૨૦૧મો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

પ્રમાણમકલઙ્કસ્ય પૂજ્યપાદસ્ય લક્ષણમ્ ।

દ્વિસન્ધાનકવેઃ કાવ્યં ત્લત્રયમપશ્ચિમમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ‘દ્વિસન્ધાન’ કાર ધનંજય કવિની પ્રશંસા છે, માટે આ શ્લોક મૂળ ગ્રંથકારનો નહીં હોય, તેમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. પં. મહેન્દ્રકુમારે તેને

૧. ધનંજયનામમાલા, અનેકાર્થનામમાલાની સાથે હિંદી અનુવાદસહિત, ચતુર્થ આવૃત્તિ, હરપ્રસાદ જૈન, વિ.સં. ૧૯૯૯.

મૂળગ્રંથકારનો બતાવીને ધનંજયના સમયની પૂર્વસીમા નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમના મતે ધનંજય દિગંબરાચાર્ય અકલંક પછી થઈ ગયા.

ધનંજય કવિના સમય સંબંધે વિદ્વદ્ગણ એકમત નથી. કેટલાક વિદ્વાનો તેમનો સમય નવમી તો કેટલાક દસમી શતાબ્દી માને છે.^૧ નિશ્ચિતરૂપે એટલું કહી શકાય કે કવિ ધનંજય ૧૧મી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયા.

‘દ્વિસંધાન-મહાકાવ્ય’ના અંતિમ પદની ટીકામાં ટીકાકારે ધનંજયના પિતાનું નામ વસુદેવ, માતાનું નામ શ્રીદેવી અને ગુરુનું નામ દશરથ હતું તેમ સૂચિત કર્યું છે. તેમાં સમય નથી જણાવ્યો.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. અનેકાર્થનામમાલા, ૨. રાઘવપાણ્ડવીય-દ્વિસંધાન-મહાકાવ્ય, ૩. વિષાપંહાર-સ્તોત્ર, ૪. અનેકાર્થ-નિઘણ્ટુ.

ધનંજયનામમાલા-ભાષ્ય :

‘ધનંજય-નામમાલા’ પર દિગંબર મુનિ અમરકીર્તિએ ‘ભાષ્ય’^૨ નામની ટીકાની રચના કરી છે. ટીકામાં શબ્દોના પર્યાયોની સંખ્યા જણાવીને વ્યાકરણસૂત્રોનાં પ્રમાણ આપીને તેમની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે. ક્યાંક-ક્યાંક અન્ય પર્યાયવાચી શબ્દો વધાર્યા પણ છે.

અમરકીર્તિના સમય વિશે વિચારતાં તેઓ ૧૪મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે. આ ‘નામમાલા’ના ૧૨૨મા શ્લોકના ભાષ્યમાં આશાધરના ‘મહાભિષેક’નો ઉલ્લેખ મળે છે. આશાધરે વિ. સં. ૧૩૦૦માં ‘અનગાર-ધર્મામૃત’ની રચના સમાપ્ત કરી હતી આથી અમરકીર્તિ તેમની પછી થઈ ગયા તે

૧. આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર અને આચાર્ય વાદિરાજ (૧૧મી શતાબ્દી)એ ધનંજયના ‘દ્વિસંધાન-મહાકાવ્ય’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી ધનંજય નિશ્ચિતરૂપે ૧૧મી શતાબ્દીપૂર્વે થઈ ગયા છે. જલ્લણરચિત ‘સૂક્તમુક્તાવલી’માં રાજશેખરકૃત ધનંજયની પ્રશંસારૂપી સૂક્તિનો ઉલ્લેખ છે. તે રાજશેખર ‘કાવ્યમીમાંસા’ના કર્તા રાજશેખરથી અભિન્ન હોય તો ધનંજય ૧૦મી શતાબ્દી પછી થયા નથી, એમ કહી શકાય.

૨. સભાષ્ય નામમાલા, અમરકીર્તિકૃત ભાષ્ય, ધનંજયકૃત અનેકાર્થનામમાલાસટીક, અનેકાર્થ-નિઘણ્ટુ અને એકાક્ષરી કોશ — ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી, સન્ ૧૯૫૦.

નિશ્ચિત છે. તેમણે 'હેમ-નામમાલા'નો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. ટીકાના પ્રારંભમાં અમરકીર્તિએ કલ્યાણકીર્તિને નમસ્કાર કર્યા છે. સં. ૧૩૫૦માં 'જિનયજ્ઞફલોદય'ની રચના કરનારા કલ્યાણકીર્તિથી આ જુદા ન હોય તો અમરકીર્તિએ આ 'ભાષ્ય'ની રચના નિશ્ચિત રીતે વિ.સં. ૧૩૫૦ની આસપાસ કરી છે.

નિઘણ્ટસમય :

કવિ ધનંજયરચિત 'નિઘણ્ટસમય' નામની રચનાનો ઉલ્લેખ 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૨૧૨ પર છે. આ કૃતિ બે પરિચ્છેદાત્મક દર્શાવવામાં આવી છે, પરંતુ આવી કોઈ કૃતિ જોવામાં આવી નથી. સંભવતઃ આ ધનંજયની 'અનેકાર્થનામમાલા' હોઈ શકે.

અનેકાર્થ-નામમાલા :

કવિ ધનંજયે 'અનેકાર્થનામમાલા'ની રચના કરી છે. તેમાં ૪૬ પદ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓને એક શબ્દના અનેક અર્થ વિશે જ્ઞાન મળી રહે, તે દૃષ્ટિએ આ નાનો-એવો કોશ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ કોશ 'ધનંજય-નામમાલા-સભાષ્ય'ની સાથે છપાયેલો છે.

અનેકાર્થનામમાલા-ટીકા :

કવિ ધનંજયકૃત 'અનેકાર્થનામમાલા' પર કોઈ વિદ્વાને ટીકા રચી છે. આ ટીકા પણ 'ધનંજય-નામમાલા-સભાષ્ય'ની સાથે છપાયેલી છે.

અભિધાનચિંતામણિનામમાલા :

વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે આચાર્ય હેમચંદ્રે 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' પછી 'કાવ્યાનુશાસન' અને ત્યાર પછી 'અભિધાનચિંતામણિનામમાલા'^૧ કોશની વિ. ૧૩મી શતાબ્દીમાં રચના કરી છે. સ્વયં આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ આ કોશના આરંભમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે શબ્દાનુશાસનના સમસ્ત અંગોની રચના પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા બાદ આ કોશ-ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે.^૨

૧. (ક) મહાવીર જૈન સભા, ખંભાત, શક-સં. ૧૮૧૮ (મૂળ).

(ખ) યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગર, વીર-સં. ૨૪૪૬ (સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત).

(ગ) મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા, વડોદરા (રત્નપ્રભાવૃત્તિ સહિત).

(ઘ) દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત, સન્ ૧૯૪૬ (મૂળ).

(ઙ) નેમિ-વિજ્ઞાન-ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ (મૂળ ગુજરાતી અર્થની સાથે).

૨. પ્રણિપત્યાર્હતઃ સિદ્ધસાઙ્ગશબ્દાનુશાસનઃ ।

રૂઢ-યૌગિક-મિશ્રાણાં નામ્નાં માર્લાં તનોમ્યહમ્ ॥૧॥

હેમચંદ્રે વ્યાકરણ-જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા અને વિદ્યાર્થીઓને ભાષાનું જ્ઞાન સુલભ કરાવવા માટે સંસ્કૃત અને દેશ્ય ભાષાના કોશોની રચના આ પ્રમાણે કરી છે: ૧. અભિધાનચિંતામણિ સટીક, ૨. અનેકાર્થસંગ્રહ, ૩. નિઘણ્ટુસંગ્રહ અને ૪. દેશીનામમાલા (રચણાવલી).^૧

આચાર્ય હેમચંદ્રે કોશની ઉપયોગિતા બતાવતાં કહ્યું છે કે બુધજનો વક્તૃત્વ અને કવિત્વને વિદ્વતાનું ફળ બતાવે છે, પરંતુ આ બંને શબ્દજ્ઞાન વગર સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.^૨

‘અભિધાનચિંતામણિ’ની રચના સામાન્યપણે ‘અમરકોશ’ અનુસાર જ કરવામાં આવી છે. આ કોશ રૂઢ, યૌગિક અને મિશ્ર એકાર્થક શબ્દોનો સંગ્રહ છે. તેમાં છ કાંડોની યોજના આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે :

પ્રથમ દેવાધિદેવકાંડમાં ૮૬ શ્લોકો છે, જેમાં ચોવીસ તીર્થકર, તેમના અતિશય આદિનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે.

દ્વિતીય દેવકાંડમાં ૨૫૦ શ્લોકો છે તેમાં દેવો, તેમની વસ્તુઓ અને નગરોનાં નામ છે.

તૃતીય મર્ત્યકાંડમાં ૫૯૭ શ્લોકો છે, તેમાં મનુષ્યો અને તેમના વ્યવહારમાં આવતા પદાર્થોનાં નામ છે.

ચતુર્થ તિર્થક્રકાંડમાં ૪૨૩ શ્લોકો છે, તેમાં પશુ, પક્ષી, જંતુ, વનસ્પતિ, ખનીજ આદિનાં નામ છે.

પંચમ નારકકાંડમાં ૭ શ્લોકો છે, તેમાં નરકવાસીઓનાં નામ છે.

છઠ્ઠા સાધારણકાંડમાં ૧૭૮ શ્લોકો છે, જેમાં ધ્વનિ, સુગંધ અને સામાન્ય પદાર્થોનાં નામ છે.

ગ્રંથમાં કુલ મળીને ૧૫૪૧ શ્લોકો છે.

હેમચંદ્રે આ કોશની રચનામાં વાયસ્પતિ, હલાયુધ, અમર, યાદવપ્રકાશ, વૈજયન્તીના શ્લોકો અને કાવ્યોનું પ્રમાણ આપ્યું છે. ‘અમર-કોશ’ના ઘણા શ્લોક આમાં ગ્રથિત છે.

૧. એકાર્થનિકાર્થા દેશ્યા નિઘણ્ટુ ઇતિ ચ ચત્વારઃ ।

વિહિતાશ્ચ નામકોશા ભુવિ કવિતાનટ્યુપાધ્યાયાઃ ॥

—પ્રભાવક-ચરિત, હેમચન્દ્રસૂરિ-પ્રબન્ધ, શ્લોક ૮૩૩.

૨. વક્તૃત્વં ચ કવિત્વં ચ વિદ્વતાયાઃ ફલં વિદુઃ ।

શબ્દજ્ઞાનાદૃતે તન્ન દ્વયમપ્યુપપદ્યતે ॥

હેમચંદ્રે શબ્દોના ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે : ૧. રૂઢ, ૨. યૌગિક અને ૩. મિશ્ર. રૂઢની વ્યુત્પત્તિ થતી નથી. યોગ અર્થાત્ ગુણ, ક્રિયા અને સંબંધથી જે સિદ્ધ થઈ શકે. જે રૂઢ પણ હોય અને યૌગિક પણ હોય તેને મિશ્ર કહે છે.

‘અમરકોશ’ કરતાં આ કોશ શબ્દસંખ્યામાં દોઢગણો છે. ‘અમર-કોશ’માં શબ્દોની સાથે લિંગનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના કોશમાં લિંગનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં સ્વતંત્ર ‘લિંગાનુશાસન’ની રચના કરી છે.

હેમચંદ્રસૂરિએ આ કોશમાં માત્ર પર્યાયવાચી શબ્દોનું જ સંકલન કર્યું નથી, પરંતુ તેમાં ભાષાસંબંધી મહત્વપૂર્ણ સામગ્રી પણ સંકલિત કરી આપી છે. તેમાં વધારેમાં વધારે શબ્દો આપ્યા છે અને નવા તથા પ્રાચીન શબ્દોનો સમન્વય પણ કર્યો છે.

આચાર્યે સમાન શબ્દયોગથી અનેક પર્યાયવાચી શબ્દો બનાવવા માટેનું વિધાન પણ કર્યું છે, પરંતુ તે વિધાન અનુસાર તેવા જ શબ્દો ગ્રહણ કર્યા છે જે કવિ-સંપ્રદાય દ્વારા પ્રચલિત અને પ્રયુક્ત હોય. કવિઓ દ્વારા અપ્રયુક્ત અને અમાન્ય શબ્દોના ગ્રહણથી પોતાની કૃતિને બચાવી લીધી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ બહુમૂલ્ય છે. તેમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાઓના શબ્દોનો પૂર્ણપણે પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ આચાર્યે ઘણા નવીન શબ્દોને અપનાવીને પોતાની કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવી છે.

આ વિશેષતાઓ અન્ય કોશોમાં જોવામાં આવતી નથી.

અભિધાનચિંતામણિ-વૃત્તિ :

‘અભિધાનચિંતામણિ’ કોશ પર આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્વોપજ વૃત્તિની રચના કરી છે, જેને ‘તત્વાભિધાયિની’ કહેવામાં આવી છે. ‘શેષ’ ઉલ્લેખ વડે અતિરિક્ત શબ્દોના સંગ્રહક શ્લોકો આ પ્રમાણે છે : ૧લા કાંડમાં ૧, ૨જા કાંડમાં ૮૮, ૩જા કાંડમાં ૬૩, ૪થા કાંડમાં ૪૧, ૫મા કાંડમાં ૨ અને ૬ઠ્ઠા કાંડમાં ૮ આ પ્રમાણે કુલ મળીને ૨૦૪ શ્લોકનાં પરિશિષ્ટ-પત્ર છે. મૂળ ૧૫૪૧ શ્લોકોમાં ૨૦૪ ઉમેરવાથી બધા થઈને ૧૭૪૫ થાય છે. વૃત્તિની સાથે આ ગ્રંથનું શ્લોક-પરિમાણ લગભગ સાડા આઠ હજાર થાય છે.

વ્યાડિનો કોઈ શબ્દકોશ આચાર્ય હેમચંદ્રની સામે હતો, તેમાંથી તેમણે ઘણાં પ્રમાણ ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.

આ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ૫૬ ગ્રંથકારો અને ૩૧ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં પૂર્વના કોશકારો સાથે તેમને મતભેદ છે ત્યાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ અન્ય ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનાં નામ ઉદ્ધૃત કરીને પોતાના મતભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

અભિધાનચિંતામણિ-ટીકા :

મુનિ કુશલસાગરે ‘અભિધાનચિંતામણિ’ કોશ પર ટીકાની રચના કરી છે.

અભિધાનચિંતામણિ-સારોદ્ધાર :

ખરતરગચ્છીય જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વલ્લભગણિએ વિ.સં. ૧૬૬૭માં ‘અભિધાનચિંતામણિ’ પર ‘સારોદ્ધાર’ નામની ટીકાની રચના કરી છે. તેને કદાચ ‘દુર્ગપદપ્રબોધ’ નામ પણ આપ્યું હોય તેમ જણાય છે.

અભિધાનચિંતામણિ-ટીકા :

અભિધાનચિંતામણિ પર મુનિ સાધુરત્ને પણ એક ટીકા રચી છે.

અભિધાનચિંતામણિ-વ્યુત્પત્તિરત્નાકર :

અંચલગચ્છીય વિનયચંદ્ર વાયકના શિષ્ય મુનિ દેવસાગરે વિ.સં. ૧૬૮૬માં ‘હેમીનામમાલા’ અર્થાત્ ‘અભિધાનચિંતામણિ’ કોશ પર ‘વ્યુત્પત્તિરત્નાકર’ નામના વૃત્તિ-ગ્રંથની રચના કરી છે, જેની ૧૨ શ્લોકોની અંતિમ પ્રશસ્તિ પ્રકાશિત છે.^૧

મુનિ દેવસાગરે તથા આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિએ શત્રુંજય પર સં. ૧૬૭૬માં તથા સં. ૧૬૮૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલા શ્રી શ્રેયાંસજિનપ્રાસાદ અને શ્રી ચંદ્રપ્રભજિનપ્રાસાદની પ્રશસ્તિઓ રચી છે.^૨ તેની હસ્તલિખિત પ્રતો જેસલમેરના જ્ઞાન-ભંડારમાં છે.

અભિધાનચિંતામણિ-અવચૂરિ :

કોઈ અજ્ઞાતનામ જૈન મુનિએ અભિધાનચિંતામણિ કોશ પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ‘અવચૂરિ’ની રચના કરી છે, જેની હસ્તલિખિત પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. તેનો ઉલ્લેખ ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ પૃ. ૩૧૦માં છે.

અભિધાનચિંતામણિ-રત્નપ્રભા :

પં. વાસુદેવરાવ જનાર્દન કશેલીકરે અભિધાનચિંતામણિ કોશ પર ‘રત્નપ્રભા’

૧. જુઓ—‘જૈસલમેર-જૈન-ઘાંડાગારીય-ગ્રન્થાનાં સૂચીપત્રમ્’ (વડોદરા સન્ ૧૯૨૩) પૃ. ૬૧.

૨. એપિગ્રાફિઆ ઈંડિકા ૨. ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૭૧.

નામની ટીકાની રચના કરી છે. તેમાં ક્યાંક-ક્યાંક સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી અર્થ પણ આપ્યા છે.

અભિધાનચિંતામણિ-બીજક :

‘અભિધાનચિંતામણિનામમાલા-બીજક’ નામથી ત્રણ મુનિઓની રચનાઓ^૧ ઉપલબ્ધ થાય છે. બીજકોમાં કોશની વિસ્તૃત વિષય-સૂચી આપવામાં આવી છે.

અભિધાનચિંતામણિનામમાલા-પ્રતીકાવલી :

આ નામની એક હસ્તલિખિત પ્રત ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, પૂનામાં છે. તેના કર્તાનું નામ તેમાં નથી આપેલું.

અનેકાર્થસંગ્રહ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ ‘અનેકાર્થ-સંગ્રહ’ નામના કોશગ્રંથની રચના વિક્રમીય ૧૩મી શતાબ્દીમાં કરી છે. આ કોશમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ આપવામાં આવ્યા છે.

આ ગ્રંથમાં સાત કાંડ છે. ૧. એકસ્વરકાંડમાં ૧૬, ૨. દ્વિસ્વરકાંડમાં ૫૮૧, ૩. ત્રિસ્વરકાંડમાં ૭૬૬, ૪. ચતુઃસ્વરકાંડમાં ૩૪૩, ૫. પંચસ્વરકાંડમાં ૪૮, ૬. ષટ્સ્વરકાંડમાં ૫, ૭. અવ્યયકાંડમાં ૬૦ - આ પ્રમાણે કુલ મળીને ૧૮૨૮ + ૬૦ પદો છે. તેમાં આરંભમાં અકારાદિ ક્રમથી અને અંતમાં ક આદિ ક્રમથી યોજના કરવામાં આવી છે.

આ કોશમાં પણ ‘અભિધાનચિંતામણિ’ની માફક દેશ્ય શબ્દો છે. આ ગ્રંથ ‘અભિધાનચિંતામણિ’ પછી રચાયેલો છે, એવું તેના આઘ પદ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે.^૨

અનેકાર્થસંગ્રહ-ટીકા :

‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ પર ‘અનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી’ નામની ટીકા આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના જ શિષ્ય એવા આચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિએ રચી છે, તેવો ટીકાના પ્રારંભમાં

૧. (ક) તપાગચ્છીય આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયજીએ વિ.સં. ૧૬૬૧માં રચેલ. (ખ) શ્રી દેવવિમલગણિએ રચેલ. (ગ) કોઈ અજ્ઞાત નામા મુનિએ રચના કરી છે.

૨. આ કોશ ચૌખંબા સંસ્કૃત સિરીઝ, બનારસથી પ્રકાશિત થયો છે. તે પૂર્વે ‘અભિધાન-સંગ્રહ’માં શક-સંવત્ ૧૮૧૮માં મહાવીર જૈન સભા, ખંભાતથી તથા વિદ્યાકર મિશ્ર દ્વારા કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયો હતો.

ઉલ્લેખ મળે છે. આ કૃતિ તેમણે પોતાના ગુરુના નામ પર ચડાવી દીધી, એમ બીજા કાંડની ટીકાના અંતિમ પદ પરથી જાણી શકાય છે. રચના-સમય વિક્રમીય ૧૩મી શતાબ્દી છે.

આ ગ્રંથની ટીકા^૧ લખવામાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોની સહાયતા લેવામાં આવી છે એવો ઉલ્લેખ પ્રારંભમાં જ છે : વિશ્વપ્રકાશ, શાશ્વત, રત્નસ, અમરસિંહ, મંખ, હુગ્ગ, વ્યાડિ, ધનપાલ, ભાગુરિ, વાયસ્પતિ અને યાદવની કૃતિઓ તથા ધન્વંતરિકૃત નિઘંટુ અને લિંગાનુશાસન.

નિઘણ્ટુશેષ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ ‘નિઘણ્ટુશેષ’ નામના વનસ્પતિ-કોશ-ગ્રંથની રચના કરી છે. ‘નિઘણ્ટુ’નો અર્થ છે વૈદિક શબ્દોનો સમૂહ. વનસ્પતિઓનાં નામોના સંગ્રહને પણ ‘નિઘણ્ટુ’ કહેવાની પ્રાચીન પરંપરા છે. ધન્વંતરિ-નિઘણ્ટુ, રાજકોશ-નિઘણ્ટુ, સરસ્વતી-નિઘણ્ટુ, હનુમન્નિઘણ્ટુ આદિ વનસ્પતિકોશગ્રંથો પ્રાચીનકાળમાં પ્રચલિત હતા. ‘ધન્વંતરિ-નિઘણ્ટુ’ સિવાયના ઉપર્યુક્ત કોશગ્રંથો આજે દુષ્પ્રાપ્ય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિની સામે કદાચ ‘ધન્વંતરિ-નિઘણ્ટુ’ કોશ હતો. પોતાના કોશગ્રંથોની રચનાના વિષયમાં આચાર્યે આ પ્રમાણે લખ્યું છે :

વિહિતૈકાર્થ-નાનાર્થ-દેશ્યશબ્દસમુચ્ચયઃ ।

નિઘણ્ટુશેષં વક્ષ્યેઽહં નત્વાઽર્હત્પાદપદ્મજમ્ ॥

અર્થાત્ એકાર્થકકોશ (અભિધાનચિંતામણિ), નાનાર્થકોશ (અનેકાર્થસંગ્રહ) અને દેશ્યકોશ (દેશીનામમાલા)ની રચના કરીને પછી અર્હત્ તીર્થકરના ચરણકમલને નમસ્કાર કરીને ‘નિઘણ્ટુશેષ’ નામનો કોશ કહીશ.

આ ‘નિઘણ્ટુશેષ’માં છ કાંડ આ પ્રમાણે છે : ૧. વૃક્ષકાંડ શ્લોકો ૧૮૮, ૨. ગુલ્મકાંડ ૧૦૫, ૩. લતાકાંડ ૪૪, ૪. શાકકાંડ ૩૪, ૫. તૃણકાંડ ૧૭, ૬. ધાન્યકાંડ ૧૫ - કુલ મળીને ૩૯૬ શ્લોકો છે.

આ કોશગ્રંથ આયુર્વેદશાસ્ત્ર માટે ઉપયોગી છે.

‘અભિધાનચિંતામણિ’માં આ શબ્દોને નિબદ્ધ ન કરતાં વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે તે ‘નિઘણ્ટુશેષ’ નામથી અલગથી સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.^૨

૧. આ ટીકાગ્રંથ મૂળની સાથે શ્રી જયારિયા (મુંબઈ)એ સન્ ૧૮૯૩માં સંપાદિત કર્યો છે.

૨. આ ગ્રંથ સદીક લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદથી સન્ ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત થયો છે.

નિઘણ્ટુશેષ-ટીકા :

ખરતરગચ્છીય શ્રીવલ્લભગણિએ ૧૭મી સદીમાં 'નિઘણ્ટુશેષ' પર ટીકા લખી છે.

દેશીશબ્દસંગ્રહ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ 'દેશીશબ્દ-સંગ્રહ'^૧ નામથી દેશ્ય શબ્દોના સંગ્રહાત્મક કોશગ્રંથની રચના કરી છે. તેનું બીજું નામ 'દેશીનામમાલા' પણ છે. તેને રચણાવલી (રત્નાવલી) પણ કહે છે. દેશ્ય શબ્દોનો આવો બીજો કોશ હજી સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. આમાં કુલ ૭૮૩ ગાથાઓ છે, જે આઠ વર્ગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે તે વર્ગોનાં નામ આ છે : ૧. સ્વરાદિ, ૨. ક્વર્ગાદિ, ૩. ચવર્ગાદિ, ૪. ટ્વર્ગાદિ, ૫. ત્વર્ગાદિ, ૬. પવર્ગાદિ, ૭. યકારાદિ અને ૮. સકારાદિ. સાતમા વર્ગની શરૂઆતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રકારની નામ-વ્યવસ્થા યદ્યપિ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ વ્યાકરણમાં નથી. આ વર્ગોમાં પણ શબ્દો તેમની અક્ષરસંખ્યાના ક્રમથી રાખવામાં આવ્યા છે અને અક્ષર-સંખ્યામાં પણ અકારાદિ વર્ણાનુક્રમથી શબ્દો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ ક્રમથી એકાર્થવાચી શબ્દો આપ્યા પછી અનેકાર્થવાચી શબ્દોનું આખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

આ કોશ-ગ્રંથની રચના કરતી વખતે ગ્રંથકારની સામે અનેક કોશગ્રંથો વિદ્યમાન હતા તેમ જણાય છે. પ્રારંભની બીજી ગાથામાં કોશકારે કહ્યું છે કે પાદલિપ્તાચાર્ય આદિ દ્વારા વિરચિત દેશી-શાસ્ત્રો હોવા છતાં પણ તેમણે કયા પ્રયોજનથી આ ગ્રંથ લખ્યો છે. ત્રીજી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

જે લક્ષણો ણ સિદ્ધા ણ પસિદ્ધા સક્કયાહિહાણેસુ ।

ણ ચ ગડલક્ષણાસત્તિસંભવા તે ઇહ ણિબદ્ધા ॥૩॥

અર્થાત્ જે શબ્દ ન તો તેમના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણોના નિયમથી સિદ્ધ થાય, ન તો સંસ્કૃત કોશોમાં મળે અને ન તો અલંકારશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ગૌડી લક્ષણાશક્તિથી અભીષ્ટ અર્થ પ્રદાન કરે તેમને જ દેશી માનીને આ કોશમાં નિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. પિશલ અને બુહલર દ્વારા સંપાદિત - મુમ્બઈ સંસ્કૃત સિરીઝ, સન્ ૧૯૮૦, બેનર્જી દ્વારા સંપાદિત-ક્લક્તા, સન્ ૧૯૩૧, Studies in Hemacandra's Deśināmamālā by Bhayani, P. V. Research Institute, Varanasi, 1966.

આ કોશ પર સ્વોપજ ટીકા છે, જેમાં અભિમાનચિહ્ન, અવન્તિસુંદરી, ગોપાલ, દેવરાજ, દ્રોણ, ધનપાલ, પાકોદૂખલ, પાદલિભાચાર્ય, રાહુલક, શામ્બ, શીલાંગ અને સાતવાહનનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે.

શિલોઝકોશ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ-રચિત 'અભિધાન-ચિંતામણિ' કોશના બીજા પરિશિષ્ટ રૂપે શ્રી જિનદેવમુનિએ 'શિલોંછ' નામથી ૧૪૦ શ્લોકની રચના કરી છે. કર્તાનો રચના સમય 'ત્રિ-વસુ-ઈન્દુ' (?) હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ તેમાં એક અંકનો શબ્દ ખૂટે છે. 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૩૮૩માં વિ.સં. ૧૪૩૩માં આની રચના થઈ, એવો નિર્દેશ છે. આ સમય કયા આધારે લખવામાં આવ્યો છે તે સૂચિત કર્યું નથી. શિલોંછકોશ છપાઈ ચૂક્યો છે.

શિલોઝ-ટીકા :

આ 'શિલોઝ' પર જ્ઞાનવિમલસૂરિના શિષ્ય શ્રીવલ્લભે વિ.સં. ૧૬૫૪માં ટીકાની રચના કરી છે. આ ટીકા છપાઈ છે.

નામકોશ :

ખરતરગચ્છીય વાચક રત્નસારના શિષ્ય સહજકીર્તિએ છ કાંડોમાં લિંગનિર્ણયની સાથે 'નામકોશ' કે 'નામમાલા' નામના કોશ-ગ્રંથથી રચના કરી છે. આ કોશનો આદિ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

સ્મૃત્વા સર્વજ્ઞમાત્માનં સિદ્ધશબ્દાર્ણવાન્ જિનાન્ ।
સલિઙ્ગનિર્ણયં નામકોશં સિદ્ધં સ્મૃતિં નયે ॥

અંતિમ પદ્ય આ પ્રમાણે છે :

કૃતશબ્દાર્ણવૈઃ સાઙ્ગઃ શ્રીસહજાદિકીર્તિભિઃ ।
સામાન્યકાણ્ડોઽયં ષષ્ઠઃ સ્મૃતિમાર્ગમનીયત ॥

સહજકીર્તિએ 'શતદલકમલાલંકૃતલોદ્રપુરીયપાર્શ્વનાથ સ્તુતિ' (સંસ્કૃત)ની રચના વિ. સં. ૧૬૮૩માં કરી છે. આ કોશ પણ તે સમયની આસપાસમાં રચાયેલો હશે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

સહજકીર્તિના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. શતદલકમલાલંકૃતલોદ્રપુરીયપાર્શ્વનાથ સ્તુતિ (સં. ૧૬૮૩)
૨. મહાવીરસ્તુતિ (સં. ૧૬૮૬)

૩. કલ્પસૂત્ર પર 'કલ્પમંજરી' નામની ટીકા (પોતાના સતીર્થ શ્રીસારમુનિની સાથે સં. ૧૬૮૫),
૪. અનેકશાસ્ત્રસારસમુચ્ચય,
૫. એકાદિદશપર્યન્તશબ્દ-સાધનિકા,
૬. સારસ્વતવૃત્તિ,
૭. શબ્દાર્ણવવ્યાકરણ (ગ્રંથાગ્ર ૧૭૦૦૦)
૮. ફલવદ્ધિપાર્શ્વનાથમાહાત્મ્યમહાકાવ્ય (૨૪ સર્ગાત્મક),
૯. પ્રીતિષ્ટ્ટ્રિશિકા (સં. ૧૬૮૮).

શબ્દચંદ્રિકા :

આ કોશગ્રંથના કર્તાનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. તેની ૧૭ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. આ કૃતિ કદાચ અપૂર્ણ છે. તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે :

ધ્યાયં ધ્યાયં મહાવીરં સ્મારં સ્મારં ગુરોર્વચઃ ।

શાસ્ત્રં દૃષ્ટ્વા વયં કુર્મઃ બાલબોધાય પદ્ધતિમ્ ॥

પત્રલિખનાસ્યાદ્વાદમતં જ્ઞાત્વા વરં કિલ ।

મનોરમાં વયં કુર્મઃ બાલબોધાય પદ્ધતિમ્ ॥

આ શ્લોકોના આધારે તેનું નામ 'બાલબોધપદ્ધતિ' અથવા 'મનોરમાકોશ' પણ હોઈ શકે છે. હસ્તલિખિત પ્રતના હાંસિયામાં 'શબ્દ-ચંદ્રિકા' ઉલ્લિખિત છે. આથી અહીં આ કોશનું નામ 'શબ્દ-ચંદ્રિકા' આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરીને પર્યાયવાચી નામો એક સાથે ગદ્યમાં આપવામાં આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે આ કોશ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ છપાયેલો નથી.

સુંદરપ્રકાશ-શબ્દાર્ણવ :

નાગોરી તપાગચ્છીય શ્રી પદ્મમેરુના શિષ્ય પદ્મસુંદરે પાંચ પ્રકરણોમાં 'સુંદરપ્રકાશ શબ્દાર્ણવ' નામના કોશ-ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૬૧૯માં કરી છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત તે સમયની એટલે કે વિ.સં. ૧૬૧૯માં લખાયેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કોશમાં ૨૬૬૮ પદ્યો છે. આની ૮૮ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત સુજાનગઢમાં શ્રી પનેચંદ્રજી સિંઘીના સંગ્રહમાં છે.

પં. પદ્મસુંદર ઉપાધ્યાય ૧૭મી સદીના વિદ્વાન હતા. સમ્રાટ અકબરની સાથે તેમને ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો. અકબર સમક્ષ એક બ્રાહ્મણ પંડિતને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત

કરવા બદલ અકબરે તેમને સન્માનિત કર્યા હતા તથા તેમને માટે આગ્રામાં એક ધર્મસ્થાનક બનાવડાવી આપ્યું હતું. ઉપાધ્યાય પદ્મસુંદર જ્યોતિષ, વૈદક, સાહિત્ય અને તર્ક આદિ શાસ્ત્રોના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. તેમની પાસે આગ્રામાં વિશાળ શાસ્ત્રસંગ્રહ હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી સમ્રાટ અકબરે તે શાસ્ત્રસંગ્રહ આચાર્ય હીરવિજયસૂરિને સમર્પિત કર્યો હતો.

શબ્દભેદનામમાલા :

મહેશ્વર નામના વિદ્વાને 'શબ્દભેદનામમાલા'ની રચના કરી છે. તેમાં સંભવતઃ થોડા અંતરવાળા શબ્દો જેવા કે-અપ્ગા, આપ્ગા, અગાર, આગાર, અગતિ, આગતિ આદિ એકાર્થક શબ્દોનો સંગ્રહ હશે.

શબ્દભેદનામમાલા-વૃત્તિ :

'શબ્દભેદનામમાલા' પર ખરતરગચ્છીય ભાનુમેરુના શિષ્ય જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૫૪માં ૩૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વૃત્તિગ્રંથની રચના કરી છે.

નામસંગ્રહ :

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રગણિએ 'નામસંગ્રહ' નામક કોશની રચના કરી છે. તેને 'નામમાલા-સંગ્રહ' અથવા 'વિવિક્તનામ-સંગ્રહ' પણ કહે છે આ 'નામમાલા'ને ઘણા વિદ્વાનો 'ભાનુચંદ્ર-નામમાલા'ના નામથી પણ ઓળખે છે.^૧ આ કોશમાં 'અભિધાન-ચિંતામણિ'ની જેમ છ કાંડ છે અને કાંડોના શીર્ષક પણ તે જ પ્રમાણે છે. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર મુનિ સૂરચંદ્રના શિષ્ય હતા. તેમને વિ.સં. ૧૬૪૮માં લાહોરમાં ઉપાધ્યાયની પદવી આપવામાં આવી હતી. તેઓ સમ્રાટ અકબરને સ્વરચિત 'સૂર્યસહસ્રનામ' પ્રત્યેક રવિવારે સંભળાવતા હતા. તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. રત્નાપાલકથાનક (વિ.સં. ૧૬૬૨), ૨. સૂર્યસહસ્રનામ, ૩. કાદમ્બરીવૃત્તિ, ૪. વસન્તરાજશાકુન-વૃત્તિ, ૫. વિવેકવિલાસ-વૃત્તિ, ૬. સારસ્વતવ્યાકરણ-વૃત્તિ.

શારદીયનામમાલા :

નાગપુરીય તપાગચ્છના આચાર્ય ચંદ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ 'શારદીયનામમાલા' કે 'શારદીયાભિધાનમાલા' નામના કોશ-ગ્રંથની રચના ૧૭મી શતાબ્દીમાં કરી છે. તેમાં લગભગ ૩૦૦ શ્લોકો છે.

૧. જુઓ - જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૧૧.

આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિ વ્યાકરણ અને વૈદ્યકમાં નિપુણ હતા. તેમના નિમ્નોક્ત ગ્રંથો છે :

૧. યોગચિંતામણિ, ૨. વૈદ્યકસારોદ્ધાર, ૩. ધાતુપાઠ, ૪. સેદ્-અનિદ્કારિકા, ૫. કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર-ટીકા, ૬. બૃહચ્છાંતિસ્તોત્ર-ટીકા, ૭. સિંદૂરપ્રકર, ૮. શ્વેતબોધ-ટીકા આદિ.

શબ્દરત્નાકર :

ખરતરગચ્છીય સાધુસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૦માં 'શબ્દરત્નાકર' નામક કોશગ્રંથની રચના કરી છે. સાધુસુંદર સાધુકીર્તિના શિષ્ય હતા.

શબ્દરત્નાકર પદ્યાત્મક કૃતિ છે. તેમાં છ કાંડ - ૧. અર્હત્, ૨. દેવ, ૩. માનવ, ૪. તિર્થક, ૫. નારક અને ૬. સામાન્ય કાંડ - છે.

આ ગ્રંથના કર્તાએ 'ઉક્તિરત્નાકર' અને ક્રિયાકલાપવૃત્તિયુક્ત 'ધાતુરત્નાકર'ની રચના પણ કરી છે. તેમનું જેસલમેરના કિલ્લામાં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વનાથ-તીર્થકરની સ્તુતિરૂપ સ્તોત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અવ્યયૈકાક્ષરનામમાલા :

મુનિ સુધાકલશગણિએ 'અવ્યયૈકાક્ષરનામમાલા' નામક ગ્રંથ ૧૪મી શતાબ્દીમાં રચ્યો છે. તેની ૧ પત્રની ૧૭મી શતાબ્દીમાં લખાયેલી પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં વિદ્યમાન છે.

શેષનામમાલા :

ખરતરગચ્છીય મુનિ શ્રી સાધુકીર્તિએ 'શેષનામમાલા' કે 'શેષસંગ્રહનામમાલા' નામક કોશગ્રંથની રચના કરી છે. તેમના જ શિષ્યરત્ન સાધુસુંદરગણિએ વિ.સં. ૧૬૮૦માં 'ક્રિયાકલાપ' નામક વૃત્તિયુક્ત 'ધાતુરત્નાકર', 'શબ્દરત્નાકર' અને 'ઉક્તિરત્નાકર' નામના ગ્રંથોની રચના કરી છે.

મુનિ સાધુકીર્તિએ યવનપતિ બાદશાહ અકબરની સભામાં અન્યાન્ય ધર્મપંથોના પંડિતો સાથે વાદ-વિવાદમાં ખૂબ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેથી બાદશાહે તેમને

૧. આ ગ્રંથ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગરથી વી.સં. ૨૪૩૯માં પ્રકાશિત થયો છે.

‘વાદિસિંહ’ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેઓ હજારો શાસ્ત્રોના સારને જાણનારા અસાધારણ વિદ્વાન હતા.^૧

શબ્દસંદોહસંગ્રહ :

જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૩૧૩માં ‘શબ્દસંદોહસંગ્રહ’ નામની કૃતિની ૪૭૯ પત્રોની તાડપત્રીય પ્રત હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

શબ્દરત્નપ્રદીપ :

‘શબ્દરત્નપ્રદીપ’ નામક કોશગ્રંથના કર્તાનું નામ જાણી શકાયું નથી, પરંતુ સુમતિગણિની વિ.સં. ૧૨૯૫માં રચાયેલી ‘ગણધરસાર્ધશતકવૃત્તિ’માં આ ગ્રંથનો નામોલ્લેખ વારંવાર આવે છે. કલ્યાણમલ્લ નામના કોઈ વિદ્વાને પણ ‘શબ્દરત્નપ્રદીપ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. જો ઉક્ત ગ્રંથ એ જ હોય તો આ ગ્રંથ જૈનેતરકૃત હોવાથી અહીં ગણાવી શકાય નહીં.

વિશ્વલોચનકોશ :

દિગંબર મુનિ ધરસેને ‘વિશ્વલોચનકોશ’ અપરનામ ‘મુક્તાવલીકોશ’ની સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. આ અનેકાર્થકકોશમાં કુલ ૨૪૫૩ પદો છે. તેના રચનાક્રમમાં સ્વર અને કકાર આદિ વર્ણોના ક્રમથી શબ્દના આદિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે અને દ્વિતીય વર્ણમાં પણ કકારાદિનો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં શબ્દોને કાન્તથી લઈને હાન્ત સુધીના ૩૩ વર્ગો, ક્ષાન્ત વર્ગ અને અવ્યયવર્ગ — આ પ્રમાણે કુલ મળીને ૩૫ વર્ગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

મુનિ ધરસેન સેન-વંશમાં થઈ જનારા કવિ, આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં નિષ્ણાત અને વાદી મુનિસેનના શિષ્ય હતા. તેઓ સમસ્ત શાસ્ત્રોના પારગામી, રાજાઓના વિશ્વાસપાત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ હતા. આ અનેકાર્થકોશ વિવિધ કવીશ્વરોના કોશોને જોઈને રચવામાં આવ્યો છે, તેમ તેની પ્રશસ્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે.^૨

આ ધરસેનના સમય બાબતે કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. આ કોશ ચૌદમી શતાબ્દીમાં રચવામાં આવ્યો હોય એવું અનુમાન કરી શકાય.

૧. खरतरगणपाथोरशिवृद्धौ मृगाङ्ग यवनपतिसभायां ख्यापिताहंमताज्ञाः ।

प्रहतकुमतिदर्पाः पाठकाः साधुकीर्तिप्रवरसदभिधाना वादिर्सिहा जयन्तु ॥

तेषां शास्त्रसहस्रसारविदुषां.....॥ — ઉક્તિરત્નાકર-પ્રશસ્તિ.

૨. આ ગ્રંથ ‘ગાંધી નાથા રંગજી જૈન ગ્રંથમાલા’માં સન્ ૧૯૧૨માં છપાઈ ચૂક્યો છે.

નાનાર્થકોશ :

‘નાનાર્થકોશ’ના રચયિતા અસગ નામે કવિ હતા, તેવો માત્ર ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ કદાચ દિગંબર જૈન ગૃહસ્થ હતા. તેઓ ક્યારે થઈ ગયા અને ગ્રંથની રચનાશૈલી કેવી છે, તે ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી કહી શકાતું નથી.

પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા :

આચાર્ય મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિએ વિ.સં. ૧૫૨૫માં ‘પંચવર્ગસંગ્રહ-નામમાલા’ની રચના કરી છે.

ગ્રંથકર્તાના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. ભરતેશ્વરબાહુબલી-સવૃત્તિ, ૨. પંચશતીપ્રબન્ધ, ૩. શત્રુંજયકલ્પકથા (વિ.સં. ૧૫૧૮), ૪. શાલિવાહન-ચરિત્ર (વિ. સં. ૧૫૪૦), ૫. વિક્રમચરિત્ર આદિ કેટલાક કથાગ્રંથ.

અપવર્ગનામમાલા :

આ ગ્રંથને ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૨૭૭માં ‘પંચવર્ગપરિહારનામમાલા’ નામ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેનો આદિ અને અંત ભાગ જોતાં ‘અપવર્ગનામમાલા’ જ વાસ્તવિક નામ જણાય છે.

આ કોશમાં પાંચ વર્ગ એટલે કે ક થી મ સુધીના વર્ણોને છોડીને ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ - આ આઠ વર્ણોમાંથી ઓછા-વત્તા વર્ણો વડે બનેલા શબ્દો દર્શાવ્યા છે.

આ કોશના રચયિતા જિનભદ્રસૂરિ છે. તેમણે પોતાને જિનવલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિના સેવક ગણાવ્યા છે અને પોતાનો જિનપ્રિય (વલ્લભ) સૂરિના વિનેય-શિષ્યરૂપે પરિચય આપ્યો છે.^૧ આથી તેઓ ૧૨મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા એવું અનુમાન થાય છે, પરંતુ આ સમય વિચારણીય છે.

અપવર્ગનામમાલા :

જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૦૮માં અજ્ઞાતકર્તૃક ‘અપવર્ગનામમાલા’ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે જે ૨૧૫ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

૧. અપવર્ગપદાધ્યાસિતમપવર્ગત્રિતયમાર્હતં નત્વા ।

અપવર્ગનામમાલા વિધીયતે મુઘ્ધબોધધિયા ॥

૨. શ્રીજિનવલ્લભ-જિનદત્તસૂરિસેવી જિનપ્રિયવિનેયઃ ।

અપવર્ગનામમાલામકરોજ્જિનભદ્રસૂરિરિમામ્ ॥

એકાક્ષરી-નાનાર્થકાંડ :

દિંગબર ધરસેનાચાર્યે 'એકાક્ષરી-નાનાર્થકાંડ' નામના કોશની પણ રચના કરી છે.^૧ તેમાં ૩૫ પદો છે. ક થી લઈને ક્ષ સુધીના વર્ણોના અર્થનો નિર્દેશ પ્રથમ ૨૮ પદોમાં છે અને સ્વરોનો અર્થનિર્દેશ પછીના ૭ પદોમાં છે.

એકાક્ષરનામમાલિકા :

અમરચંદ્રસૂરિએ 'એકાક્ષરનામમાલિકા' નામક કોશ-ગ્રંથની રચના ૧૩મી શતાબ્દીમાં કરી છે. આ કોશના પ્રથમ પદમાં કર્તાએ અમરકવીન્દ્ર નામ દર્શાવ્યું છે અને સૂચિત કર્યું છે કે વિશ્વાભિધાનકોશોનું અવલોકન કરીને આ 'એકાક્ષરનામમાલિકા'ની રચના કરી છે. તેમાં ૨૧ પદો છે.

અમરચંદ્રસૂરિએ ગુજરાતના રાજા વિસલદેવની રાજસભાને વિભૂષિત કરી હતી. તેમણે પોતાની શીઘ્રકવિત્વશક્તિથી સંસ્કૃતમાં કાવ્ય-સમસ્યાપૂર્તિ કરીને સમકાલીન કવિસમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. બાલભારત, ૨. કાવ્યકલ્પલતા (કવિશિક્ષા), ૩. પદ્માનંદ-મહાકાવ્ય, ૪. સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય.

એકાક્ષરકોશ :

મહાક્ષપણ્ડકે 'એકાક્ષરકોશ' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. કવિએ પ્રારંભમાં જ આગમો, અભિધાનો, ધાતુઓ અને શબ્દશાસનથી આ એકાક્ષરનામાભિધાન કર્યું છે. ૪૧ પદોમાં ક થી ક્ષ સુધીના વ્યંજનોના અર્થપ્રતિપાદન પછી સ્વરોના અર્થોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક પ્રતિમાં કર્તાના સંબંધમાં આ પ્રકારનો પાઠ મળે છે : 'एकाक्षरार्थसंलापः स्मृतः क्षपणकादिभिः ।' આ રીતે નામ સિવાય આ ગ્રંથકાર વિશે કોઈ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કોશ-ગ્રંથ પ્રકાશિત છે.^૨

૧. પં. નંદલાલ શર્માની ભાષા-ટીકા સાથે સન્ ૧૯૧૨માં આકલૂજનિવાસી નાથા રંગજી ગાંધી દ્વારા આ અનેકાર્થકોશ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

૨. એકાક્ષરનામ-કોષસંગ્રહ: સંપાદક-પં. મુનિશ્રી રમણીકવિજયજી; પ્રકાશક - રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર, વિ. સં. ૨૦૨૧.

એકાક્ષરનામમાલા :

‘એકાક્ષરનામમાલા’^૧માં ૫૦ પદ્યો છે. વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં તેની રચના સુધાકલશમુનિએ કરી છે. કર્તાએ શ્રી વર્ધમાન તીર્થકરને પ્રણામ કરીને અંતિમ પદ્યમાં પોતાનો પરિચય આપતાં પોતાને મલધારિગચ્છભક્તા ગુરુ રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય બતાવ્યા છે.

રાજશેખરસૂરિએ વિ.સં. ૧૪૦૫માં ‘પ્રબન્ધકોશ’ (ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ) નામના ગ્રંથની રચના કરી છે.

ઉપાધ્યાય સમયસુંદરગણિએ સં. ૧૬૪૯માં રચાયેલા ‘અષ્ટલક્ષાર્થી-અર્થરત્નાવલી’માં આ કોશનો નામનિર્દેશ કર્યો છે અને અવતરણ આપ્યું છે.

સુધાકલશગણિરચિત ‘સંગીતોપનિષત્’ (સં. ૧૩૮૦) અને તેનો સારસારોદ્ધાર (સં. ૧૪૦૬) પ્રાપ્ત થાય છે. જે સન્ ૧૯૬૧માં ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ દ્વારા સંપાદિત થઈને ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, ૧૩૩,માં ‘સંગીતોપનિષત્ સારોદ્ધાર’ નામથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

આધુનિક પ્રાકૃત-કોશ :

આચાર્ય વિજયરાજેન્દ્રસૂરિએ સાડા ચાર લાખ શ્લોક-પ્રમાણ ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ નામના પ્રાકૃત કોશગ્રંથની રચનાનો પ્રારંભ વિ.સં. ૧૯૪૬માં સિયાણામાં કર્યો હતો અને સં. ૧૯૬૦માં સૂરતમાં તેની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી. આ કોશ સાત વિશાળકાય ભાગોમાં છે. તેમાં ૬૦,૦૦૦ પ્રાકૃત શબ્દોના મૂળ સાથે સંસ્કૃતમાં અર્થો આપ્યા છે અને તે શબ્દોના મૂળસ્થાન અને અવતરણ પણ આપ્યાં છે. ક્યાંક ક્યાંક તો અવતરણોમાં આખે આખો ગ્રંથ જ આપવામાં આવ્યો છે. ઘણા અવતરણો સંસ્કૃતમાં પણ છે. આધુનિક પદ્ધતિથી તેની સંકલના થઈ છે.^૨

આ રીતે આ જ વિજયરાજેન્દ્રસૂરિનો ‘શબ્દામ્બુધિકોશ’ પ્રાકૃતમાં છે, જે હજી પ્રકાશિત થયો નથી.

૧. આ ‘એકાક્ષરનામમાલા’ હેમચન્દ્રાચાર્યની ‘અભિધાનચિંતામણિ’ની અનેક આવૃત્તિઓની સાથે પરિશિષ્ટોમાં (દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, વિજયકસ્તૂરસૂરિસંપાદિત ‘અભિધાનચિન્તામણિ-કોશ’, પૃ. ૨૩૬-૨૪૦) અને ‘અનેકાર્થરત્નમંજૂષા’ પરિશિષ્ટ ૩ (દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, ગ્રંથ ૮૧)માં પણ પ્રકાશિત છે.

૨. આ કોશ રતલામથી પ્રકાશિત થયો છે.

પં. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ શેઠે 'પાઈયસદ્મહાણવ' (પ્રાકૃતશબ્દમહાર્ણવ) નામનો પ્રાકૃત-હિન્દી-શબ્દ-કોશ રચ્યો છે જે પ્રકાશિત છે.

શતાવધાની શ્રી રત્નચંદ્રજી મુનિએ 'અર્ધમાગધી-રિક્શનરી' નામથી આગમોના પ્રાકૃત શબ્દોનો ચાર ભાષાઓમાં અર્થ આપીને પ્રાકૃતકોશગ્રંથ બનાવ્યો છે જે પ્રકાશિત છે.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય આનંદસાગરસૂરિના 'અલ્પપરિચિતસૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ'ના બે ભાગો પ્રકાશિત થયા છે.

તૌરુષ્કીનામમાલા :

સોમમંત્રીના પુત્રે (જેનું નામ જણાવવામાં નથી આવ્યું) 'તૌરુષ્કીનામમાલા' અપરનામ 'યવનનામમાલા' નામના સંસ્કૃત-ફારસી-કોશગ્રંથની રચના કરી છે, જેની વિ.સં. ૧૭૦૬માં લખાયેલી ૬ પત્રોની એક પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. તેના અંતમાં આ પ્રમાણેની પ્રશસ્તિ છે :

રાજર્ષેર્દેશરક્ષાકૃત્ ગુમાસ્ત્યુ સ ચ કથ્યતે ।

હીમતિઃ સત્ત્વમિત્યુક્તા યવનીનામમાલિકા ॥

इति श्रीजैनधर्मीय श्रीसोममन्त्रीश्वरात्मजविरचिते यवनीभाषायां तौरुष्की-नाममाला समाप्ता । सं. १७०६ वर्षे शाके १५७२ वर्तमाने ज्येष्ठशुक्लाष्टमीघस्त्रे श्रीसमालखानडेरके लिपिकृता महिमासमुद्रेण ।

મુસ્લિમ રાજકાળમાં સંસ્કૃત-ફારસીના વ્યાકરણ અને કોશગ્રંથોની જૈનજૈનેતરકૃત ઘણી બધી રચનાઓ મળે છે. બિહારી કૃષ્ણદાસ, વેદાંગરાય અને બે અજ્ઞાત વિદ્વાનોની વ્યાકરણ-ગ્રંથોની રચનાઓ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે. પ્રતાપભટ્ટકૃત 'યવનનામમાલા' અને અજ્ઞાતકર્તૃક એક ફારસી-કોશની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ ઉપર્યુક્ત વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે.

ફારસી-કોશ :

કોઈ અજ્ઞાતનામી વિદ્વાને આ 'ફારસી-કોશ'ની રચના કરી છે, જેની ૨૦મી સદીમાં લખાયેલી ૬ પત્રોની પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

ત્રીજું પ્રકરણ

અલંકાર

વામને પોતાના 'કાવ્યાલંકારસૂત્ર'માં 'અલંકાર' શબ્દના બે અર્થ બતાવ્યા છે :
૧. સૌન્દર્યના રૂપમાં (સૌન્દર્યમલંકારઃ) અને ૨. અલંકરણના રૂપમાં (અલંક્રિયતેડનેન, કરણવ્યુત્પત્ત્યા પુનરલંકારશબ્દોડયમુપમાદિષુ વર્તતે). તેમના મતે કાવ્યશાસ્ત્ર-સંબંધી ગ્રંથને કાવ્યાલંકાર એ માટે કહેવાય છે કે તેમાં કાવ્યગત સૌન્દર્યનો નિર્દેશ અને આખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેથી આપણે 'કાવ્યં ગ્રાહ્યમલક્ષણત્' કાવ્યને ગ્રાહ્ય અને શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ.

'અલંકાર' શબ્દના બીજા અર્થનો ઈતિહાસ જોવામાં આવે તો રુદ્રદામનના શિલાલેખ અનુસાર દ્વિતીય શતાબ્દી ઈસ્વી સનૂમાં સાહિત્યિક ગદ્ય અને પદ્યને અલંકૃત કરવું આવશ્યક માનવામાં આવતું હતું.

'નાટ્યશાસ્ત્ર' (અ. ૧૭, ૧-૫)માં ૩૬ લક્ષણ ગણાવવામાં આવ્યા છે. નાટ્યમાં પ્રયુક્ત કાવ્યમાં તેમનો વ્યવહાર થતો હતો. ધીરે-ધીરે આ લક્ષણો લુપ્ત થતાં ગયાં અને તેમાંથી કેટલાંક લક્ષણોનો દંડી આદિ પ્રાચીન આલંકારિકોએ અલંકારના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો. ભૂષણ^૧ અથવા વિભૂષણ નામના પ્રથમ લક્ષણમાં અલંકારો અને ગુણોનો સંમાવેશ થયો.

'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં ઉપમા, રૂપક, દીપક, યમક-આ ચાર અલંકારોને નાટકના અલંકારો માનવામાં આવ્યા છે.

જૈનોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં 'અલંકાર' શબ્દનો પ્રયોગ અને તેનું વિવેચન ક્યાં થયું છે અને અલંકાર-સંબંધી પ્રાચીન ગ્રંથ ક્યા છે, તેની શોધ કરવી પડશે.

જૈન સિદ્ધાંત-ગ્રંથોમાં વ્યાકરણની સૂચના ઉપરાંત કાવ્યરસ, ઉપમા આદિ વિવિધ અલંકારોનો ઉપયોગ થયો છે. ૫મી શતાબ્દીમાં રચિત નંદીસૂત્રમાં કાવ્યરસનો ઉલ્લેખ

૧. ભૂષણની વ્યાખ્યા - અલંકારૈર્ગુણૈશ્ચૈવ બહુભિઃ સમલક્ષ્ણતમ્ ।

ભૂષણૈરિવ ચિત્રાર્થૈસ્તદ્ ભૂષણમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

છે. 'સ્વરપાહુડ'માં ૧૧ અલંકારોનો ઉલ્લેખ છે અને 'અનુયોગદ્વારસૂત્ર'માં નવ રસોના ઊહાપોહ ઉપરાંત સૂત્રોનાં લક્ષણ દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

નિદ્વોસં સારમંતં ચ હેઝુજુત્તમલંકિયં ।
 ઉવળીઅં સોવયારં ચ મિયં મહુરમેવ ચ ॥

અર્થાત્ સૂત્ર નિર્દોષ, સારયુક્ત, હેતુ ધરાવતું, ઉપનીત-પ્રસ્તાવના અને ઉપસંહારવાળું, સોપચાર-અવિરુદ્ધાર્થક અને અનુપ્રાસયુક્ત અને મિત-અલ્પાક્ષરી તથા મધુર હોવું જોઈએ.

વિક્રમ સંવત્ના પ્રારંભમાં જ જૈનાચાર્યોએ કાવ્યમય કથાઓ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આચાર્ય પાદલિખની તરંગવતી, મલયવતી, મગધસેના, સંઘદાસગણિવિરચિત વસુદેવહિંડી તથા ધૂર્તાખ્યાન આદિ કથાઓનો ઉલ્લેખ વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં રચાયેલાં ભાષ્યોમાં આવે છે. આ ગ્રંથો અલંકાર અને રસથી યુક્ત છે.

વિક્રમની ૭મી શતાબ્દીના વિદ્વાન જિનદાસગણિ મહત્તર અને ૮મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથોમાં 'કવ્વાલંકારોહિં જુત્તમલંકિયં' કાવ્યને અલંકારોથી યુક્ત અને અલંકૃત કહ્યું છે.

હરિભદ્રસૂરિએ 'આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિ' (પત્ર ૩૭૫)માં કહ્યું છે કે સૂત્ર બત્રીસ દોષોથી મુક્ત અને 'છવિ' અલંકારથી યુક્ત હોવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે સૂત્ર આદિની ભાષા ભલે સીધી-સાદી સ્વાભાવિક જ હોય પરંતુ તે શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારથી વિભૂષિત હોવી જોઈએ. તેનાથી કાવ્યનું કલેવર ભાવ અને સૌંદર્યથી દેદીપ્યમાન થઈ જાય છે. ગમે તેવી રુચિવાળાને આવી રચના હૃદયંગમ થાય છે.

પ્રાચીન કવિઓમાં પુષ્પદંતે પોતાની રચનામાં રુદ્રટ આદિ કાવ્યાલંકારિકોનું સ્મરણ કર્યું છે. જિનવલ્લભસૂરિ, જેમનો વિ.સં. ૧૧૬૭માં સ્વર્ગવાસ થયો તે, રુદ્રટ, દંડી, ભામહ આદિ આલંકારિકોના શાસ્ત્રોમાં નિપુણ હતા, તેમ કહેવામાં આવ્યું છે.

જૈન સાહિત્યમાં વિક્રમની નવમી શતાબ્દી પૂર્વે કોઈ અલંકારશાસ્ત્રની સ્વતંત્ર રચના થઈ હોય તેમ જણાતું નથી. નવમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન આચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિરચિત 'કવિ-શિક્ષા' નામક રચના ઉપલબ્ધ નથી. પ્રાકૃતભાષામાં રચિત 'અલંકારદર્પણ' યદ્યપિ વિ.સં. ૧૧૬૫ પૂર્વેની રચના છે પરંતુ તે કયા વર્ષ કે શતાબ્દીમાં રચાયેલ છે, તે નિશ્ચિત નથી. જો તેને દસમી શતાબ્દીનો ગ્રંથ

માનવામાં આવે તો તેને અલંકારવિષયક સર્વપ્રથમ રચના માની શકાય. વિક્રમની ૧૦મી શતાબ્દીમાં મુનિ અજિતસેને 'શ્રૃંગારમંજરી' ગ્રંથની રચના કરી છે પરંતુ આ ગ્રંથ અત્યાર સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. તે પછી થારાપદ્રીયગચ્છના નમિસાધુએ રુદ્રટ કવિના 'કાવ્યાલંકાર' પર વિ.સં. ૧૧૨૫માં ટીકા લખી છે. તેની પછી જ અન્ય વિદ્વાનોની કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિરચિત 'નેમિનાથચરિત'માં અલંકારશાસ્ત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા આવે છે. આ રીતે અન્ય વિષયોના ગ્રંથોમાં પ્રસંગવશાત્ અલંકાર અને રસવિષયક ઉલ્લેખો મળે છે.

જૈન વિદ્વાનોની આ પ્રકારની કૃતિઓ પર જૈનેતર વિદ્વાનોએ ટીકાગ્રંથોની રચના કરી હોય, તેવો 'વાગ્ભટાલંકાર' સિવાય કોઈ ગ્રંથ સુલભ નથી. જૈનેતર વિદ્વાનોની કૃતિઓ પર જૈનાચાર્યોના અનેક વ્યાખ્યાગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના ગહન પાંડિત્ય તથા વિદ્યાવિષયક વ્યાપક દૃષ્ટિના પરિચાયક છે.

અલંકારદર્પણ (અલંકારદૃષ્ટાણ) :

'અલંકારદૃષ્ટાણ' નામની પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલી એકમાત્ર કૃતિ, જે વિ.સં. ૧૧૬૧માં તાડપત્ર પર લખવામાં આવેલી છે, જૈસલમેરના ભંડારમાં મળે છે. તેનું આંતરનિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે આ ગ્રંથ સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં પણ અલંકાર-ગ્રંથોમાં અતિ પ્રાચીન ઉપયોગી ગ્રંથ છે. તેમાં અલંકારનાં લક્ષણો બતાવીને લગભગ ૪૦ ઉપમા, રૂપક આદિ અર્થાલંકારો અને શબ્દાલંકારોનાં પ્રાકૃતભાષામાં લક્ષણો આપ્યા છે. તેમાં કુલ ૧૩૪ ગાથાઓ છે. તેના કર્તાના વિષયમાં આ ગ્રંથમાં કે અન્ય કોઈ ગ્રંથોમાં કોઈ સૂચના મળતી નથી. કર્તાએ મંગલાચરણમાં શ્રુતદેવીનું સ્મરણ આ રીતે કર્યું છે :

સુંદરપઅવિળ્લાસં વિમલાલંકારેહિરસરીરં ।

સુહ (?) દેવિઅં ચ કલ્લં પળવિયં પવરવળ્લાહું ॥

આ પદ્ય પરથી જાણી શકાય છે કે આ ગ્રંથના રચયિતા કોઈ જૈન હશે જે વિ.સં. ૧૧૬૧ પૂર્વે થઈ ગયા હશે.

મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા જૈસલમેરની પ્રતિના આધારે કરવામાં આવેલી પ્રતિલિપિ જોવામાં આવી છે.

કવિશિક્ષા :

આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિ (વિ.સં. ૮૦૦ થી ૮૮૫)એ 'કવિશિક્ષા' કે એવા જ નામથી કોઈ સાહિત્યગ્રંથ રચ્યો હોય, તેમ વિનયચંદ્રસૂરિરચિત 'કાવ્યશિક્ષા'ના ઉલ્લેખો પરથી જાણી શકાય છે. આચાર્ય વિનયચંદ્રસૂરિએ 'કાવ્યશિક્ષા'ના પ્રથમ પદ્યમાં 'બપ્પભટ્ટિગુરોર્ગિસ્મ' (પૃષ્ઠ ૧) અને 'લક્ષણેર્જાયતે કાવ્યં બપ્પભટ્ટિપ્રસાદતઃ' (પૃષ્ઠ ૧૦૮) આ જાતના ઉલ્લેખો કર્યા છે. બપ્પભટ્ટસૂરિનો 'કવિશિક્ષા' કે આ જાતના નામવાળો અન્ય કોઈ ગ્રંથ આજ સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી.

આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિએ અન્ય ગ્રંથોની રચના પણ કરી હતી. તેમના 'તારાગણ' નામક કાવ્યનું નામ લેવામાં આવે છે પરંતુ તે હજી સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી.

શૃંગારમંજરી :

મુનિ અજિતસેને 'શૃંગારમંજરી' નામની કૃતિની રચના કરી છે. તેમાં ૩ અધ્યાય છે અને કુલ મળીને ૧૨૮ પદ્યો છે. આ અલંકારશાસ્ત્ર-સંબંધી સામાન્ય ગ્રંથ છે. તેમાં દોષ, ગુણ અને અર્થાલંકારોનું વર્ણન છે.

કર્તાના વિષયમાં કશી જાણકારી મળતી નથી. ફક્ત રચના પરથી જાણી શકાય છે કે આ ગ્રંથ વિક્રમની ૧૦મી શતાબ્દીમાં લખવામાં આવ્યો હશે.

એની હસ્તલિખિત પ્રત સૂરતના એક ભંડારમાં છે, તેવો 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૩૮૬માં ઉલ્લેખ છે. કૃષ્ણમાચારિયરે પણ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧

કાવ્યાનુશાસન :

'સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન' વગેરે અનેક ગ્રંથોના નિર્માણથી સુવિખ્યાત, ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધારાજ જયસિંહ દ્વારા સમ્માનિત અને પરમાર્હત્ કુમારપાળ નરેશના ધર્માચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ 'કાવ્યાનુશાસન' નામના અલંકારગ્રંથની વિ. સં. ૧૧૯૬ની આસપાસમાં રચના કરી છે.^૨

૧. જુઓ - હિસ્ટ્રી ઓફ ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૭૫૨.

૨. આ ગ્રંથ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈની 'કાવ્યમાલા' ગ્રંથાવલીમાં સ્વોપજ્ઞ બંને વૃત્તિઓ સાથે પ્રકાશિત થયો હતો. પછી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈથી સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત થયો. તેની બીજી આવૃત્તિ ત્યાંથી જ સન્ ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત થઈ છે.

આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત સૂત્રબદ્ધ આઠ અધ્યાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં કાવ્યનું પ્રયોજન અને લક્ષણ છે, બીજામાં રસનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં શબ્દ, વાક્ય, અર્થ અને રસના દોષ બતાવવામાં આવ્યા છે. ચોથામાં ગુણોની ચર્ચા કરી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં છ પ્રકારના શબ્દાલંકારોનું વર્ણન છે. છઠ્ઠામાં ૨૯ અર્થાલંકારોનાં સ્વરૂપનું વિવેચન છે. સાતમા અધ્યાયમાં નાયક, નાયિકા અને પ્રતિનાયકના વિષય પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આઠમામાં નાટકના પ્રેક્ષ્ય અને શ્રાવ્ય - આ બે ભેદ અને તેમના ઉપભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ૨૦૮ સૂત્રોમાં સાહિત્ય અને નાટ્યશાસ્ત્રનો એક જ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઘણા વિદ્વાનો આચાર્ય હેમચંદ્રના 'કાવ્યાનુશાસન' પર મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ'ની અનુકૃતિ હોવાનો આક્ષેપ કરે છે. વાત એમ છે કે આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પૂર્વજ વિદ્વાનોની કૃતિઓનું પરિશીલન કરીને તેમાંથી ઉપયોગી દોહન કરીને વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને લક્ષ્યમાં રાખીને 'કાવ્યાનુશાસન'ને સરળ અને સુબોધ બનાવવાની ભરપૂર કોશિશ કરી છે. મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ'માં જે વિષયોની ચર્ચા ૧૦ ઉલ્લાસ અને ૨૧૨ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે તે બધા વિષયોનો સમાવેશ ૮ અધ્યાયો અને ૨૦૮ સૂત્રોમાં મમ્મટથી પણ સરળ શૈલીમાં કર્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો સમાવેશ પણ આમાં જ કરી દીધો છે, જ્યારે 'કાવ્યપ્રકાશ'માં એ વિભાગ નથી.

ભોજરાજે 'સરસ્વતી-કંકાભરણ'માં વિપુલ સંખ્યામાં અલંકારો આપ્યા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેવો તેમની 'વિવેકવૃત્તિ' પરથી ખ્યાલ આવે છે, પરંતુ તે અલંકારોની વ્યાખ્યાઓને સુધારી-મઠારીને પોતાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠતર બનાવવાનું કાર્ય પણ આચાર્ય હેમચંદ્રે કર્યું છે.

જ્યાં મમ્મટે 'કાવ્યપ્રકાશ'માં ૬૧ અલંકાર બતાવ્યા છે ત્યાં હેમચંદ્રે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સંકર સાથે ૨૯ અર્થાલંકાર બતાવ્યા છે. તેનાથી એ જ વ્યક્ત થાય છે કે હેમચંદ્રે અલંકારોની સંખ્યા ઓછી કરીને અત્યુપયોગી અલંકાર જ આપ્યા છે. જેમ કે, તેમણે સંસૃષ્ટિનો અંતર્ભાવ સંકરમાં કર્યો છે; દીપકના લક્ષણો એવી રીતે આપ્યાં છે કે તેમાં તુલ્યયોગિતાનો સમાવેશ થાય; પરિવૃત્તિ નામના અલંકારના જે લક્ષણ આપ્યાં છે તેમાં મમ્મટના પર્યાય અને પરિવૃત્તિ બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. રસ, ભાવ ઈત્યાદિ સંબદ્ધ રસવત્, પ્રેયસ્, ઊર્જસ્વિન્, સમાહિત આદિ અલંકારોનું વર્ણન નથી કરવામાં આવ્યું. અનન્વય અને ઉપમેયોપમા ને ઉપમાના પ્રકાર માનીને તેમનો અંતમાં ઉલ્લેખ કરી દીધો છે. પ્રતિવસ્તૂપમા, દષ્ટાન્ત તથા બીજા લેખકો દ્વારા નિરૂપિત નિદર્શનાનો અંતર્ભાવ તેમણે નિદર્શનમાં જ કરી દીધો છે. સ્વભાવોક્તિ

અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસાને તેમણે ક્રમશઃ જાતિ અને અન્યોક્તિ નામ આપ્યું છે.

હેમચંદ્રની સાહિત્યિક વિશેષતાઓ નિમ્નલિખિત છે :

૧. સાહિત્ય-રચનાનો એક લાભ અર્થની પ્રાપ્તિ, જે મમ્મટે કહ્યો છે, હેમચંદ્રને માન્ય નથી.
૨. મુકુલ ભટ્ટ અને મમ્મટની જેમ લક્ષણાનો આધાર રૂઢિ કે પ્રયોજન ન માનતાં ફક્ત પ્રયોજનનું જ હેમચંદ્રે પ્રતિપાદન કર્યું છે.
૩. અર્થશક્તિમૂલક ધ્વનિના ૧. સ્વતઃ સંભવી, ૨. કવિપ્રૌઢોક્તિનિષ્પન્ન અને ૩. કવિનિબદ્ધવક્તૃપ્રૌઢોક્તિનિષ્પન્ન - આ ત્રણ ભેદ દર્શાવનાર ધ્વનિકારથી હેમચંદ્રે પોતાનો અલગ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે.
૪. મમ્મટે 'પુંસ્ત્વાદપિ પ્રવિચલેત્' પદ શ્લેષમૂલક અપ્રસ્તુતપ્રશંસાના ઉદાહરણ તરીકે લીધું છે, તો હેમચંદ્રે તેને શબ્દશક્તિમૂલક ધ્વનિનું ઉદાહરણ કહ્યું છે.
૫. રસોમાં અલંકારોનો સમાવેશ કરીને મોટા-મોટા કવિઓએ નિરામનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. આ દોષનો ધ્વનિકારે નિર્દેશ નથી કર્યો, જ્યારે હેમચંદ્રે કર્યો છે.

'કાવ્યાનુશાસન'માં કુલ મળીને ૧૬૩૨ ઉદ્ધરણો આપવામાં આવ્યા છે. તેનાથી એ જ્ઞાત થાય છે કે આચાર્ય હેમચંદ્રે સાહિત્યશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

હેમચંદ્રે ભિન્ન-ભિન્ન ગ્રંથોના આધારે પોતાના 'કાવ્યાનુશાસન'ની રચના કરી છે એટલે તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી, એવું વિચારવાથી પણ હેમચંદ્ર પ્રત્યે અન્યાય થશે, કેમ કે હેમચંદ્રનો દષ્ટિકોણ વ્યાપક તેમ જ શૈક્ષણિક હતો.

કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ (અલંકારચૂડામણિ) :

'કાવ્યાનુશાસન' પર આચાર્ય હેમચંદ્રે શિષ્યહિતાર્થ 'અલંકારચૂડામણિ' નામની સ્વોપજ લઘુવૃત્તિની રચના કરી છે. હેમચંદ્રે આ વૃત્તિ રચવાનો હેતુ જણાવતા કહ્યું છે કે: આચાર્યહેમચંદ્રેણ વિદ્વત્પ્રીત્યૈ પ્રતન્યતે ।

આ વૃત્તિ વિદ્વાનોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાના હેતુથી બનાવી છે. તે સરળ છે. તેમાં કર્તાએ વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓની સૂક્ષ્મ વિવેચના કરી નથી. તેમ કહેવું પણ યોગ્ય ગણાશે કે આ વૃત્તિથી અલંકારવિષયક વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંપન્ન ન થઈ શકે. વૃત્તિકારે તેમાં ૭૪૦ ઉદાહરણો અને ૬૭ પ્રમાણો આપ્યા છે.

કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ (વિવેક) :

વિશિષ્ટ પ્રકારના વિદ્વાનો માટે હેમચંદ્રે સ્વયં આ જ ‘કાવ્યાનુશાસન’ પર ‘વિવેક’ નામની વૃત્તિની રચના કરી છે. આ વૃત્તિરચનાનો હેતુ જણાવતા હેમચંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

વિવરીતું ક્વચિદ્ દૃબ્ધં નવં સંદર્ભિતું ક્વચિત્ ।

કાવ્યાનુશાસનસ્યાયં વિવેકઃ પ્રવિતન્યતે ॥

આ ‘વિવેક’ વૃત્તિમાં આચાર્યે ૬૨૪ ઉદાહરણ અને ૨૦૧ પ્રમાણ આપ્યા છે. તેમાં બધા જ વિવાદાસ્પદ વિષયો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અલંકારચૂડામણિ-વૃત્તિ (કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ) :

ઉપાધ્યાય યશોવિજયગણિએ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના ‘કાવ્યાનુશાસન’ પર ‘અલંકારચૂડામણિ-વૃત્તિ’ની રચના કરી છે, તેવું તેમના ‘પ્રતિમાશતક’ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ઉલ્લિખિત ‘પ્રપન્ચિતં ચૈતદલક્ષ્મીચૂડામણિવૃત્તાવસ્માભિઃ’ થી જાણી શકાય છે. આ ગ્રંથ પણ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી.

કાવ્યાનુશાસન-વૃત્તિ :

‘કાવ્યાનુશાસન’ પર આચાર્ય વિજયલાવણ્યસૂરિએ સ્વોપજ્ઞ બંને વૃત્તિઓના આધારે એક નવી વૃત્તિની રચના કરી છે, જેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે.

કાવ્યાનુશાસન-અવચૂરિ :

‘કાવ્યાનુશાસન’ પર આચાર્ય વિજયલાવણ્યસૂરિના પ્રશિષ્ય આચાર્ય વિજયસુશીલસૂરિએ નાની એવી ‘અવચૂરિ’ની રચના કરી છે.

કલ્પલતા :

‘કલ્પલતા’ નામના સાહિત્યિક ગ્રંથ પર ‘કલ્પલતાપલ્લવ’ અને ‘કલ્પપલ્લવશેષ’ નામની બે વૃત્તિઓ લખાઈ છે, તેવું ‘કલ્પપલ્લવશેષ’ની હસ્તલિખિત પ્રતથી જ્ઞાત થાય છે. વિ.સં. ૧૨૦૫માં તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રત જેસલમેરના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે, આથી કલ્પલતાનો રચના કાળ વિ.સં. ૧૨૦૫ પૂર્વેનો માનવો ઉચિત છે.

‘કલ્પલતા’ના રચયિતા કોણ હતા, તેનો ‘કલ્પપલ્લવશેષ’માં ઉલ્લેખ ન હોવાથી રચનાકારના વિષયમાં કશી જ ખબર નથી પડતી. વાદી દેવસૂરિએ જે

‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના દાર્શનિક ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે તેના પર તેમણે ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ નામની સ્વોપજ વિસ્તૃત વૃત્તિની રચના કરી છે. તેમાં^૧ તેમણે આ ગ્રંથ વિષયમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે :

શ્રીમદમ્બાપ્રસાદસચિવપ્રવરેણ કલ્પલતાયાં તત્સંક્રેતે કલ્પપલ્લવે ચ પ્રપન્ચિતમસ્તીતિ તત્ત એવાવસેયમ્ ।

આ ઉલ્લેખથી સૂચિત થાય છે કે ‘કલ્પલતા’ અને તેની બંને વૃત્તિઓ - આ ત્રણે ગ્રંથોના કર્તા મહામાત્ય અંબાપ્રસાદ હતા. આ મહામાત્ય વિશે એક દાનપત્ર-લેખ મળ્યો છે,^૨ જેના આધારે નિર્ણય કરી શકાય છે કે તેઓ ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહના મહામાત્ય હતા અને કુમારપાળના સમયમાં પણ મહામાત્યના રૂપમાં વિદ્યમાન હતા.^૩

વાદી દેવસૂરિ જેવા પ્રૌઢ વિદ્વાને મહામાત્ય અંબાપ્રસાદના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનાથી સમજી શકાય છે કે અંબાપ્રસાદના આ ગ્રંથોનું તેમણે અવલોકન કર્યું હતું અને તેમની વિદ્વતા માટે સૂરિજીને આદરભાવ હતો. વાદી દેવસૂરિ પ્રત્યે પણ અંબાપ્રસાદને એવો જ આદરભાવ હતો, તેનો સંકેત ‘પ્રભાવકચરિત’^૪ના નિમ્નોક્ત ઉલ્લેખથી થાય છે :

દેવબોધ નામના ભાગવત વિદ્વાન જ્યારે પાટણમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પાટણના વિદ્વાનોને લક્ષ્યમાં રાખીને એક શ્લોકનો અર્થ કરી બતાવવા પડકાર ફેંક્યો. જ્યારે છ મહિના સુધી કોઈ વિદ્વાન તેનો અર્થ જણાવી ન શક્યો ત્યારે મહામાત્ય અંબાપ્રસાદે સિદ્ધરાજને વાદી દેવસૂરિનું નામ જણાવી કહ્યું કે તેઓ આનો અર્થ બતાવી શકશે.^૫ સિદ્ધરાજે સૂરિજીને સાદર આમંત્રણ મોકલાવ્યું અને તેમણે શ્લોકની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કહી સંભળાવી, જે સાંભળી બધા આનંદિત થઈ ગયા.

૧. પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૨, પૃ. ૨૯; પ્રકાશક-આર્હતમત-પ્રભાકર, પૂના, વીર સં. ૨૪૫૩.

૨. ગુજરાતના ઐતિહાસિક શિલાલેખો, લેખ ૧૪૪.

૩. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૩૩૨.

૪. વાદિદેવસૂરિચરિત, શ્લોક ૬૧ થી ૬૬.

૫. ષમ્પાસાન્તે તદા ચામ્બપ્રસાદો ભૂપતે: પુર: ।

દેવસૂરિપ્રભું વિજ્ઞગજં દર્શયતિ સ્મ ચ ॥૬૫॥

— પ્રભાવક-ચરિત, વાદિદેવસૂરિચરિત.

અભિપ્રાય એ છે કે જ્યારે વાદી દેવસૂરિએ ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ની રચના કરી ત્યાર પહેલાં જ અંબાપ્રસાદે પોતાના ત્રણે ગ્રંથોની રચના પૂરી કરી દીધી હતી. જો કે ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ હજી સુધી પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત થયો નથી એટલે તેની રચનાનો ચોક્કસ સમય અજ્ઞાત છે. ‘કલ્પલતા’ ગ્રંથ પણ હજી સુધી મળ્યો નથી.

કલ્પલતાપલ્લવ (સંકેત) :

‘કલ્પલતા’ પર મહામાત્ય અંબાપ્રસાદ-રચિત ‘કલ્પલતાપલ્લવ’ નામક વૃત્તિ ગ્રંથ હતો પરંતુ તે હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી. આથી તે વિષયમાં કશું કહી શકાય નહીં.

કલ્પપલ્લવશેષ (વિવેક) :

‘કલ્પલતા’ પર ‘કલ્પપલ્લવશેષ’ નામની વૃત્તિની ૬૫૦૦ શ્લોક-પરિમાણ હસ્તાલિખિત પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. તેના કર્તા પણ મહામાત્ય અંબાપ્રસાદ જ છે. તેનું આદિ પદ આ પ્રમાણે છે :

યત્ પલ્લવે ન વિવૃતં દુર્બોધં મન્દબુદ્ધેશ્ચાપિ ।

ક્રિયતે કલ્પલતાયાં તસ્ય વિવેકોઽયમતિસુગમઃ ॥

આ ગ્રંથમાં અલંકાર રસ અને ભાવો વિષયમાં દાર્શનિક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં ઘણાં ઉદાહરણો અન્ય કવિઓનાં છે અને ઘણાં સ્વનિર્મિત છે. સંસ્કૃત સિવાય પ્રાકૃતનાં પણ અનેક પદ છે.

‘કલ્પલતા’ને વિબુધમંદિર, ‘પલ્લવ’ને મંદિરનો કળશ અને ‘શેષ’ને તેનો ધ્વજ કહેવામાં આવેલ છે.

વાગ્ભટાલંકાર :

‘વાગ્ભટાલંકાર’ના કર્તા વાગ્ભટ છે. પ્રાકૃતમાં તેમને બાહડ કહેતા હતા.^૧ તેઓ ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને તેમના દ્વારા સન્માનિત હતા. તેમના પિતાનું નામ સોમ હતું અને તે મહામંત્રી હતા. કેટલાક વિદ્વાનો મહામંત્રી ઉદયનનું બીજું નામ સોમ હતું, તેમ માને છે. આ વાત સાચી હોય તો આ વાગ્ભટ વિ.સં. ૧૧૭૯ થી ૧૨૧૩ સુધી વિદ્યમાન હતા.^૨

૧. બંધન્ડસુત્તિસંપુડમુત્તિઅમણિણોપહાસસમુહ વ્વ ।

સિરિબાહડ ત્તિ તળઓ આસિ બુહો તસ્સ સોમસ્સ ॥ (૪. ૧૪૮, પૃ. ૭૨)

૨. ‘પ્રબન્ધચિંતામણિ’ શ્રુંગ ૨૨, શ્લોક ૪૭૨, ૬૭૪.

આ ગ્રંથમાં ૫ પરિચ્છેદ છે. કુલ ૨૬૦ પદો છે - અધિકાંશ પદો અનુષ્ટુપમાં છે. પરિચ્છેદના અંતમાં કેટલાક પદો અન્ય છંદોમાં રચવામાં આવ્યા છે. તેમાં ઓજગુણ (૩.૧૪)નું ચિત્રણ કરતું એક માત્ર ગદ્ય અવતરણ છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યનું લક્ષણ, કાવ્યની રચનામાં પ્રતિભાહેતુનો નિર્દેશ, પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસની વ્યાખ્યા, કાવ્યરચના માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ અને કવિઓએ પાલન કરવાના નિયમોની ચર્ચા છે.

બીજા પરિચ્છેદમાં કાવ્યની રચના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા-આ ચાર ભાષાઓમાં કરી શકાય છે - તે વર્ણવેલું છે. કાવ્યના છંદ-નિબદ્ધ અને ગદ્ય-નિબદ્ધ - એવા બે તથા ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર-એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદ આપવામાં આવ્યા છે. તેની પછી પદ્ય અને વાક્યના આઠ દોષોનાં લક્ષણોનું ઉદાહરણ સાથે વિવેચન કરીને અર્થ-દોષોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજા પરિચ્છેદમાં કાવ્યના દસ ગુણ અને લક્ષણ ઉદાહરણસહિત આપવામાં આવ્યા છે.

ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિત્ર, વિકોક્તિ, અનુપ્રાસ અને યમક-આ ચાર શબ્દાલંકારો તથા તેમના ઉપભેદોનું, ૩૫ અર્થાલંકારો અને વૈદર્ભી તથા ગૌડી-આ બે રીતિઓનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પાંચમા પરિચ્છેદમાં નવ રસ, નાયક અને નાયિકાઓના ભેદ અને તત્સંબંધી અન્ય વિષયોનું નિરૂપણ છે.

આ ગ્રંથમાં જે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે તે કર્તાનાં સ્વરચિત જણાય છે. ચતુર્થ પરિચ્છેદના ૪૯, ૫૩, ૫૪, ૭૪, ૭૮, ૧૦૬, ૧૦૭ અને ૧૪૮ સંખ્યક ઉદાહરણ પ્રાકૃતમાં છે. આમાં 'નેમિનિર્વાણ-કાવ્ય'નાં છ પદ ઉદ્દૃત છે.

૧. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ (સ્વ.વિ.સં. ૧૪૯૯)ના સંતાનીય સિંહદેવગણિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર ૧૩૩૧ શ્લોક-પરિમાણ વૃત્તિની રચના કરી છે.^૧

૨. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

તપાગચ્છીય આચાર્ય વિશાલરાજના શિષ્ય સોમોદયગણિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર ૧૧૬૪ શ્લોક-પરિમાણ વૃત્તિ બનાવી છે.^૨

૧. આ વૃત્તિ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈથી છપાઈ છે.

૨. આની હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૩. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

પરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના સંતાનીય જિનતિલકસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય રાજહંસે (સન્ ૧૩૫૦-૧૪૦૦) 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વૃત્તિની રચના કરી છે.^૧

૪. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

પરતરગચ્છીય સાગરચંદ્રના સંતાનીય વાયનાયાર્ય રત્નધીરના શિષ્ય જ્ઞાનપ્રમોદગણિ વાયકે વિ.સં. ૧૬૮૧માં 'વાગ્ભટાલંકાર'^૨ પર ૨૯૫૬ શ્લોકપરિમાણ વૃત્તિની રચના કરી છે.^૩

૫. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

પરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનરાજસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય જિનવર્ધનસૂરિ (સન્ ૧૪૦૫-૧૪૧૯)એ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર ૧૦૩૫ શ્લોક-પરિમાણ વૃત્તિની રચના કરી છે, જેની ચાર હસ્તલિખિત પ્રતો અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે, જેમાંથી એક પ્રત વિ.સં. ૧૫૩૯માં અને બીજી વિ.સં. ૧૬૧૮માં લખાયેલી છે.

૬. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

પરતરગચ્છીય સકલચંદ્રના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સમયસુંદરગણિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વિ.સં. ૧૬૯૨માં ૧૬૫૦ શ્લોક-પરિમાણ વૃત્તિની રચના કરી છે, જેની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે.

૭. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

મુનિ ક્ષેમહંસગણિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર 'સમાસાન્વય' નામક ટિપ્પણની રચના કરી છે.

૧. જુઓ - 'ભાંડારકર રિપોર્ટ' સન્ ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૧૫૬, ૨૭૯.

"इति श्रीखरतरगच्छप्रभुश्रीजिनप्रभु(भ)सूरिसंतान्य(नीय)पूज्यश्रीजिनतिलकसूरि-शिष्यश्रीराजहंसोपाध्यायविरचितायां श्रीवाग्भटालंकारटीकायां पञ्चमः परिच्छेदः ।" आनी हस्तलिखित प्रत वि.सं. १४८६नी भांडारकर रिसर्च ईन्स्टीट्यूट, पूनाभां છે.

૨. સંવદ્ વિક્રમનૃપતે: વિધુ-વસુ-સ્સ-શશિભિરદ્ધિતે ।

જ્ઞાનપ્રમોદવાચકગણિભિરિયં વિરચિતા વૃત્તિ: ॥

૩. આની હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના ડેલાના ભંડારમાં છે.

૮. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

આચાર્ય વર્ધમાનસૂરિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વૃત્તિની રચના કરી છે, તેવો જૈન ગ્રંથાવલીમાં ઉલ્લેખ છે.

૯. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

મુનિ કુમુદચંદ્રે 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વૃત્તિની રચના કરી છે.

૧૦. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

મુનિ સાધુકીર્તિએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વિ.સં. ૧૬૨૦-૨૧માં વૃત્તિની રચના કરી છે.^૧

૧૧. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

'વાગ્ભટાલંકાર' પર કોઈ અજ્ઞાતનામા મુનિએ વૃત્તિની રચના કરી છે.

૧૨. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

દિગંબર વિદ્વાન વાદિરાજે 'વાગ્ભટાલંકાર' પર ટીકાની રચના વિ.સં. ૧૭૨૯ની દીપમાલિકાના દિવસે ગુરુવારે ચિત્રા નક્ષત્રમાં વૃશ્ચિક લગ્ન સમયે પૂર્ણ કરી.

વાદિરાજ ખંડેલવાલવંશીય શ્રેષ્ઠી પોમરાજ (પદ્મરાજ)ના પુત્ર હતા. તેઓ પોતાને પોતાના સમયના ધનંજય, આશાધર અને વાગ્ભટના પદધારક એટલે કે તેમના જેવા વિદ્વાન જણાવે છે. તેઓ તક્ષકનગરીના રાજા ભીમના પુત્ર રાજસિંહ રાજાના મંત્રી હતા.

૧૩-૧૫. વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ :

પ્રમોદમાણિક્યગણિએ પણ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર વૃત્તિની રચના કરી છે.

જૈનેતર વિદ્વાનોમાં અનંતભદ્રના પુત્ર ગણેશ તથા કૃષ્ણવર્માએ 'વાગ્ભટાલંકાર' પર ટીકાઓ લખી છે.

કવિશિક્ષા :

વાદી દેવસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય જયમંગલસૂરિએ 'કવિશિક્ષા' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ ૩૦૦ શ્લોક-પરિમાણ ગદ્યમાં લખાયેલો છે. તેમાં અલંકારના વિષયમાં અતિ સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરતા અનેક તથ્યપૂર્ણ વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. જુઓ - જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૮૧-૨.

આ કૃતિમાં ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહના પ્રશંસાત્મક પદો દષ્ટાન્તરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિ વિક્રમની ૧૩મી શતાબ્દીમાં રચાયેલી છે.^૧

આચાર્ય જયમંગલસૂરિએ મારવાડમાં સ્થિત સુંધાની પહાડીના સંસ્કૃત શિલાલેખની રચના કરી છે. તેમની અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી ભાષાની રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અલંકારમહોદધિ :

‘અલંકારમહોદધિ’ નામક અલંકારવિષયક ગ્રંથ હર્ષપુરીય ગચ્છના આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ મહામાત્ય વસ્તુપાલની વિનંતીથી વિ.સં. ૧૨૮૦માં રચ્યો.

આ ગ્રંથ આઠ તરંગોમાં વિભક્ત છે. મૂળ ગ્રંથના ૩૦૪ પદ છે. પ્રથમ તરંગમાં કાવ્યનું પ્રયોજન અને તેના ભેદોનું વર્ણન, બીજામાં શબ્દવૈચિત્ર્યનું નિરૂપણ, ત્રીજામાં ધ્વનિનો નિર્ણય, ચતુર્થમાં ગુણભૂત વ્યંગ્યનો નિર્દેશ, પંચમમાં દોષોની ચર્ચા, છઠ્ઠામાં ગુણોનું વિવેચન, સાતમામાં શબ્દાલંકાર અને આઠમામાં અર્થાલંકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી છે.^૨

અલંકારમહોદધિ-વૃત્તિ :

‘અલંકારમહોદધિ’ ગ્રંથ પર આચાર્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ સ્વોપજ વૃત્તિની રચના વિ.સં. ૧૨૮૨માં કરી છે. આ વૃત્તિ ૪૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. તેમાં પ્રાચીન મહાકવિઓના ૯૮૨ ઉદાહરણરૂપ વિવિધ પદો નાટક, કાવ્ય આદિ ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.

અમદાવાદના ડેલાના ભંડારની ૩૯ પત્રોની ‘અર્થાલંકાર-વર્ણન’ નામની કૃતિ કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી પરંતુ આ ‘અલંકારમહોદધિ’ ગ્રંથના આઠમા તરંગ અને તેની સ્વોપજ ટીકાની નકલ જ છે.

૧. આ ગ્રંથની તાડપત્રીય પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાં છે. તેની પ્રેસ કોપી મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે છે.

૨. આ ‘અલંકારમહોદધિ’ ગ્રંથ ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝમાં છપાઈ ગયો છે.

આચાર્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે છે : ૧. કાકુત્સ્થકેલિ^૧, ૨. વિવેકકલિકા, ૩. વિવેકપાદપ,^૨ ૪. વસ્તુપાલપ્રશસ્તિકાવ્ય-શ્લોક ૩૭ ૫. વસ્તુપાલપ્રશસ્તિકાવ્ય—શ્લોક ૧૦૪,^૩ ૬. ગિરનારના મંદિરનો શિલાલેખ.^૪

કાવ્યશિક્ષા :

આચાર્ય રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય વિનયચંદ્રસૂરિએ ‘કાવ્યશિક્ષા’^૫નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં તેમણે રચના-સમય નથી આપ્યો, પરંતુ આચાર્ય ઉદયસિંહસૂરિરચિત ‘ધર્મવિધિ-વૃત્તિ’નું સંશોધન આ જ આચાર્ય વિનયચંદ્રસૂરિએ વિ.સં. ૧૨૮૬માં કર્યું હતું, તેવો ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી આ ગ્રંથ પણ તે સમય આસપાસમાં રચાયો હશે, તેમ માની શકાય છે.

આ ગ્રંથમાં છ પરિચ્છેદ છે : ૧. શિક્ષા, ૨. ક્રિયાનિર્ણય, ૩. લોકકૌશલ્ય, ૪. બીજવ્યાવર્ણન, ૫. અનેકાર્થશબ્દસંગ્રહ અને ૬. રસભાવનિરૂપણ. તેમાં ઉદાહરણ માટે અનેક ગ્રંથોના ઉલ્લેખ અને સંદર્ભ આપવામાં આવ્યા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિરચિત ‘કાવ્યાનુશાસન’ની વિવેક-ટીકામાંથી અનેક પદ્યો અને બાણના ‘હર્ષચરિત’માંથી અનેક ગદ્યસંદર્ભ લેવામાં આવ્યા છે. કવિ બનવા માટે આવશ્યક

૧. ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક : પુસ્તક ૨, પૃ. ૨૪૬માં આપવામાં આવેલી ‘બૃહદ્વિપ્પનિકા’માં કાકુત્સ્થકેલિ ૧૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ નાટક હોવાની સૂચના છે. આચાર્ય રાજશેખરકૃત ‘ન્યાયકંદલીપંજિકા’માં બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ આ રીતે છે :

“તસ્ય ગુરોઃ પ્રિયશિષ્યઃ પ્રભુનરેન્દ્રપ્રભઃ પ્રભવાલ્ચઃ ।

યોડલક્ષ્મણમહોદધિમકરેત્ કાકુત્સ્થકેલિ ચ ॥”

— પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, ૨૭૫.

૨. વિવેકકલિકા અને વિવેકપાદપ - આ બંને સૂક્તિ-સંગ્રહ છે.

૩. ‘અલંકારમહોદધિ’ ગ્રંથમાં આ બંને પ્રશસ્તિઓ પરિશિષ્ટરૂપે છપાઈ ગઈ છે.

૪. આ લેખ ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’માં છપાઈ ગયો છે.

૫. આ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદથી પ્રકાશિત છે.

જે સો ગુણ રવિપ્રભસૂરિએ બતાવ્યા છે તેમનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી જાણી શકાય છે કે આચાર્ય રવિપ્રભસૂરિએ અલંકારસંબંધી કોઈ ગ્રંથની રચના કરી હશે, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. કાવ્યશિક્ષામાં ૮૪ દેશોના નામ, રાજા ભોજ દ્વારા જીતાયેલા દેશોનાં નામ, કવિઓની પ્રૌઢોક્તિઓથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપમાઓ અને લોક-વ્યવહારના જ્ઞાનનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ વિષયમાં આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

इति लोकव्यवहारं गुरुपदविनयाद्वाप्य कविः सारम् ।
नवनवभणितिश्रव्यं करोति सुतरां क्षणात् काव्यम् ॥

ચતુર્થ પરિચ્છેદમાં સારભૂત વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરીને તે-તે નામોના નિર્દેશપૂર્વક પ્રાચીન મહાકવિઓના કાવ્યો અને જૈનગુરુઓ રચિત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક બતાવ્યો છે. બીજો ક્રિયાનિર્ણય-પરિચ્છેદ વ્યાકરણના ધાતુઓનો અને પાંચમો અનેકાર્યશબ્દસંગ્રહ-પરિચ્છેદ શબ્દોના એકાધિક અર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં રસોનું નિરૂપણ છે. તેનાથી એ જણાય છે કે આચાર્ય વિનયચંદ્રસૂરિ અલંકાર-વિષય ઉપરાંત વ્યાકરણ અને કોશના વિષયમાં પણ નિષ્ણાત હતા. અનેક ગ્રંથોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે તેઓ એક બહુશ્રુત વિદ્વાન હતા.

કવિશિક્ષા અને કવિતારહસ્ય :

મહામાત્ય વસ્તુપાલના જીવન અને તેમના સુકૃતો સંબંધિત ‘સુકૃતસંકીર્તનકાવ્ય’ (સર્ગ ૧૧, શ્લોક સંખ્યા ૫૫૫)ના રચયિતા અને ઠક્કુર લાવણ્યસિંહના પુત્ર મહાકવિ અરિસિંહ મહામાત્ય વસ્તુપાલના આશ્રિત કવિ હતા. તેઓ ૧૩મી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. તે કવિ વાયડગચ્છીય આચાર્ય જીવદેવસૂરિના ભક્ત હતા અને ક્વીથર આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિના કલાગુરુ હતા.

આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ ‘કવિશિક્ષા’ નામક જે સૂત્રબદ્ધ ગ્રંથ રચ્યો છે તથા તેના પર જે ‘કાવ્યકલ્પલતા’ નામની સ્વોપજ વૃત્તિ બનાવી છે તેમાં કેટલાક સૂત્રો આ અરિસિંહના રચેલા હોવાનો સ્વયં આચાર્ય અમરસિંહસૂરિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

सारस्वतामृतमहार्णवपूर्णामेन्दो-

र्मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्यम् ।

किञ्चिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किञ्चिद्

व्याख्यास्यते त्वस्तिकाव्यकृतेऽत्र सूत्रम् ॥

આ પદ્ય પરથી એ પણ જાણ થાય છે કે કવિ અરિસિંહે 'કવિતારહસ્ય' નામના સાહિત્યિક ગ્રંથની રચના કરી હતી. પરંતુ આ ગ્રંથ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી.

કવિ જલ્દણની 'સુક્તિમુક્તાવલી'માં અરસી ઠક્કુરના ચાર સુભાષિતો ઉદ્ઘૂત છે. તેમાં ઉલ્લિખિત 'અરસી' અરિસિંહ જ હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે.

'કવિશિક્ષા'માં ૪ પ્રતાન, ૨૧ સ્તબક અને ૭૯૮ સૂત્રો છે.

કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ :

સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક ગ્રંથોની રચના કરનાર, જૈન-જૈનેતર વર્ગમાં પોતાની વિદ્વત્તાથી ખ્યાતિ પ્રાપ્તિ કરનાર અને ગુર્જર નરેશ વિશલદેવ (વિ.સં. ૧૨૪૩ થી ૧૨૬૧)ની રાજ્યસભાને અલંકૃત કરનારા વાયડગચ્છીય આચાર્ય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ પોતાના કલાગુરુ કવિ અરિસિંહના 'કવિતારહસ્ય'ને ધ્યાનમાં રાખીને 'કવિશિક્ષા' નામના ગ્રંથની શ્લોકમય સૂત્રબદ્ધ રચના કરી, જેમાં કેટલાક સૂત્રો કવિ અરિસિંહના અને કેટલાક સૂત્રો આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિનાં જણાવ્યા છે.

આ 'કવિશિક્ષા' પર આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ સ્વયં ૩૩૫૭ શ્લોક-પરિમાણ કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ' ની રચના કરી છે. તેમાં ૪ પ્રતાન, ૨૧ સ્તબક અને ૭૯૮ સૂત્રો આ પ્રમાણે છે :

પ્રથમ છંદઃસિદ્ધિ પ્રતાન છે. તેમાં ૧. અનુષ્ટુપ્શાસન, ૨. છંદોડબ્યાસ, ૩. સામાન્યશબ્દ, ૪. વાદ અને ૫. વર્ણ્યસ્થિતિ—આ પ્રમાણે ૫ સ્તબક ૧૧૩ શ્લોકબદ્ધ સૂત્રોમાં છે.

બીજું પ્રતાન શબ્દસિદ્ધિ છે. તેમાં ૧. રૂઢ-યૌગિક-મિશ્રશબ્દ, ૨. યૌગિકનામમાલા, ૩. અનુપ્રાસ અને ૪. લાક્ષણિક—આ રીતે ૪ સ્તબક ૨૦૬ શ્લોકબદ્ધ સૂત્રોમાં છે.

ત્રીજું પ્રતાન શ્લેષ-સિદ્ધિ છે. તેમાં ૧. શ્લેષ-વ્યુત્પાદન, ૨. સર્વવર્ણન, ૩. ઉદ્દિષ્ટવર્ણન, ૪. અદ્ભુતવિધિ અને ૫. ચિત્રપ્રપંચ—આ રીતે પાંચ સ્તબક ૧૮૯ શ્લોકબદ્ધ સૂત્રોમાં છે.

૧. આ કૃતિ 'કવિકલ્પલતાવૃત્તિ' નામથી ચૌખંબા સંસ્કૃત સિરીઝ, કાશીથી છપાઈ ગઈ છે.

ચોથું અર્થસિદ્ધિ પ્રતાન છે. તેમાં ૧. અલંકારાભ્યાસ, ૨. વાણ્યર્થોત્પત્તિ, ૩. આકારાર્થોત્પત્તિ, ૪. ક્રિયાર્થોત્પત્તિ, ૫. પ્રકીર્ણક, ૬. સંખ્યા નામક અને ૭. સમસ્યાક્રમ—આ પ્રમાણે સાત સ્તબક ૨૯૦ શ્લોક-બદ્ધ સૂત્રોમાં છે.

કવિ સંપ્રદાયની પરંપરા ન જળવાવાથી અને તદ્વિષયક અજ્ઞાનતાને કારણે કવિતાની ઉત્પત્તિમાં સૌંદર્ય નથી આવી શકતું. આ વિષયની સાધના માટે આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ ઉપર્યુક્ત વિષયોથી ભરપૂર એવી ‘કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ’ની રચના કરી છે.

કવિતા-નિર્માણ-વિધિ પર રાજશેખરની ‘કાવ્ય-મીમાંસા’ થોડોક પ્રકાશ જરૂર પાડે છે, પરંતુ પૂર્ણતયા નહીં. કવિ ક્ષેમેન્દ્રનું ‘કવિકંઠાભરણ’ મૂળ તત્ત્વોનો બોધ કરાવે છે પરંતુ તે પર્યાપ્ત નથી. કવિ હલાયુધનું ‘કવિરહસ્ય’ ફક્ત ક્રિયા-પ્રયોગોની વિચિત્રતાઓનો બોધ કરાવે છે માટે તે પણ એકદેશીય છે. જયમંગલાચાર્યની ‘કવિશિક્ષા’ એક નાનો ગ્રંથ છે, આથી તે પણ પર્યાપ્ત નથી. વિનયચંદ્રની ‘કાવ્ય-શિક્ષા’માં કેટલાક વિષયો જરૂર છે પરંતુ તે પણ પૂર્ણ નથી.

આથી એ સ્પષ્ટ છે કે કાવ્યનિર્માણના અભ્યાસીઓ માટે અમરચંદ્રસૂરિની ‘કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ’ અને દેવેશ્વરની ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ બંને ગ્રંથો ઉપયોગી છે. દેવેશ્વરે પોતાની કાવ્યકલ્પલતાની અમરચંદ્રસૂરિની વૃત્તિના આધારે સંક્ષેપમાં રચના કરી છે.^૧

આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ સરસ્વતીની સાધના કરીને સિદ્ધકવિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમના આશુકવિત્વ વિશે પ્રબંધોમાં કેટલીય વાતો ઉલ્લિખિત છે.

જ્યારે આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિ વિશલદેવ રાજાની વિનંતીથી તેમના રાજદરબારમાં આવ્યા ત્યારે સોમેશ્વર, સોમાદિત્ય, કમલાદિત્ય, નાનાક પંડિત વગેરે મહાકવિઓ ઉપસ્થિત હતા. તે બધાએ તેમને સમસ્યાઓ પૂછી. તે સમયે તેમણે ૧૦૮ સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરી હતી, તેથી તેઓ આશુકવિ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા. નાનાક પંડિતે ‘ગીતં ન ગાયતિતરં યુવતિર્નિશાસુ’ આ એક પાદ આપીને સમસ્યા પૂર્ણ કરવા કહ્યું ત્યારે અમરચંદ્રસૂરિએ તરત જ આ પ્રમાણે સમસ્યાપૂર્તિ કરી દીધી :

૧. પ્રથમ પ્રતાનના પાંચમા સ્તબકનો ‘અસતોઽપિ નિબન્ધેન’ થી લઈને ‘એક્યમેવાભિસંમતમ્’ સુધીનો આખો પાઠ દેવેશ્વરે પોતાની ‘કાવ્યકલ્પલતા’માં લીધો છે.

શ્રુત્વા ધ્વનેર્મધુરતાં સહસ્રાવતીર્ણે
 ભૂમૌ મૃગે વિગતલાઞ્ચન એવ ચન્દ્રઃ ।
 મા ગાન્મદીયવદનસ્ય તુલામતીવ-
 ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ ॥

આ સમસ્યાપૂર્તિથી બધા પ્રસન્ન થયા અને આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિ સમસ્ત કવિમંડલમાં શ્રેષ્ઠ કવિના રૂપમાં માન પામવા લાગ્યા. તેઓ 'વેણીકૃપાણ અમર' નામથી પણ પ્રખ્યાત છે.

તેમણે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે, જેના આધારે જાણી શકાય છે કે તેઓ વ્યાકરણ, અલંકાર, છંદ ઇત્યાદિ વિષયોમાં ખૂબ પ્રવીણ હતા. તેમની રચનાશૈલી સરળ, મધુર, સ્વસ્થ અને નૈસર્ગિક છે. તેમની રચનાઓ શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારોથી મનોહર બની છે. તેમના અન્ય ગ્રંથો આ છે : ૧. સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય, ૨. પદ્માનંદકાવ્ય, ૩. બાલભારત, ૪. છંદોરત્નાવલી, ૫. દ્વૌપદીસ્વયંવર,^૧ ૬. કાવ્યકલ્પલતામંજરી, ૭. કાવ્યકલ્પલતા-પરિમલ, ૮. અલંકારપ્રબોધ, ૯. સૂક્તાવલી, ૧૦. કલાકલાપ આદિ.

કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ-વૃત્તિ તથા કાવ્યકલ્પલતામંજરી-વૃત્તિ :

'કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ' પર જ આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ સ્વોપણ 'કાવ્યકલ્પલતામંજરી', જે હજી સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી, તથા ૧૧૨૨ શ્લોક-પરિમાણ 'કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ' વૃત્તિઓની રચના કરી છે.^૨

કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-મકરન્દટીકા :

'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ' પર આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયજીએ વિ.સં. ૧૬૬૫માં (જહાંગીર બાદશાહના રાજ્યકાળમાં) આચાર્ય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી ૩૧૮૬ શ્લોક-પરિમાણ એક ટીકા રચી છે.^૩

૧. આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ છે.

૨. 'કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ'ની બે હસ્તલિખિત અપૂર્ણ પ્રતિઓ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૩. આની પ્રતી જેસલમેરના ભંડારમાં અને અમદાવાદસ્થિત હાજી પટેલની પોળના ઉપાશ્રયમાં છે. આ ટીકા પ્રકાશિત થઈ નથી.

તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ૧. હૈમનામમાલા-બીજક, ૨. તર્કભાષાવાર્તિક (સં. ૧૬૩૩), ૩. સ્યાદ્વાદભાષા-વૃત્તિયુત (સં. ૧૬૬૭), ૪. કલ્પસૂત્રટીકા, ૫. પ્રશ્નોત્તરરત્નાકર (સેનપ્રશ્ન).

કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-ટીકા :

જિનરત્નકોશના પૃ. ૮૯માં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ ૩૨૫૦ શ્લોક પરિમાણ એક ટીકાની આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિની 'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ' પર રચના કરી છે, તેવો ઉલ્લેખ છે.^૧

કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-બાલાવબોધ :

નેમિચંદ્ર ભંડારી નામના વિદ્વાને 'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ' પર જૂની ગુજરાતીમાં 'બાલાવબોધ'ની રચના કરી છે. તેમણે 'ષષ્ટિશતક' પ્રકરણ પણ બનાવ્યું છે.

કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ-બાલાવબોધ :

ખરતરગચ્છીય મુનિ મેરુસુંદરે વિ.સં. ૧૫૩૫માં 'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ' પર જૂની ગુજરાતીમાં એક અન્ય 'બાલાવબોધ'ની રચના કરી છે. તેમણે ષષ્ટિશતક, વિદગ્ધમુખમંડન, યોગશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથો પર બાલાવબોધોની રચના કરી છે.

અલંકારપ્રબોધ :

આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિએ 'અલંકારપ્રબોધ' નામના ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૨૮૦ની આસપાસમાં કરી છે. તે ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આચાર્ય પોતાની 'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ' (પૃ. ૧૧૬)માં કર્યો છે. આ ગ્રંથ હજી સુધી ઉપલબ્ધ નથી થયો.

કાવ્યાનુશાસન :

મહાકવિ વાગ્બટે 'કાવ્યાનુશાસન' નામના અલંકાર-ગ્રંથની રચના ૧૪મી શતાબ્દીમાં કરી છે. તેઓ મેવાડ દેશમાં પ્રસિદ્ધ એવા જૈન શ્રેષ્ઠી નેમિકુમારના પુત્ર ને રાહડના લઘુબંધુ હતા.

આ ગ્રંથ પાંચ અધ્યાયોમાં ગદ્યમાં સૂત્રબદ્ધ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં કાવ્યનું પ્રયોજન અને હેતુ, કવિ-સમય, કાવ્યનું લક્ષણ અને ગદ્ય આદિ ત્રણ ભેદ, મહાકાવ્ય,

૧. આની પ્રત અમદાવાદના વિમલગચ્છના ઉપાશ્રયમાં છે, તેમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે.

આખ્યાયિકા, કથા, ચંપૂ, મિશ્રકાવ્ય, રૂપકના દસ ભેદ અને ગેય — આ રીતે વિવિધ વિષયોનો સંગ્રહ છે.

બીજા અધ્યાયમાં પદ અને વાક્યના દોષો, અર્થના ચૌદ દોષો, બીજાઓ દ્વારા નિર્દેષ્ટ દસ ગુણ, ત્રણ ગુણોના સંબંધમાં પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અને ત્રણ રીતિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ૬૩ અલંકારોનું નિરૂપણ છે. તેમાં અન્ય, અપર, આશિષ, ઉભયન્યાસ, પિહિત, પૂર્વ, ભાવ, મત અને લેશ - આ રીતે કેટલાય વિરલ અલંકારોનો નિર્દેશ છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં શબ્દાલંકારના ચિત્ર, શ્લેષ, અનુપ્રાસ, વકોક્તિ, યમક અને પુનરુક્તવદાભાસ — એવા ભેદ અને ઉપભેદ બતાવ્યા છે.

પંચમ અધ્યાયમાં નવ રસ, વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી, નાયક અને નાયિકાના ભેદ, કામની દસ દશાઓ અને રસના દોષ — આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયોની ચર્ચા છે.

આ સૂત્રો પર સ્વોપજ્ઞ ‘અલંકારતિલક’ નામની વૃત્તિની રચના વાગ્ભટે કરી છે. તેમાં કાવ્ય-વસ્તુનું સ્ફુટ નિરૂપણ અને ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. ચંદ્રપ્રભકાવ્ય, નેમિનિર્વાણ-કાવ્ય, રાજમતી-પરિત્યાગ, સીતા નામક કવયિત્રી અને અબ્ધિમંથન જેવા (અપભ્રંશ) ગ્રંથોના પદો ઉદાહરણરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. કાવ્યમીમાંસા અને કાવ્યપ્રકાશનો તેમાં ખૂબ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ‘વાગ્ભટાલંકાર’નો પણ ઉલ્લેખ છે. વિવિધ દેશો, નદીઓ અને વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ તથા મેદપાટ, રાહડપુર અને નલોટકપુરનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. કવિના પિતા નેમિકુમારનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેમના અન્ય બે ગ્રંથો ઇંદોનુશાસન અને ઋષભચરિત-નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

કવિએ ટીકાના અંતમાં પોતાની નમ્રતા પ્રગટ કરી છે.^૧ તેઓ પોતાને-દ્વિતીય વાગ્ભટ ગણાવીને લખે છે કે રાજા રાજસિંહ બીજા જયસિંહદેવ છે, તક્ષકનગર બીજું અણહિલ્લપુર છે અને હું વાઢિરાજ બીજો વાગ્ભટ છું.

-
૧. શ્રીમદ્ભીમનૃપાલજસ્ય બલિનઃ શ્રીરાજસિંહસ્ય મે
સેવાયામવકાશમાપ્ય વિહિતા ટીકા શિશૂનાં હિતા ।
હીનાધિક્યવચ્ચો યદત્ર લિખિતં તદ્ વૈ બુધૈઃ ક્ષમ્યતાં
ગાર્હસ્થ્યાવનિનાથસેવનધિયઃ કઃ સ્વસ્થતામાપ્નુયાત્ ॥

શ્રૃંગારાર્ણવચંદ્રિકા :

દિગંબર જૈનમુનિ વિજયકીર્તિના શિષ્ય વિજયવર્ણીએ^૧ ‘શ્રૃંગારાર્ણવચંદ્રિકા’ નામના અલંકાર-ગ્રંથની રચના કરી છે. દક્ષિણ કાનડા જિલ્લામાં રાજ કરનારા જૈન રાજવંશોમાં બંગવંશીય (ગંગવંશીય) રાજા કામરાય બંગ, જે શક સં. ૧૧૮૬ (સન્ ૧૨૬૪, વિ.સં. ૧૩૨૦)માં સિંહાસનારૂઢ થયો હતો, ની પ્રાર્થના સ્વીકારીને કવિવર વિજયવર્ણીએ આ ગ્રંથની રચના કરી હતી. તે સ્વયં કહે છે કે :

इत्थं नृपप्रार्थितेन मयाऽलङ्कारसंग्रहः ।

क्रियते सूरिणा (? वर्णिना) नाम्ना श्रृंगारार्णवचन्द्रिका ॥

આ ગ્રંથમાં કાવ્યના ગુણ, રીતિ, દોષ, અલંકાર વગેરેનું નિરૂપણ કરતાં જેટલાં પણ પદમય ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે બધા રાજા કામરાય બંગની પ્રશંસારૂપે છે. અંતમાં વર્ણીજી કહે છે :

श्रीवीरनरसिंहकामरायबङ्गनरेन्द्रशरदिन्दुसन्निभकीर्तिप्रकाशके श्रृङ्गारार्णवचन्द्रिकानाम्नि अलंकारसंग्रहे ॥

કવિએ પ્રારંભમાં ૭ પદોમાં સુપ્રસિદ્ધ કન્નડ કવિ ગુણવર્માનું સ્મરણ કર્યું છે. અન્ય પદોમાં બંગવાડીની તત્કાલીન સમૃદ્ધિની સ્પષ્ટ ઝલક મળે છે તથા કદંબ રાજવંશના વિષયમાં પણ સૂચના મળે છે.

‘શ્રૃંગારાર્ણવચંદ્રિકા’માં દસ પરિચ્છેદ આ પ્રમાણે છે : ૧. વર્ગ-ગણ-ફલ-નિર્ણય, ૨. કાવ્યગતશબ્દાર્થનિર્ણય, ૩. રસભાવનિર્ણય, ૪. નાયકભેદનિર્ણય, ૫. દશગુણનિર્ણય, ૬. રીતિનિર્ણય, ૭. વૃત્તિ(ત્ત)નિર્ણય ૮. શય્યાભાગનિર્ણય, ૯. અલંકારનિર્ણય, ૧૦. દોષ-ગુણનિર્ણય. આ સરળ અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે.

અલંકારસંગ્રહ :

કન્નડ જૈન કવિ અમૃતનંદીએ ‘અલંકારસંગ્રહ’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. તેને ‘અલંકારસાર’ પણ કહે છે ‘કન્નડકવિચરિતે’ (ભા. ૨, પૃ. ૩૩)થી જાણ થાય છે કે અમૃતનંદી ૧૩મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા હતા.

‘રસરત્નાકર’ નામના કન્નડ અલંકારગ્રંથની ભૂમિકામાં એ. વેંકટરાવ તથા એચ.ટી.શેષ આયંગરે ‘અલંકારસંગ્રહ’ વિશે આ પ્રમાણે પરિચય આપ્યો છે :

૧. શ્રીમદ્વિજયકીર્ત્યાર્ચ્યગુરુરાજપદામ્બુજમ્ ॥૫॥

અમૃતનંદીનો 'અલંકારસંગ્રહ' નામનો એક ગ્રંથ છે. તેના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં વર્ણગણવિચાર, બીજામાં શબ્દાર્થનિર્ણય, ત્રીજામાં રસનિર્ણય, ચોથામાં નેતૃભેદવિચાર, પંચમમાં અલંકાર-નિર્ણય, છઠ્ઠામાં દોષગુણાલંકાર, સાતમામાં સન્ધ્યજ્ઞનિરૂપણ, આઠમામાં વૃત્તિ(ત્તિ)નિરૂપણ અને નવમા પરિચ્છેદમાં કાવ્યાલંકાર નિરૂપણ છે.^૧

આ તેમનો કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી. પ્રાચીન આલંકારિકોના ગ્રંથોને જોઈને મન્વ ભૂપતિની અનુમતિથી તેમણે આ સંગ્રહાત્મક ગ્રંથ બનાવ્યો. ગ્રંથકાર સ્વયં આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે :

સંચિત્વૈકત્ર કથય સૌકર્યાય સતામિતિ ।

મયા તત્પ્રાર્થિતેનેત્યમમૃતાનન્દયોગિના ॥૮॥

મન્વ ભૂપતિના પિતા, વંશ, ધર્મ તથા કાવ્યવિષયક જિજ્ઞાસા વિશે પણ ગ્રંથકારે થોડો પરિચય આપ્યો છે.^૨ મન્વ ભૂપતિનો સમય સન્ ૧૨૯૯ (વિ.સં. ૧૩૫૫)ની આસપાસનો માનવામાં આવે છે.

અલંકારમંડન :

માળવા-માંડવગઢના સુલતાન આલમશાહના મંત્રી મંડને વિવિધ વિષયો પર અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં અલંકાર-સાહિત્ય વિષયનો 'અલંકારમંડન' પણ છે. તેનો રચના સમય વિ. ૧૫મી શતાબ્દી છે. તેમાં પાંચ પરિચ્છેદ છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યનાં લક્ષણો, તેના પ્રકાર અને રીતિઓનું નિરૂપણ છે. દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં દોષોનું વર્ણન છે. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં ગુણોનું સ્વરૂપદર્શન છે. ચોથા પરિચ્છેદમાં રસોનું નિદર્શન છે. પાંચમા પરિચ્છેદમાં અલંકારોનું વિવરણ છે.

૧. વર્ણશુદ્ધિ કાવ્યવૃત્તિ રસાન્ ભાવાનન્તરમ્ ।

નેતૃભેદાનલઙ્કારાન્ દોષાનપિ ચ તદ્ગુણાન્ ॥૬॥

નાટ્યધર્માન્ રૂપકોપરૂપકાણાં ભિદા લપ્સિ (?) ।

ચાટુપ્રબન્ધભેદાંશ્ચ વિકીર્ણાસ્તત્ર તત્ર તુ ॥૭॥

૨. ઉદામફલદાં ગુર્વીમુદમેખલામ્ (?) ।

ભક્તિભૂમિપતિઃ શાસ્તિ જિનપાદાબ્જષ્ટપદઃ ॥૩॥

તસ્ય પુત્રસ્ત્યાગમહાસમુદ્રવિરુદાઙ્કિતઃ ।

સોમસૂર્યકુલોત્તંસમહિતો મન્વભૂપતિઃ ॥૪॥

સ કદાચિત્ સભામધ્યે કાવ્યાલાપકથાન્તરે ।

અપૃચ્છદમૃતાનન્દમાદરેણ કવીશ્વરમ્ ॥૫॥

મંત્રી મંડન શ્રીમાલવંશીય સોનગરા ગોત્રના હતા. તેઓ જલોરના મૂળ નિવાસી હતા પરંતુ તેમની સાતમી-આઠમી પેઢીના પૂર્વજો માંડવગઢમાં આવીને વસ્યા હતા. તેમના વંશમાં મંત્રીપદ પણ પરંપરાગત ચાલ્યું આવતું હતું. મંડન પણ આલમશાહ (હુશંગગોરી-વિ.સં. ૧૪૬૧-૧૪૮૮)ના મંત્રી હતા. આલમશાહ વિદ્યાપ્રેમી હતો આથી મંડન પર તેને અધિક સ્નેહ હતો. તેઓ વ્યાકરણ, અલંકાર, સંગીત અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને કવિ હતા.

તેમનો કાકાનો દીકરો ધનદ પણ ખૂબ વિદ્વાન હતો. તેણે ભર્તૃહરિના 'સુભાષિતત્રિશતી'ની જેમ નીતિશતક, શ્રૃંગારશતક અને વૈરાગ્યશતક-આ ત્રણે શતકોની રચના કરી હતી.

તેમના વંશમાં વિદ્યા પ્રત્યે જેવો અનુરાગ હતો તેવી જ ધર્મમાં ઉત્કટ શ્રદ્ધાભક્તિ હતી. તે બધા જૈનધર્માવલમ્બી હતા. આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી મંડને પ્રચુર ધન વ્યય કરીને જૈન સિદ્ધાંત-ગ્રંથોનો સિદ્ધાંતકોશ લખાવ્યો હતો.

મંત્રી મંડન વિદ્વાન હોવા સાથે ધનિક પણ હતા. તેઓ વિદ્વાનો પ્રત્યે અત્યંત સ્નેહ રાખતા હતા અને તેમનું ઉચિત સમ્માન કરી દાન આપતા હતા.

મહેશ્વર નામના વિદ્વાન કવિએ મંડન અને તેમના પૂર્વજોનું વિગતસભર વર્ણન કરતો 'કાવ્યમનોહર' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમનાથી તેના જીવનની ઘણી-બધી વાતો વિશે જાણી શકાય છે. મંડને પોતાના લગભગ બધા ગ્રંથોના અંતમાં મંડન શબ્દ જોડ્યો છે. મંડનના અન્ય ગ્રંથો આ છે :

૧. સારસ્વતમંડન, ૨. ઉપસર્ગમંડન, ૩. શ્રૃંગારમંડન, ૪. કાવ્યમંડન, ૫. ચંપૂમંડન, ૬. કાદમ્બરીમંડન, ૭. સંગીતમંડન, ૮. ચંદ્રવિજય, ૯. કવિકલ્પદ્રુમસ્કન્ધ.

કાવ્યાલંકાર સાર :

કાલિકાચાર્ય-સંતાનીય ખંડિલગચ્છીય આચાર્ય જિનદેવસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય ભાવદેવસૂરિએ પંદરમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં 'કાવ્યાલંકારસાર'^૧ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આ પદ્યાત્મક કૃતિના પ્રથમ પદમાં તેનો 'કાવ્યાલંકારસારસંકલના', પ્રત્યેક અધ્યાયની પુષ્પિકામાં 'અલંકારસાર' અને આઠમા અધ્યાયના અંતિમ પદમાં 'અલંકારસંગ્રહ' નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે :

૧. આ ગ્રંથ 'અલંકારમહોદયિ'ના અંતમાં ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત થયો છે.

આચાર્યભાવદેવેન પ્રાચ્યશાસ્ત્રમહોદયે : ।

આદાય સારસ્વાતિ કૃતોડલંકારસંગ્રહઃ ॥

આ નાનકડો પણ અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ છે. તેમાં ૮ અધ્યાય અને ૧૩૧ શ્લોકો છે. ૮ અધ્યાયોના વિષય આ પ્રમાણે છે :

૧. કાવ્યનું ફળ, હેતુ અને સ્વરૂપનિરૂપણ, ૨. શબ્દાર્થસ્વરૂપનિરૂપણ, ૩. શબ્દાર્થદોષપ્રકટન, ૪. ગુણપ્રકાશન, ૫. શબ્દાલંકારનિર્ણય, ૬. અર્થાલંકાર પ્રકાશન, ૭. રીતિસ્વરૂપનિરૂપણ, ૮. ભાવાવિર્ભાવ.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે જણાય છે : ૧. પાર્શ્વનાથચરિત (વિ.સં. ૧૪૧૨), ૨. જઈદિણચરિયા (યતિદિનચર્યા), ૩. કાલિકાચાર્યકથા.

અકબરસાહિશ્રૃંગારદર્પણ :

જૈનાચાર્ય ભટ્ટારક પદ્મમેરુના શિષ્યરત્ન પદ્મસુંદરગણિએ ‘અકબરસાહિ-શ્રૃંગારદર્પણ’ નામના અલંકાર-ગ્રંથની રચના કરી છે. તેઓ નાગોરી તપાગચ્છના ભટ્ટારક યતિ હતા. તેમની પરંપરાના હર્ષકીર્તિસૂરિએ ‘ઘાતુતરજિણી’માં તેમની યોગ્યતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :^૧

મોગલસમ્રાટ અકબરની વિદ્વત્સભામાં પદ્મસુંદરે કોઈ મહાપંડિતને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યો હતો. અકબરે પોતાની વિદ્વત્સભામાં તેમને સમ્માન્ય વિદ્વાનોમાં સ્થાન આપ્યું હતું. તેમને રેશમી વસ્ત્ર, પાલખી અને ગામ ભેટમાં આપ્યું હતું. તેઓ જોધપુરના રાજા માલદેવના સમ્માન્ય વિદ્વાન હતા.

‘અકબરસાહિશ્રૃંગારદર્પણ’ નામથી જ ખ્યાલ આવે છે કે આ ગ્રંથ બાદશાહ અકબરને લક્ષમાં રાખીને લખવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથકારે રુદ્ર કવિની ‘શ્રૃંગારતિલક’ની શૈલીનું અનુસરણ કરીને તેની રચના કરી છે, પરંતુ તેનું પ્રસ્તુતીકરણ મૌલિક છે. ઘણી જગ્યાએ તો આ ગ્રંથ સૌંદર્ય અને શૈલીમાં તેનાથી ચઢિયાતો છે. લક્ષણ અને ઉદાહરણ ગ્રંથકર્તાનાં સ્વનિર્મિત છે.

આ ગ્રંથ ચાર ઉલ્લાસોમાં વિભક્ત છે. કુલ મળીને તેમાં ૩૪૫ નાના-મોટા પદ્યો

૧. સાહે: સંસદિ પદ્મસુન્દરગણિર્જિત્વા મહાપણ્ડિતં
ક્ષૌમ-ગ્રામ-સુખાસનાદ્યકબરશ્રીસાહિતો લબ્ધવાન્ ।
હિન્દૂકાધિપમાલદેવનૃપતેર્માન્યો વદાન્યોડધિકં ।
શ્રીમદ્યોધપુરે સુરેપ્સિતવચા: પદ્માહ્વયં પાઠકમ્ ॥

છે. તેના ત્રણ ઉલ્લાસોમાં શ્રૃંગારનું પ્રતિપાદન છે અને ચોથામાં રસોનું. આમાં નવ રસનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧

ગ્રંથકારની અન્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે છે : ૧. રાયમલ્લાભ્યુદયકાવ્ય (વિ.સં. ૧૬૧૫), ૨. યદુસુંદરમહાકાવ્ય, ૩. પાર્શ્વનાથચરિત, ૪. જમ્બૂસ્વામિકથાનક, ૫. રાજપ્રશ્રીયનાટ્યપદભંજિકા, ૬. પરમતવ્યવચ્છેદસ્યાદ્વાદદ્વાત્રિશિકા, ૭. પ્રમાણસુંદર, ૮. સારસ્વતરૂપમાલા, ૯. સુંદરપ્રકાશશબ્દાર્ણવ, ૧૦. હાયનસુંદર, ૧૧. ષડ્ભાષાગર્ભિતનેમિસ્તવ, ૧૨. વરમંગલિકાસ્તોત્ર, ૧૩. ભારતીસ્તોત્ર.

કવિમુખમંડન :

ખરતરગચ્છીય સાધુકીર્તિ મુનિના શિષ્ય મહિમસુંદરના શિષ્ય પં. જ્ઞાનમેરુએ 'કવિમુખમંડન' નામના અલંકારગ્રંથથી રચના કરી છે. ગ્રંથનું નિર્માણ દૌલતખાં માટે કરવામાં આવ્યું છે તેવો ઉલ્લેખ કવિએ કર્યો છે.^૨

પં. જ્ઞાનમેરુએ ગુજરાતી ભાષામાં 'ગુણકરણગુણાવલીરાસ' તેમજ અન્ય ગ્રંથો રચ્યા છે. આ રાસ-ગ્રંથ વિ.સં. ૧૬૭૬માં રચાયો છે.^૩

કવિમદપરિહાર :

ઉપાધ્યાય સકલચંદ્રના શિષ્ય શાંતિચંદ્રે 'કવિમદપરિહાર' નામક અલંકારશાસ્ત્રસંબંધી એક ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૭૦૦ની આસપાસમાં કરી છે, તેવો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૮૨માં છે.

કવિમદપરિહાર-વૃત્તિ :

મુનિ શાંતિચંદ્રે 'કવિમદપરિહાર' પર સ્વોપજ વૃત્તિની રચના કરી છે.

મુગ્ધમેઘાલંકાર :

'મુગ્ધમેઘાલંકાર' નામક અલંકારશાસ્ત્રવિષયક આ નાની એવી કૃતિ^૪ ના કર્તા રત્નમંડનગણિ છે. તેમનો રચના-સમય ૧૭મી સદી છે.

૧. આ ગ્રંથ પ્રાધ્યાપક સી. કે. રાજા દ્વારા સંપાદિત થઈને ગંગા ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, બીકાનેરથી સન્ ૧૯૪૩માં પ્રકાશિત થયો છે.
૨. આ 'રાજસ્થાનના જૈન શાસ્ત્ર-ભંડારોની ગ્રંથસૂચિ' ભા.૨, પૃ. ૨૭૮માં સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથની ૧૦ પત્રોની પ્રતિ ઉપલબ્ધ છે.
૩. 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ભા. ૧, પૃ. ૪૮૫; ભાગ ૩, ખંડ ૧, પૃ. ૯૭૯.
૪. આ ૨ પત્રાત્મક કૃતિ પૂનાના ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

રત્નમંડનગણિએ ઉપદેશતરંગિણી આદિ ગ્રંથોની પણ રચના કરી છે.

મુગ્ધમેધાલંકાર-વૃત્તિ :

‘મુગ્ધમેધાલંકાર’ પર કોઈક વિદ્વાને ટીકા લખી છે.^૧

કાવ્યલક્ષણ :

અજ્ઞાતકર્તૃક ‘કાવ્યલક્ષણ’ નામક ૨૫૦૦ શ્લોક-પરિમાણ એક કૃતિનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૩૧૬ પર છે.

કર્ણાલંકારમંજરી :

ત્રિમલ્લ નામક વિદ્વાને ‘કર્ણાલંકારમંજરી’ નામના અલંકારગ્રંથની રચના કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૩૧૫માં છે.

પ્રકાન્તાલંકાર-વૃત્તિ :

જિનહર્ષના શિષ્યે ‘પ્રકાન્તાલંકાર-વૃત્તિ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. તેની હસ્તલિખિત તાડપત્રીય પ્રત પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. તેનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૨૫૭માં છે.

અલંકાર-ચૂંણિ :

‘અલંકાર-ચૂંણિ’ નામક ગ્રંથ કોઈ અજ્ઞાતનામા રચનાકારની રચના છે. તેનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૧૭માં છે.

અલંકારચિંતામણી :

દિગંબર વિદ્વાન અજિતસેને ‘અલંકારચિંતામણિ’^૨ નામના ગ્રંથની રચના ૧૮મી શતાબ્દીમાં કરી છે. તેમાં પાંચ પરિચ્છેદ છે અને વિષય-વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

૧. કવિશિક્ષા, ૨, ચિત્ર(શબ્દ)-અલંકાર, ૩. યમકાદિવર્ણન, ૪. અર્થાલંકાર અને ૫. રસ આદિનું વર્ણન.

અલંકારચિંતામણિ-વૃત્તિ :

‘અલંકારચિંતામણિ’ પર કોઈ અજ્ઞાતનામી વિદ્વાને વૃત્તિની રચના કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોશ, પૃ. ૧૭માં છે.

૧. આની ૩ પત્રોની પ્રતિ પૂનાના ભાંડારકર ઓરિયંટલ ઈનસ્ટીટ્યૂટમાં છે.

૨. આ ગ્રંથ સોલાપુરથી પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

વકોક્તિપંચાશિકા :

રત્નાકરે 'વકોક્તિપંચાશિકા' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૧૨માં છે. તેમાં વકોક્તિનાં પચાસ ઉદાહરણ છે કે વકોક્તિ અલંકારવિષયક પચાસ પદો છે, તે જાણી શકાયું નથી.

રૂપકમંજરી :

ગોપાલના પુત્ર રૂપચંદ્રે ૧૦૦ શ્લોક-પરિમાણ એક કૃતિની રચના વિ.સં. ૧૬૪૪માં કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૧૨માં છે. જિનરત્નકોશમાં તેનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ આ હકીકત તેમાં પૃ. ૩૩૨ પર 'રૂપમંજરીનામમાલા' માટે નિર્દિષ્ટ છે. ગ્રંથનું નામ જોતાં તેમાં રૂપક અલંકારના વિષયમાં નિરૂપણ હશે તેવું અનુમાન થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ અલંકાર-વિષયક માની શકાય.

રૂપકમાલા :

'રૂપકમાલા' નામની ત્રણ કૃતિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૧. ઉપાધ્યાય પુણ્યનંદને 'રૂપકમાલા'ની રચના કરી છે અને તેના પર સમયસુંદરગણિએ વિ.સં. ૧૬૬૩માં 'વૃત્તિ'ની રચના કરી છે.

૨. પાર્શ્વચંદ્રસૂરિએ વિ.સં. ૧૫૮૬માં 'રૂપકમાલા' નામક કૃતિની રચના કરી છે.

૩. કોઈ અજ્ઞાતનામા મુનિએ 'રૂપકમાલા'ની રચના કરી છે.

આ ત્રણે કૃતિઓ અલંકારવિષયક છે કે અન્યવિષયક તે શોધનીય છે.

કાવ્યાદર્શ-વૃત્તિ :

મહાકવિ દંડીએ લગભગ વિ.સં. ૭૦૦માં 'કાવ્યાદર્શ' ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં ત્રણ પરિચ્છેદ છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા, પ્રકાર તથા વૈદર્ભી અને ગૌડી આ બે રીતિઓ, દસ ગુણ, અનુપ્રાસ અને કવિ બનવા માટે ત્રિવિધ યોગ્યતા આદિની ચર્ચા છે. બીજા પરિચ્છેદમાં ૩૫ અલંકારોનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં યમકનું વિસ્તૃત નિરૂપણ, જુદા-જુદા પ્રકારના ચિત્રબંધો, સોળ પ્રકારની પ્રહેલિકાઓ અને દસ દોષોના વિષયમાં વિવરણ છે.

આ 'કાવ્યાદર્શ' પર ત્રિભુવનચંદ્ર અપરનામ વાદી સિંહસૂરિએ^૧ ટીકાની રચના

૧. આ વાદી સિંહસૂરિ કદાચ વિ.સં. ૧૩૨૪માં 'પ્રશ્નશતક'ની રચના કરનારા કાસદ્રહ ગચ્છના નરચંદ્રસૂરિના ગુરુ હતા. જુઓ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૪૧૩.

કરી છે. તેની વિ.સં. ૧૭૫૮ની હસ્તલિખિત પ્રત બંગલા લિપિમાં છે.

કાવ્યાલંકાર-વૃત્તિ :

મહાકવિ રુદ્રટે લગભગ વિ.સં. ૯૪૦માં 'કાવ્યાલંકાર'ની ૧૬ અધ્યાયોમાં રચના કરી છે. કવિ ભામહ અને વામને પણ પોતાના અલંકારગ્રંથોના નામ 'કાવ્યાલંકાર' રાખ્યાં છે. રુદ્રટે અલંકારોના વર્ગીકરણ માટે સૈદ્ધાંતિક વ્યવસ્થા કરી છે. અલંકારોનું વર્ણન જ આ ગ્રંથોની વિશેષતા છે. ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા અનેક ઉદાહરણો તેમના પોતાનાં છે. અહીં નવ રસો ઉપરાંત દશમા 'પ્રેયસૂ' નામક રસનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં યમકના વિષયમાં ૫૮ પદો છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ચિત્રબંધોનું વિવરણ છે.

આ 'કાવ્યાલંકાર' પર નમિસાધુએ વિ.સં. ૧૧૨૫માં વૃત્તિ, જેને 'ટિપ્પણ' કહે છે, તેની રચના કરી છે. આ નમિસાધુ થારાપદ્રગચ્છીય શાલિભદ્રના શિષ્ય હતા. તેમણે પોતાના પૂર્વના કવિઓ અને આલંકારિકો તથા તેમના ગ્રંથોનાં નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

નમિસાધુએ અપભ્રંશના ૧. ઉપનાગર, ૨. આભીર અને ૩. ગ્રામ્ય — આ ત્રણ ભેદો સંબંધિત માન્યતાઓના વિષયમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનું રુદ્રટે નિરસન કરીને અપભ્રંશના અનેક પ્રકારો ગણાવ્યા છે. દેશ-પ્રદેશભેદ ને કારણે અપભ્રંશ ભાષા પણ તત્તત્ પ્રકારની હોય છે. તેમનાં લક્ષણો જે-તે દેશોના લોકો પાસેથી જાણી શકાય છે.

નમિસાધુએ 'આવશ્યકચૈત્યવંદન-વૃત્તિ'ની રચના વિ.સં. ૧૧૨૨માં કરી છે.

કાવ્યાલંકાર-નિબંધનવૃત્તિ :

દિગંબર વિદ્વાન આશાધરે રુદ્રટના 'કાવ્યાલંકાર' પર નિબંધન નામની વૃત્તિની રચના વિ.સં. ૧૨૯૬ની આસપાસમાં કરી છે.

કાવ્યપ્રકાશ-સંકેતવૃત્તિ :

મહાકવિ મમ્મટે લગભગ વિ. સં. ૧૧૧૦માં 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના કાવ્યશાસ્ત્રના અતિ ઉપયોગી એવા ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં ૧૦ ઉલ્લાસ છે અને ૧૪૩ કારિકાઓમાં સંપૂર્ણ કાવ્યશાસ્ત્રની લાક્ષણિક વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ પર સ્વયં મમ્મટે વૃત્તિ રચી છે. તેમાં તેમણે અન્ય ગ્રંથકારોના ૬૨૦ પદો

૧. રૈદ્રટસ્ય વ્યધાત્ કાવ્યાલંકારસ્ય નિબન્ધનમ્ ॥ - સાગારધર્મામૃત, પ્રશસ્તિ.

ઉદાહરણરૂપે આપ્યા છે. પોતાની પહેલાંના ગ્રંથકારો જેવા કે ભામહ, વામન, અભિનવગુપ્ત, ઉદ્ભટ વગેરેના અભિપ્રાયોનો ઉલ્લેખ કરીને પોતાનો જુદો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. મમ્મટ પછીથી થઈ ગયેલા આલંકારિકોએ 'કાવ્યપ્રકાશ'નો યથેચ્છ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના પર અનેક ટીકાઓની રચના કરી છે, એ જ તેની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે.

આ 'કાવ્યપ્રકાશ' પર રાજગચ્છીય આચાર્ય સાગરચંદ્રના શિષ્ય માણિક્યચંદ્રસૂરિએ સંકેત નામની ટીકાની રચના કરી છે જે ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં ખૂબ પ્રાચીન છે. તેમણે વિ.સં. 'રસ-વક્ત્ર-ગ્રહાધીશ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનો અર્થ કોઈ ૧૨૧૬, કોઈ ૧૨૪૬ અને કોઈ ૧૨૬૬ કરે છે. આચાર્ય માણિક્યચંદ્રસૂરિ મંત્રી વસ્તુપાલના સમકાલીન હતા આથી વિ.સં. ૧૨૬૬ યોગ્ય જણાય છે.

આચાર્ય માણિક્યચંદ્રે પોતાના પૂર્વકાલીન ગ્રંથકારોની કૃતિઓનો પણ પર્યાપ્ત ઉપયોગ કર્યો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના 'કાવ્યાનુશાસન'ની સ્વોપજ 'અલંકારચૂડામણિ' અને 'વિવેક' ટીકાઓમાંથી પણ ઉપયોગી સામગ્રી ઉદ્ધૃત કરી છે.

કાવ્યપ્રકાશ-ટીકા :

તપાગચ્છીય મુનિ હર્ષકુલે 'કાવ્યપ્રકાશ' પર એક ટીકા રચી છે. તેઓ વિક્રમની સોળમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા.

સારદીપિકા-વૃત્તિ :

ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનમાણિક્યસૂરિના શિષ્ય વિનયસમુદ્રગણિના શિષ્ય ગુણરત્નગણિએ 'કાવ્યપ્રકાશ' પર ૧૦૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ 'સારદીપિકા'^૧ નામની ટીકાની રચના^૨ પોતાના શિષ્ય રત્નવિશાલ માટે કરી હતી.

કાવ્યપ્રકાશ-વૃત્તિ :

આચાર્ય જયાનંદસૂરિએ 'કાવ્યપ્રકાશ' પર એક વૃત્તિ લખી છે જેનું શ્લોક-પ્રમાણ ૪૪૦૦ છે.

૧. આની હસ્તલિખિત પ્રતિ પૂનાના ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

૨. વિલોક્ય વિવિધાઃ ટીકા અધીત્ય ચ ગુરોર્મુખાત્ ।

કાવ્યપ્રકાશટીકેયં રચ્યતે સારદીપિકા ॥

કાવ્યપ્રકાશ-વૃત્તિ :

ઉપાધ્યાય યશોવિજયગણિએ 'કાવ્યપ્રકાશ' પર એક વૃત્તિ ૧૭મી સદીમાં બનાવી હતી, જેનો થોડોક-અંશ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો છે.

કાવ્યપ્રકાશ-ખંડન (કાવ્યપ્રકાશ-વિવૃત્તિ) :

મહોપાધ્યાય સિદ્ધિચંદ્રગણિએ મમ્મટરચિત 'કાવ્યપ્રકાશ'ની ટીકા લખી છે, જેનું નામ તેમણે ગ્રંથના પ્રારંભના પદ્ય ઉમાં 'કાવ્યપ્રકાશવિવૃત્તિ' જણાવ્યું છે^૧ પરંતુ પદ્ય પમાં 'खण्डनताण्डवं कुर्म' અને 'तत्रादावनुवादपूर्वकं काव्याप्रकाशखण्डनमारभ्यते' એવા ઉલ્લેખો હોવાથી આ ટીકાનું નામ 'કાવ્યપ્રકાશખંડન' જ જણાય છે. રચના સમય વિ.સં. ૧૭૧૪ની આસપાસ છે.

આ ટીકામાં બે જગ્યાએ 'अस्मत्कृतबृहट्टीकातोऽवसेयः' અને 'गुरुनाम्ना बृहट्टीकातः' એવા ઉલ્લેખ હોવાથી જણાય છે કે આ ખંડનાત્મક ટીકા ઉપરાંત તેમણે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રચના પણ કરી હતી, જે હજી સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

ટીકાકારે આ રચના આલોચનાત્મક દૃષ્ટિએ બનાવી છે. આલોચના પણ કાવ્યપ્રકાશગત બધા જ વિચારો પર નથી કરવામાં આવી, પરંતુ જે વિષયોમાં ટીકાકારને કંઈ મતભેદ છે તે વિચારોનું તેમાં ખંડન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કાવ્યની વ્યાખ્યા, કાવ્યના ભેદ, રસ અને અન્ય સાધારણ વિષયોના જે ઉલ્લેખો ટીકાકારને યોગ્ય નથી લાગ્યા તે વિષયોમાં પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરવા માટે તેમણે પ્રસ્તુત ટીકાનું નિર્માણ કર્યું છે.^૨

સિદ્ધિચંદ્રગણિની અન્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે છે :

૧. કાદમ્બરી (ઉત્તારાઈ) ટીકા, ૨. શોભનસ્તુતિ-ટીકા, ૩. વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકર, ૪. ભાનુચંદ્રચરિત, ૫. ભક્તામરસ્તોત્ર-વૃત્તિ, ૬. તર્કભાષા-ટીકા, ૭. સમપદાર્થી-ટીકા, ૮. જિનશતક-ટીકા, ૯. વાસવદત્તાવૃત્તિ અથવા વ્યાખ્યાટીકા, ૧૦. અનેકાર્થોપસર્ગ-વૃત્તિ, ૧૧. ધાતુમંજરી, ૧૨. આખ્યાતવાદ-ટીકા, ૧૩, પ્રાકૃતસુભાષિતસંગ્રહ, ૧૪. સૂક્તિરત્નાકર, ૧૫.

૧. શાહેરકબ્બરધરધિપમૌલિમૌલેશ્વેત:સરોરુહવિલાસપહંહિતુલ્ય: ।

विद्वच्चमत्कृतकृते बुधसिद्धिचन्द्रः काव्यप्रकाशविवृतिं कुरुतेऽस्य शिष्यः ॥

૨. આ ગ્રંથ 'સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા'માં છપાઈ ગયો છે.

મંગલવાદ, ૧૬. સમસ્મરણવૃત્તિ, ૧૭. લેખલિખનપદ્ધતિ, ૧૮. સંક્ષિપ્તકાદમ્બરીકથાનક, ૧૯. કાવ્યપ્રકાશ-ટીકા.

સરસ્વતીકંઠાભરણ-વૃત્તિ (પદપ્રકાશ) :

અનેક ગ્રંથોના નિર્માતા એવા માલવાના વિદ્યાપ્રિય રાજા ભોજરાજે 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' નામના કાવ્યશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથનું નિર્માણ વિ.સં. ૧૧૫૦ની આસપાસમાં કર્યું છે. આ વિશાળકાય વૃત્તિ ૬૪૩ કારિકાઓમાં મોટાભાગે સંગ્રહાત્મક છે. તેમાં કાવ્યાદર્શ, ધ્વન્યાલોક ઇત્યાદિ ગ્રંથોનાં ૧૫૦૦ પદો ઉદાહરણરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં પાંચ પરિચ્છેદ છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યનું પ્રયોજન, લક્ષણ અને ભેદ, પદ, વાક્ય અને વાક્યાર્થના સોળ-સોળ દોષો તથા શબ્દના ચોવીસ ગુણો નિરૂપિત છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં ૨૪ શબ્દાલંકારોનું વર્ણન છે.

તૃતીય પરિચ્છેદમાં ૨૪ અર્થાલંકારોનું વર્ણન છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદમાં શબ્દ અને અર્થના ઉપમા આદિ અલંકારોનું નિરૂપણ છે.

પંચમ પરિચ્છેદમાં રસ, ભાવ, નાયક અને નાયિકા, પાંચ સંધિઓ, ચાર વૃત્તિઓ વગેરે નિરૂપિત છે.

આ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' પર ભાણડાગારિક પાર્શ્વચંદ્રના પુત્ર આજડે 'પદપ્રકાશ' નામના ટીકા-ગ્રંથ' થી રચના કરી છે. તેઓ આચાર્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગુરુ માનતા હતા. તેમણે ભદ્રેશ્વરસૂરિને બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગ સમક્ષ બતાવ્યા છે. આ ટીકા ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાની વિશેષતાનાં ઉદાહરણ છે તથા વ્યાકરણના નિયમોનો ઉલ્લેખ છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-અવયૂર્ણિ :

બૌદ્ધધર્મી ધર્મદાસે વિ.સં. ૧૩૧૦ની આસપાસમાં 'વિદગ્ધમુખમંડન' નામની અલંકારશાસ્ત્રસંબંધી કૃતિ ચાર પરિચ્છેદોમાં રચી છે. તેમાં પ્રહેલિકા અને ચિત્રકાવ્ય સંબંધી જાણકારી પણ આપવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ પર જૈનાચાર્યોએ અનેક ટીકાઓ રચી છે.

૧૪મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિએ 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર અવયૂર્ણિની રચના કરી છે.

૧. આની હસ્તલિખિત તાડપત્રીય પ્રત પાટણના ભંડારમાં ખંડિત અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-ટીકા :

ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય લલ્લિચંદ્રના શિષ્ય શિવચંદ્રે 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર વિ.સં. ૧૬૬૮માં 'સુબોધિકા' નામની ટીકા રચી છે. આ ટીકાનું પરિમાણ ૨૫૦૪ શ્લોક છે. ટીકાના અંતમાં કર્તાએ પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

શ્રીલલ્લિચંદ્રવર્ધનમુનેર્વિનયી વિનેયો

વિદ્યાવતાં ક્રમસરોજપરીષ્ટિપૂતઃ ।

ચક્રે યથામતિ શુભાં શિવચન્દ્રનામા

વૃત્તિં વિદગ્ધમુખમંડનકાવ્યસત્કામ્ ॥૧॥

નન્દર્તુ-ભૂપાલ (૧૬૬૯) વિશાલવર્ષે હર્ષેણ વર્ષાત્યયહર્ષદર્તો ।

મેવાતિદેશે લવરાભિધાને પુરે સમારબ્ધમિદં સમાસીત્ ॥૨॥

વિદગ્ધમુખમંડન-વૃત્તિ :

ખરતરગચ્છીય સુમતિકલશના શિષ્ય મુનિ વિનયસાગરે વિ.સં. ૧૬૮૮માં 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર એક વૃત્તિની રચના કરી છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-વૃત્તિ :

મુનિ વિનયસુંદરના શિષ્ય વિનયરત્ને ૧૭મી શતાબ્દીમાં 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર વૃત્તિ રચી છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-ટીકા :

મુનિ ભીમવિજયે 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર એક ટીકાની રચના કરી છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-અવચૂરિ :

'વિદગ્ધમુખમંડન' પર કોઈ અજ્ઞાતનામા મુનિએ 'અવચૂરિ'ની રચના કરી છે. અવચૂરિનો પ્રારંભ 'સ્મૃત્વા જિનેન્દ્રમપિ' થી થાય છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જૈનમુનિકૃત અવચૂરિ છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-ટીકા :

કુકુદાચાર્ય-સંતાનીય કોઈ મુનિએ 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર એક ટીકા રચી છે. શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ ભારતીય વિદ્યા, વર્ષ ૨, અંક ૩માં 'જૈનેતર ગ્રંથોં પર જૈન વિદ્વાનોં કી ટીકાએ' શીર્ષક હેઠળના લેખમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિદગ્ધમુખમંડન-બાલાવબોધ :

આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિ (વિ.સં. ૧૪૮૭-૧૫૩૦)ના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મેરુસુંદરે 'વિદગ્ધમુખમંડન' પર જૂની ગુજરાતીમાં 'બાલાવબોધ'ની ૧૪૫૪ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી છે. તેમણે ષષ્ટિશતક, વાગ્ભટાલંકાર, યોગશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ ગ્રંથો પર પણ બાલાવબોધો રચ્યા છે.

અલંકારાવયૂર્ણિ :

કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક કોઈ ગ્રંથ પર 'અલંકારાવયૂર્ણિ' નામની ટીકાની ૧૨ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત પ્રાપ્ત થાય છે. આ ૩૫૦ શ્લોકોની પાંચ પરિચ્છેદાત્મક કોઈ કૃતિ પર ૧૫૦૦ શ્લોક-પરિમાણ વૃત્તિ-અવયૂરિ છે. તેમાં મૂળ કૃતિનાં પ્રતીક જ આપવામાં આવ્યા છે. મૂળ કૃતિ કઈ છે, તેનો નિર્ણય થતો નથી. આ અવયૂરિના કર્તા કોણ છે, તે પણ અજ્ઞાત છે. અવયૂરિમાં એક જગ્યાએ (૧૨મા પત્રમાં) 'જિન'નો ઉલ્લેખ છે. તેનાથી તથા 'અવયૂરિ' નામથી પણ આ ટીકા કોઈ જૈનની કૃતિ હશે તેમ અનુમાન થઈ શકે છે.

ચોથું પ્રકરણ

છંદ

‘છંદ’ શબ્દ ઘણા અર્થોમાં વપરાયો છે. પાણિનિના ‘અષ્ટાધ્યાયી’માં ‘છંદસ્’ શબ્દ વેદોનો બોધક છે. ‘ભગવદ્ગીતા’માં વેદોને છંદસ્ કહેવામાં આવ્યા છે :

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ (૧૫.૧)

‘અમરકોશ’ (છઠ્ઠી શતાબ્દી)માં ‘અભિપ્રાયશ્ચન્દ આશયઃ’ (૩.૨૦) - ‘છંદ’નો અર્થ ‘મનની વાત’ કે ‘અભિપ્રાય’ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં અન્યત્ર (૩.૮૮) ‘છંદ’ શબ્દનો ‘વશ’ અર્થ જણાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં જ ‘ચન્દઃ પદ્વેઽભિલાષે ચ’ (૩.૨૩૨) - છંદનો અર્થ ‘પદ’ અને ‘અભિલાષ’ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

તેથી ‘છંદ’ શબ્દનો પ્રયોગ પદના અર્થમાં પણ અતિ પ્રાચીન જણાય છે. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ અને છંદસ્ - આ છ વેદાંગોમાં ‘છંદઃશાસ્ત્ર’ને ગણવામાં આવ્યું છે.

‘છંદ’ શબ્દનો પર્યાયવાચી ‘વૃત્ત’ શબ્દ છે, પરંતુ તે શબ્દ છંદની જેમ વ્યાપક નથી.

‘છંદઃશાસ્ત્ર’નો અર્થ છે અક્ષર યા માત્રાઓના નિયમથી ઉદ્ભૂત એવા વિવિધ વૃત્તોની શાસ્ત્રીય વિચારણા. સામાન્યપણે આપણા દેશમાં સર્વપ્રથમ પદાત્મક કૃતિની રચના થઈ છે આથી પ્રાચીનતમ ‘ઋગ્વેદ’ આદિનાં સૂક્તો છંદમાં જ રચાયેલાં છે. તેવી જ રીતે જૈનોના આગમગ્રંથો પણ અંશતઃ છંદમાં રચાયેલા છે. જૈનાચાર્યોએ છંદ-શાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ગ્રંથોના વિષયમાં આપણે અહીં વિચાર કરીશું.

રત્નમંજૂષા :

સંસ્કૃતમાં રચાયેલા ‘રત્નમંજૂષા’^૧ નામક છંદ-ગ્રંથના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. તેના પ્રત્યેક અધ્યાયના અંતમાં ટીકાકારે ‘इति रत्नमञ्जूषायां छन्दोविचित्यां भाष्यतः’

૧. આ ગ્રંથ ‘સભાષ્ય-રત્નમંજૂષા’નામથી ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશીથી સન્ ૧૯૪૮માં પ્રો. વેલાણકર દ્વારા સંપાદિત થઈને પ્રકાશિત થયો છે.

એવો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી તેનું નામ 'છન્દોવિચિતિ' પણ છે, તેમ જણાય છે.

સૂત્રબદ્ધ આ ગ્રંથમાં નાના-નાના આઠ અધ્યાય છે અને કુલ મળીને ૨૩૦ સૂત્રો છે. આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વર્ણવૃત્ત-વિષયક છે. તેમાં વૈદિક છંદોનું નિરૂપણ નથી કરવામાં આવ્યું. તેમાં આપવામાં આવેલ કેટલાક છંદોનાં નામ આચાર્ય હેમચંદ્રનાં 'છન્દોડનુશાસન' સિવાય બીજા ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થતાં નથી. આ ગ્રંથના ઉદાહરણોમાં જૈનત્વની અસર જોવામાં આવે છે અને તેના ટીકાકાર જૈન છે આથી મૂળ કર્તા પણ જૈન હોવાથી સંભાવના જણાય છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં વિવિધ સંજ્ઞાઓનું નિરૂપણ છે. 'છંદ:શાસ્ત્ર'માં પિંગલે ગણો માટે મ્, ય્, ર્, સ્, ત્, જ્, ષ્, ન્ - આ આઠ ચિહ્નો બતાવ્યાં છે, જ્યારે આ ગ્રંથમાં તેના બદલે ક્રમશઃ ક્, ચ્, ત્, પ્, શ્, ષ્, સ્, હ - આ આઠ વ્યંજન અને આ, ઇ, ઔ, ઈ, અ, ઊ, ઋ, ઌ - આ આઠ સ્વર-આ રીતે બે પ્રકારની સંજ્ઞાઓની યોજના કરવામાં આવી છે. પછી બે દીર્ઘ વર્ણો માટે ય્, એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ માટે ર્, એક દીર્ઘ અને એક હ્રસ્વ માટે લ્, બે હ્રસ્વ વર્ણો માટે વ્, એક દીર્ઘ વર્ણ માટે મ્ અને એક હ્રસ્વ વર્ણ માટે ન્ સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ૧, ૨, ૩, ૪ અંકો માટે દ, લા, દિ, દી ઇત્યાદિનો; ક્યાંક-ક્યાંક ણ ના પ્રક્ષેપની સાથે પ્રયોગ કર્યો છે, જેમ કે દ - દળ્ = દા- ૧, દાળ્ = ૨.

બીજા અધ્યાયમાં આર્યા, ગીતિ, આર્યાગીતિ, ગલિતક અને ઉપચિત્રક વર્ગના અર્ધસમવૃત્તોનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈતાલીય, માત્રાવૃત્તોના માત્રાસમક વર્ગો, ગીત્યાર્યા, વિશિષ્ઠા, કુલિક, નૃત્યગતિ અને નટચરણનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર સિવાય નૃત્યગતિ અને નટચરણનો નિર્દેશ કોઈ છંદ-શાસ્ત્રીએ કર્યો નથી.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં વિષમવૃત્તના ૧. ઉદ્ગતા, ૨.દામાવારા એટલે કે પદ્યતુરુર્ધ્વ અને ૩. અનુષ્ટુભ્વક્રનો વિચાર કર્યો છે.

પિંગલ આદિ છંદ-શાસ્ત્રી ત્રણ પ્રકારના ભેદોનો અનુષ્ટુભ્વવર્ગના છંદોના પ્રતિપાદન સમયે જ નિર્દેશ કરે છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર વિષમવૃત્તોનો પ્રારંભ કરતાં જ તેમાં અનુષ્ટુભ્વક્રનો અંતર્ભાવ કરે છે. આથી જણાય છે કે ગ્રંથકારનો આ વિભાગ હેમચંદ્ર દ્વારા પુરસ્કૃત જૈન પરંપરાને જ અનુસરે છે.

પંચમ-ષષ્ઠ-સપ્તમ અધ્યાયોમાં વર્ણવૃત્તોનું નિરૂપણ છે. તેમનો છ-છ અક્ષરવાળા

ચાર ચરણોથી યુક્ત ગાયત્રીથી લઈને ઉત્કૃતિ સુધીના ૨૧ વર્ગોમાં વિભાજિત કરીને વિચાર કર્યો છે.

આ અધ્યાયોમાં આપવામાં આવેલા ૮૫ વર્ણવૃત્તોમાંથી ૨૧ વર્ણવૃત્તોનો નિર્દેશ ન તો પિંગલે કર્યો છે કે ન તો કેદાર ભટ્ટે. આ જ રીતે રત્નમંજૂષાકારે પણ પિંગલના સોળ છંદોનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં સમગ્ર વર્ણવૃત્તોને સમાન, પ્રમાણ અને વિતાન-આ ત્રણ વર્ગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ અધ્યાય ૫-૭માં આપવામાં આવેલા સમસ્ત વૃત્તો વિતાન વર્ગના છે. આ રીતે ૨૧ વર્ગોના વૃત્તોનું આવું વિભાજન કોઈ અન્ય છંદ-ગ્રંથમાં નથી, એ જ આ ગ્રંથની વિશેષતા છે.

આઠમા અધ્યાયમાં ૧. પ્રસ્તાર, ૨. નષ્ટ, ૩. ઉદ્દિષ્ટ, ૪. લગક્રિયા, ૫. સંખ્યાન અને ૬. અધ્વન - આ રીતે છ પ્રકારના પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે.

રત્નમંજૂષા-ભાષ્ય :

‘રત્નમંજૂષા’ પર વૃત્તિરૂપ ભાષ્ય મળે છે, પરંતુ તેના કર્તા કોણ હતા તે અજ્ઞાત છે. તેમાં આપવામાં આવેલા મંગલાચરણ અને ઉદાહરણો પરથી ભાષ્યકાર તો જૈન હોવાનું પ્રમાણિત થાય છે.

તેમાં આપવામાં આવેલા ૮૫ ઉદાહરણોમાંથી ૪૦ તો તે-તે છંદોનાં નામસૂચક છે, આથી એમ કહી શકાય કે છંદોનાં યથાવત્ જ્ઞાન માટે ભાષ્યની રચના સમયે ભાષ્યકારે જ ઉદાહરણોની રચના કરી હશે અને છંદોના નામરહિત કેટલાક ઉદાહરણો અન્ય કૃતિકારોનાં હશે.

તેમાં ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ (અંક ૧, શ્લોક ૩૩), ‘પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ’ (૨, ૩) ઈત્યાદિનાં પદ્યો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. ભાષ્યમાં ત્રણ સ્થાનો પર સૂત્રકારનો ‘આચાર્ય’ કહીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય ૮ના અંતિમ ઉદાહરણમાં નિર્દિષ્ટ ‘एकच्छन्दसि खण्डमेरुमलः पुत्रागचन्द्रोदितः’ વાક્યથી જાણી શકાય છે કે તેના કર્તા કદાચ પુત્રાગચંદ્ર કે નાગચંદ્ર હોય. ધનંજય કવિરચિત ‘વિષાપહારસ્તોત્ર’ના ટીકાકારનું નામ પણ નાગચંદ્ર છે. તેઓ જ આના કર્તા તો નથી ને? અન્ય પ્રમાણોના અભાવે કંઈ કહી શકાય નહીં.

છંદ:શાસ્ત્ર :

બુદ્ધિસાગરસૂરિ (૧૧મી સદી)એ ‘છંદ:શાસ્ત્ર’ની રચના કરી, એવો ઉલ્લેખ વિ.સં. ૧૧૩૯માં ગુણચંદ્રસૂરિરચિત ‘મહાવીરચરિય’ની પ્રશસ્તિમાં છે. પ્રશસ્તિમાં

કહેવામાં આવ્યું છે કે બુદ્ધિસાગરસૂરિએ ઉત્તમ વ્યાકરણ અને 'છંદ:શાસ્ત્ર'ની રચના કરી.

તેમણે વિ.સં. ૧૦૮૦માં 'પંચગ્રંથી' નામના સંસ્કૃત-વ્યાકરણની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથ જૈસલમેરના ગ્રંથભંડારમાં છે. પરંતુ તેમણે રચેલા 'છંદ:શાસ્ત્ર'ની હજી સુધી ભાષા મળી નથી, આથી તેના વિશે વધારે કશું કહી શકાતું નથી.

સંવત્ ૧૧૪૦માં વર્ધમાનસૂરિ-રચિત 'મનોરમાકલા'ની પ્રશસ્તિ પરથી જાણી શકાય છે કે જિનેશ્વરસૂરિ અને તેમના ગુરુભાઈ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ વ્યાકરણ, છંદ, કાવ્ય, નિઘણ્ટુ, નાટક, કથા, પ્રબંધ ઇત્યાદિ વિષયક ગ્રંથોની રચના કરી છે, પરંતુ તેમણે રચેલા કાવ્ય, નાટક, પ્રબંધ આદિના વિષયમાં હજી સુધી કશું જાણવામાં આવ્યું નથી.

છંદોનુશાસન :

'છંદોનુશાસન'^૧ ગ્રંથના રચયિતા જયકીર્તિ કન્નડ પ્રદેશનિવાસી દિગંબર જૈનાચાર્ય હતા. તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં સન્ ૮૫૦માં થઈ જનારા કવિ અસગનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી તેઓ સન્ ૧૦૦૦ની આસપાસમાં થઈ ગયા હોય, તેવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય.

સંસ્કૃતભાષામાં નિબદ્ધ જયકીર્તિનું 'છંદોનુશાસન' પિંગલ અને જયદેવની પરંપરા અનુસાર આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. આ રચનામાં ગ્રંથકારે જનાશ્રય, જયદેવ, પિંગલ, પાદપૂજ્ય (પૂજ્યપાદ), માંડવ્ય અને સૈતવની છંદોવિષયક કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. જયકીર્તિના સમયમાં વૈદિક છંદોનો પ્રભાવ પ્રાયઃ સમાપ્ત થઈ ગયો હતો. એ કારણે અને એક જૈન હોવાને લીધે પણ તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં વૈદિક છંદોની ચર્ચા કરી નથી.

આ સમસ્ત ગ્રંથ પદ્યબદ્ધ છે. ગ્રંથકારે સામાન્ય વિવેચન માટે અનુષ્ટુપ્, આર્યા અને સ્કન્ધક (આર્યાગીતિ) — આ ત્રણ છંદોનો આધાર લીધો છે, પરંતુ છંદોનાં લક્ષણો પૂર્ણતઃ કે અંશતઃ તે જ છંદોમાં આપવામાં આવ્યાં છે જેમનાં તે લક્ષણો છે. જુદા ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા નથી. આ રીતે આ ગ્રંથમાં લક્ષણ-ઉદાહરણમય છંદોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

૧. આ 'જયદામનુ' નામક સંગ્રહ-ગ્રંથમાં છપાયેલ છે.

ગ્રંથના પૃ. ૪૫ પર 'ઉપજાતિ'ના સ્થાને 'ઈન્દ્રમાલા' નામ આપવામાં આવ્યું છે. પૃ. ૪૬ પર મુંદિ દમસાગર, પૃ. ૫૨ પર શ્રી પાલ્યકીર્તીશ અને સ્વયંભૂવેશ તથા પૃ. ૪૬ પર કવિ ચારુકીર્તિના મતો વિશે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં સંજ્ઞા, દ્વિતીયમાં સમ-વૃત્ત, તૃતીયમાં અર્ધ-સમ-વૃત્ત, ચતુર્થમાં વિષમ-વૃત્ત, પંચમમાં આર્યા-જાતિ-માત્રાસમક-જાતિ, છઠ્ઠામાં મિશ્ર, સાતમામાં ક્ષાટ્ટવિષયભાષાજાત્યધિકાર (જેમાં વૈદિક છંદોની જગ્યાએ કન્નડ ભાષાના છંદો નિર્દિષ્ટ છે), આઠમામાં પ્રસ્તારાદિ-પ્રત્યય સંબંધિત વિવેચન છે.

જયકીર્તિએ એવા ઘણા માત્રિક છંદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે જયદેવના ગ્રંથમાં નથી. હા. વિરહાકે આવા છંદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તો પણ સંસ્કૃતના લક્ષણકારોમાં આ છંદોના પ્રથમ ઉલ્લેખનું શ્રેય જયકીર્તિને જ મળે છે.

છંદ:શેખર :

'છંદ:શેખર'ના કર્તાનું નામ છે રાજશેખર. તેઓ ઠક્કુર દુદ્દક અને નાગદેવીના પુત્ર હતા અને ઠક્કુર યશના પુત્ર લાહરના પૌત્ર હતા.

કહેવામાં આવે છે કે આ 'છંદ:શેખર' ગ્રંથ ભોજદેવને પ્રિય હતો.

આ ગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ વિ.સં. ૧૧૭૯ની મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથનો પોતાના 'છંદોડનુશાસન'માં ઉપયોગ કર્યો છે.

કહેવામાં આવે છે કે જયશેખરસૂરિ નામના વિદ્વાને પણ 'છંદ:શેખર'ના નામના છંદોગ્રંથની રચના કરી હતી પરંતુ તે પ્રાપ્ય નથી.

છંદોડનુશાસન :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ 'શબ્દાનુશાસન' અને 'કાવ્યાનુશાસન'ની રચના કર્યા પછી 'છંદોડનુશાસન'ની રચના કરી છે.^૧

આ 'છંદોડનુશાસન' આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે અને તેમાં કુલ મળીને ૭૬૪ સૂત્રો છે.

તેની સ્વોપણ વૃત્તિમાં સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે તેમાં વૈદિક છંદોની ચર્ચા કરવામાં નથી આવી.

૧. શબ્દાનુશાસનવિરચનાન્તરં તત્કલભૂતં કાવ્યમનુશિષ્ય તદ્ભૂતં 'છન્દોડનુશાસન' મારિપ્સમાનઃ શાસ્ત્રકાર ઇષ્ટાધિકૃતદેવતાનમસ્કારપૂર્વકમુપ્રક્રમતે ।

પ્રથમ અધ્યાયમાં છંદ-વિષયક પરિભાષા એટલે કે વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ અને યતિનું નિરૂપણ છે.

બીજા અધ્યાયમાં સમવૃત્ત છંદોના પ્રકાર, ગણોની યોજના અને અંતમાં દંડકના પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૪૧૧ છંદોનાં લક્ષણ આપવામાં આવ્યા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્ધસમ, વિષમ, વૈતાલીય, માત્રાસમક આદિ ૭૨ છંદોનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે.

ચોથા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત છંદોના આર્યા, ગલિતક, ખંજક અને શીર્ષક નામથી ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રાકૃતના બધા માત્રિક છંદોની વિવેચના છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અપભ્રંશના ઉત્સાંહ, રાસક, રડા, રાસાવલય, ધવલમંગલ આદિ છંદોનાં લક્ષણો આપ્યા છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધ્રુવા, ધ્રુવક એટલે કે ઘત્તાનાં લક્ષણ છે અને ષટ્પદી તથા ચતુષ્પદીના વિવિધ પ્રકારો વિશે ચર્ચા છે.

સાતમા અધ્યાયમાં અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત દ્વિપદીની વિવેચના છે.

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાર આદિ વિષયક ચર્ચા છે.

આ વિષયાનુક્રમથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ગ્રંથ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના વિવિધ છંદો પર સર્વાંગપૂર્ણ પ્રકાશ પાડે છે. વિશેષતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૈતાલીય અને માત્રાસમકના કેટલાક નવા ભેદ, જેનો નિર્દેશ ષિંગલ, જયદેવ, વિરહાંક, જયકીર્તિ આદિ પૂર્વવર્તી આચાર્યોએ કર્યો ન હતો, તે હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રસ્તુત કર્યા, જેમ કે દક્ષિણાંતિકા, પશ્ચિમાંતિકા, ઉપહાસિની, નટ્યરણ, નૃત્તગતિ. ગલિતક, ખંજક અને શીર્ષકના ક્રમશઃ જે ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે તે પણ પ્રાયઃ નવીન છે.

કુલ સાત-આઠ સો છંદો પર વિચાર કર્યો છે. માત્રિક છંદોનાં લક્ષણો દર્શાવનારા હેમચંદ્રના 'છંદોડનુશાસન' નું મહત્ત્વ નવીન માત્રિક છંદોના ઉલ્લેખની દૃષ્ટિએ ઘણું વધારે છે. એમ કહી શકાય કે છંદના વિષયમાં આવી સુગમ અને સાંગોપાંગ અન્ય કૃતિ સુલભ નથી.^૧

૧. આ ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈથી પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત થઈને નવી આવૃત્તિ રૂપે પ્રકાશિત થયો છે.

આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે કે મુનિ નંદિષેણના 'અજિત-શાન્તિસ્તવ' (પ્રાકૃત)માં પ્રયુક્ત છંદોનાં નામ હેમચંદ્રના 'છન્દોડનુશાસન'માં શા માટે નથી? છન્દોનુશાસન-વૃત્તિ :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'છન્દોડનુશાસન' પર સ્વોપજ વૃત્તિની રચના કરી છે, જેનું અપર નામ 'છંદચૂડામણિ' પણ છે. આ સ્વોપજ વૃત્તિમાં આપવામાં આવેલા સ્પષ્ટીકરણ અને ઉદાહરણ 'છન્દોડનુશાસન'ની મહત્તાને વધારે છે. તેમાં ભરત, સૈતવ, પિંગલ, જયદેવ, કાશ્યપ, સ્વયંભૂ આદિ છંદશાસ્ત્રીઓનો અને સિદ્ધસેન (દિવાકર), સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ આદિનો ઉલ્લેખ છે. કુમારપાળના ઉલ્લેખથી આ કૃતિ તેમના જ સમયમાં રચાઈ છે, એમ ફલિત થાય છે.

આ વૃત્તિમાં જે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાં પદો છે તેમનું ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ હોવાથી આ બધાનાં મૂળ આધારસ્થાનો શોધવા જોઈએ.

૧. 'નમોડસ્તુ વર્ધમાનાય' થી શરૂ થનાર પદ યતિના ઉદાહરણમાં અ.૧, સૂ. ૧૫ની વૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યું છે.

૨. 'જયતિ વિજિતાન્યતેજા:...' પદ અ.૪, સૂ. ૫૫ની વૃત્તિમાં છે.

૩. ઉપજાતિના ચૌદ પ્રકારો અ.૨, સૂ. ૧૫૫ની વૃત્તિમાં દર્શાવીને 'દશવૈકલિક' અ.૨નું પાંચમું પદ અને અ.૯, ઉ.૧ના બીજા પદના અંશ ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

૪. અ.૪, સૂ. ૫ની વૃત્તિના 'કમલા'થી શરૂ થનારા ત્રણ પદ 'ગાહાલકખણ'ના ૪૦ થી ૪૨ પદના રૂપમાં કેટલાક પાઠભેદપૂર્વક જોવામાં આવે છે.

૫. અ.૫, સૂ. ૧૬ની વૃત્તિમાં 'તિલકમંજરી'નું 'શુષ્કશિખરિણી'થી શરૂ થતું પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

૬. અ.૬, સૂ. ૧ની વૃત્તિમાં મુંજના પાંચ દોહા મુખ્ય પ્રતીકરૂપે આપીને તેમને કામદેવના પાંચ બાણો તરીકે દર્શાવ્યા છે.

૭. અ.૭માં દ્વિપદી ખંડનાં ઉદાહરણ હર્ષની 'રત્નાવલી'માંથી આપવામાં આવ્યા છે.

આ એક જાણવા જેવી વાત છે કે અ.૪, સૂ. ૧ની વૃત્તિમાં 'આર્યા'ને સંસ્કૃતેતર ભાષાઓમાં 'ગાથા' કહેવામાં આવે છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયગણિએ આ 'છન્દોડનુશાસન' મૂળ પર કે તેની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ પર વૃત્તિની રચના કરી છે, એમ માનવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ ઉપલબ્ધ નથી.

વર્ધમાનસૂરિએ પણ આ 'છન્દોડનુશાસન' પર વૃત્તિ રચી છે, તેવો એક ઉલ્લેખ મળે છે. આ વૃત્તિ પણ અનુપલબ્ધ છે.

આચાર્ય વિજયલાવણ્યસૂરિએ પણ આ 'છન્દોડનુશાસન' પર એક વૃત્તિની રચના કરી છે જે લાવણ્યસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલા, બોટાદથી પ્રકાશિત થઈ છે.

છંદોરત્નાવલી :

સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરનાર 'વેણીકૃપાણ' બિરુદધારી આચાર્ય અમરચંદ્રસૂરિ વાયડગચ્છીય આચાર્ય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓ ગુર્જરનરેશ વિશલદેવ (વિ.સં. ૧૨૪૩ થી ૧૨૬૧)ની રાજસભાના સમ્માન્ય વિદ્વદ્ગૃહ્ણ હતા.

આ જ અમરચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ 'છંદોરત્નાવલી' ગ્રંથની રચના પિંગલ આદિ પૂર્વાચાર્યોના છંદગ્રંથોના આધારે કરી છે. તેમાં નવ અધ્યાય છે જેમાં સંજ્ઞા, સમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, માત્રાવૃત્ત, પ્રસ્તાર આદિ, પ્રાકૃતછંદ, ઉત્સાહ આદિ, ષટ્પદી, ચતુષ્પદી, દ્વિપદી આદિનાં લક્ષણો ઉદાહરણપૂર્વક બતાવ્યા છે. તેમાં કેટલાક પ્રાકૃતભાષાના ઉદાહરણો પણ છે. આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ ખુદ ગ્રંથકારે પોતાની 'કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિ'માં કર્યો છે.

આ ગ્રંથ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

છંદોનુશાસન :

મહાકવિ વાગ્ભટે પોતાના 'કાવ્યાનુશાસન'ની જેમ 'છન્દોડનુશાસન'ની રચના પણ ૧૪મી શતાબ્દીમાં કરી છે. તેઓ મેવાડ દેશમાં પ્રસિદ્ધ જૈન શ્રેષ્ઠી નેમિકુમારના પુત્ર અને રાહડના લઘુબંધુ હતા.

સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ આ ગ્રંથમાં પાંચ અધ્યાય છે. પ્રથમ સંજ્ઞાસંબંધી, બીજો સમવૃત્ત, ત્રીજો અર્ધસમવૃત્ત, ચતુર્થ માત્રાસમક અને પંચમ માત્રાછંદસંબંધી છે. તેમાં છંદવિષયક અતિ ઉપયોગી ચર્ચા છે.

૧. શ્રીમત્રેમિકુમારસુનુરખિલપ્રજ્ઞાલચૂડામણિ-

શ્લન્દ:શાસ્ત્રમિદં ચકાર સુધિયામાનન્દકૃત્ વાગ્ભટ: ॥

આ ગ્રંથ પર ગ્રંથકારે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની રચના કરી છે. આ બધા મળીને ૫૪૦ શ્લોકોની કૃતિ છે.

છન્દોવિદ્યા :

કવિ રાજમલ્લજી આચારશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ, કાવ્ય અને ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત હતા, તે તેમના રચેલા અન્યાન્ય ગ્રંથોથી વિદિત થાય છે. છંદ:શાસ્ત્ર પર પણ તેમનો અસાધારણ અધિકાર હતો. તેમણે રચિત 'છન્દોવિદ્યા' (પિંગલ) ગ્રંથની ૨૮ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત દીલ્હીના દિગંબરીય શાસ્ત્રભંડારમાં છે. આ ગ્રંથની શ્લોક-સંખ્યા ૫૫૦ છે.

કવિ રાજમલ્લજી ૧૬મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા. 'છન્દોવિદ્યા'ની રચના રાજ ભારમલ્લજી માટે કરવામાં આવી હતી. છંદોના લક્ષણો પ્રાય: ભારમલ્લજીને સંબોધિત કરીને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ ભારમલ્લજી શ્રીમાલવંશના શ્રાવકરત્ન, નાગોરી તપાગચ્છીય આમ્નાયને માનનારા તથા નાગોર દેશના સંઘાધિપતિ હતા. એટલું જ નહિ, તેઓ શાકંભરી દેશના શાસનાધિકારી પણ હતા.

છન્દોવિદ્યા પોતાની દૃષ્ટિએ અનોખો ગ્રંથ છે. તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિન્દીમાં નિબદ્ધ છે. તેમાં પણ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ મુખ્ય છે. તેમાં ૮ થી ૬૪ પદ્યોમાં છંદશાસ્ત્રના નિયમ, ઉપનિયમ બતાવવામાં આવ્યા છે, જેમાં અનેક પ્રકારના છંદ-ભેદ, તેમનું સ્વરૂપ, ફળ અને પ્રસ્તારોનું વર્ણન છે. કવિ રાજમલ્લજીની સામે પૂજ્યપાદનો છંદશાસ્ત્રવિષયક કોઈ ગ્રંથ હતો. છન્દોવિદ્યામાં બાદશાહ અકબરના સમયની અનેક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે.

આ ગ્રંથ હજી અપ્રકાશિત છે.^૧

કવિ રાજમલ્લજીએ ૧. લાટી સંહિતા, ૨, જમ્બૂસ્વામિચરિત, ૩. અધ્યાત્મકમલમાર્તણ્ડ તેમ જ ૪. પંચાધ્યાયીની પણ રચના કરી છે.

પિંગલશિરોમણિ :

'પિંગલશિરોમણિ' નામના છંદ-વિષયક ગ્રંથની રચના મુનિ કુશલલાભે કરી છે. તેમણે જૂની ગુજરાતી-રાજસ્થાનીમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે, પરંતુ સંસ્કૃતમાં તેમની આ જ રચના ઉપલબ્ધ થાય છે. કવિ કુશલલાભ ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય અભયધર્મના શિષ્ય હતા. તેમની ભાષા પરથી જાણી શકાય છે કે તેમનો જન્મ

૧. આ ગ્રંથનો કેટલોક પરિચય 'અનેકાંત' માસિક (સન્ ૧૯૪૧)માં પ્રકાશિત થયો છે.

મારવાડમાં થયો હશે. તેમના ગૃહસ્થ જીવન સંબંધી કશી જાણકારી મળતી નથી. 'પિંગલશિરોમણિ' ગ્રંથની રચનાનો સમય ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં વિ.સં. ૧૫૭૫ જણાવ્યો છે.

'પિંગલશિરોમણિ'માં છંદો સિવાય કોશ અને અલંકારોનું પણ વર્ણન છે. આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત આ ગ્રંથમાં અધોલિખિત વિષયો વર્ગીકૃત છે :

૧. વર્ણાવર્ણછન્દસંજ્ઞાકથન, ૨-૩. છન્દોનિરૂપણ, ૪. માત્રાપ્રકરણ, ૫. વર્ણપ્રસ્તાર-ઉદ્દિષ્ટ-નષ્ટ-નિરૂપતાકા-મર્કટી આદિ ષોડશલક્ષણ, ૬. અલંકાર વર્ણન, ૭. રિંગલનામમાલા અને ૮. ગીતપ્રકરણ.

આ ગ્રંથ પરથી જણાય છે કે કવિ કુશલલાભનો રિંગલ ભાષા પર પૂર્ણ અધિકાર હતો.

કવિના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. ઢોલા-મારૂરી ચૌપાઈ (સં. ૧૬૧૭), ૨. માધવાનલકામકન્દલા ચૌપાઈ (સં. ૧૬૧૭), ૩. તેજપાલરાસ (સં. ૧૬૨૪), ૪. અગડદત્ત-ચૌપાઈ (સં. ૧૬૨૫), ૫. જિનપાલિત-જિનરક્ષિતસંધિ-ગાથા ૮૯ (સં. ૧૬૨૧), ૬. સ્તમ્ભનપાર્શ્વનાથસ્તવન, ૭. ગૌડીછન્દ, ૮. નવકારછન્દ, ૯. ભવાનીછંદ, ૧૦. પૂજ્યવાહણગીત આદિ.

આર્યાસંખ્યા-ઉદ્દિષ્ટ-નષ્ટવર્તનવિધિ :

ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે છંદ-વિષયક 'આર્યાસંખ્યા-ઉદ્દિષ્ટ-નષ્ટવર્તનવિધિ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૧ તેમાં આર્યા છંદની સંખ્યા અને ઉદ્દિષ્ટ-નષ્ટ વિષયોની ચર્ચા છે. તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે :

જગણવિહીના વિષમે ચત્ત્વારઃ પચ્ચયુજિ ચતુર્માત્રાઃ ।

દ્વૌ ષષ્ટાવિતિ ચગણાસ્તઘાતાત્ પ્રથમદલસંખ્યા ॥

૧૭મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન ઉપાધ્યાય સમયસુંદરે સંસ્કૃત અને જૂની ગુજરાતીમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે.

૧. તેની ત્રણ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. આ પ્રત ૧૮મી શતાબ્દીમાં લખાયેલી હોય તેમ લાગે છે.

વૃત્તમૌક્તિક :

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયે છન્દ વિષયક 'વૃત્તમૌક્તિક' નામના ગ્રંથની રચના સંસ્કૃતમાં કરી છે. તેની ૧૦ પત્રોની પ્રત મળે છે.^૧ ઉપાધ્યાયજીએ વ્યાકરણ, કાવ્ય, જ્યોતિષ, સામુદ્રિક, રમલ, યંત્ર, દર્શન અને અધ્યાત્મ આદિ વિષયો પર અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે, જેમનાથી તેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાનો પરિચય મળે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકારે પ્રસ્તાર-સંખ્યા, ઉદ્દિષ્ટ, નષ્ટ આદિનું વિશદ વર્ણન કર્યું છે.^૨ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે યંત્ર પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથ વિ.સં. ૧૭૫૫માં મુનિ ભાનુવિજયના અધ્યયનાર્થે રચવામાં આવ્યો છે.^૩

છન્દોડવતંસ :

'છન્દોડવતંસ' નામના ગ્રંથના કર્તા ઉપાધ્યાય લાલચંદ્રગણિ છે, જે શાંતિહર્ષવાચકના શિષ્ય હતા.^૪ તેમણે વિ.સં. ૧૭૭૧માં આ ગ્રંથની રચના કરી.^૫

આ કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમણે કેદારભટ્ટના 'વૃત્તરત્નાકર'નું અનુસરણ કર્યું છે, પરંતુ તેમાંથી અતિ ઉપયોગી છંદો પર જ વિશદ શૈલીમાં વિવેચન કર્યું છે.

કવિ લાલચંદ્રગણિએ પોતાની રચનામાં નમ્રતા પ્રદર્શિત કરતાં વિદ્વાનોને આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી ત્રુટિઓ શુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરી છે.^૬

પ્રસ્તારવિમલેન્દુ :

મુનિ બિહારીએ 'પ્રસ્તારવિમલેન્દુ' નામના છન્દ-વિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે.

૧. જૈન સત્યપ્રકાશ, વર્ષ ૧૨, અંક-૫-૬.

૨. 'પ્રસ્તારપિણ્ડસંખ્યેયં વિવૃતા વૃત્તમૌક્તિકે ॥

૩. સમિત્યર્થાશ્વ-ભૂ (૧૭૫૫) વર્ષે પ્રૌદિરેષાડભવત્ શ્રિયે ।

ભાન્વાદિવિજયાધ્યાયહેતુતઃ સિદ્ધિમાશ્રિતઃ ॥

૪. તત્ સર્વે ગુરુગજવાચકવરશ્રીશાન્તિહર્ષપ્રભોઃ ।

શિષ્યસ્તત્કૃપયા વ્યધત્ સુગમં શ્રીલાલચન્દ્રો ગણિઃ ॥

૫. વિક્રમગજ્યાત્ શશિ-હય-ભૂધર-દશવાજિભિ (૧૧૭૨) મિતે વર્ષે ।

માધવસિતતૃતીયાયાં રચિતઃ છન્દોડવતંસોડયમ્ ॥

૬. દ્વરચિત્ પ્રમાદાદ્ વિતથં મયાડસ્મિશ્ચન્દોવતંસે સ્વકૃતે યદુક્તમ્ ।

સંશોધ્ય તન્નિર્મલયન્તુ સન્તો વિદ્વત્સુ વિજ્ઞસિરિયં મદીયા ॥

૧૮મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન બિહારી મુનિએ અનેક ગ્રંથોની પ્રતિલિપિ કરી છે.^૧ તેમના વિષયમાં વધારે જાણવા મળતું નથી. પ્રસ્તારવિમલેન્દુની પ્રતિના અંતમાં આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે : બિહારિમુનિના ચક્રે । ઇતિ પ્રસ્તારવિમલેન્દુઃ સમાસઃ । સં. ૧૧૭૪ મિતિ અશ્વિન્ વદિ ૧૪ ચતુર્દશી લિપીકૃતં દેવેન્દ્રઋષિણા વૈરોવાલમધ્યે કેસરઋષિનિ-મત્તાર્થમ્ ।

છન્દોદ્વાત્રિશિકા :

શીલશેખરગણિએ સંસ્કૃતમાં ૩૨ પદ્યોમાં છન્દોદ્વાત્રિશિકા નામક એક નાની એવી પરંતુ ઉપયોગી રચના કરી છે.^૨ તેમાં મહત્વના છન્દોનાં લક્ષણો જણાવવામાં આવ્યા છે. તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે થાય છે : વિદ્યુન્માલા ગીઃ ગીઃ પ્રમાણી સ્યાજ્જરૈ લગૌ । અંતે આવો ઉલ્લેખ છે : છન્દોદ્વાત્રિશિકા સમાસા । કૃતિઃ પણિંડતપુરન્દરાણાં શીલશેખરગણિવિબુધપુઙ્ગવાનામિતિ ॥

શીલશેખરગણિ ક્યારે થઈ ગયા અને તેમની બીજી રચનાઓ કઈ હતી, તે હજી સુધી જાણી શકાયું નથી.

જયદેવછન્દસ્ :

છંદશાસ્ત્રના ‘જયદેવછંદસ્’ નામના ગ્રંથના કર્તા જયદેવ નામના વિદ્વાન હતા. તેમણે પોતાના નામ પરથી જ આ ગ્રંથનું નામ ‘જયદેવછન્દસ્’ રાખ્યું છે. ગ્રંથના મંગલાચરણમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ વર્ધમાનને નમસ્કાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે તેઓ જૈન હતા. એટલું જ નહીં, તેઓ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્ય હતા, તેમ હલાયુધ^૩ અને કેદારભટ્ટના ‘વૃત્તરત્નાકર’ના ટીકાકાર સુલ્લણે^૪ (વિ.સં. ૧૨૪૬) જયદેવને આપેલા ‘શ્વેતપટ’ વિશેષણથી જાણી શકાય છે.

જયદેવ ક્યારે થઈ ગયા, તે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાતું નથી, તો પણ વિ.સં.

૧. આવી ઘણી પ્રતો અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. ૧૫ પત્રોની પ્રસ્તારવિમલેન્દુની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૯૭૪માં લખેલી મળી છે.
૨. આ ગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે. પ્રત ૧૭મી સદીમાં લખાઈ હોય તેમ જણાય છે.
૩. ‘અન્યદતો હિ વિતાનં’ શ્વેતપટેન યદુક્તમ્ ।
૪. ‘અન્યદતો હિ વિતાનં’ શૂદ્રશ્વેતપટજયદેવેન યદુક્તમ્ ।

૧૧૮૦માં લિખિત હસ્તલિખિત પ્રત (જેસલમેરના ભંડારમાંથી) મળવાથી તે પહેલાં ક્યારેક થઈ ગયા, તે નિશ્ચિત છે.

કવિ સ્વયંભૂએ ‘સ્વયંભૂચન્દ્રસૂ’માં જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ ‘પઉમચરિય’ના કર્તા સ્વયંભૂથી અભિન્ન હોય તો સન્ ૭૮૧ (વિ.સં. ૮૪૭)માં વિદ્યમાન હતા, આથી જયદેવ તેમની પહેલાં થઈ ગયા, તેમ માની શકાય.

સંભવતઃ વિ.સં. ૫૬૨માં વિદ્યમાન ‘પંચસિદ્ધાન્તિકા’ ના રચયિતા વરાહમિહિરને આ જયદેવ પરિચિત હશે. જો એ સાચું હોય તો તેઓ છઠ્ઠી શતાબ્દીની આસપાસ કે પહેલાં થઈ ગયા, એવો નિર્ણય કરી શકાય.

ઈસ્વી ૧૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન ભદ્ર હલાયુધે જયદેવના મતની આલોચના પોતાના ‘પિંગલછંદઃસૂત્ર’ની ટીકા (‘પિં.૧.૧૦, પ.૮) માં કરી છે. ઈ. ૧૦ મી શતાબ્દીના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના ટીકાકાર^૧ અભિનવગુપ્તે જયદેવના આ ગ્રંથનું અવતરણ લીધું છે. તેથી તે ઈ. ૧૦મી શતી પૂર્વે થઈ ગયા, એવા નિશ્ચય પર પહોંચી શકાય. તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ છઠ્ઠી શતાબ્દીથી ૧૦મી શતાબ્દી વચ્ચે ક્યારેક થઈ ગયા.

સન્ ૮૬૬માં વિદ્યમાન ઉત્પલ, સન્ ૧૦૦૦થી પૂર્વે થઈ જનારા કન્નડ ભાષાના ‘છન્દોઽમ્બુધિ’ ગ્રંથના કર્તા નાગદેવ, સન્ ૧૦૭૦માં થઈ જનારા નમિસાધુ અને ૧૨મી શતાબ્દી અને તેની પછી થયેલા હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, અમરચંદ્ર, સુલહણ, ગોપાલ, કવિદર્પણકાર, નારાયણ, રામચંદ્ર વગેરે જૈન-જૈનેતર છન્દશાસ્ત્રીઓએ જયદેવમાંથી અવતરણો લીધાં છે, તેમની શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે કે તેમના મતની ચર્ચા કરી છે આથી જયદેવની પ્રામાણિકતા અને લોકપ્રિયતાનો આભાસ મળે છે. એટલું જ નહીં, હર્ષટ નામના જૈનેતર વિદ્વાને ‘જયદેવછન્દસૂ’ પર વૃત્તિ રચી છે, જે જૈન ગ્રંથો પર રચાયેલા વિરલ જૈનેતર ટીકાગ્રંથોમાં ઉલ્લેખનીય છે.

જયદેવે પોતાનો છંદોગ્રંથ સંસ્કૃતભાષામાં પિંગલના આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને લખ્યો, એમ પ્રતીત થાય છે. પિંગલની જેમ જયદેવે પણ પોતાના ગ્રંથના આઠ અધ્યાયોમાંથી પ્રથમ અધ્યાયમાં સંજ્ઞાઓ, બીજા-ત્રીજામાં વૈદિક છંદોનું નિરૂપણ અને ચોથાથી લઈને આઠમા સુધીના અધ્યાયોમાં લૌકિક છંદોનાં લક્ષણો આપ્યા છે. જયદેવે

૧. જુઓ—ગાયકવાડ ગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત ટીકા, પૃ. ૨૪૪.

અધ્યાયોનો આરંભ જ નહીં, તેમની સમાપ્તિ પણ પિંગલની જેમ જ કરી છે. વૈદિક છંદોના લક્ષણો સૂત્રરૂપે જ આપ્યા છે, પરંતુ લૌકિક છંદોના નિરૂપણની શૈલી પિંગલથી ભિન્ન છે. તેમણે છંદોના લક્ષણો, જે-તે છંદોના પાદમાં જ દર્શાવ્યા છે, આ કારણે લક્ષણો જ ઉદાહરણની ગરજ સારે છે.^૧ આ શૈલીનું અવલંબન જયદેવના પરવર્તી કેટલાય છંદોના લક્ષણકારોએ લીધું છે.

જયદેવછન્દોવૃત્તિ :

મુકુલ ભટ્ટના પુત્ર હર્ષટે ‘જયદેવછન્દસ્’ પર વૃત્તિની રચના કરી છે. આ વૃત્તિ જૈન વિદ્વાનોએ સ્યેલા ગ્રંથો પર જૈનેતર વિદ્વાનો દ્વારા રચિત વૃત્તિઓમાંથી એક છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટે ‘અભિધાવૃત્તિ-માતૃકા’ના કર્તા મુકુલ ભટ્ટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમનો સમય સન્ ૯૨૫ની આસપાસ છે. સંભવતઃ હર્ષટ આ મુકુલ ભટ્ટનો પુત્ર જ છે.

હર્ષટરચિત વૃત્તિની સન્ ૧૧૨૪ની હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે તેથી તે તે સમય પહેલાં થઈ ગયો એ નિશ્ચિત છે. ટકારાંત નામ પરથી અનુમાન થઈ શકે કે તે કાશ્મીરી વિદ્વાન હશે.

જયદેવછંદઃશાસ્ત્રવૃત્તિ-ટિપ્પનક :

શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ. ૧૩મી શતાબ્દીમાં જયદેવકૃત છન્દઃશાસ્ત્રની વૃત્તિ પર ટિપ્પણની રચના કરી છે. આ ટિપ્પણ કયા વિદ્વાનની કૃતિ પર છે, તે જાણી નથી શકાયું. કદાચ હર્ષટની વૃત્તિ પર જ આ ટિપ્પણ હોય. શ્રીચન્દ્રસૂરિનું આચાર્યાવસ્થા પૂર્વેનું નામ પાર્શ્વદેવગણિ હતું, તેવો તેમણે ‘ન્યાયપ્રવેશપંજિકા’ની અંતિમ પુષ્પિકામાં નિર્દેશ કર્યો છે.

તેમના અન્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. આ ગ્રંથ હર્ષટની ટીકા સાથે ‘જયદામન્’ નામક છંદોના સંગ્રહ-ગ્રંથમાં હરિતોષમાલા ગ્રંથાવલી, મુંબઈથી સન્ ૧૯૪૯માં પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત થઈને પ્રકાશિત થયેલ છે.

૧. ન્યાયપ્રવેશ-પંજિકા, ૨. નિશીથયૂર્ણિ-ટિપ્પનક, ૩. નંદિસૂત્ર-હારિભદ્રીયવૃત્તિ-ટિપ્પનક, ૪. પંચોપાંગસૂત્રવૃત્તિ, ૫. શ્રાદ્ધપ્રતિકમણસૂત્ર-વૃત્તિ ૬. પિંડવિશુદ્ધિ-વૃત્તિ, ૭. જીતકલ્પયૂર્ણિ-વ્યાખ્યા, ૮. સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય. સ્વયંભૂચ્છન્દસ્ :

‘સ્વયંભૂચ્છન્દસ્’ ગ્રંથના કર્તા સ્વયંભૂને વેલણકર ‘પઉમચરિય’ અને ‘હરિવંશપુરાણ’ના કર્તાથી ભિન્ન માને છે, જ્યારે રાહુલ સાંકૃત્યાન^૧ અને હીરાલાલ જૈન આ ત્રણે ગ્રંથોના કર્તા એક જ સ્વયંભૂ હોવાનું માને છે. ‘સ્વયંભૂચ્છન્દસ્’માં લેવામાં આવેલા કેટલાય અવતરણો ‘પઉમચરિય’માં મળે છે.^૨ તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે હરિવંશપુરાણ, પઉમચરિય અને સ્વયંભૂચ્છન્દસના કર્તા એક જ સ્વયંભૂ છે. તેઓ જાતિએ બ્રાહ્મણ હતા, કવિ માઉરદેવ અને પન્નિનીના પુત્ર હતા અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂના પિતા હતા.

‘સ્વયંભૂચ્છન્દસ્’ના સમાપ્તિસૂચક પદ્યો દ્વારા તે આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત હોવાનો સંકેત મળે છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રારંભિક ૨૨ પૃષ્ઠ ઉપલબ્ધ નથી. વર્ણવૃત્ત અક્ષર-સંખ્યા અનુસાર ૨૬ વર્ગોમાં વિભાજિત કરવાની પરિપાટીનું સ્વયંભૂ અનુસરણ કરે છે પરંતુ આ છંદોને સંસ્કૃતના છંદ ન માનીને પ્રાકૃત કાવ્યમાંથી તેમનાં ઉદાહરણો આપે છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં ૧૪ અર્ધસમવૃત્તોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તૃતીય અધ્યાયમાં વિષમવૃત્તોનું પ્રતિપાદન છે. ચતુર્થથી અષ્ટમ અધ્યાય પર્યન્ત અપભ્રંશના છંદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સ્વયંભૂની વિશેષતા એ છે કે તેમણે સંસ્કૃત વર્ણવૃત્તોના લક્ષણ-નિર્દેશ માટે માત્રાગણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. છંદોનાં ઉદાહરણો પ્રાકૃત કવિઓના નામનિર્દેશપૂર્વક તેમની રચનાઓમાંથી આપ્યા છે. પ્રાકૃત કવિઓના ૨૦૬ પદ્યો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. તેમાંથી ૧૨૮ પદ્યો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોના ઉદાહરણરૂપે આપ્યા છે.^૩

૧. ‘હિંદી કાવ્યધારા’ પૃ. ૨૨

૨. પ્રો. ભાયાણી : ‘ભારતીય વિદ્યા’ વો. ૮, નં. ૮-૧૦, ઉદાહરણાર્થ સ્વયંભૂચ્છન્દસ્ ૮, ૩૧; પઉમચરિય ૩૧, ૧

૩. આ ગ્રંથ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Societyમાં સન્ ૧૯૩૫માં પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત થઈને પ્રકાશિત થયો છે.

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય :

‘વૃત્તજાતિસમુચ્ચય’ નામક છંદોગ્રન્થને કેટલાક વિદ્વાનો ‘કવિસિક્ક’, ‘કૃતસિદ્ધ’ અને ‘છંદોવિચિતિ’ નામથી પણ ઓળખે છે. પદમય પ્રાકૃતભાષામાં નિબદ્ધ આ કૃતિ^૧ ના કર્તાનું નામ છે વિરહાંક કે વિરહલાંછન.

કર્તાએ સદ્ભાવલાંછન, ગંધહસ્તી, અવલેપચિહ્ન અને પિંગલ નામક વિદ્વાનોને નમસ્કાર કર્યા છે. વિરહાંક ક્યારે થઈ ગયા, તે નિશ્ચિત નથી. તેઓ જૈન હતા કે નહીં, તે પણ જ્ઞાત નથી.

‘કાવ્યાદર્શ’માં ‘છન્દોવિચિતિ’નો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ છે કે તેનાથી ભિન્ન એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણ(૮.૩.૧૩૪)માં આપવામાં આવેલ ‘ઈઅરાઈ’ થી શરૂ થતું પદ્ય આ ગ્રંથ (૧.૧૩)માં પૂર્વાર્ધરૂપે આપેલું છે. સિદ્ધહેમવ્યાકરણ (૮.૨.૪૦)ની વૃત્તિમાં આપવામાં આવેલું ‘વિદ્ધકઈનિરૂવિઅં’ પદ્ય પણ આ ગ્રંથ (૨.૮)માંથી લેવામાં આવ્યું હશે, કારણ કે તેના પૂર્વાર્ધમાં આ શબ્દ-પ્રયોગ છે. આનાથી આ છંદોગ્રન્થની પ્રામાણિકતાનો પરિચય મળે છે.

આ ગ્રંથમાં માત્રાવૃત્ત અને વર્ણવૃત્તની ચર્ચા છે. તે છ નિયમોમાં વિભક્ત છે. તેમાંથી પાંચમો નિયમ, જેમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત છંદોનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે, તે સંસ્કૃત ભાષામાં છે. બાકીના પાંચ નિયમો પ્રાકૃતમાં નિબદ્ધ છે.

છઠ્ઠા નિયમમાં શ્લોક ૫૨-૫૩માં એક કોષક આપવામાં આવ્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે :^૨

- ૪ અંગુલ = ૧ રામ
- ૩ રામ = ૧ વિતસ્તિ
- ૨ વિતસ્તિ = ૧ હાથ
- ૨ હાથ = ૧ ધનુર્ધર
- ૨૦૦૦ ધનુર્ધર = ૧ કોશ
- ૮ કોશ = ૧ યોજન

૧. આની હસ્તલિખિત પ્રત વિ. સં. ૧૧૯૨ની મળે છે.
 ૨. આ ગ્રંથ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Societyમાં પ્રગટ થઈ ગયેલ છે.

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય વૃત્તિ :

‘વૃત્તજાતિસમુચ્ચય’ પર ભટ્ટ ચક્રપાલના પુત્ર ગોપાલે વૃત્તિની રચના કરી છે. આ વૃત્તિમાં ટીકાકારે કાત્યાયન, ભરત, કંબલ અને અશ્વતરનું સ્મરણ કર્યું છે.

ગાથાલક્ષણ :

‘ગાહાલક્ષણ’ના પ્રથમ પદમાં ગ્રંથ અને તેના કર્તાનો ઉલ્લેખ છે. પદ ૩૧ અને ૬૩માં પણ ગ્રંથનું ‘ગાહાલક્ષણ’ નામ નિર્દિષ્ટ છે. તેનાથી નંદિતાઢ્ય આ પ્રાકૃત ‘ગાથાલક્ષણ’ના નિર્માતા હતા તે સ્પષ્ટ છે.

નંદિયઢ્ય(નંદિતાઢ્ય) ક્યારે થઈ ગયા તે તેમની અન્ય કૃતિઓ અને પ્રમાણોના અભાવે કહી શકાતું નથી. સંભવતઃ તેઓ હેમચંદ્રાચાર્ય પૂર્વે થઈ ગયા હોય. હોઈ શકે કે તેઓ વિરહાંકના સમકાલીન કે તેના પણ પૂર્વવર્તી હોય.

નંદિયઢ્ય એ મંગલાચરણમાં નેમિનાથને વંદન કર્યા છે. પદ ૧૫માં મુનિપતિ વીરની, ૬૮, ૬૯માં શાંતિનાથની ૭૦, ૭૧માં પાર્શ્વનાથની, ૫૭માં બ્રાહ્મીલિપિની ૬૭માં જૈનધર્મની, ૨૧, ૨૨, ૨૫માં જિનવાણીની, ૨૩માં જિનશાસનની તેમ જ ૩૭માં જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરી છે. પદ ૬૨માં મેરુશિખર પર ૩૨ ઈંદ્રોએ વીરનો જન્માભિષેક કર્યો, એ નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણોથી એ સ્પષ્ટ છે કે તેઓ શ્વેતાંબર જૈન હતા.

આ ગ્રંથ મુખ્યતથા ગાથાછંદ સાથે સંબદ્ધ છે, એવું તેના નામ પરથી પ્રકટ છે. પ્રાકૃતના આ પ્રાચીનતમ ગાથાછંદનો જૈન તથા બૌદ્ધ આગમગ્રંથોમાં વ્યાપકરૂપે પ્રયોગ થયો છે. સંભવતઃ આ કારણે નંદિતાઢ્યે ગાથા-છંદને એક લક્ષણ-ગ્રંથનો વિષય બનાવ્યો.

‘ગાથા-લક્ષણ’માં ૯૬ પદો છે. જે અધિકાંશતઃ ગાથા-નિબદ્ધ છે. તેમાંથી ૪૭ પદોમાં ગાથાના વિવિધ ભેદોનાં લક્ષણો છે તથા ૪૯ પદ ઉદાહરણોનાં છે. પદ ૬ થી ૧૬ સુધી મુખ્ય ગાથાછંદનું વિવેચન છે. નંદિતાઢ્યે ‘શર’ શબ્દને ચતુર્માત્રાના અર્થમાં લીધો છે, જ્યારે વિરહાંકે ‘વૃત્તજાતિસમુચ્ચય’માં તેને પંચકલનો ઘોતક માન્યો છે. આ એક વિચિત્ર અને અસામાન્ય વાત જણાય છે.

પદ ૧૭ થી ૨૦માં ગાથાના મુખ્ય ભેદ પથ્યા, વિપુલા અને ચપલાનું વર્ણન તથા પદ ૨૧ થી ૨૫ સુધી તેમનાં ઉદાહરણો છે. પદ ૨૬ થી ૩૦માં ગીતિ, ઉદ્ગીતિ, ઉપગીતિ અને સંકીર્ણગાથા ઉદાહરણ છે. પદ ૩૧માં નંદિતાઢ્યે અવહટ્ટ (અપ્રભંશ)નો તિરસ્કાર કરતાં પોતાનો ભાષાસંબંધી દષ્ટિકોણ વ્યક્ત કર્યો છે. પદ

૩૨ થી ૩૭ સુધી ગાથાના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ગોનો ઉલ્લેખ છે. બ્રાહ્મણમાં ગાથાના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બંનેમાં ગુરુવર્ણોનું વિધાન છે. ક્ષત્રિયમાં પૂર્વાર્ધમાં બધા ગુરુવર્ણો અને ઉત્તરાર્ધમાં બધા લઘુવર્ણો નિર્દિષ્ટ છે. વૈશ્યમાં તેનાથી ઊંધું થાય છે અને શૂદ્રમાં બંને પાદોમાં બધા લઘુવર્ણ આવે છે.

પદ ૩૮-૩૯માં પૂર્વોક્ત ગાથા-ભેદોને ફરીથી આપવામાં આવ્યા છે. પદ ૪૦ થી ૪૪ સુધી ગાથામાં પ્રયુક્ત લઘુ-ગુરુવર્ણોની સંખ્યા અનુસાર ગાથાના ૨૬ ભેદોનું કથન છે.

પદ ૪૫-૪૬માં લઘુ-ગુરુ જાણવાની રીત, પદ ૪૭માં કુલ માત્રાસંખ્યા, પદ ૪૮ થી ૫૧માં પ્રસ્તારસંખ્યા, પદ ૫૨માં અન્ય છંદોની પ્રસ્તારસંખ્યા, પદ ૫૩ થી ૬૨ સુધી ગાથા સંબંધી અન્ય ગણિતનો વિચાર છે. પદ ૬૩ થી ૬૫માં ગાથાના ૬ ભેદોનાં લક્ષણો તથા પદ ૬૬ થી ૬૯માં તેનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. પદ ૭૨ થી ૭૫ સુધી ગાથાવિચાર છે.

આ ગ્રંથ અહીં (૭૫ પદો સુધીમાં) પૂર્ણ થઈ જવો જોઈએ. પદ ૩૧માં કર્તાએ અવલકટ પ્રત્યે પ્રગટ કરેલા તિરસ્કાર છતાં પણ આ ગ્રંથમાં પદ ૭૬ થી ૮૬ સુધી અપભ્રંશ-છંદ સંબંધી વિચાર આપવામાં આવ્યા છે, આથી આ પદો પરવર્તી ક્ષેપક જણાય છે. પ્રો. વેલણકરે પણ આ જ મત પ્રગટ કર્યો છે.

પદ ૭૬-૮૬માં અપભ્રંશના કેટલાક છંદોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યા છે : પદ ૭૬-૭૭માં પદ્ધતિ, ૭૮-૭૯માં મદનાવતાર કે ચન્દ્રાનન, ૮૦-૮૧માં દ્વિપદી, ૮૨-૮૩માં વસ્તુક કે સાર્ધછન્દસ્, ૮૪ થી ૮૪માં દૂહા, તેના ભેદ, ઉદાહરણ તથા રૂપાંતર અને ૮૫-૮૬માં શ્લોક.

ગાથા-લક્ષણના બધા પદો નંદિતાલ્યે રચેલાં હોય તેમ જણાતું નથી. તેનું ચોથું પદ 'નાટ્યશાસ્ત્ર' (અ. ૨૭)માં થોડા પાઠભેદ સાથે મળે છે, ૧૫મું પદ 'સૂચગડ'ની ચૂર્ણી (પત્ર ૩૦૪)માં કેટલાક પાઠભેદ સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે.

આ 'ગાથાલક્ષણ'ના ટીકાકાર મુનિ રત્નચંદ્રે સૂચિત કર્યું છે કે ૫૭મું પદ 'રોહિણી-ચરિત્ર'માંથી, ૫૮મું અને ૬૦મું પદ 'પુષ્પદન્તયરિત્ર'માંથી અને ૬૧મું પદ 'ગાથાસહસ્રપથાલંકાર' માંથી લેવામાં આવ્યું છે.^૧

૧. આ ગ્રંથ ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર ત્રૈમાસિક, પુ. ૧૪, પૃ. ૧-૩૮માં પ્રો. વેલણકરે સંપાદિત કરીને પ્રકાશિત કર્યો છે.

ગાથાલક્ષણ વૃત્તિ :

‘ગાથાલક્ષણ’ છંદ-ગ્રંથ પર રત્નચંદ્ર મુનિએ વૃત્તિની રચના કરી છે. ટીકાના અંતમાં આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે : નંદિતાઢ્યસ્ય ચ્છન્દસષ્ટીકા કૃતિઃ શ્રીદેવાચાર્યસ્ય શિષ્યેણાષ્ટોત્તરશતપ્રકરણકર્તુર્મહાકવેઃ પઞ્ચિતરત્નચન્દ્રેણેતિ ।

માળડવ્યપુરગચ્છીયદેવાનન્દમુનેર્ગિરા ।

ટીકેયં રત્નચન્દ્રેણ નંદિતાઢ્યસ્ય નિર્મિતા ॥

૧૦૮ પ્રકરણ-ગ્રંથોના રચયિતા મહાકવિ દેવાનંદાચાર્ય, જે માંડવ્યપુરગચ્છના હતા, તેમની આજ્ઞાથી તેમના જ શિષ્ય રત્નચંદ્રે નન્દિતાઢ્યના આ ગાથાલક્ષણની વૃત્તિ રચી છે.

આ વૃત્તિ પરથી ગાથાલક્ષણમાં પ્રયુક્ત પદો કયા-કયા ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે એ વાત જાણી શકાય છે. ટીકાની રચના વિશદ છે.

કવિદર્પણ :

પ્રાકૃતભાષામાં ગ્રથિત આ મહત્વપૂર્ણ છંદઃકૃતિના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. તેઓ જૈન વિદ્વાન હશે તેવું અનુમાન કૃતિમાં આપવામાં આવેલા જૈન ગ્રંથકારોનાં નામ અને જૈન પરિભાષા જોતાં કરી શકાય. ગ્રંથકાર આચાર્ય હેમચંદ્રના ‘છન્દોડનુશાસન’થી પરિચિત છે.

‘કવિદર્પણ’માં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, સમુદ્રસૂરિ, ભીમદેવ, તિલકસૂરિ, શાકંભરીરાજ, યશોઘોષસૂરિ અને સૂરપ્રભસૂરિનાં નામ નિર્દિષ્ટ છે. આ બધી વ્યક્તિ ૧૨-૧૩મી સદીમાં વિદ્યમાન હતી. આ ગ્રંથમાં જિનચંદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ, સૂરપ્રભસૂરિ, તિલકસૂરિ અને (રત્નાવલીના કર્તા) હર્ષદેવની કૃતિઓમાંથી અવતરણો લેવામાં આવ્યા છે.

છ ઉદેશાત્મક આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃતના ૨૧ સમ, ૧૫ અર્ધસમ અને ૧૩ સંયુક્ત છંદ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથમાં ૬૮ ઉદાહરણો છે જે સ્વયં ગ્રંથકારે જ રચેલાં હોય તેમ જણાય છે. આમાં બધા પ્રાકૃત છંદોની ચર્ચા નથી, પોતાના સમયમાં પ્રચલિત મહત્વપૂર્ણ છંદો લેવામાં આવ્યા છે. છંદોના લક્ષણનિર્દેશ અને વર્ગીકરણ દ્વારા કવિદર્પણકારની મૌલિક દૃષ્ટિનો યથેષ્ટ પરિચય મળે છે. આ ગ્રંથમાં છંદોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો અલગ-અલગ આપવામાં આવ્યા છે.^૧

૧. આ ગ્રંથ વૃત્તિસહિત પ્રો. વેલણકરે સંપાદિત કરીને પૂનાના ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૬, પૃ. ૪૪-૮૯; પુ. ૧૭, પૃ. ૩૭-૬૦ અને ૧૭૪-૧૮૪)માં પ્રકાશિત કરેલ છે.

કવિદર્પણ-વૃત્તિ :

‘કવિદર્પણ’ પર કોઈ વિદ્વાને વૃત્તિની રચના કરી છે, તેનું નામ પણ અજ્ઞાત છે. વૃત્તિમાં ‘છન્દઃકન્દલી’ નામના પ્રાકૃત છન્દોગ્રંથનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે. વૃત્તિમાં જે ૫૭ ઉદાહરણો છે તે અન્યકર્તૃક છે. તેમાં સૂર, પિંગલ અને ત્રિલોચનદાસ — આ વિદ્વાનોની સંસ્કૃત અને સ્વયંભૂ, પાદલિપ્તસૂરિ અને મનોરથ — આ વિદ્વાનોની પ્રાકૃત કૃતિઓમાંથી અવતરણો આપવામાં આવ્યા છે. રત્નસૂરિ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ધર્મસૂરિ અને કુમારપાળનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે. આ નામો જોતાં વૃત્તિકાર પણ જૈન જણાય છે.

છંદઃકોશ :

‘છન્દઃકોશ’ના રચયિતા રત્નશેખરસૂરિ છે, જે ૧૫મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા. તેઓ બૃહદ્ગચ્છીય વજ્રસેનસૂરિ (૫છીથી રૂપાંતરિત નાગપુરીય તપાગચ્છના હેમતિલકસૂરિ)ના શિષ્ય હતા.

પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલ આ ‘છન્દઃકોશ’માં^૧ કુલ ૭૪ પદો છે. પદ્ય-સંખ્યા ૫ થી ૫૦ સુધી (૪૬ પદો) અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલાં છે. પ્રાકૃત છંદોમાંથી કેટલાક પ્રસિદ્ધ છંદોનાં લક્ષણ લક્ષ્ય-લક્ષણયુક્ત અને ગણ-માત્રાદિપૂર્વક આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં અલ્લુ (અર્જુન) અને ગુલ્લુ (ગોસલ) નામક લક્ષણકારોમાંથી ઉદ્ધરણો લેવામાં આવ્યા છે.

છન્દઃકોશ-વૃત્તિ :

આ ‘છન્દઃકોશ’ ગ્રંથ પર આચાર્ય રત્નશેખરસૂરિના સંતાનીય ભટ્ટારક રાજરત્નસૂરિ અને તેમના શિષ્ય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ ૧૭મી શતાબ્દીમાં વૃત્તિની રચના કરી છે.

છન્દઃકોશ-બાલાવબોધ :

‘છન્દઃકોશ’ પર આચાર્ય માનકીર્તિના શિષ્ય અમરકીર્તિસૂરિએ ગુજરાતી ભાષામાં ‘બાલાવબોધ’ની રચના કરી છે.^૨

૧. આનું પ્રકાશન ડૉ. શુબ્રિંગે (ZDMG., Vol. 75 pp. 97 ff.) સન્ ૧૯૨૨માં કર્યું હતું. કરી ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતના આધાર પર પ્રો. એચ.ડી.વેલણકરે સંપાદિત કરી મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલય પત્રિકામાં સન્ ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત કરેલ છે.

૨. આની એક હસ્તલિખિત પ્રત અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે. પ્રતિ ૧૮મી શતાબ્દીમાં લખાઈ હોય તેમ જણાય છે.

બાલાવબોધકારે આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

તેષાં પદે સુવિચ્છ્રાતા: સૂર્યોઽમરકીર્તય:।

તૈશ્ચક્રે બાલાવબોધોઽયં છન્દ:કોશાભિધસ્ય વૈ ॥

છન્દ:કન્દલી :

‘છન્દ:કન્દલી’ના કર્તાનું નામ હજી સુધી અજ્ઞાત છે. પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ આ ગ્રંથમાં ‘કવિ-દિપ્પણ’ની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથ હજી સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

છન્દસ્તત્ત્વ :

અંચલગચ્છીય મુનિ ધર્મનંદનગણિએ ‘છન્દસ્તત્ત્વ’ નામક છન્દવિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૧

આ ગ્રંથો સિવાય રામવિજયગણિરચિત છન્દ:શાસ્ત્ર, અજ્ઞાતકર્તૃક છન્દોડલંકાર જેના પર કોઈ અજ્ઞાતનામી આચાર્યે ટિપ્પણ લખી છે, મુનિ અજિતસેનરચિત છન્દ:શાસ્ત્ર, વૃત્તવાદ અને છન્દ:પ્રકાશ - આ ત્રણ ગ્રંથો, આશાધરકૃત વૃત્તપ્રકાશ, ચંદ્રકીર્તિકૃત છન્દ:કોશ (પ્રાકૃત) અને ગાથારત્નાકર, છન્દોરૂપક, સંગીતસહર્ષિંગલ ઇત્યાદિ નામો મળે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો છન્દ:શાસ્ત્રમાં જૈનાચાર્યોનું યોગદાન કંઈ ઓછું નથી. એટલું જ નહીં, આ આચાર્યોએ જૈનેતર લેખકોના છન્દશાસ્ત્રના ગ્રંથો પર ટીકાઓ પણ લખી છે.

જૈનેતર ગ્રંથો પર જૈન વિદ્વાનોના ટીકાગ્રંથ :

શ્રુતબોધ - કેટલાક વિદ્વાનો વરરુચિને ‘શ્રુતબોધ’ના કર્તા માને છે અને કેટલાક કાલિદાસને. શીઘ્ર કંઠસ્થ થઈ જાય તેવી સરળ અને ઉપયોગી ૪૪ પદ્યોની નાની એવી કૃતિ પોતાની પત્નીને સંબોધિત કરીને લખાઈ છે. છન્દોનાં લક્ષણો તે તે છંદોમાં જ આપ્યા છે.

આ ગ્રંથથી જાણી શકાય છે કે કવિઓએ પ્રસ્તારવિધિથી છંદોની વૃદ્ધિ નહીં કરીને લયસામ્યના આધાર પર ગુરુ-લઘુ વર્ણોના પરિવર્તન દ્વારા જ નવીન છંદોની રચના કરી હશે.

૧. આની હસ્તલિખિત પ્રત છાણીના ભંડારમાં છે.

‘શ્રુતબોધ’માં આઠ ગણો તેમ જ ગુરુ લઘુ વર્ણોનાં લક્ષણો બતાવીને આર્યા આદિ છંદોથી પ્રારંભ કરી યત્નિનો નિર્દેશ કરતા સમવૃત્તોનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યા છે.

આ કૃતિ પર જૈન લેખકોએ નિમ્નોક્ત ટીકાઓની રચના કરી છે :

૧. નાગપુરીય તપાગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિક્રમની ૧૭મી શતાબ્દીમાં વૃત્તિની રચના કરી છે. ટીકાના અંતમાં વૃત્તિકારે પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

શ્રીમન્નાગપુરીયપૂર્વકતપાગચ્છમ્બુજાહસ્કરા:

સૂરીન્દ્રા: [ચન્દ્ર] કીર્તિગુરવો વિશ્વત્રયીવિશ્રુતા: ।

તત્પાદામ્બુરુ હપ્રસાદપદત: શ્રીહર્ષકીર્ત્યાહ્વયો-

પાઠ્યાય: શ્રુતબોધવૃત્તિમકરોદ્ બાલાવબોધાય વૈ ॥

૨. નયવિમલસૂરિએ વિ. ૧૭મી શતાબ્દીમાં વૃત્તિની રચના કરી છે.

૩. વાયક મેઘચંદ્રના શિષ્યે વૃત્તિ રચી છે.

૪. મુનિ કાંતિવિજયે વૃત્તિ રચી છે.

૫. માણિક્યમલ્લે વૃત્તિનું નિર્માણ કર્યું છે.

વૃત્તરત્નાકર—શૈવ શાસ્ત્રોના વિદ્વાન પબ્લેકના પુત્ર કેદાર ભટ્ટે^૨ સંસ્કૃત પદ્યોમાં ‘વૃત્તરત્નાકર’ની રચના સન્ ૧૦૦૦ની આસપાસમાં કરી છે. તેમાં કર્તાએ છંદ-વિષયક ઉપયોગી સામગ્રી આપી છે. આ કૃતિ ૧. સંજ્ઞા, ૨. માત્રાવૃત્ત, ૩. સમવૃત્ત, ૪. અર્ધસમવૃત્ત, ૫. વિષમવૃત્ત અને ૬. પ્રસ્તાર- આ છ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે.

તેના પર જૈન લેખકોએ નિમ્નલિખિત ટીકાઓ લખી છે :

૧. આસડ નામના કવિએ ‘વૃત્તરત્નાકર’ પર ‘ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા’ નામની વૃત્તિની રચના કરી છે. આસડની નવરસથી ભરપૂર કાવ્યવાણી સાંભળીને રાજસભ્યોએ તેમને ‘સભાશ્રૃંગાર’ની પદવીથી અલંકૃત કર્યા હતા. તેમણે ‘મેઘદૂત’ કાવ્ય પર સુંદર ટીકા ગ્રંથની રચના કરી હતી. પ્રાકૃત ભાષામાં ‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ નામના બે પ્રકરણ ગ્રંથ પણ રચ્યા હતા. તેઓ વિ.સં. ૧૨૪૮માં વિદ્યમાન હતા.

૨. વાદી દેવસૂરિના સંતાનીય જયમંગલસૂરિના શિષ્ય સોમચંદ્રગણિએ વિ.સં.

૧. આ ટીકાની એક હસ્તલિખિત ૭ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૨. વેદાર્થશૈવશાસ્ત્રજ્ઞ: પબ્લેકોઽભૂદ્ દ્વિજોત્તમ: ।

તસ્ય પુત્રોઽસ્તિ કેદાર: શિવપાદાર્ચને રત: ॥

૧૩૨૯માં 'વૃત્તરત્નાકર' પર વૃત્તિની રચના કરી હતી. તેમાં તેમણે આચાર્ય હેમચંદ્રના 'છંદોનુશાસન'ની સ્વોપજ વૃત્તિમાંથી ઉદાહરણો લીધા છે. ક્યાંક-ક્યાંક 'વૃત્તિરત્નાકર'ના ટીકાકાર સુલહણમાંથી પણ ઉદાહરણો લીધા છે. સુલહણની ટીકાના મૂળ પાઠ કરતાં ક્યાંક-ક્યાંક અંતર છે.

ટીકાકારે પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

વાદિશ્રીદેવસૂરેર્ગણગગનવિદ્યૌ વિભ્રતઃ શારદાયાઃ,
નામ પ્રત્યક્ષપૂર્વં સુજયપદભૃતો મઙ્ગલાહ્લસ્ય સૂરેઃ ।
પાદદ્વન્દ્યારવિન્દેઽમ્બુમધુપહિતે ભૃઙ્ગભઙ્ગી દધાનો,
વૃત્તિં સોમોઽભિરામમકૃત કૃતિમતાં વૃત્તરત્નાકરસ્ય ॥^૧

૩. ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય મુનિ ક્ષેમહંસે તેના પર ટિપ્પણની રચના કરી છે. તેઓ વિ. ૧૫મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા.

૪. નાગપુરી તપાગચ્છીય હર્ષકીર્તિસૂરિના શિષ્ય અમરકીર્તિ અને તેમના શિષ્ય યશઃકીર્તિએ તેના પર વૃત્તિની રચના કરી છે.

૫. ઉપાધ્યાય સમયસુંદરગણિએ તેના પર વૃત્તિની રચના વિ.સં. ૧૬૯૪માં કરી છે.^૨

તેના અંતમાં વૃત્તિકારે પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

વૃત્તરત્નાકરે વૃત્તિ ગણિઃ સમયસુન્દરઃ ।
ષષ્ઠ્યાયસ્ય સંબદ્ધા પૂર્ણીચક્રે પ્રયત્નતઃ ॥૧॥

સંવતિ વિધિમુખ-નિધિ-રસ-શશિસંખ્યે દીપપર્વદિવસે ચ ।
જાલોરનામનગરે લુણિયા-કસલાર્પિતસ્થાને ॥૨॥

શ્રીમત્ખરતરગચ્છે શ્રીજિનચન્દ્રસૂરયઃ ।
તેષાં સકલચન્દ્રાચ્ચ્યો વિનેયો પ્રથમોઽભવત્ ॥૩॥

તચ્છિષ્યસમયસુન્દરઃ एतां वृत्तिं चकार सुगमतराम् ।
श्रीजिनसागरसूरिप्रवरे गच्छाधिराजेऽस्मिन् ॥४॥

૬. ખરતરગચ્છીય મેરુસુંદરસૂરિએ તેના પર બાલાવબોધની રચના કરી છે. મેરુસુંદરસૂરિ વિ. ૧૬ની શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા.

૧. આ ટીકા-ગ્રંથની એક હસ્તલિખિત ૩૩ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૨. આની એક હસ્તલિખિત ૩૧ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

પાંચમું પ્રકરણ

નાટ્ય

દુઃખી, શોકાર્ત, શ્રાંત તેમજ તપસ્વી વ્યક્તિઓને વિશ્રાંતિ આપવા માટે નાટ્યની સૃષ્ટિ કરવામાં આવી છે. સુખ-દુઃખથી યુક્ત લોકનો સ્વભાવ જ આંગિક, વાચિક ઈત્યાદિ અભિનયોથી યુક્ત હોવાથી નાટ્ય કહેવાય છે :

યોડ્યં સ્વભાવો લોકસ્ય સુખ-દુઃખ-સમન્વિતઃ ।

સોડઙ્ગદ્યભિનયોપેતો નાટ્યમિત્યભિધીયતે ॥

નાટ્યદર્પણ :

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિના બે શિષ્યો કવિ કટારમલ્લ બિરુદધારી રામચંદ્રસૂરિ અને તેમના ગુરુભાઈ ગુણચંદ્રગણિએ મળીને 'નાટ્યદર્પણ'ની રચના વિ. સં. ૧૨૦૦ની આસપાસમાં કરી છે.

'નાટ્યદર્પણ'માં ચાર વિવેક છે જેમાં બધા મળીને ૨૦૭ પદો છે.

પ્રથમ વિવેક 'નાટકનિર્ણય'માં નાટ્યસંબંધી બધી વાતોનું નિરૂપણ છે. તેમાં ૧. નાટક, ૨. પ્રકરણ, ૨. નાટિકા, ૪. પ્રકરણી, ૫. વ્યાયોગ, ૬. સમવકાર, ૭. ભાણ, ૮. પ્રહસન, ૯. ડિમ, ૧૦. અંક, ૧૧. ઈહામૃગ અને ૧૨. વીથિ — આ બાર પ્રકારના રૂપકો બતાવવામાં આવ્યા છે. પાંચ અવસ્થાઓ અને પાંચ સંધિઓનો પણ ઉલ્લેખ છે.

દ્વિતીય વિવેક 'પ્રકરણાદ્યેકાદશનિર્ણય'માં પ્રકરણથી લઈને વીથિ સુધીના ૧૧ રૂપકોનું વર્ણન છે.

તૃતીય વિવેક 'વૃત્તિ-રસ-ભાવાભિનયવિચાર'માં ચાર વૃત્તિઓ, નવ રસો, નવ સ્થાયી ભાવો, તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવો, રસ આદિ આઠ અનુભાવો અને ચાર અભિનયોનું નિરૂપણ છે.

ચતુર્થ વિવેક 'સર્વરૂપકસાધારણલક્ષણનિર્ણય'માં બધા રૂપકોનાં લક્ષણો

બતાવવામાં આવ્યા છે.

આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિ સમર્થ આશુકવિ રૂપે પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ કાવ્યના ગુણ-દોષોના મોટા પરીક્ષક હતા. તેમણે નાટક આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિએ જે નાટક આદિ વિષયો પર નહોતું લખ્યું તે વિષયો પર આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિએ પોતાની કલમ ચલાવી છે. તેમને પ્રબન્ધશતકર્તા પણ માનવામાં આવ્યા છે. તેનો અર્થ 'સો પ્રબન્ધોના કર્તા' નહીં પરંતુ 'પ્રબન્ધશત નામના ગ્રંથના કર્તા' છે પરંતુ 'પ્રબંધશત' ગ્રંથ હજી સુધી નથી મળ્યો. રાજા અજયપાળ નિમિત્તે સં. ૧૨૩૦ની આસપાસ આવા સમર્થ કવિનું અકાળે મૃત્યુ થયું, એવી સૂચના પ્રબંધોમાં મળે છે.

તેમના ગુરુભાઈ ગુણચંદ્રગણિ પણ સમર્થ વિદ્વાન હતા. તેમણે સવૃત્તિક દ્રવ્યાલંકાર આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિની સાથે રચ્યો છે.

આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિએ નિમ્નાલિખિત ગ્રંથોની પણ રચના કરી છે :

૧. કૌમુદીમિત્રાણંદ (પ્રકરણ) ૨. નલવિલાસ (નાટક), ૩. નિર્ભયભીમ (વ્યાયોગ), ૪. મલ્લિકામકરન્દ (પ્રકરણ), ૫. યાદવાભ્યુદય (નાટક), ૬. રઘુવિલાસ (નાટક), ૭. રાઘવાભ્યુદય (નાટક), ૮. રોહિણીમૃગાંક (પ્રકરણ), ૯. વનમાલા (નાટિકા), ૧૦. સત્યહરિશ્ચન્દ્ર (નાટક), ૧૧. સુધાકલશ (કોશ), ૧૨. આદિદેવસ્તવન, ૧૩. કુમારવિહારશતક, ૧૪. જિનસ્તોત્ર ૧૫. નેમિસ્તવ, ૧૬. મુનિસુપ્રતસ્તવ, ૧૭. યદુવિલાસ, ૧૮. સિદ્ધહેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન-લઘુન્યાસ, ૧૯. સોળ સાધારણજિનસ્તવ, ૨૦. પ્રસાદદ્વાત્રિશિકા, ૨૧. યુગાદિદ્વાત્રિશિકા, ૨૨. વ્યતિરેકદ્વાત્રિશિકા, ૨૩. પ્રબંધશત.

નાટ્યદર્પણ-વિવૃત્તિ :

આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિ અને ગુણચંદ્રસૂરિએ પોતાના 'નાટ્યદર્પણ' પર સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિની રચના કરી છે. તેમાં રૂપકોનાં ઉદાહરણો ૫૫ ગ્રંથોમાંથી આપવામાં આવ્યા છે. સ્વરચિત કૃતિઓમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૧૩ ઉપરૂપકોનાં સ્વરૂપનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

ધનંજયના 'દશરૂપક' ગ્રંથને આદર્શ માનીને આ વિવૃત્તિ રચવામાં આવી છે. વિવૃત્તિકારે ક્યાંક-ક્યાંક ધનંજયના મતથી ભિન્ન પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પૂર્વાપર વિરોધ છે, તેવો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પોતાના ગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના 'કાવ્યાનુશાસન'થી પણ ભિન્ન એવા મતનું ક્યાંક-ક્યાંક

નિરૂપણ કર્યું છે. આ દષ્ટિએ આ કૃતિ વિશેષરૂપે અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે.^૧

પ્રબંધશત :

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્યરત્ન આચાર્ય રામચંદ્રસૂરિએ 'નાટ્યદર્પણ' સિવાય નાટ્યશાસ્ત્રવિષયક 'પ્રબંધશત' નામક ગ્રંથની રચના પણ કરી હતી, જે અનુપલબ્ધ છે.

ઘણા વિદ્વાનો 'પ્રબંધશત'નો અર્થ 'સો પ્રબંધો' કરે છે પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથસૂચિમાં 'રામચંદ્રકૃતં પ્રબંધશતં દ્વાદશરૂપકનાટકાદિવસ્વરૂપજ્ઞાપકમ્' એવો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનાથી જાણી શકાય છે કે 'પ્રબંધશત' નામની તેમની કોઈ નાટ્યવિષયક રચના હતી.

૧. 'નાટ્યદર્પણ' સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિ સાથે ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ દ્વારા બે ભાગોમાં છપાઈ ગયેલ છે. આ ગ્રંથનું કે. એચ. ત્રિવેદીકૃત આલોચનક અધ્યયન લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદથી પ્રકાશિત થયું છે.

છટ્ટ પ્રકરણ

સંગીત

‘સમ્’ અને ‘ગીત’ - આ બંને શબ્દોના મળવાથી ‘સંગીત’ પદ બને છે. મોઢેથી ગાવું તે ગીત. ‘સમ્’ નો અર્થ છે સારું. વાદ્ય અને નૃત્ય બંનેના સમન્વયથી ગીત સારું બને છે. કહેવાયું છે કે :

ગીતં વાદ્યં ચ નૃત્યં ચ ત્રયં સંગીતમુચ્યતે ।

સંગીતશાસ્ત્રનો ઉપલબ્ધ એવો આદિ ગ્રંથ ભરતનું ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ છે, જેમાં સંગીત-વિભાગ (અધ્યાય ૨૮ થી ૩૬ સુધી) છે. તેમાં ગીત અને વાદ્યોનું પૂર્ણ વિવરણ છે, પરંતુ રાગોનાં નામ અને તેમનું વિવરણ નથી આપવામાં આવ્યું.

ભરતના શિષ્ય દત્તિલ, કોહલ અને વિશાખિલ - આ ત્રણેયે ગ્રંથોની રચના કરી હતી. પ્રથમના ગ્રંથનું નામ દત્તિલમ્, બીજાના ગ્રંથનું કોહલીયમ્ અને ત્રીજાના ગ્રંથનું વિશાખિલમ્ હતું. વિશાખિલમ્ પ્રાપ્ય નથી.

મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાની અને કર્ણાટકી પદ્ધતિઓ ચાલી. તે પછી સંગીતશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખાયા.

સન્ ૧૨૦૦માં બધી પદ્ધતિઓનું મંથન કરીને શાર્ફદેવે ‘સંગીતરત્નાકર’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. તેના પર છ ટીકા ગ્રંથો પણ લખાયા છે. તેમાંથી ચાર ટીકા-ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.

અર્ધમાગધી (પ્રાકૃત)માં રચાયેલ ‘અનુયોગદ્વાર’ સૂત્રમાં સંગીતવિષયક સામગ્રી પદ્યમાં મળે છે. તેનાથી જાણ થાય છે કે પ્રાકૃતમાં સંગીતનો કોઈ ગ્રંથ રહ્યો હશે.

ઉપર્યુક્ત જૈનેતર ગ્રંથોના આધારે જૈનાચાર્યોએ પણ પોતાની વિશેષતા દર્શાવતા કેટલાક ગ્રંથોની રચના કરી છે.

સંગીતસમયસાર :

દિગંબર જૈન મુનિ અભયચંદ્રના શિષ્ય મહાદેવાચાર્ય અને તેમના શિષ્ય પાર્શ્વચંદ્રે ‘સંગીતસમયસાર’^૧ નામના ગ્રંથની રચના લગભગ વિ. સં. ૧૩૮૦માં કરી છે. આ

૧. આ ગ્રંથ ‘ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા’માં છપાઈ ગયો છે.

ગ્રંથમાં ૯ અધિકરણ છે જેમાં નાદ, ધ્વનિ, સ્થાયી, રાગ, વાદ્ય, અભિનય, તાલ, પ્રસ્તાર અને આધ્વયોગ - આ પ્રમાણે અનેક વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રતાપ, દિગંબર અને શંકર નામક ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ છે. ભોજ, સોમેશ્વર અને પરમદર્દી - આ ત્રણ રાજાઓનાં નામ પણ ઉલ્લિખિત છે.^૧

સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર :

આચાર્ય રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય સુધાકલશે વિ.સં. ૧૪૦૬માં 'સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર'ની રચના કરી છે.^૨ આ ગ્રંથ સ્વયં સુધાકલશે દ્વારા સં. ૧૩૮૦માં રચાયેલ 'સંગીતોપનિષત્'ના સારરૂપ છે. આ ગ્રંથમાં છ અધ્યાય અને ૬૧૦ શ્લોકો છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં ગીતપ્રકાશન, બીજામાં પ્રસ્તારાદિસોપાશ્રય-તાલપ્રકાશન, ત્રીજામાં ગુણ-સ્વર-રાગાદિપ્રકાશન, ચોથામાં ચતુર્વિધ વાદ્યપ્રકાશન, પાંચમામાં નૃત્યાંગ-ઉપાંગ-પ્રત્યાંગપ્રકાશન, છઠ્ઠામાં નૃત્યપદ્ધતિપ્રકાશન છે.

આ કૃતિ સંગીતમકરંદ અને સંગીતપારિજાતથી પણ વિશિષ્ટતર અને અધિક મહત્ત્વની છે.

આ ગ્રંથમાં નરચંદ્રસૂરિનો સંગીતજ્ઞ તરીકે ઉલ્લેખ છે. પ્રશસ્તિમાં તેમણે 'સંગીતોપનિષત્'ની રચના વિ.સં. ૧૩૮૦માં કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

મલધારી અભયદેવસૂરિની પરંપરામાં અમરચંદ્રસૂરિ થઈ ગયા. તેઓ સંગીતશાસ્ત્રમાં વિશારદ હતા, તેવો ઉલ્લેખ સુધાકલશે મુનિએ કર્યો છે.

સંગીતોપનિષત્ :

આચાર્ય રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય સુધાકલશે 'સંગીતોપનિષત્' ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૩૮૦માં કરી, એવો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારે સ્વયં સં. ૧૪૦૬માં રચેલા પોતાના 'સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર' નામના ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં કર્યો છે. આ ગ્રંથ ખૂબ મોટો હતો. તે હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી.

સુધાકલશે 'એકાક્ષરનામમાલા'ની પણ રચના કરી છે.

૧. વિશેષ પરિચય માટે જુઓ - 'જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર' ભાગ ૯, અંક ૨ અને ભાગ ૧૦, અંક ૧૦.

૨. આ ગ્રંથ ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

સંગીતમંડન :

માળવા-માંડવગઢના સુલતાન આલમશાહના મંત્રી મંડને વિવિધ વિષયો પર અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, તેમાંનો 'સંગીતમંડન' પણ એક છે. આ ગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૪૯૦માં થઈ છે. તેની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે. આ ગ્રંથ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

સંગીતદીપક, સંગીતરત્નાવલી, સંગીતસહપિંગલ :

આ ત્રણ કૃતિઓનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલીમાં છે, પરંતુ તેના વિશે કોઈ વિશેષ જાણકારી નથી મળી.

સાતમું પ્રકરણ

કલા

ચિત્રવર્ણસંગ્રહ :

સોમરાજારચિત 'રત્નપરીક્ષા' ગ્રંથના અંતમાં 'ચિત્રવર્ણસંગ્રહ'ના ૪૨ શ્લોકોનું પ્રકરણ અત્યંત ઉપયોગી છે.

તેમાં ભીંતચિત્ર બનાવવા માટે ભીંત કેવી હોવી જોઈએ, રંગ કેવી રીતે બનાવવો જોઈએ, કલમ-પીંછી કેવી હોવી જોઈએ, ઈત્યાદિ બાબતોનું વિગતવાર વર્ણન છે.

પ્રાચીન ભારતમાં સિત્તનવાસલ, અજંતા, બાઘ ઈત્યાદિ ગુફાઓ અને રાજા-મહારાજાઓ તથા શ્રેષ્ઠીઓના મહેલોમાં ચિત્રોનું જે આલેખન કરવામાં આવતું હતું તેની વિધિ આ નાના-એવા ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવી છે.

આ પ્રકરણ પ્રકાશિત નથી થયું.

કલાકલાપ :

વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય કવિ અમરચંદ્રસૂરિની કૃતિઓ બાબતે 'પ્રબંધકોશ'માં ઉલ્લેખ છે, જેમાં 'કલાકલાપ' નામક કૃતિનો પણ નિર્દેશ છે. આ ગ્રંથનો શાસ્ત્રરૂપે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેની કોઈ પણ પ્રત હજી સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

તેમાં ૭૨ કે ૬૪ કલાઓનું નિરૂપણ હોય તેવી સંભાવના છે.

મષીવિચાર :

'મષીવિચાર' નામક એક ગ્રંથ જેસલમેરભાંડાગારમાં છે, તેમાં તાડપત્ર અને કાગળ પર લખવાની શાહી બનાવવાની પ્રક્રિયા જણાવવામાં આવી છે. તેનો જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૩૬૨માં ઉલ્લેખ છે.

આઠમું પ્રકરણ

ગણિત

ગણિત વિષય ઘણો વ્યાપક છે. તેની ઘણી શાખાઓ છે : અંકગણિત, બીજગણિત, સમતલભૂમિતિ, ઘનભૂમિતિ, સમતલત્રિકોણમિતિ, ગોલીય-ત્રિકોણમિતિ, સમતલબીજભૂમિતિ, ઘનબીજભૂમિતિ, શૂન્યલબ્ધિ (સૂક્ષ્મકલન), શૂન્યયુતિ (સમાકલન) અને શૂન્ય સમીકરણ. આના સિવાય પણ સ્થિતિશાસ્ત્ર, ગતિશાસ્ત્ર, ઉદકસ્થિતિશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર આદિનો પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે.

મહાવીરાચાર્યે ગણિતશાસ્ત્રની વિશેષતા અને વ્યાપકતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે લૌકિક, વૈદિક તથા સામયિક જે પણ વ્યવહાર થાય છે તે બધામાં ગણિત-સંખ્યાનનો ઉપયોગ થાય છે. કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ગાંધર્વશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, વાસ્તુવિદ્યા અને છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તર્ક, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ આદિમાં તથા કળાઓના સમસ્ત ગુણોમાં ગણિત અત્યંત ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે. સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિ જાણવામાં, પ્રસન અર્થાત્ દિશા, દેશ અને કાળને જાણવા માટે, ચંદ્રમાના પરિલેખમાં — સર્વત્ર ગણિત જ અંગીકૃત છે.

દ્વીપો, સમુદ્રો અને પર્વતોની સંખ્યા, વ્યાસ અને પરિધિ, લોક, અંતર્લોક, જ્યોતિર્લોક, સ્વર્ગ અને નરકમાં સ્થિત શ્રેણીબદ્ધ ભવનો, સભાભવનો અને ગુંબજાકાર મંદિરોના પરિમાણ તથા અન્ય વિવિધ પરિમાણ ગણિતની સહાયથી જ જાણી શકાય છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં ચાર અનુયોગ ગણાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં ગણિતાનુયોગ પણ એક છે. કર્મસિદ્ધાંતના ભેદ-પ્રભેદ, કાળ અને ક્ષેત્રનાં પરિમાણ આદિ સમજવામાં ગણિતના જ્ઞાનની વિશેષ આવશ્યકતા હોય છે.

ગણિત જેવા સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રના વિષયમાં અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ ઓછાં પુસ્તકો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ જૈન વિદ્વાનોનાં ગ્રંથ ઘણી ઓછી સંખ્યામાં મળે છે.

ગણિતસારસંગ્રહ :

‘ગણિતસારસંગ્રહ’ના રચયિતા મહાવીરાચાર્ય દિગંબર જૈન વિદ્વાન હતા. તેમણે ગ્રંથના આરંભમાં કહ્યું છે કે જગતના પૂજ્ય તીર્થંકરોના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના પ્રસિદ્ધ

ગુણરૂપ સમુદ્રોમાંથી રત્નસમાન, પાષાણોમાંથી કંચન સમાન અને શુક્તિઓમાંથી મુક્તાકૃણ સમાન સાર નીચોવીને મેં આ 'ગણિતસારસંગ્રહ'ની યથામતિ રચના કરી છે. આ ગ્રંથ લઘુ હોવા છતાં પણ અનલ્પાર્થક છે.

તેમાં આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે : ૧. પરિકર્મ, ૨. કલાસવર્ણ, ૩. પ્રકીર્ણક, ૪. ત્રૈરાશિક, ૫. મિશ્રક, ૬. ક્ષેત્રગણિત, ૭. ખાત અને ૮. છાયા.

પ્રથમ અધ્યાયમાં ગણિતના વિભિન્ન એકમો તેમ જ ક્રિયાઓનાં નામ, સંખ્યાઓ, ઋણસંખ્યા અને ગ્રંથનો મહિમા તથા વિષય નિરૂપિત છે.

મહાવીરાચાર્યે ત્રિભુજ અને ચતુર્ભુજ સંબંધી ગણિતનું વિશ્લેષણ વિશિષ્ટ રીતે કર્યું છે. આ વિશેષતા અન્યત્ર ક્યાંય નથી જોવા મળતી.^૧

ત્રિકોણમિતિ તથા રેખાગણિતના મૌલિક અને વ્યાવહારિક પ્રશ્નો પરથી જાણી શકાય છે કે મહાવીરાચાર્યે ગણિતમાં બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કરાચાર્યની બરોબરીના છે. તથાપિ મહાવીરાચાર્ય તેમના કરતાં વધારે પૂર્ણ અને આગળ છે. વિસ્તારમાં પણ ભાસ્કરાચાર્યની લીલાવતી કરતાં તેમનો ગ્રંથ મોટો છે.

મહાવીરાચાર્યે અંકસંબંધી સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, વર્ગ, વર્ગમૂળ, ઘન અને ઘનમૂળ - આ આઠ પરિકર્મોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે શૂન્ય અને કાલ્પનિક સંખ્યાઓનો પણ વિચાર કર્યો છે. ભિન્નોના ભાગ વિષયમાં મહાવીરાચાર્યની વિધિ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

લઘુતમ સમાપવર્તકના વિષયમાં અનુસંધાન કરનારાઓમાં મહાવીરાચાર્ય પ્રથમ ગણિતજ્ઞ છે, જેમણે લાઘવાર્થ - નિરુદ્ધ લઘુતમ સમાપવર્ત્યની કલ્પના કરી. તેમણે 'નિરુદ્ધ'ની પરિભાષા કરતાં કહ્યું કે છેદોના મહત્તમ સમાપવર્તક અને તેનો ભાગ આપવાથી પ્રાપ્ત લઘ્વિઓનું ગુણનફલ 'નિરુદ્ધ' કહેવાય છે. ભિન્નોનો સમચ્છેદ કરવા માટેનો નિયમ આ પ્રમાણે છે—નિરુદ્ધને હરથી ભાગતાં જે લઘ્વિ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી હર અને અંશ બંનેને ગુણવાથી બધા ભિન્નોનો હર એક જેવો થઈ જશે.

મહાવીરાચાર્યે સમીકરણને વ્યાવહારિક પ્રશ્નો દ્વારા સમજાવ્યું છે. આ પ્રશ્નોને બે ભાગોમાં વિભાજિત કર્યા છે : એક તો એ પ્રશ્નો કે જેમાં અજ્ઞાત રાશિના વર્ગમૂળનું

૧. જુઓ, ડૉ. વિભૂતિભૂષણ-મેથેમેટિકલ સોસાયટી બુલેટિન નં. ૨૦માં 'ઓન મહાવીરસ સોલ્યુશન ઓફ ટ્રાયેંગલ્સ એન્ડ ક્વાડ્રીલેટરલ' શીર્ષક લેખ.

કથન હોય અને બીજા જેમાં અજ્ઞાત રાશિના વર્ગનો નિર્દેશ હોય છે.

‘ગણિતસાર સંગ્રહ’માં ચોવીસ અંક સુધીની સંખ્યાઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જેનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. એક, ૨. દશ, ૩. શત, ૪. સહસ્ર, ૫. દશસહસ્ર, ૬. લક્ષ, ૭. દશલક્ષ, ૮. કોટિ, ૯. દશકોટિ, ૧૦. શતકોટિ, ૧૧. અર્બુદ, ૧૨. ન્યર્બુદ, ૧૩. પર્વ, ૧૪. મહાપર્વ, ૧૫. પદ્મ, ૧૬. મહાપદ્મ, ૧૭. ક્ષોણી, ૧૮. મહાક્ષોણી, ૧૯. શંખ, ૨૦. મહાશંખ, ૨૧. ક્ષિતિ, ૨૨. મહાક્ષિતિ, ૨૩. ક્ષોભ, ૨૪ મહાક્ષોભ.

અંકો માટે શબ્દોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે - ૩ માટે રત્ન, ૬ માટે દ્રવ્ય, ૭ માટે તત્ત્વ, પન્નગ અને ભય, ૮ માટે કર્મ, તનુ, મદ અને ૯ માટે પદાર્થ ઈત્યાદિ. મહાવીરાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્તકૃત ‘બ્રાહ્મસ્ફૂટસિદ્ધાંત’ ગ્રંથથી પરિચિત હતા. શ્રીધરની ‘ત્રિશતિકા’નો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો હતો એમ જણાય છે. તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના શાસક અમોઘવર્ષ નૃપતુંગ (સન્ ૮૧૪ થી ૮૭૮)ના સમકાલીન હતા. તેમણે ‘ગણિતસારસંગ્રહ’ની ઉત્પાનિકામાં તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.

આ કૃતિમાં જિનેશ્વરની પૂજા, ફલપૂજા, દીપપૂજા, ગંધપૂજા, ધૂપપૂજા ઈત્યાદિ વિષયક ઉદાહરણો અને બાર પ્રકારના તપ તથા બાર અંગો-દ્વાદશાંગીનો ઉલ્લેખ હોવાથી મહાવીરાચાર્ય નિઃસંદેહ જૈનાચાર્ય હતા એવો નિર્ણય કરી શકાય છે.^૧

ગણિતસારસંગ્રહ-ટીકા :

દક્ષિણ ભારતમાં મહાવીરાચાર્યરચિત. ‘ગણિતસાર-સંગ્રહ’ સર્વમાન્ય ગ્રંથ રહ્યો છે.

આ ગ્રંથ પર વરદરાજ અને અન્ય કોઈ વિદ્વાને સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખી છે. ૧૧મી શતાબ્દીમાં પાવુલૂરિમલ્લે તેનો તેલુગુ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. વલ્લભ નામના વિદ્વાને કન્નડમાં તથા અન્ય કોઈ વિદ્વાને તેલુગુમાં વ્યાખ્યા કરી છે.

ષટ્ત્રિંશિકા :

મહાવીરાચાર્ય ‘ષટ્ત્રિંશિકા’ ગ્રંથની પણ રચના કરી છે. તેમાં તેમણે બીજગણિતની ચર્ચા કરી છે.

૧. આ ગ્રંથ મદ્રાસ સરકારની અનુમતિથી પ્રો. રંગાચાર્યે અંગ્રેજી ટિપ્પણોની સાથે સંપાદિત કરીને સન્ ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

‘રાજસ્થાનકે જૈન શાસ્ત્રભંડારો’ કી ગ્રંથસૂચિ’માં જયપુરના ઠોલિઓના મંદિરના ભંડારમાં આ ગ્રંથની બે હસ્તિલિખિત પ્રતો, જેમાંની એક ૪૫ પત્રોની અને બીજી ૧૮ પત્રોની, હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

ગણિતસારકૌમુદી :

જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાન ઠક્કર ફેરુએ ‘ગણિતસારકૌમુદી’ નામના ગ્રંથની રચના પદ્યમાં પ્રાકૃતભાષામાં કરી છે. જેમાં તેમણે તેમના અન્ય ગ્રંથોની જેમ પૂર્વવર્તી સાહિત્યકારોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઠક્કર ફેરુએ પોતાની આ રચનામાં ભાસ્કરાચાર્યની ‘લીલાવતી’નો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે. બંને ગ્રંથોમાં ઘણે અંશે સામ્ય જોવા મળે છે. જેમ કે - પરિભાષા, શ્રેઢીવ્યવહાર, ક્ષેત્રવ્યવહાર, મિશ્રવ્યવહાર, ખાત્તવ્યવહાર, ચિત્તિવ્યવહાર, રાશિવ્યવહાર, છાયાવ્યવહાર - આ વિષયવિભાગ જેવો ‘લીલાવતી’માં છે તેવો જ આમાં પણ છે. સ્પષ્ટ છે કે ઠક્કર ફેરુએ પોતાના ‘ગણિતસારકૌમુદી’ ગ્રંથની રચનામાં ‘લીલાવતી’ને જ આદર્શ ગણ્યો છે. ક્યાંક-ક્યાંક તો ‘લીલાવતી’નાં પદો જ અનુવાદ કરીને મૂકી દીધા છે.

જે વિષયોનો ઉલ્લેખ ‘લીલાવતી’ નથી એવા દેશાધિકાર, વસ્ત્રાધિકાર, તાત્કાલિક ભૂમિકર, ધાન્યોત્પત્તિ આદિ ઈતિહાસ અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન પ્રકરણો આમાં છે. તેનાથી ઠક્કર ફેરુની મૌલિક વિચારધારાનો પણ પરિચય મળે છે. આ પ્રકરણો નાના હોવા છતાં અતિ મહત્વના છે. આ વિષયો પર તે સમયના અન્ય કોઈ વિદ્વાને પ્રકાશ પાડ્યો નથી. અલાઉદ્દીન અને કુતુબુદ્દીન બાદશાહોના સમયની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સ્થિતિનું જ્ઞાન આમનાં જ સૂક્ષ્મતમ અધ્યયન પર નિર્ભર છે.

આ ગ્રંથના ક્ષેત્ર-વ્યવહાર-પ્રકરણમાં નામો સ્પષ્ટ કરવા માટે યંત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. અન્ય વિષયોને પણ સુગમ બનાવવા માટે અનેક યંત્રોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. ઠક્કર ફેરુના યંત્રો ક્યાંક-ક્યાંક ‘લીલાવતી’ના યંત્રો સાથે મેળ નથી ખાતા.

ઠક્કર ફેરુએ પોતાની ગ્રંથ રચનામાં મહાવીરાચાર્યના ‘ગણિતસારસંગ્રહ’નો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

‘ગણિતસારકૌમુદી’માં લોકભાષાના શબ્દોનો પણ છૂટથી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે.

આમાં યંગ-પ્રકરણમાં અંકસૂચક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઠક્કર ફેરુ ઠક્કુર ચંદ્રના પુત્ર હતા. તેઓ દિલ્હીની ટંકશાળના અધ્યક્ષપદે નિયુક્ત હતા. તેમણે આ ગ્રંથ વિ.સં. ૧૩૭૨ થી ૧૩૮૦ની વચ્ચે રચ્યો હશે. આ ગ્રંથ હજી સુધી પ્રકાશિત થયો નથી.

ઠક્કર ફેરુએ અન્ય કેટલાક ગ્રંથોની રચના કરી છે જે આ પ્રમાણે છે :

૧. વાસ્તુસાર, ૨. જ્યોતિસ્સાર, ૩. રત્નપરીક્ષા, ૪. દ્રવ્યપરીક્ષા (મુદ્રાશાસ્ત્ર), ૫. ભૂર્ગભપ્રકાશ, ૬. ધાતૂત્પત્તિ, ૭. યુગપ્રધાન ચૌપાઈ.

પાટીગણિત :

‘પાટીગણિત’ના કર્તા પલ્લીવાલ અનંતપાલ જૈન ગૃહસ્થ હતા. તેમણે ‘નેમિચરિત’ નામક મહાકાવ્યની રચના કરી છે. અનંતપાલના ભાઈ ધનપાલે વિ.સં. ૧૨૬૧માં ‘તિલકમંજરીકથાસાર’ની રચના કરી હતી.

આ ‘પાટીગણિત’માં અંકગણિતવિષયક ચર્ચા જ હશે, એવું અનુમાન છે.

ગણિતસંગ્રહ :

‘ગણિતસંગ્રહ’ નામના ગ્રંથના રચયિતા યલ્લાચાર્ય હતા. તેઓ જૈન હતા. યલ્લાચાર્ય પ્રાચીન લેખક છે, પરંતુ તેઓ ક્યારે થઈ ગયા એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ :

‘સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ’ ગ્રંથ કોણે ક્યારે રચ્યો, તે નિશ્ચિત નથી. તેના ટીકાકાર વીરસેન ૯મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા. તેનાથી સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ તેના પહેલાં રચાઈ હતી તે નિશ્ચિત છે.

‘ઉત્તરપુરાણ’ની પ્રશસ્તિમાં ગુણભદ્રે પોતાના દાદાગુરુ વીરસેનાચાર્ય વિષયમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ‘સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ’નું પ્રત્યેક પદ વિષમ હતું. તેના પર વીરસેનાચાર્ય ટીકા-નિર્માણ કરવાથી તે મુનિઓ માટે સમજવામાં સુગમ થઈ ગઈ.

તેમાં ક્ષેત્રગણિતનો વિષય હશે, તેવું અનુમાન છે.

સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ-ટીકા :

‘સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ-ટીકા’ના કર્તા વીરસેનાચાર્ય છે. તેઓ આર્યનંદિના શિષ્ય, જિનસેનાચાર્ય પ્રથમના ગુરુ તથા ‘ઉત્તરપુરાણ’ના રચયિતા ગુણભદ્રાચાર્યના પ્રગુરુ હતા. તેમનો જન્મ શક સં. ૬૬૦ (વિ.સં. ૭૯૫) અને સ્વર્ગવાસ શક સં. ૭૪૫ (વિ.સં. ૮૮૦)માં થયો.

આચાર્ય વીરસેને ‘ષટ્પદગમ’ (કર્મપ્રાભુત)ના પાંચ ખંડોની વ્યાખ્યા ‘ધવલા’ નામથી શક સં. ૭૩૮ (વિ.સં. ૮૭૩)માં કરી છે. આ વ્યાખ્યા પરથી પ્રતીત થાય છે કે વીરસેનાચાર્ય સારા ગણિતજ્ઞ હતા. તેમણે ‘કસાયપાહુડ’ પર ‘જયધવલા’ નામની ટીકાની રચના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો પરંતુ ૨૦૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા લખ્યા પછી તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો.

‘સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ’ પર પણ તેમણે ટીકાની રચના કરી, જેનાથી આ ગ્રંથ સમજવો સરળ થઈ ગયો.

ક્ષેત્રગણિત :

‘ક્ષેત્રગણિત’ના કર્તા નેમિચંદ્ર છે, તેવો ઉલ્લેખ ‘જિનરત્નકોશ’ પૃ. ૯૮માં છે.

ઈષ્ટાંકપંચવિંશતિકા :

લોકાગચ્છીય મુનિ તેજસિંહે ‘ઈષ્ટાંકપંચવિંશતિકા’ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં કુલ ૨૬ પદ્યો છે. આ ગ્રંથ ગણિતવિષયક છે.^૧

ગણિતસૂત્ર :

‘ગણિતસૂત્ર’ના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે, પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે આ ગ્રંથની રચના કોઈ દિગંબર જૈનાચાર્યે કરી છે.^૨

ગણિતસાર-ટીકા :

શ્રીધરકૃત ‘ગણિતસાર’ ગ્રંથ પર ઉપકેશગચ્છીય સિદ્ધસૂરિએ ટીકા રચી છે. તેનો ઉલ્લેખ શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ પોતાના ‘જૈનેતર ગ્રંથો પર જૈન વિદ્વાનો કી ટીકાઓ’ શીર્ષક લેખમાં કર્યો છે.

ગણિતતિલક-વૃત્તિ :

શ્રીપતિકૃત ‘ગણિતતિલક’ પર આચાર્ય વિભુધચંદ્રના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ

૧. તેની ૩ પત્રોની પ્રત અમદાવાદના લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે.

૨. તેની હસ્તલિખિત પ્રત આરાના જૈન સિદ્ધાંત ભવનમાં છે.

લગભગ વિ.સં. ૧૩૩૦માં ટીકાની રચના કરી છે.^૧ તેમાં તેમણે 'લીલાવતી' અને 'ત્રિંશતિકા'નો ઉપયોગ કર્યો છે.

સિંહતિલકસૂરિના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

૧. મંત્રરાજરહસ્ય (સૂરિમંત્રસંબંધી), ૨. વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ, ૩. ભુવનદીપકવૃત્તિ (જ્યોતિષ), ૪. પરમેષ્ઠિવિદ્યાયંત્ર સ્તોત્ર, ૫. લઘુનમસ્કારચક્ર, ૬. ઋષિમંડલયંત્રસ્તોત્ર.

૧. આ ટીકા પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડીયા દ્વારા સંપાદિત થઈને ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, વડોદરાથી સન્ ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત થઈ છે.

નવમું પ્રકરણ

જ્યોતિષ

જ્યોતિષ-વિષયક જૈન આગમ-ગ્રંથોમાં નિમ્નલિખિત અંગબાહ્ય સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે :

૧. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ,^૧ ૨. ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ,^૨ ૩. જ્યોતિષ્કરણક,^૩ ૪. ગણિવિદ્યા.^૪

જ્યોતિસ્સાર :

ઠક્કર ફેરુએ ‘જ્યોતિસ્સાર’ નામક ગ્રંથ^૫ની પ્રાકૃતમાં રચના કરી છે. તેમણે આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે હરિભદ્ર, નરચંદ્ર, પદ્મપ્રભસૂરિ, જહણ, વરાહ, લલ્લ, પરાશર, ગર્ગ આદિ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનું અવલોકન કરીને આની રચના (વિ.સં. ૧૩૭૨-૭૫ની આસપાસ) કરી છે.

ચાર દ્વારોમાં વિભક્ત આ ગ્રંથમાં કુલ મળીને ૨૩૮ ગાથાઓ છે. દિનશુદ્ધિ નામક દ્વારમાં ૪૨ ગાથાઓ છે, જેમાં વાર, તિથિ અને નક્ષત્રોમાં સિદ્ધિયોગનું પ્રતિપાદન છે. વ્યવહારદ્વારમાં ૬૦ ગાથાઓ છે, જેમાં ગ્રહોની રાશિ, સ્થિતિ, ઉદય, અસ્ત અને વક્ર દિનની સંખ્યાનું વર્ણન છે. ગણિતદ્વારમાં ૩૮ ગાથાઓ છે અને લગ્નદ્વારમાં ૯૮ ગાથાઓ છે. તેમના અન્ય ગ્રંથો વિશે અન્યત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

-
૧. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના પરિચય માટે જુઓ — આ ઈતિહાસનો ભાગ ૨, પૃ. ૮૫-૯૦.
 ૨. ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિના પરિચય માટે જુઓ — એજન, પૃ. ૯૦.
 ૩. જ્યોતિષ્કરણકના પરિચય માટે જુઓ — ભાગ ૩, પૃ. ૩૯૩-૯૪. આ પ્રકીર્ણકના પ્રણેતા પાદલિખાચાર્ય હોવાનો સંભવ છે.
 ૪. ગણિવિદ્યાના પરિચય માટે જુઓ — ભાગ ૨, પૃ. ૨૯૦. આ બધા ગ્રંથોની વ્યાખ્યાઓ માટે આ જ ઈતિહાસનો તૃતીય ભાગ જોવો જોઈએ.
 ૫. આ ‘રત્નપરીક્ષાદિસમગ્રન્યસંગ્રહ’માં રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુરથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

વિવાહપડલ (વિવાહપટલ) :

‘વિવાહપડલ’ના કર્તા-અજ્ઞાત છે. આ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ એક જ્યોતિષ-વિષયક ગ્રંથ છે, જે વિવાહના સમયે કામમાં આવે છે. તેનો ઉલ્લેખ ‘નિશીથવિશેષયૂર્ણિ’માં મળે છે.

લગ્ગસુદ્ધિ (લગ્નશુદ્ધિ) :

‘લગ્ગસુદ્ધિ’ નામક ગ્રંથના કર્તા યાકિની-મહત્તરાસૂનુ હરિભદ્રસૂરિ હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ તે સંદિગ્ધ જણાય છે. આ ‘લગ્નકુણ્ડલિકા’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાકૃતની કુલ ૧૩૩ ગાથાઓમાં ગોચરશુદ્ધિ, પ્રતિદ્વારદશક, માસ-વાર-તિથિ-નક્ષત્ર-યોગશુદ્ધિ, સુગણાદિન, રજછન્નદ્વાર, સંક્રાંતિ, કર્કયોગ, વાર-નક્ષત્ર-અશુભ-યોગ, સુગણાર્ક્ષદ્વાર, હોરા, નવાંશ, દ્વાદશાંશ, ષડ્વર્ગશુદ્ધિ, ઉદયાસ્તશુદ્ધિ ઇત્યાદિ વિષયો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.^૧

દિણસુદ્ધિ (દિનશુદ્ધિ) :

પંદરમી સદીમાં વિદ્યમાન રત્નશેખરસૂરિએ ‘દિનશુદ્ધિ’ નામક ગ્રંથની પ્રાકૃતમાં રચના કરી છે. તેમાં ૧૪૪ ગાથાઓ છે, જેમાં રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિનું વર્ણન કરીને તિથિ, લગ્ન, પ્રહર, દિશા અને નક્ષત્રની શુદ્ધિ દર્શાવવામાં આવી છે.^૨

કાલસંહિતા :

‘કાલસંહિતા’નામની કૃતિ આચાર્ય કાલકે રચી છે, એવો ઉલ્લેખ મળે છે. વરાહમિહિરકૃત ‘બૃહજ્જાતક’ (૧૬.૧)ની ઉત્પલકૃત ટીકામાં બંકાલકાચાર્યકૃત ‘બંકાલકસંહિતા’માંથી બે પ્રાકૃત પદ્યો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. ‘બંકાલકસંહિતા’ નામ અશુદ્ધ પ્રતીત થાય છે. તે ‘કાલકસંહિતા’ હોવું જોઈએ. એવું અનુમાન કરી શકાય. આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ છે.

કાલકસૂરિએ કોઈ નિમિત્તગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું હતું, તે નીચેના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે :

૧. આ ગ્રંથ ઉપાધ્યાય ક્ષમાવિજયજી દ્વારા સંપાદિત થઈને શાહ મૂલચંદ બુલાખીદાસ દ્વારા સન્ ૧૯૩૮માં મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.
૨. આ ગ્રંથ ઉપાધ્યાય ક્ષમાવિજયજી દ્વારા સંપાદિત થઈને શાહ મૂલચંદ બુલાખીદાસ દ્વારા સન્ ૧૯૩૮માં મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.

પઠમાણુઓગે કાસી જિણચક્કિદસારચરિયપુવ્વભવે ।
કાલગસૂરી બહુયં લોગાણુઓગે નિમિત્તં ચ ॥

ગણહરહોરા (ગણધરહોરા) :

‘ગણહરહોરા’ નામક આ કૃતિ કોઈ અજ્ઞાતનામા વિદ્વાને રચી છે. તેમાં ૨૯ ગાથાઓ છે. મંગલાચરણમાં ‘નમિરૂણ ઇંદભૂઈ’ ઉલ્લેખ હોવાથી આ કોઈ જૈનાચાર્યની રચના પ્રતીત થાય છે. તેમાં જ્યોતિષ-વિષયક હોરાસંબંધી વિચારો છે. તેની ૩ પત્રોની એક પ્રત પાટણના જૈન ભંડારમાં છે.

પ્રશ્નપદ્ધતિ :

‘પ્રશ્નપદ્ધતિ’ નામક જ્યોતિષવિષયક ગ્રંથની હરિશ્ચન્દ્રગણિએ સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. કર્તાએ નિર્દેશ કર્યો છે કે ગીતાર્થચૂડામણિ આચાર્ય અભયદેવસૂરિના મુખેથી પ્રશ્નોને અવધારણ કરીને તેમની કૃપાથી આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ કર્તાએ પોતાના હાથે પાટણના અત્રપાટકમાં ચાતુર્માસની અવસ્થિતિના સમયે લખ્યો છે.

જોઈસદાર (જ્યોતિદ્વાર) :

‘જોઈસદાર’ નામક પ્રાકૃત ભાષાની ૨ પત્રોની એક કૃતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. તેના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. તેમાં રાશિ અને નક્ષત્રો વડે શુભાશુભ ફળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જોઈસયક્કવિચાર (જ્યોતિષ્યકવિચાર) :

જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૩૪૭)માં ‘જોઈસયક્કવિચાર’ નામક પ્રાકૃતભાષાની કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથનું પરિમાણ ૧૫૫ ગંથાગ્ર છે. તેના કર્તાનું નામ વિનયકુશલ મુનિ નિર્દિષ્ટ છે.

ભુવનદીપક :

‘ભુવનદીપક’નું બીજું નામ ‘ગ્રહભાવપ્રકાશ’ છે.^૧ તેના કર્તા આચાર્ય પદ્મપ્રભસૂરિ^૨ છે. તેઓ નાગપુરીય તપાગચ્છના સંસ્થાપક છે. તેમણે વિ.સં. ૧૨૨૧માં ‘ભુવનદીપક’ની રચના કરી હતી.

૧. ગ્રહભાવપ્રકાશાચ્ચં શાસ્ત્રમેતત્ પ્રકાશિતમ્ ।

જગદ્ભાવપ્રકાશાય શ્રીપદ્મપ્રભસૂરિભિઃ ॥

૨. આચાર્ય પદ્મપ્રભસૂરિએ ‘મુનિસુવ્રતચરિત’ની રચના કરી છે, જેની વિ.સં. ૧૩૦૪માં લખાયેલ પ્રતિ જેસલમેર-ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

આ ગ્રંથ નાનો હોવા છતાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તેમાં ૩૬ દ્વાર (પ્રકરણ) છે : ૧. ગ્રહોના અધિપતિ, ૨. ગ્રહોની ઉચ્ચ-નીચ સ્થિતિ, ૩. પરસ્પરમિત્રતા. ૪. રાહુવિચાર, ૫. કેતુવિચાર, ૬. ગ્રહચક્રોનું સ્વરૂપ, ૭. બારભાવ, ૮. અભીષ્ટ કાલ નિર્ણય, ૯. લગ્નવિચાર, ૧૦. વિનષ્ટ ગ્રહ, ૧૧. ચાર પ્રકારના રાજયોગ, ૧૨. લાભવિચાર, ૧૩. લાભફળ, ૧૪. ગર્ભની ક્ષેમકુશળતા, ૧૫ સ્ત્રીગર્ભ-પ્રસૂતિ, ૧૬. બે સંતાનોનો યોગ, ૧૭. ગર્ભના મહીના, ૧૮. ભાર્યા, ૧૯. વિષકન્યા, ૨૦. ભાવોના ગ્રહ, ૨૧. વિવાહવિચારણા, ૨૨. વિવાહ, ૨૩. મિશ્રપદ-નિર્ણય, ૨૪. પૃથ્થા-નિર્ણય, ૨૫. પ્રવાસીનું ગમનાગમન, ૨૬. મૃત્યુયોગ, ૨૭. દુર્ગભંગ, ૨૮. ચૌર્યસ્થાન, ૨૯. અર્ધજ્ઞાન, ૩૦. મરણ, ૩૧. લાભોદય, ૩૨. લગ્નનું માસફળ, ૩૩. દ્રેક્કાણફળ, ૩૪. દોષજ્ઞાન, ૩૫. રાજાઓની દિનચર્યા, ૩૬. આ ગર્ભમાં શું હશે ? આ પ્રમાણે કુલ ૧૭૦ શ્લોકોમાં જ્યોતિષવિષયક અનેક વિષયો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧. ભુવનદીપક-વૃત્તિ :

‘ભુવનદીપક’ પર આચાર્ય સિંહતિલકસૂરિએ વિ.સં. ૧૩૨૬માં ૧૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિની રચના કરી છે. સિંહતિલકસૂરિ જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હતા. તેમણે શ્રીપતિના ‘ગણિતતિલક’ પર પણ એક મહત્વપૂર્ણ ટીકા લખી છે.

સિંહતિલકસૂરિ વિબુધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ, મંત્રરાજયરહસ્ય આદિ ગ્રંથોની રચના કરી છે.

૨. ભુવનદીપક-વૃત્તિ :

મુનિ હેમતિલકે ‘ભુવનદીપક’ પર એક વૃત્તિ રચી છે. સમય અજ્ઞાત છે.

૩. ભુવનદીપક-વૃત્તિ :

દૈવજ્ઞ શિરોમણિએ ‘ભુવનદીપક’ પર એક વિવરણાત્મક વૃત્તિની રચના કરી છે. સમય જ્ઞાત નથી. આ ટીકાકાર જૈનેતર છે.

૪. ભુવનદીપક-વૃત્તિ :

કોઈ અજ્ઞાતનામા જૈન મુનિએ ‘ભુવનદીપક’ પર એક વૃત્તિ રચી છે. સમય પણ અજ્ઞાત છે.

ઋષિપુત્રની કૃતિ :

ગર્ગાચાર્યના પુત્ર અને શિષ્યે નિમિત્તશાસ્ત્રસંબંધી કોઈ ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે. ગ્રંથ પ્રાપ્ય નથી. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે તેમનો સમય દેવલની પછી અને

વરાહમિહિરની પહેલાં ક્યાંક છે. ભટ્ટોત્પલી ટીકામાં ઋષિપુત્રના સંબંધમાં ઉલ્લેખ છે. તેનાથી તેઓ શક સં. ૮૮૮ (વિ. સં. ૧૦૨૩) પૂર્વે થઈ ગયા તે નિર્વિવાદ છે.

આરંભસિદ્ધિ :

નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ 'આરંભસિદ્ધિ' (પંચવિમર્શ) ગ્રંથની રચના (વિ.સં. ૧૨૮૦) સંસ્કૃતમાં ૪૧૩ પદોમાં કરી છે.^૧

આ ગ્રંથમાં પાંચ વિમર્શ અને ૧૧ દ્વારોમાં આ પ્રમાણેના વિષયો છે : ૧. તિથિ, ૨. વાર, ૩. નક્ષત્ર, ૪. સિદ્ધિ આદિ યોગ, ૫. રાશિ, ૬. ગોચર, ૭. (વિદ્યારંભ આદિ) કાર્ય, ૮. ગમન-યાત્રા, ૯. (ગૃહ આદિનું) વાસ્તુ, ૧૦. વિલગ્ન અને ૧૧. મિશ્ર.

તેમાં પ્રત્યેક કાર્યના શુભ-અશુભ મુહૂર્તોનું વર્ણન છે. મુહૂર્ત માટે 'મુહૂર્તચિંતામણિ' ગ્રંથની જેમ જ આ ગ્રંથ ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ છે. ગ્રંથનું અધ્યયન કરવાથી કર્તાનું ગણિત વિષયક જ્ઞાન પણ જાણી શકાય છે.

આ ગ્રંથના કર્તા આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિ મલ્લિષેણસૂરિ અને જિનભદ્રસૂરિના ગુરુ હતા. ઉદયપ્રભસૂરિએ ધર્મામ્યુદયમહાકાવ્ય, નેમિનાથચરિત્ર, સુકૃતકીર્તિ-કલ્લોલિનીકાવ્ય તેમ જ વિ.સં. ૧૨૮૮માં 'ઉવએસમાલા' પર 'કર્ણિકા' નામના ટીકાગ્રંથની રચના કરી છે. 'છાસીઈ' અને 'કમ્મત્યય' પર ટિપ્પણ આદિ ગ્રંથ રચ્યા છે. ગિરનારના વિ.સં. ૧૨૮૮ના શિલાલેખોમાંથી એક શિલાલેખની રચના તેમણે કરી છે.

આરંભસિદ્ધિ-વૃત્તિ :

આચાર્ય રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિએ વિ.સં. ૧૫૧૪માં 'આરંભસિદ્ધિ' પર 'સુધીશ્રંગાર' નામથી વાર્તિક રચ્યું છે. ટીકાકારે મુહૂર્ત સંબંધી સાહિત્યનું સુંદર સંકલન કર્યું છે. ટીકામાં વચ્ચે-વચ્ચે ગ્રહગણિત-વિષયક પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે તેનાથી જાણી શકાય છે કે પ્રાકૃતમાં ગ્રહગણિતનો કોઈ ગ્રંથ હતો. તેના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

૧. આ હેમહંસકૃત વૃત્તિસહિત જૈન શાસન પ્રેસ, ભાવનગરથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

મણ્ડલપ્રકરણ :

આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય મુનિ વિનયકુશલે પ્રાકૃત ભાષામાં ૯૯ ગાથાઓમાં 'મણ્ડલપ્રકરણ' નામક ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૬૫૨માં કરી છે.

ગ્રંથકારે સ્વયં નિર્દેશ કર્યો છે કે આચાર્ય મુનિચંદ્રસૂરિએ 'મણ્ડલકુલક' રચ્યું છે, તેને આધારભૂત માનીને 'જીવાજીવાભિગમ'ની કેટલીક ગાથાઓ લઈને આ પ્રકરણની રચના કરવામાં આવી છે. આ કોઈ નવીન રચના નથી.

જ્યોતિષના ખગોળ-વિષયક વિચારો આમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી.

મણ્ડલપ્રકરણ-ટીકા :

'મણ્ડલપ્રકરણ' પર મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથના રચયિતા વિનયકુશલે જ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લગભગ વિ.સં. ૧૬૫૨માં લખી છે, જે ૧૨૩૧ ગ્રંથાગ્ર-પ્રમાણ છે. આ ટીકા નથી છપાઈ.^૧

ભદ્રબાહુસંહિતા :

આજે સંસ્કૃતમાં જે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' નામનો ગ્રંથ મળે છે તે તો આચાર્ય ભદ્રબાહુ દ્વારા પ્રાકૃતમાં રચાયેલ ગ્રંથના ઉદ્ધારના રૂપમાં મળે છે, તેવું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. વસ્તુતઃ ભદ્રબાહુરચિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં હતો જેનું ઉદ્ધરણ ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજી દ્વારા રચિત 'વર્ષ-પ્રબોધ' ગ્રંથ (પૃ. ૪૨૬-૨૭)માં મળે છે. આ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી તેના વિષયમાં કશું કહી શકાય નહીં.

આ નામનો સંસ્કૃતમાં રચાયેલો જે ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવ્યો છે^૨ તેમાં ૨૭ પ્રકરણો આ પ્રમાણે છે : ૧. ગ્રંથાંગસંચય, ૨-૩ ઉલ્કાલક્ષણ. ૪. પરિવેષવર્ણન, ૫. વિદ્યુલ્લક્ષણ, ૬. અગ્રલક્ષણ, ૭. સંધ્યાલક્ષણ, ૮. મેઘકાંડ, ૯. વાતલક્ષણ, ૧૦. સકલમારસમુચ્ચયવર્ષણ, ૧૧. ગંધર્વનગર, ૧૨. ગર્ભવાતલક્ષણ, ૧૩. રાજયાત્રાધ્યાય ૧૪. સકલશુભાશુભવ્યાખ્યાનવિધાનકથન, ૧૫. ભગવત્ત્રિલોક-પતિદૈત્યગુરુ, ૧૬. શનૈશ્ચરચાર, ૧૭. બૃહસ્પતિચાર, ૧૮. બુધચાર, ૧૯. અંગારકચાર, ૨૦-૨૧. રાહુચાર, ૨૨. આદિત્યચાર, ૨૩. ચંદ્રચાર, ૨૪. ગ્રહયુદ્ધ, ૨૫. સંગ્રહયોગાર્ધકાણ્ડ, ૨૬. સ્વપ્રાધ્યાય, ૨૭. વસ્રવ્યવહારનિમિત્તક, પરિશિષ્ટાધ્યાય-વસ્રવિચ્છેદનાધ્યાય.

૧. આની.પ્રતિ લા. દ. ભા. સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે.

૨. હિન્દીભાષાનુવાદસહિત-ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી, સન્ ૧૯૫૯.

કેટલાક વિદ્વાનો આ ગ્રંથને ભદ્રબાહુનો નહીં, પરંતુ તેમના નામે અન્ય દ્વારા રચાયેલો માને છે. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી તેને બારમી-તેરમી શતાબ્દીની રચના માને છે. જ્યારે પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી આ ગ્રંથને પંદરમી શતાબ્દી પછીનો માને છે. આ માન્યતાનું કારણ જણાવતાં તેઓ કહે છે કે આની ભાષા બિલકુલ સરળ અને ઉતરતી કોટિની સંસ્કૃત છે. રચનામાં અનેક પ્રકારની વિષયસંબંધી તથા છન્દોવિષયક અશુદ્ધિઓ છે. આના નિર્માતા પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન ન હતા. 'સોરઠ' જેવા શબ્દપ્રયોગો પરથી પણ આના લેખક પંદરમી-સોળમી સદીના હોવાનું જ્ઞાત થાય છે. આના સંપાદક પં. નેમિચંદ્રજી તેને અનુમાને આઠમી શતાબ્દીની કૃતિ જણાવે છે. તેમનું આ અનુમાન નિરાધાર છે.

પં. જુગલકિશોરજી મુખ્તારે આને સત્તરમી સદીના એક ભટ્ટારકના સમયની કૃતિ ગણાવી છે, જે યોગ્ય જણાય છે.^૧

જ્યોતિસ્સાર :

આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિએ 'જ્યોતિસ્સાર' (નારચંદ્ર-જ્યોતિષ) નામક ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૨૮૦માં ૨૫૭ પદ્યોમાં કરી છે. તેઓ મલધારી ગચ્છના આચાર્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા.

આ ગ્રંથમાં કર્તાએ નિમ્નોક્ત ૪૮ વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. : ૧. તિથિ, ૨. વાર, ૩. નક્ષત્ર, ૪. યોગ, ૫. રાશિ, ૬. ચંદ્ર, ૭. તારકાબલ, ૮. ભદ્રા, ૯. કુલિક, ૧૦. ઉપકુલિક, ૧૧. કણ્ઠક, ૧૨. અર્ધપ્રહર, ૧૩. કાલવેલા, ૧૪ સ્થવિર, ૧૫-૧૬. શુભ-અશુભ, ૧૭-૧૮. રવ્યુપકુમાર, ૨૦. રાજાદિયોગ, ૨૧, ગણાન્ત, ૨૨. પંચક, ૨૩. ચંદ્રાવસ્થા, ૨૪. ત્રિપુષ્કર, ૨૫. યમલ, ૨૬. કરણ, ૨૭. પ્રસ્થાનકમ, ૨૮. દિશા, ૨૯. નક્ષત્રશૂલ, ૩૦. કીલ, ૩૧. યોગિની, ૩૨. રાહુ, ૩૩. હંસ, ૩૪. રવિ, ૩૫. પાશ, ૩૬. કાલ, ૩૭. વત્સ, ૩૮. શુક્રગતિ, ૩૯. ગમન, ૪૦. સ્થાનનામ, ૪૧. વિદ્યા, ૪૨. ક્ષૌર, ૪૩. અંબર, ૪૪. પાત્ર, ૪૫. નષ્ટ, ૪૬. રોગવિગમ, ૪૭. પૈત્રિક, ૪૮. ગેહારમ્ભ.^૨

નારચંદ્રસૂરિએ ચતુર્વિંશતિજિનસ્તોત્ર, પ્રાકૃતદીપિકા, અનર્ધરાઘવ-ટિપ્પણ, ન્યાયકંદલી-ટિપ્પણ અને વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિરૂપ (વિ.સં. ૧૨૮૮નો ગિરનારના જિનાલયનો) શિલાલેખ વગેરે રચ્યા છે. તેમણે પોતાના ગુરુ આચાર્યદેવપ્રભસૂરિ-રચિત

૧. જુઓ—'નિબન્ધનિચય' પૃ. ૨૯૭.

૨. આ કૃતિ પં. ક્ષમાવિજયજી દ્વારા સંપાદિત થઈને સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત થઈ છે.

પાંડવચરિત્ર અને આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિ-રચિત 'ધર્માત્મ્યુદયકાવ્ય'નું સંશોધન કર્યું હતું.

આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિના આદેશથી મુનિ ગુણવલ્લભે વિ.સં. ૧૨૭૧માં 'વ્યાકરણયતુષ્કાવચૂરિ'ની રચના કરી.

જ્યોતિસ્સાર-ટિપ્પણ :

આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિ-રચિત 'જ્યોતિસ્સાર' ગ્રંથ પર સાગરચંદ્ર મુનિએ ૧૩૩૫ શ્લોક-પ્રમાણ ટિપ્પણની રચના કરી છે. તેમાં ખાસ કરીને 'જ્યોતિસ્સાર'માં દર્શાવવામાં આવેલા યંત્રોનો ઉદ્ધાર અને તેના પર વિવેચન કર્યું છે.

મંગલાચરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

સરસ્વતીં નમસ્કૃત્ય યન્ત્રકોદ્ધારટિપ્પણમ્ ।

કરિષ્યે નારચન્દ્રસ્ય મુંગ્ધાનાં બોધહેતવે ॥

આ ટિપ્પણ પણ હજી સુધી પ્રકાશિત થયેલ નથી.

જન્મસમુદ્ર :

'જન્મસમુદ્ર' ગ્રંથના કર્તા નરચંદ્ર ઉપાધ્યાય છે, જે કાસઢ્દ્ગચ્છના ઉદ્ઘોતનસૂરિના શિષ્ય સિંહસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે વિ.સં. ૧૩૨૩માં આ ગ્રંથની રચના કરી. આચાર્ય દેવાનંદસૂરિને પોતાના વિદ્યાગુરુ રૂપે સ્વીકાર કરતાં નિમ્ન શબ્દોમાં કૃતજ્ઞતાભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે :

દેવાનન્દમુનીશ્વરપદપદ્મજ્જસેવકષટ્ચરણઃ ।

જ્યોતિઃશાસ્ત્રમકાર્ષીન્દ્ર નરચન્દ્રાચ્ચો મુનિપ્રવરઃ ॥

આ જ્યોતિષ-વિષયક ઉપયોગી લાક્ષણિક ગ્રંથ છે, જે નીચે દર્શાવેલ આઠ કલ્પલોમાં વિભક્ત છે : ૧. ગર્ભસંભવાદિલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૩૧), ૨. જન્મપ્રત્યયલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૨૯), ૩. રિષ્ઠયોગતદ્મંગલલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૧૦), ૪. નિર્વાણલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૨૦), ૫. દ્રવ્યોપાર્જનરાજયોગલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૨૬), ૬. બાલસ્વરૂપલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૨૦), ૭. સ્ત્રીજાતકસ્વરૂપલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૧૮), ૮. નાભસાદિયોગદીક્ષાવસ્થાયુર્યોગલક્ષણ (પૃષ્ઠ ૨૩).

આમાં લગ્ન અને ચંદ્રના સમસ્ત ફળનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જાતકનો આ અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ છે.^૧

૧. આ કૃતિ હાલમાં છપાયેલ નથી. આની ૭ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રતિ લા. દ. ભા. સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે. આ પ્રતિ ૧૬મી શતાબ્દીમાં લખાયેલ છે.

બેડાજાતકવૃત્તિ :

‘જન્મસમુદ્ર’ પર નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે ‘બેડાજાતક’ નામક સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિની રચના વિ.સં. ૧૩૨૪ની માઘ-શુકલા અષ્ટમી (રવિવાર)ના દિવસે કરી છે. આ વૃત્તિ ૧૦૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. આ ગ્રંથ હજી સુધી છપાયો નથી.

નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રશ્નશતક, જ્ઞાન-ચતુર્વિંશિકા, લગ્નવિચાર, જ્યોતિષપ્રકાશ, જ્ઞાનદીપિકા આદિ જ્યોતિષ-વિષયક અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

પ્રશ્નશતક :

કાસહદ્દગચ્છીય નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે ‘પ્રશ્નશતક’ નામનો જ્યોતિષ-વિષયક ગ્રંથ વિ.સં. ૧૩૨૪માં રચ્યો છે. તેમાં લગભગ સો પ્રશ્નોનું સમાધાન કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાયો નથી.

પ્રશ્નશતક-અવચૂરિ :

નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પોતાના ‘પ્રશ્નશતક’ ગ્રંથ પર વિ.સં. ૧૩૨૪માં સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા :

કાસહદ્દગચ્છીય ઉપાધ્યાય નરચંદ્રે ‘જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા’ નામના ગ્રંથની ૨૪ પદ્યોમાં રચના લગભગ વિ. સં. ૧૩૨૫માં કરી છે. તેમાં લગ્નાનયન, હોરાધાનયન, પ્રશ્નાક્ષરાલ્લગ્નાનયન, સર્વલગ્નગ્રહબલ, પ્રશ્નયોગ, પતિતાદિજ્ઞાન, પુત્ર-પુત્રી જ્ઞાન, દોષજ્ઞાન, જયપૃચ્છા, રોગપૃચ્છા આદિ વિષયોનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.^૧

જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા-અવચૂરિ :

‘જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા’ પર ઉપાધ્યાય નરચંદ્રે લગભગ વિ.સં. ૧૩૨૫માં સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

જ્ઞાનદીપિકા :

કાસહદ્દગચ્છીય ઉપાધ્યાય નરચંદ્રે ‘જ્ઞાનદીપિકા’ નામના ગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૩૨૪માં કરી છે.

૧. આની એક પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે. તે વિ. સં. ૧૭૦૮માં લખાયેલ છે.

લગ્નવિચાર :

કાસહદ્ગચ્છીય ઉપાધ્યાય નરચંદ્રે 'લગ્નવિચાર' નામના ગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૩૨૫માં કરી છે.

જ્યોતિષપ્રકાશ :

કાસહદ્ગચ્છીય નરચંદ્રમુનિએ 'જ્યોતિષપ્રકાશ' નામના ગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૩૨૫માં કરી છે. ફલિત જ્યોતિષના મુહૂર્ત અને સંહિતાનો આ સુંદર ગ્રંથ છે. તેના બીજા ભાગમાં જન્મકુંડળીના ફળનો અત્યન્ત સરળતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ફલિત-જ્યોતિષનું જરૂરી એવું જ્ઞાન આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર :

કાસહદ્ગચ્છીય નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે 'ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર' નામના જ્યોતિષગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૩૨૫માં કરી છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જ કર્તાએ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે :

શ્રીવીરાય જિનેશાય નત્વાડતિશયશાલિને ।

પ્રશ્નલગ્નપ્રકારોડયં સંક્ષેપાત્ ક્રિયતે મયા ॥

આ ગ્રંથમાં પ્રશ્ન-લગ્નના પ્રકારો સંક્ષેપમાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથમાં માત્ર ૧૭ શ્લોકો છે, જેમાં હોરાધાનયન, સર્વલગ્નગ્રહબલ, પ્રશ્નયોગ, પતિતાદિજ્ઞાન, જ્યાજયપૃચ્છા, રોગપૃચ્છા આદિ વિષયોની ચર્ચા છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ જ્યોતિષ-સંબંધી મહત્વપૂર્ણ ગણિત સમજાવ્યું છે. આ ગ્રંથ અત્યન્ત ગૂઢ અને રહસ્યમય છે. નિમ્ન શ્લોકમાં કર્તાએ અત્યન્ત કુશળતાપૂર્વક દિનમાન સિદ્ધ કરવાની રીત જણાવી છે :

પચ્ચવેદયામગુણયે રવિભુક્તદિનાન્વિતે ।

ત્રિંશદ્ભુક્તે સ્થિતં ચત્ તત્ લગ્નં સૂર્યોદયર્ક્ષતઃ ॥

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.^૧

૧. આની એક પ્રતિ અમદાવાદ લાં. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર-અવચૂરિ :

‘ચતુર્વિંશિકોદ્ધાર’ ગ્રંથ પર નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે અવચૂરિ પણ રચી છે. આ અવચૂરિ પ્રકાશિત થઈ નથી.

જ્યોતિસ્સારસંગ્રહ :

નાગોરી તપાગચ્છીય આચાર્ય ચંદ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ.સં. ૧૬૬૦માં ‘જ્યોતિસ્સારસંગ્રહ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. તેને ‘જ્યોતિષસારોદ્ધાર’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે.^૧

ગ્રંથકારે ભક્તામરસ્તોત્ર, લઘુશાન્તિસ્તોત્ર, અજિતશાંતિસ્તવ, ઉવસગ્ગહરથોત્ત, નવકારમંત આદિ સ્તોત્રો પર ટીકાઓ લખી છે.

૧. જન્મપત્રીપદ્ધતિ :

નાગોરી તપાગચ્છીય આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ લગભગ વિ. સં. ૧૬૬૦માં ‘જન્મપત્રીપદ્ધતિ’ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે.

સારાવલી, શ્રીપતિપદ્ધતિ આદિ વિખ્યાત ગ્રંથોના આધારે આ ગ્રંથની સંકલના કરવામાં આવી છે. તેમાં જન્મપત્રી બનાવવાની રીત, ગ્રહ, નક્ષત્ર, વાર, દશા આદિનાં ફળ બતાવવામાં આવ્યા છે.^૨

૨. જન્મપત્રીપદ્ધતિ :

ખરતરગચ્છીય મુનિ કલ્યાણનિધાનના શિષ્ય લબ્ધિચંદ્રગણિએ વિ.સં. ૧૭૫૧માં ‘જન્મપત્રીપદ્ધતિ’ નામના એક વ્યવહારોપયોગી જ્યોતિષ-ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં ઈષ્ટકાળ, ભયાત, ભભોગ, લગ્ન અને નવગ્રહો વિશે સ્પષ્ટીકરણ આદિ ગણિત-વિષયક ચર્ચાની સાથે-સાથે જન્મપત્રીના સામાન્ય ફળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

૩. જન્મપત્રીપદ્ધતિ :

મુનિ મહિમોદયે ‘જન્મપત્રીપદ્ધતિ’ નામક ગ્રંથની વિ.સં. ૧૭૨૧માં રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પદ્યમાં છે. તેમાં સારણી, ગ્રહ, નક્ષત્ર, વાર આદિનાં ફળ બતાવવામાં આવ્યા છે.^૩

૧. અમદાવાદના ડેલાના ભંડારમાં આની હસ્તલિખિત પ્રત છે.

૨. આ ગ્રંથની ૫૩ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૩. આ ગ્રંથની ૧૦ પત્રોની પ્રતિ અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

મહિમોદય મુનિએ 'જ્યોતિષ-રત્નાકર' આદિ ગ્રંથોની રચના પણ કરી છે જેનો પરિચય આગળ આપવામાં આવ્યો છે.

માનસાગરી પદ્ધતિ :

'માનસાગરી' નામ પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તેના કર્તા માનસાગર મુનિ હશે. આ નામના અનેક મુનિઓ થઈ ગયા હોવાથી કયા માનસાગરે આ કૃતિની રચના કરી હશે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

આ ગ્રંથ પદ્યાત્મક છે. તેમાં ફલાદેશ-વિષયક વર્ણન છે. પ્રારંભમાં આદિનાથ આદિ તીર્થંકરો અને નવગ્રહોની સ્તુતિ કરીને જન્મપત્રી બનાવવાની વિધિ જણાવી છે. પછી સંવત્સરના ૬૦ નામ, સંવત્સર, યુગ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર અને જન્મલગ્ન-રાશિ આદિનાં ફળો, કરણ, દશા, અંતરદશા તથા ઉપદેશાનાં વર્ષમાન, ગ્રહોના ભાવ, યોગ, અપયોગ આદિ વિષયોની ચર્ચા છે, પ્રસંગવશ ગણનાઓની ભિન્ન-ભિન્ન રીતિઓ જણાવી છે. નવગ્રહ, ગજયક, યમદંષ્ટ્રાયક આદિ ચક્રો અને દશાઓનાં કોષ્ટક આપવામાં આવ્યા છે.^૧

ફલાફલવિષયક-પ્રશ્નપત્ર :

'ફલાફલવિષયક-પ્રશ્નપત્ર' નામની નાની એવી કૃતિ ઉપાધ્યાય યશોવિજય ગણિની રચના હશે એમ પ્રતીત થાય છે. વિ.સં. ૧૭૩૦માં તેની રચના થઈ છે. તેમાં ચાર ચક્ર છે અને પ્રત્યેક ચક્રમાં સાત કોષ્ટક છે. વચ્ચેના ચારેય કોષ્ટકોમાં "ૐ હ્રીં શ્રીં અહૈં નમઃ" લખેલું છે. આગળ-પાછળના છ-છ કોષ્ટકોને ગણતરીમાં લેવાથી કુલ ૨૪ કોષ્ટકો બને છે. તેમાં ઋષભદેવથી લઈને મહાવીરસ્વામી સુધીના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ અંકિત છે. આસપાસના ૨૪ કોષ્ટકોમાં ૨૪ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે :

૧. કાર્યની સિદ્ધિ, ૨. મેઘવૃષ્ટિ, ૩. દેશનું સૌખ્ય, ૪. સ્થાનસુખ, ૫. શ્રામાંતર, ૬. વ્યવહાર, ૭. વ્યાપાર, ૮. વ્યાજદાન, ૯. ભય. ૧૦. ચતુષ્પાદ, ૧૧. સેવા, ૧૨. સેવક, ૧૩. ધારણા, ૧૪. બાધારુધા, ૧૫. પુરરોધ, ૧૬. કન્યાદાન, ૧૭. વર, ૧૮. જ્યાજય, ૧૯. મન્ત્રોષધિ, ૨૦. રાજ્યપ્રાપ્તિ, ૨૧. અર્થચિંતન, ૨૨. સંતાન, ૨૩. આગંતુક અને ૨૪ ગતવસ્તુ.

ઉપર્યુક્ત ૨૪ તીર્થંકરોમાંથી કોઈ એક પર ફલાફલવિષયક છ-છ ઉત્તરો છે. જેમ કે ઋષભદેવના નામે નિમ્નોક્ત ઉત્તરો છે :

૧. આ ગ્રંથ વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૬૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

શીઘ્રં સફલા કાર્યસિદ્ધિર્ભવિષ્યતિ, અસ્મિન્ વ્યવહારે મધ્યમં ફલં દૃશ્યતે, ગ્રામાન્તરે ફલં નાસ્તિ, કષ્ટમસ્તિ, ભવ્યં સ્થાનસૌખ્યં ભવિષ્યતિ, અલ્પા મેઘવૃષ્ટિઃ સંભાવ્યતે ।

ઉપર્યુક્ત ૨૪ પ્રશ્નોના ૧૪૪ ઉત્તરો સંસ્કૃતમાં છે તથા પ્રશ્નો કેવી રીતે કાઢવા અને તેનું ફલાફલ કેવી રીતે જાણવું - આ વાતો તે સમયની ગુજરાતી ભાષામાં આપવામાં આવી છે.

અંતમાં 'પં. શ્રીનયવિજયગણિશિષ્યગણિજસવિજયલિખિતમ્' એમ લખ્યું છે.^૧

ઉદયદીપિકા :

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ વિ.સં. ૧૭૫૨માં 'ઉદયદીપિકા' નામના ગ્રંથની રચના મદનસિંહ શ્રાવક માટે કરી હતી. તેમાં જ્યોતિષ-સંબંધી પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

પ્રશ્નસુંદરી :

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ વિ.સં. ૧૭૫૫માં 'પ્રશ્નસુંદરી' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં પ્રશ્નો કાઢવાની પદ્ધતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

વર્ષપ્રબોધ :

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ 'વર્ષપ્રબોધ' અપર નામ 'મેઘમહોદય' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. કેટલાંક અવતરણો પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં પણ છે. આ ગ્રંથનો સંબંધ 'સ્થાનાંગ' સાથે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સમસ્ત ગ્રંથ તેર અધિકારોમાં વિભક્ત છે, જેમાં નિમ્નાંકિત વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. ઉત્પાત, ૨. કર્પૂરચક્ર, ૩. પશ્ચિનીચક્ર, ૪. મંડલપ્રકરણ, ૫. સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહણનું ફળ તથા પ્રતિમાસના વાયુનો વિચાર. ૬. વરસાદ લાવવાના અને તેને રોકવાના મંત્ર-ચંત્ર, ૭. સાઠ સંવત્સરોનું ફળ, ૮. રાશીઓ પર ગ્રહોના ઉદય અને અસ્તના વક્રીનું ફળ, ૯. અયન-માસ-પક્ષ અને દિવસનો વિચાર, ૧૦. સંક્રાંતિફળ, ૧૧. વર્ષના રાજા અને મંત્રી આદિ. ૧૨. વર્ષાનો ગર્ભ, ૧૩. વિશ્વાઆયવ્યય-સર્વતોભદ્રચક્ર અને વર્ષાની ઝેંધાણી આપતા શુકનો.

૧. આ કૃતિ 'જૈન સંશોધક' ત્રૈમાસિક પત્રિકામાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

ગ્રંથમાં રચના-સમયનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આચાર્ય વિજયરત્નસૂરિના શાસનકાળમાં તેની રચના થઈ હોવાથી વિ.સં. ૧૭૩૨ પૂર્વે તો આ નહીં લખાયો હોય. તેમાં અનેક ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ તથા અવતરણો આપવામાં આવ્યા છે. ક્યાંક ક્યાંક ગુજરાતી પદ પણ છે.^૧

ઉસ્તરલાવયંત્ર :

મુનિ મેઘરત્ને 'ઉસ્તરલાવયંત્ર'ની રચના વિ.સં. ૧૫૫૦ આસપાસમાં કરી છે. તેઓ વડગચ્છીય વિનયસુંદરમુનિના શિષ્ય હતા.

આ કૃતિ ૩૮ શ્લોકોની છે. અક્ષાંશ અને રેખાંશનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આ યંત્રનો ઉપયોગ થાય છે તથા નતાંશ અને ઉત્તતાંશનો વેધ કરવામાં તેની સહાય લેવામાં આવે છે. તેનાથી કાળનું પરિજ્ઞાન પણ થાય છે. આ કૃતિ ખગોળશાસ્ત્રીઓ માટે ઉપયોગી વિશિષ્ટ યંત્ર પર પ્રકાશ પાડે છે.^૨

ઉસ્તરલાવયંત્ર-ટીકા :

આ લઘુ કૃતિ પર સંસ્કૃતમાં ટીકા છે, કદાચ મુનિ મેઘરત્ને જ સ્વોપજ ટીકા લખી હોય.

દોષરત્નાવલી :

જયરત્નગણિએ જ્યોતિષવિષયક પ્રશ્નલગ્ન પર 'દોષરત્નાવલી' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. જયરત્નગણિ પૂર્ણિમાપક્ષના આચાર્ય ભાવરત્નના શિષ્ય હતા. તેમણે

૧. આ ગ્રંથ પં. ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર, દ્વારા 'મેઘમહોદય-વર્ષપ્રબોધ' નામથી હિન્દી અનુવાદસહિત સન્ ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી પોપટલાલ સાકરચંદે, ભાવનગરથી આ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદસહિત છપાવેલ છે. તેમણે જ આની બીજી આવૃત્તિ પણ છપાવી છે.

૨. આનો પરિચય Encyclopaedia Britanica, Vol. II, pp. 574-575માં આપવામાં આવ્યો છે. આની હસ્તલિખિત પ્રતિ બીકાનેરના અનૂપ સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં છે, જે વિ. સં. ૧૬૦૦માં લખવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી, પરંતુ આનો પરિચય શ્રી અગરચન્દ્રજી નાહટાએ 'ઉસ્તરલાવ-યંત્રસમ્બન્ધી એક મહત્વપૂર્ણ જૈન ગ્રંથ' શીર્ષકથી 'જૈન સત્યપ્રકાશ'માં આપ્યો છે.

ત્ર્યંબાવતી (ખંભાત)માં આ ગ્રંથની રચના કરી હતી.^૧ 'જવરપરાજય' નામના વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના તેમણે વિ.સં. ૧૬૬૨માં કરી છે. તેની આસપાસ જ આ કૃતિની રચના પણ કરી હશે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

જાતકદીપિકાપદ્ધતિ :

કર્તાએ આ ગ્રંથની^૨ રચના કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથકારોની કૃતિઓના આધારે કરી છે.^૩ તેમાં વારસ્પષ્ટીકરણ, ધ્રુવાદિનયન, ભૌમાદીશવીજમુવકરણ, લગ્નસ્પષ્ટીકરણ, હોરાકરણ, નવમાંશ, દશમાંશ, અન્તર્દશા, ફલદશા આદિ વિષયો પદ્યમાં છે. કુલ ૮૪ શ્લોકો છે. આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ અને રચના-સમય અજ્ઞાત છે.

જન્મપ્રદીપશાસ્ત્ર :

'જન્મપ્રદીપશાસ્ત્ર'ના કર્તા કોણ છે અને ગ્રંથ ક્યારે રચાયો હશે તે અજ્ઞાત છે. તેમાં કુન્ડલીના ૧૨ ભુવનોના લગ્નેશ બાબતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ગ્રંથ પદ્યમાં છે.^૪

કેવલજ્ઞાનહોરા :

દિગ્બર જૈનાચાર્ય ચંદ્રસેને ૩-૪ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ 'કેવલજ્ઞાનહોરા' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આચાર્યે ગ્રંથના આંરભમાં જ કહ્યું છે—

૧. શ્રીમદ્ગુર્જરદેશભૂષણમણિત્ર્યંબાવતીનામકે,
શ્રીપૂર્ણે નગરે બભૂવ સુગુરુઃ શ્રીભાવરત્નાભિધઃ ।
તચ્છિષ્યો જયરત્ન ઇત્યભિધયા યઃ પૂર્ણિમાગચ્છર્વા-
સ્તેનેયં ક્રિયતે જનોપકૃતયે શ્રીજ્ઞાનરત્નાવલી ॥

इति प्रश्नोत्तरी दोषरत्नावली सम्पूर्णा—

પિટર્સન : અલવર મહારાજ લાયબ્રેરી કેટલોગ.

૨. અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં વિ. સં. ૧૮૪૭માં લખવામાં આવેલ આની ૧૨ પત્રોની પ્રતિ છે.
૩. પુરાવિદ્યૈર્યદુક્તાનિ પદ્યાન્યાદાય શોભનમ્ ।
સંમીલ્ય સોમયોગ્યાનિ લેખયિ(ખિ)ષ્યામિ શિશોઃ મુદે ॥
૪. આની ૫ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રતિ અમદાવાદમાં લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

હોરા નામ મહાવિદ્યા વક્તવ્યં ચ ભવદ્વિતમ્ ।
જ્યોતિર્જ્ઞાનકરં સારં ભૂષણં બુધપોષણમ્ ॥

‘હોરા’ના ઘણા અર્થો થાય છે—

૧. હોરા એટલે અઢી ઘટી એટલે એક કલાક.
૨. એક રાશિ કે લગ્નનો અર્ધભાગ.
૩. જન્મકુંડળી.

૪. જન્મકુંડળી અનુસાર ભવિષ્ય કહેવાની વિદ્યા અર્થાત્ જન્મકુંડળીનું ફળ દર્શાવનારું શાસ્ત્ર. આ શાસ્ત્ર લગ્નના આધાર પર શુભ-અશુભ ફળોનું નિદર્શન કરે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં હેમપ્રકરણ, દામ્યપ્રકરણ, શિલાપ્રકરણ, મૃત્તિકાપ્રકરણ, વૃક્ષ-પ્રકરણ, કર્પાસિ-ગુલ્મ-તૃણ-રોમ-ચર્મ-પટપ્રકરણ, સંખ્યાપ્રકરણ, નષ્ટદ્રવ્યપ્રકરણ, નિર્વાહપ્રકરણ, અપત્યપ્રકરણ, લાભાલાભાપ્રકરણ, સ્વરપ્રકરણ, સ્વપ્રકરણ, વાસ્તુવિદ્યાપ્રકરણ, ભોજનપ્રકરણ, દેહલોહદીક્ષાપ્રકરણ, અંજનવિદ્યાપ્રકરણ, વિષવિદ્યાપ્રકરણ આદિ અનેક પ્રકરણો છે. આ પ્રકરણો કલ્યાણવર્માની ‘સારાવલી’ને મળતા જણાય છે. દક્ષિણમાં રચાયેલ હોવાથી કર્ણાટક પ્રદેશના જ્યોતિષનો આના પર વધારે પ્રભાવ છે. વચ્ચે વચ્ચે વિષય સ્પષ્ટ કરવા માટે કન્નડ ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ચંદ્રસેન મુનિએ પોતાનો પરિચય આપતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

આગમઃ સદૃશો જૈનઃ ચન્દ્રસેનસમો મુનિઃ ।
કેવલી સદૃશી વિદ્યા દુર્લભા સચરાચરે ॥

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલ નથી.

ચંત્રરાજ :

આચાર્ય મદનસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ ગ્રહગણિત માટે ઉપયોગી ‘ચંત્રરાજ’ નામના ગ્રંથની રચના શક સં. ૧૨૮૨ (વિ.સં. ૧૪૨૭)માં કરી છે. તે બાદશાહ ફિરોજશાહ તુગલકના મુખ્ય સભાપંડિત હતા.

આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા બતાવતાં સ્વયં ગ્રંથકારે કહ્યું છે :

ચથા ભટઃ પ્રૌઢરણોત્કટોઽપિ શસ્ત્રૈર્વિમુક્તઃ પરિભૂતિમેતિ ।
તદ્વન્મહાજ્યોતિષ્નિસ્તુષોઽપિ યન્ત્રેણ હીનો ગણકસ્તથૈવ ॥

આ ગ્રંથ પાંચ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલો છે : ૧. ગણિતાધ્યાય, ૨. યંત્રઘટનાધ્યાય, ૩. યંત્રરચનાધ્યાય, ૪. યન્ત્રશોધનાધ્યાય અને ૫. યંત્રવિચારણાધ્યાય. તેમાં કુલ મળીને ૧૮૨ પદો છે.

આ ગ્રંથની અનેક વિશેષતાઓ છે. તેમાં નાડીવૃત્તના ધરાતલમાં ગોણપૃષ્ઠસ્થ બધા વૃત્તોનું પરિગમન બતાવવામાં આવ્યું છે. કમોલ્કમજ્યાનયન, ભુજકોટિજ્યાનું ચાપસાધન, કાન્તિસાધન, દ્યુજ્યાખંડસાધન, દ્યુજ્યાફલાનયન, સૌમ્ય યંત્રના વિભિન્ન ગણિતનાં સાધનો, અક્ષાંશથી ઉગ્રતાંશ સાધન, ગ્રંથનાં નક્ષત્ર, ધ્રુવ આદિના અભીષ્ટ વર્ષોનાં ધ્રુવાદિ સાધન, નક્ષત્રોનાં દક્ષર્મસાધન, દ્વાદશ રાશીઓનાં વિભિન્ન વૃત્તસંબંધી ગણિતનાં સાધનો, ઈષ્ટ શંકુથી છાયાકરણસાધન, યંત્રશોધનપ્રકાર અને તદનુસાર વિભિન્ન રાશિઓ અને નક્ષત્રોનાં ગણિતનાં સાધન, દ્વાદશભાવો અને નવગ્રહોનાં ગણિતનાં સ્પષ્ટીકરણનું ગણિત અને વિભિન્ન યંત્રો દ્વારા બધા ગ્રહોનાં સાધનનું ગણિત અતિ સુંદર રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના જ્ઞાનથી ખૂબ સરળતાપૂર્વક પંચાંગ બનાવી શકાય.

યંત્રરાજ-ટીકા :

‘યંત્રરાજ’^૧ પર આચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય મલયેન્દુસૂરિએ ટીકા લખી છે. તેમણે મૂળ ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ યંત્રો ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવ્યા છે. તેમાં ૭૫ નગરોના અક્ષાંશ આપવામાં આવ્યા છે. વેધોપયોગી ૩૨ તારાઓના સાયન ભોગશર પણ આપવામાં આવ્યા છે. અયનવર્ષગતિ ૫૪ વિકલા માનવામાં આવી છે.

જ્યોતિષ્વત્નાકર :

મુનિ લબ્ધિવિજયના શિષ્ય મહિમોદય મુનિએ ‘જ્યોતિષ્વત્નાકર’ નામની કૃતિની રચના કરી છે. મુનિ મહિમોદય વિ.સં. ૧૭૨૨માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ ગણિત અને ફલિત બંને પ્રકારની જ્યોતિર્વિદ્યાના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હતા.

આ ગ્રંથ ફલિત જ્યોતિષનો છે. તેમાં સંહિતા મુહૂર્ત અને જાતક—આ ત્રણે વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ નાનો છતાં અત્યંત ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

૧. આ ગ્રંથ રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા શોધ-સંસ્થાન, જોધપુરથી ટીકા સાથે પ્રકાશિત થયો છે. સુધાકર દ્વિવેદીએ આ ગ્રંથ કાશીથી છપાવ્યો છે. આ મુંબઈથી પણ પ્રકાશિત થયેલ છે.

પંચાંગનયનવિધિ :

ઉપર્યુક્ત મહિમોદય મુનિએ ‘પંચાંગનયન વિધિ’ નામના ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૭૨૨ની આસપાસ કરી છે. ગ્રંથના નામ પરથી જ વિષય સ્પષ્ટ છે. તેમાં અનેક સારણીઓ આપી છે, જેનાથી પંચાંગના ગણિતમાં સારી સહાયતા મળે છે. આ ગ્રંથ પણ હજી પ્રકાશિત થયો નથી.

તિથિસારણી :

પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છીય વાઘજી મુનિએ ‘તિથિસારણી’ નામના મહત્ત્વપૂર્ણ જ્યોતિષગ્રંથની વિ.સં. ૧૭૮૩માં રચના કરી છે. તેમાં પંચાંગ બનાવવાની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. આ ગ્રંથ ‘મકરન્દસારણી’ જેવો છે. લીંબડીના જૈન ગ્રંથભંડારમાં તેની પ્રતિ છે.

યશોરાજીપદ્ધતિ :

મુનિ યશસ્વત્સાગર, જેમને જસવંતસાગર પણ કહેતા હતા, વ્યાકરણ, દર્શન અને જ્યોતિષના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. તેમણે વિ.સં. ૧૭૬૨માં જન્મકુંડલી વિષયક ‘યશોરાજીપદ્ધતિ’ નામનો વ્યવહારોપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં જન્મકુંડળીની રચનાના નિયમો પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તથા ઉત્તરાર્ધમાં જાતકપદ્ધતિ અનુસાર સંક્ષિપ્ત ફળ જણાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

ત્રૈલોક્યપ્રકાશ :

આચાર્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિએ ‘ત્રૈલોક્યપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૩૦૫માં કરી છે. ગ્રંથકારે આ ગ્રંથનું નામ ‘ત્રૈલોક્યપ્રકાશ’ કેમ રાખ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે :

ત્રીન્ કાલાન્ ત્રિષુ લોકેષુ યસ્માદ્ બુદ્ધિઃ પ્રકાશતે ।
તત્ ત્રૈલોક્યપ્રકાશાઘ્નં ધ્યાત્વા શાસ્ત્રં પ્રકાશયતે ॥

આ તાજિક-વિષયક ચમત્કારી ગ્રંથ ૧૨૫૦ શ્લોકાત્મક છે. કર્તાએ લગ્નશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં ગ્રંથના પ્રારંભે જ કહ્યું છે કે :

મ્લેચ્છેષુ વિસ્તૃતં લગ્નં કલિકાલપ્રભાવતઃ ।
પ્રભુપ્રસાદમાસાદ્ય જૈને ધર્મેઽવતિષ્ઠતે ॥

આ ગ્રંથમાં જ્યોતિષ-યોગોના શુભાશુભ ફળોના વિષયમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને માનવજીવનસંબંધી અનેક વિષયોનો ફળાદેશ બતાવવામાં આવ્યો છે.

તેમાં મુથશિલ, મયકૂલ, શૂર્લાવ-ઉસ્તરલાવ આદિ સંજ્ઞાઓના પ્રયોગ મળે છે, જે મુસ્લિમ પ્રભાવનું સૂચન કરે છે. તેમાં નિમ્ન વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે :

સ્થાનબળ, કાયબળ, દૃષ્ટિબળ, દિક્કણ, ગ્રહાવસ્થા, ગ્રહમૈત્રી, રાશિવૈચિત્ર્ય, ષડ્વર્ગશુદ્ધિ, લગ્નજ્ઞાન, અંશકફલ, પ્રકારાન્તરથી જન્મદશાફળ, રાજયોગ, ગ્રહસ્વરૂપ, દ્વાદશ ભાવોની તત્ત્વચિંતા, કેન્દ્રવિચાર, વર્ષફળ, નિધાનપ્રકરણ, સેવધિપ્રકરણ, ભોજનપ્રકરણ, ગ્રામપ્રકરણ, પુત્રપ્રકરણ, રોગપ્રકરણ, જાયાપ્રકરણ, સુરતપ્રકરણ, પરચંકમણ, ગમનાગમન, ગજ-અશ્વ-ખડ્ગ આદિ ચક્રયુદ્ધપ્રકરણ, સંધિવિગ્રહ, પુષ્પનિર્ણય, સ્થાનદોષ, જીવિતમૃત્યુફળ, પ્રવહણપ્રકરણ, વૃષ્ટિપ્રકરણ, અર્ધકાંડ, સ્ત્રીલાભપ્રકરણ આદિ.^૧

ગ્રંથના એક પદમાં કર્તાએ પોતાનું નામ આ પ્રકારે ગૂંથી લીધું છે.

શ્રીહેલાશાલિનાં યોગ્યમપ્રભીકૃતભાસ્કરમ્ ।

ભસુક્ષ્મેક્ષિકયા ચક્રેઽરિભિઃ શાસ્ત્રમદૂષિતમ્ ।

આ શ્લોકના પ્રત્યેક ચરણના અંતિમ બંને વર્ણોમાં 'શ્રીહેમપ્રભસૂરિ' નામ અન્તર્નિહિત છે.

જોઈસહીર (જ્યોતિષહીર) :

'જોઈસહીર' નામક પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથ-કર્તાનું નામ જાણી શકાતું નથી. તેમાં ૨૮૭ ગાથાઓ છે. ગ્રંથના અંતમાં લખ્યું છે કે 'પ્રથમપ્રકીર્ણ સમાપ્તમ્' જેથી ખ્યાલ આવે છે કે આ ગ્રંથ અધૂરો છે. તેમાં શુભાશુભ તિથિ, ગ્રહની સબળતા, શુભ ઘડીઓ, દિનશુદ્ધિ, સ્વરજ્ઞાન, દિશાશૂલ, શુભાશુભ યોગ, વ્રત આદિ ગ્રહણ કરવાનું મુહૂર્ત, કૌર કર્મનું મુહૂર્ત અને ગ્રહ-ફળ આદિનું વર્ણન છે.^૨

જ્યોતિસ્સાર (જોઈસહીર) :

'જ્યોતિસ્સાર' (જોઈસહીર) નામના ગ્રંથની રચના ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય દેવતિલકના શિષ્ય મુનિ હીરકલશે વિ.સં. ૧૬૨૧માં પ્રાકૃતમાં કરી છે. આમાં

૧. આ ગ્રંથ કુશલ એસ્ટ્રોલોજિકલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, લાહોરથી હિન્દી અનુવાદસહિત પ્રકાશિત થયેલ છે. પં. ભગવાનદાસ જૈને 'જૈન સત્યપ્રકાશ' વર્ષ ૧૨, અંક ૧૨માં અનુવાદમાં વધારે ભૂલો હોવા અંગે 'ત્રૈલોક્યપ્રકાશ કા હિન્દી અનુવાદ' શીર્ષક લેખ લખ્યો છે.

૨. આ ગ્રંથ પં. ભગવાનદાસ જૈન દ્વારા હિન્દીમાં અનુવાદિત થઈને નરસિંહ પ્રેસ, કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

બે પ્રકરણ છે. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મુંબઈના માણકચન્દ્રજી ભંડારમાં છે.

મુનિ હીરકલશે રાજસ્થાની ભાષામાં 'જ્યોતિષ્હીર' કે 'હીરકલશ' ગ્રંથની રચના ૮૦૦ દોહાઓમાં કરી છે, જે શ્રી સારાભાઈ નવાબે (અમદાવાદ) પ્રકાશિત કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં જે વિષય નિરૂપિત છે તે જ આ પ્રાકૃત ગ્રંથમાં પણ નિબદ્ધ છે.

મુનિ હીરકલશની અન્ય કૃતિઓ આ મુજબ છે :

૧. અઠારા-નાતા-સજ્ઞાય, ૨. કુમતિ-વિધ્વંસ-ચૌપાઈ, ૩. મુનિપતિ-ચૌપાઈ, ૪. સોલ-સ્વપ્ન-સજ્ઞાય, ૫. આરાધના-ચૌપાઈ, ૬. સમ્યક્ત્વ-ચૌપાઈ, ૭. જંબૂચૌપાઈ, ૮. મોતી-કપાસિયા-સંવાદ, ૯. સિંહાસન-બત્તીસી, ૧૦. રત્નચૂડ-ચૌપાઈ, ૧૧. જીભ-દાંત-સંવાદ, ૧૨. હિયાલ, ૧૩. પંચાખ્યાન, ૧૪. પંચસતી-દ્રુપદી-ચૌપાઈ, ૧૫. હિયાલી.

આ બધી કૃતિઓ જૂની ગુજરાતી અથવા રાજસ્થાનીમાં છે.

પંચાંગતત્ત્વ :

'પંચાંગતત્ત્વ'ના કર્તાનું નામ અને તેમનો રચના-સમય અજ્ઞાત છે. આમાં પંચાંગના તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ — આ વિષયોનું નિરૂપણ છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

પંચાંગતત્ત્વ-ટીકા :

'પંચાંગતત્ત્વ' પર અભયદેવસૂરિ નામક કોઈ આચાર્યે ૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા રચી છે. આ ટીકા પણ અપ્રકાશિત છે.

પંચાંગતિથિવિવરણ :

'પંચાંગતિથિવિવરણ' નામક ગ્રંથ અજ્ઞાતકર્તૃક છે તથા તેનો રચના-સમય પણ અજ્ઞાત છે. આ ગ્રંથ 'કરણશેખર' કે 'કરણશેષ' નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં પંચાંગ બનાવવાની રીત સમજાવવામાં આવી છે. ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. આના પર કોઈ જૈન મુનિએ વૃત્તિ પણ રચી છે, એવું જાણવામાં આવ્યું છે.

પંચાંગદીપિકા :

'પંચાંગદીપિકા' નામક ગ્રંથ પણ કોઈ મુનિની રચના છે. આમાં પંચાંગ બનાવવાની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. ગ્રંથનો રચના-સમય અજ્ઞાત છે. ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

પંચાંગપત્રવિચાર :

‘પંચાંગપત્રવિચાર’ નામક ગ્રંથની કોઈ જૈન મુનિએ રચના કરી છે. આમાં પંચાંગનો વિષય વિશદ રીતે નિર્દિષ્ટ છે. ગ્રંથનો રચના-સમય જ્ઞાત નથી. ગ્રંથ પ્રકાશિત પણ નથી થયો.

બલિરામાનન્દસારસંગ્રહ :

ઉપાધ્યાય ભુવનકીર્તિના શિષ્ય પં. લાભોદય મુનિએ ‘બલિરામાનન્દસારસંગ્રહ’ નામક જ્યોતિષ-ગ્રંથની રચના કરી છે. આનો સમય નિશ્ચિત નથી. તેમના ગુરુ ઉપાધ્યાય ભુવનકીર્તિ સારા કવિ હતા. તેમના વિ.સં.૧૬૬૭થી ૧૭૬૦ સુધીના કેટલાય રાસ ઉપલબ્ધ છે. આથી પં. લાભોદય મુનિનો સમય આની જ આસપાસ હોઈ શકે છે.

આ ગ્રંથમાં સામાન્ય મુહૂર્ત, મુહૂર્તાધિકાર, નાડીચક્ર, નાસિકાવિચાર, શકુનવિચાર, સ્વપ્રાધ્યાય, અંગોપાંગસ્કુરણ, સામુદ્રિક સંક્ષેપ, લગ્નનિર્ણયવિધિ, નર-સ્ત્રી-જન્મપત્રીનિર્ણય, યોગોત્પત્તિ, માસાદિવિચાર, વર્ષશુભાશુભ ફળ વગેરે વિષયોનું વિવરણ છે. આ એક સંગ્રહગ્રંથ^૧ જણાય છે.

ગણસારણી :

‘ગણસારણી’ નામક જ્યોતિષ-વિષયક ગ્રંથની રચના પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છીય જગચ્ચન્દ્રના શિષ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રે વિ.સં.૧૭૬૦માં કરી છે.^૨

આ ગ્રંથમાં તિથિધ્રુવાંક, અંતરાંકી, તિથિકેન્દ્રચક્ર, નક્ષત્રધ્રુવાંક, નક્ષત્રચક્ર, યોગકેન્દ્રચક્ર, તિથિસારણી, તિથિગણખેમા, તિથિ-કેન્દ્રઘટી અંશફલ, નક્ષત્રફલસારણી, નક્ષત્રકેન્દ્રફલ, યોગગણકોષ્ઠક વગેરે વિષયો છે.

આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

૧. આની અપૂર્ણ પ્રત લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામન્દિર, અમદાવાદમાં છે. પ્રતિ-લેખન ૧૯મી સદીનું છે.

૨. તદ્વિનેયા: પાઠકા: શ્રીજગન્નન્દ્રા: સુકીર્તય: ।

શિષ્યેણ લક્ષ્મીચન્દ્રેણ કૃતેયં સારણી શુભા ।

સંવત્ ચત્વર્થશ્વેન્દુ (૧૭૬૦) મિતે બહુલે પૂર્ણિમાતિથૌ ।

કૃતા પરોપકૃત્યર્થ શોધનીયા ચ ધીધનૈ: ॥

લાલચન્દ્રીપદ્ધતિ :

મુનિ કલ્યાણનિધાનના શિષ્ય લલ્લિચન્દ્રે 'લાલચન્દ્રીપદ્ધતિ' નામક ગ્રંથ વિ.સં.૧૭૫૧માં રચ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં જાતકના અનેક વિષયો છે. કેટલીય સારણીઓ આપી છે. અનેક ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો અને પ્રમાણોથી આ ગ્રંથ પરિપૂર્ણ છે.^૧

ટિપ્પનકવિધિ :

મતિવિશાલ ગણિએ 'ટિપ્પનકવિધિ' નામક ગ્રંથ^૨ પ્રાકૃતમાં લખ્યો છે. આનો રચના-સમય જ્ઞાત નથી.

આ ગ્રંથમાં પંચાંગતિથિકર્ષણ, સંક્રાંતિકર્ષણ, નવગ્રહકર્ષણ, વક્રાતીચાર, સરલગતિકર્ષણ, પંચગ્રહાસ્તમિતોદિતકથન, ભદ્રાકર્ષણ, અધિકમાસકર્ષણ, તિથિ-નક્ષત્ર-યોગવર્ધન-ઘટનકર્ષણ, દિનમાનકર્ષણ વગેરે ૧૩ વિષયોનું વિશદ વર્ણન છે.

હોરામકરન્દ :

આચાર્ય ગુણાકરસૂરિએ 'હોરામકરન્દ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. રચના-સમય જ્ઞાત નથી પરંતુ ૧૫મી સદી હશે એવું અનુમાન છે. હોરા અર્થાત્ રાશિનો દ્વિતીયાંશ.

આ ગ્રંથમાં ૩૧ અધ્યાય છે : ૧. રાશિપ્રભેદ, ૨. ગ્રહસ્વરૂપબલનિરૂપણ, ૩. વિયોનિજન્મ, ૪. નિષેક, ૫. જન્મવિધિ, ૬. રિષ્ટ, ૭. રિષ્ટભંગ, ૮. સર્વગ્રહારિષ્ટભંગ, ૯. આયુર્દા, ૧૦. દશમ-અધ્યાય (?), ૧૧. અન્તર્દશા, ૧૨. અષ્ટકવર્ગ, ૧૩. કર્માજીવ, ૧૪. રાજયોગ, ૧૫. નાભસયોગ, ૧૬. વોસિવેસ્યુભયચરી-યોગ, ૧૭. ચન્દ્રયોગ, ૧૮. ગ્રહપ્રજયાયોગ, ૧૯. દેવનક્ષત્રફલ, ૨૦. ચન્દ્રરાશિફલ, ૨૧. સૂર્યાદિરાશિફલ, ૨૨. રશ્મિચિન્તા, ૨૩. દષ્ટ્યાદિફલ, ૨૪. ભાવફલ, ૨૫. આશ્રયાધ્યાય, ૨૬. કારક, ૨૭. અનિષ્ટ, ૨૮. સ્ત્રીજાતક, ૨૯. નિર્યાણ, ૩૦. દ્રેષ્કાણસ્વરૂપ. ૩૧. પ્રશ્નજાતક.

૧. આની ૧૪૮ પત્રોની ૧૮મી સદીમાં લખવામાં આવેલી પ્રત અમદાવાદમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૨. આની ૧ પત્રની વિ.સં.૧૬૯૪માં લખવામાં આવેલી પ્રત અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે.

આ ગ્રંથ છપાયો નથી.^૧

હાયનસુન્દર :

આચાર્ય પદ્મસુન્દરસૂરિએ 'હાયનસુન્દર' નામક જ્યોતિષવિષયક ગ્રંથ^૨ ની રચના કરી છે.

વિવાહપટલ :

'વિવાહપટલ' નામના એકથી વધુ ગ્રંથો છે. અજૈન કૃતિઓમાં શાકુર્ગધરે શક સં. ૧૪૦૦ (વિ.સં. ૧૫૩૫)માં અને પીતાંબરે શક સં. ૧૪૪૪ (વિ.સં. ૧૫૭૯)માં તેમની રચના કરી છે. જૈન કૃતિઓમાં 'વિવાહપટલ'ના કર્તા અભયકુશલ કે ઉભયકુશલનો ઉલ્લેખ મળે છે. આની જે હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે તેમાં ૧૩૦ પદ્યો છે, વચ્ચે-વચ્ચે પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. આમાં નિમ્નોક્ત વિષયોની ચર્ચા છે :

યોનિ-નાડીગણશ્રૈવ સ્વામિમિત્રૈસ્તથૈવ ચ ।
જુઝ્ઝા પ્રીતિશ્ચ વર્ણશ્ચ લીહા સમ્પવિધા સ્મૃતા ॥

નક્ષત્ર, નાડીવેધયન્ત્ર, રાશિસ્વામી, ગ્રહશુદ્ધિ, વિવાહનક્ષત્ર, ચન્દ્ર-સૂર્ય-સ્પષ્ટીકરણ, એકાર્ગલ, ગોધૂલિકાફલ વગેરે વિષયોનું વિવેચન છે.

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

કરણરાજ :

રુદ્રપલ્લીગચ્છીય જિનસુન્દરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુન્દરે વિ.સં. ૧૬૫૫માં 'કરણરાજ' નામક ગ્રંથ^૩ ની રચના કરી છે.

આ ગ્રંથ દસ અધ્યાયો — જેમને કર્તાએ 'વ્યય' નામથી ઉલ્લિખિત કર્યા છે — માં વિભાજિત છે : ૧. ગ્રહમધ્યમસાધન, ૨. ગ્રહસ્પષ્ટીકરણ, ૩. પ્રશ્રસાધક, ૪. ચન્દ્રગ્રહણ-સાધન, ૫. સૂર્યસાધક, ૬. ત્રુટિત હોવાથી વિષય જ્ઞાત નથી થતો, ૭. ઉદયાસ્ત, ૮. ગ્રહયુદ્ધનક્ષત્રસમાગમ, ૯. પાતાવ્યય, ૧૦. નિમિશક (?). અંતમાં પ્રશસ્તિ છે.

૧. આની ૪૧ પત્રોની પ્રત અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે.

૨. આની પ્રત બીકાનેરસ્થિત અનૂપ સંસ્કૃત લાયબ્રેરીના સંગ્રહમાં છે.

૩. આની ૭ પત્રોની અપૂર્ણ પ્રત અનૂપ સંસ્કૃત લાયબ્રેરી, બીકાનેરમાં છે.

દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાશુદ્ધિ :

ઉપાધ્યાય સમયસુન્દરે 'દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાશુદ્ધિ' નામક જ્યોતિષવિષયક ગ્રંથ^૧ની વિ.સં. ૧૬૮૫માં રચના કરી છે.

આ ગ્રંથ ૧૨ અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે : ૧. પ્રહગોચરશુદ્ધિ, ૨. વર્ષશુદ્ધિ, ૩. અયનશુદ્ધિ, ૪. માસશુદ્ધિ, ૫. પક્ષશુદ્ધિ, ૬. દિનશુદ્ધિ, ૭. વારશુદ્ધિ, ૮. નક્ષત્રશુદ્ધિ, ૯. યોગશુદ્ધિ, ૧૦. કરણશુદ્ધિ, ૧૧. લગ્નશુદ્ધિ અને ૧૨. પ્રહશુદ્ધિ.

કર્તાએ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે કે વિ.સં. ૧૬૮૫માં લૂણકરણસરમાં પ્રશિષ્ય વાયક જયકીર્તિ, જે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ હતા, તેની સહાયતાથી આ ગ્રંથની રચના કરી. પ્રશસ્તિ આ મુજબ છે :

દીક્ષા-પ્રતિષ્ઠાયા યા શુદ્ધિઃ સા નિગદિતા હિતાય નૃણામ્ ।
શ્રીલૂણકરણસરસિ સ્મરણ-વસુ-ષડુડુપતિ (૧૬૮૫) વર્ષે ॥ ૧ ॥
જ્યોતિષ્ણાસ્ત્રવિચક્ષણવાચકજયકીર્તિસહાયૈઃ ।
સમયસુન્દરોપાધ્યાયસંદર્ભિતો ગ્રન્થઃ ॥ ૨ ॥

વિવાહરત્ન :

ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનોદયસૂરિએ 'વિવાહરત્ન' નામક ગ્રન્થ^૨ની રચના કરી છે.

આ ગ્રંથમાં ૧૫૦ શ્લોક છે, ૧૩ પત્રોની પ્રત જેસલમેરમાં વિ.સં. ૧૮૩૩માં લખવામાં આવી છે.

જ્યોતિષપ્રકાશ :

આચાર્ય જ્ઞાનભૂષણે 'જ્યોતિષપ્રકાશ' નામક ગ્રન્થ^૩ની રચના વિ.સં. ૧૭૫૫ પછી ક્યારેક કરી છે.

૧. આની એકમાત્ર પ્રત બીકાનેરના ખરતરગચ્છના આચાર્યશાખાના ઉપાશ્રયસ્થિત જ્ઞાનભંડારમાં છે.
૨. આની હસ્તલિખિત પ્રત મોતીચન્દ ખજાનચીના સંગ્રહમાં છે.
૩. આની હસ્તલિખિત પ્રત દિલ્હીના ધર્મપુરાના મંદિરમાં સંગૃહીત છે.

આ ગ્રંથ સાત પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે : ૧. તિથિદ્વાર, ૨. વાર, ૩. તિથિઘટિકા, ૪. નક્ષત્રસાધન, ૫. નક્ષત્રઘટિકા, ૬. આ પ્રકરણનો પત્રાંક ૪૪ નષ્ટ હોવાથી સ્પષ્ટ નથી, ૭. આ પ્રકરણના અંતે 'इति चतुर्दश, पंचदश,..... सप्तदश, रू पैश्चतुर्भिद्धारैः संपूर्णोऽयं ज्योतिप्रकाशः ।' એવો ઉલ્લેખ છે.

સાત પ્રકરણ પૂર્ણ થયા પછી ગ્રંથની સમાપ્તિનું સૂચન છે, પરંતુ પ્રશસ્તિના કેટલાંક પદ્ય અપૂર્ણ રહી જાય છે.

ગ્રંથમાં 'ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ', 'જ્યોતિષ્કરણક'ની મલયગિરિ-ટીકા વગેરેના ઉલ્લેખની સાથે એક જગ્યાએ વિનયવિજયના 'લોકપ્રકાશ'નો પણ ઉલ્લેખ છે. આથી આની રચના વિ.સં.૧૭૩૦ પછીની સિદ્ધ થાય છે.^૧

જ્ઞાનભૂષણનો ઉલ્લેખ પ્રત્યેક પ્રકાશના અંતે મળે છે અને અકબરનો પણ ઉલ્લેખ કેટલીય વાર થયો છે.

ખેટચૂલા :

આચાર્ય જ્ઞાનભૂષણે 'ખેટચૂલા' નામક ગ્રંથની રચના કરી, એવો ઉલ્લેખ તેમના સ્વરચિત ગ્રંથ 'જ્યોતિપ્રકાશ'માં છે.

ષષ્ટિસંવત્સરફલ :

દિગંબરાચાર્ય દુર્ગદિવરચિત 'ષષ્ટિસંવત્સરફલ' નામક સંસ્કૃત ગ્રંથની ૬ પત્રોની પ્રત^૨માં સંવત્સરોનાં ફળનો નિર્દેશ છે.

લઘુજાતક-ટીકા :

'પગ્યસિદ્ધાન્તિકા' ગ્રંથની શક સં. ૪૨૭ (વિ.સં.૫૬૨)માં રચના કરનાર વરાહમિહિરે 'લઘુજાતક'ની રચના કરી છે. આ હોરાશાખાના 'બૃહજાતક'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. ગ્રંથમાં લખ્યું છે :

होराशास्त्रं वृत्तैर्मया निबद्धं निरीक्ष्य शास्त्राणि ।

यत्तस्याप्यार्याभिः सारमहं संप्रवक्ष्यामि ॥

૧. દ્વિતીય પ્રકાશમાં વિ.સં.૧૭૨૫, ૧૭૩૦, ૧૭૩૫, ૧૭૪૦, ૧૭૪૫, ૧૭૫૦, ૧૭૫૫ના પણ ઉલ્લેખો છે. તે અનુસાર વિ.સં.૧૭૫૫ પછી આની રચના સંભવે છે.

૨. આની પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે.

આના પર ખરતરગચ્છીય મુનિ ભક્તિલાભે વિ.સં. ૧૫૭૧માં વિક્રમપુરમાં ટીકાની રચના કરી છે તથા મતિસાગર મુનિએ વિ.સં. ૧૬૦૨માં ભાષામાં વચનિકા અને ઉપકેશગચ્છીય ખુશાલસુન્દર મુનિએ વિ.સં. ૧૮૩૮માં સ્તબક લખ્યો છે. મુનિ મતિસાગરે આ ગ્રંથ પર વિ.સં. ૧૬૦૫માં વાર્તિક રચ્યું છે. લઘુશ્યામસુંદરે પણ 'લઘુજાતક' પર ટીકા લખી છે.

જાતકપદ્ધતિ-ટીકા :

શ્રીપતિએ 'જાતકપદ્ધતિ'ની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૧૦૦માં કરી છે. આના પર અંચલગચ્છીય હર્ષરત્નના શિષ્ય મુનિ સુમતિહર્ષે વિ.સં. ૧૬૭૩માં પદ્માવતીપત્તનમાં 'દીપિકા' નામક ટીકાની રચના કરી છે. આચાર્ય જિનેશ્વરસૂરિએ પણ આ ગ્રંથ પર ટીકા લખી છે.

સુમતિહર્ષે 'બૃહત્પર્વમાલા' નામક જ્યોતિષ-ગ્રંથની પણ રચના કરી છે. તેમણે તાજિકસાર, કરણકુતૂહલ અને હોરામકરન્દ નામક ગ્રંથો પર પણ ટીકાઓ રચી છે.

તાજિકસાર-ટીકા :

'તાજિક' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કોઈ વિદ્વાને આ મુજબ બતાવ્યું છે :
યવનાચાર્યેણ પારસીકભાષયા જ્યોતિષ્ણાસ્ત્રૈકદેશરૂપં વાર્ષિકાદિનાનાવિદ્ય-
ફલાદેશફલકશાસ્ત્રં તાજિકશબ્દવાચ્યમ્ ।

આનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે સમયે મનુષ્યના જન્મકાલીન સૂર્યની જેવો સૂર્ય હોય છે અર્થાત્ જ્યારે તેના આયુષ્યનું કોઈ પણ સૌર વર્ષ સમાપ્ત થઈને બીજું સૌર વર્ષ બેસે છે તે સમયના લગ્ન અને ગ્રહ-સ્થિતિ દ્વારા મનુષ્યને તે વર્ષમાં થનાર સુખ-દુઃખનો નિર્ણય જે પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે તેને 'તાજિક' કહે છે.

ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાથી એમ પણ ચોક્કસપણે જાણી શકાય છે કે આ તાજિકશાખા મુસલમાનો પાસેથી આવી છે. શક-સં. ૧૨૦૦ પછી આ દેશમાં મુસલમાની રાજ્ય હોવાથી આપણે ત્યાં તાજિક-શાખાનું પ્રચલન થયું. આનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે વર્ષ-પ્રવેશકાલીન લગ્ન દ્વારા ફલાદેશ કહેવાની કલ્પના અને કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો યવનો પાસેથી લેવામાં આવ્યા. જન્મકુંડળી અને તેના ફળના નિયમો તાજિકમાં પ્રાયઃ જાતકસદેશ છે અને તે આપણા જ છે એટલે કે આ ભારત દેશના જ છે.

હરિભદ્ર નામક વિદ્વાને 'તાજિકસાર' નામક ગ્રંથની રચના વિ.સં.૧૫૮૦ની આસપાસ કરી છે. હરિભદ્રને હરિભદ્ર નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ પર અંચલગચ્છીય મુનિ સુમતિહર્ષે વિ.સં.૧૬૭૭માં વિષ્ણુદાસ રાજાના રાજ્યકાળમાં ટીકા લખી છે.^૧

કરણકુતૂહલ-ટીકા :

જ્યોતિર્ગણિતજ્ઞ ભાસ્કરાચાર્યે 'કરણકુતૂહલ'ની રચના વિ.સં.૧૨૪૦ આસપાસ કરી છે. તેમનો આ ગ્રંથ કરણ-વિષયક છે. આમાં મધ્યમગ્રહસાધન અહર્ગણ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથમાં નિમ્નોક્ત દસ અધિકાર છે : ૧. મધ્યમ, ૨. સ્પષ્ટ, ૩. ત્રિપ્રશ્ન, ૪. ચન્દ્ર-ગ્રહણ, ૫. સૂર્ય-ગ્રહણ, ૬. ઉદયાસ્ત, ૭. શ્રૃંગોત્તરિ, ૮. ગ્રહયુતિ, ૯. પાત અને ૧૦. ગ્રહણસંભવ. કુલ મળીને ૧૩૯ પદો છે. આના પર સોઢલ, નાર્મદાત્મજ પદ્મનાભ, શંકર કવિ વગેરેની ટીકાઓ છે.

આ 'કરણકુતૂહલ' પર અંચલગચ્છીય હર્ષરત્ન મુનિના શિષ્ય સુમતિહર્ષ મુનિએ વિ.સં.૧૬૭૮માં હેમાદ્રિના રાજ્યમાં 'ગણકકુમુદકૌમુદી' નામક ટીકા રચી છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે :

કરણકુતૂહલવૃત્તાવેતસ્યાં સુમતિહર્ષરચિતાયામ્ ।
ગણકકુમુદકૌમુદ્યાં વિવૃતા સ્ફુટતા હિ ખેટાનામ્ ॥

આ ટીકાના ગ્રન્થાગ્ર ૧૮૫૦ શ્લોક છે.^૨

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ-ટીકા :

'જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ' નામક જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ગ્રંથ 'રઘુવંશ' વગેરે કાવ્યોના કર્તા કવિ કાલિદાસની રચના છે એવું ગ્રંથમાં લખ્યું છે, પરંતુ આ કથન યોગ્ય નથી. આમાં ઐન્દ્રયોગનો તૃતીય અંશ વ્યતીત થવા પર સૂર્ય-ચન્દ્રમાનું કાંતિસામ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે, આનાથી આનો રચનાકાળ શક-સં. ૧૧૬૪ (વિ.સં.૧૨૯૯) નિશ્ચિત થાય છે. આથી રઘુવંશાદિ કાવ્યોના નિર્માતા કાલિદાસ આ ગ્રંથના કર્તા ના હોઈ શકે. આ કોઈ બીજા જ કાલિદાસ હોવા જોઈએ. એક વિદ્વાને તો આ 'જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ' ગ્રંથ ૧૬મી શતાબ્દીનો હોવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ ગ્રંથ મુહૂર્તવિષયક છે.

૧. આ ટીકા-ગ્રંથ મૂળ સાથે વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.

૨. લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદના સંગ્રહમાં આની ૨૯ પત્રોની પ્રતિ છે.

આના પર પૂર્ણિમાગચ્છના ભાવરત્ને (ભાવપ્રભસૂરિ) સન્ ૧૭૧૨માં સુબોધિની-વૃત્તિ રચી છે. આ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

મહાદેવીસારણી ટીકા :

મહાદેવ નામક વિદ્વાને 'મહાદેવીસારણી' નામક ગ્રહસાધન-વિષયક ગ્રંથની શક સં. ૧૨૩૮ (વિ.સં.૧૩૭૩)માં રચના કરી છે. કર્તાએ લખ્યું છે :

चक्रेश्वरारब्धनभश्चराशुसिद्धिं महादेव ऋ षींश्च नत्वा ।

આનાથી અનુમાન થાય છે કે ચક્રેશ્વર નામક જ્યોતિષીના આરંભ કરેલા આ અપૂર્ણ ગ્રંથને મહાદેવે પૂર્ણ કર્યો. મહાદેવ પદ્મનાભ બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. તેઓ ગોદાવરી તટની નજીક રાસિણ ગામના નિવાસી હતા પરંતુ તેમના પૂર્વજોનું મૂળ સ્થાન ગુજરાતસ્થિત સૂરતની નજીકનો પ્રદેશ હતો.

આ ગ્રંથમાં લગભગ ૪૩ પદ્યો છે. તેમાં માત્ર મધ્યમ અને સ્પષ્ટ ગ્રહોનું સાધન છે. ક્ષેપક મધ્યમ-મેષસંક્રાંતિકાલીન છે અને અહર્ગણ દ્વારા મધ્યમ ગ્રહસાધન કરવા માટે સારણીઓ બનાવી છે.

આ ગ્રંથ પર અંચલગચ્છીય મુનિ ભોજરાજના શિષ્ય મુનિ ધનરાજે દીપિકા-ટીકાની રચના વિ.સં.૧૬૯૨માં પદ્માવતીપત્નમાં કરી છે.^૧ ટીકામાં સિરોહીનું દેશાંતર સાધન કર્યું છે. ટીકાનું પ્રમાણ ૧૫૦૦ શ્લોક છે. 'જિનરત્નકોશ' અનુસાર મુનિ ભુવનરાજે આના પર ટિપ્પણ લખ્યું છે. મુનિ તત્ત્વસુન્દરે આ ગ્રંથ પર વિવૃત્તિ રચી છે. કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને પણ આના પર ટીકા લખી છે.

વિવાહપટલ-બાલાવબોધ :

અજ્ઞાતકર્તૃક 'વિવાહપટલ' પર નાગોરી-તપાગચ્છીય આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ 'બાલાવબોધ' નામથી ટીકા રચી છે.

આચાર્ય સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય અમરમુનિએ 'વિવાહપટલ' પર 'બોધ' નામથી ટીકા રચી છે.

મુનિ વિદ્યાહેમે વિ.સં.૧૮૭૩માં 'વિવાહપટલ' પર 'અર્થ' નામથી ટીકા રચી છે.

૧. આ ટીકાની પ્રતિ લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદના સંગ્રહમાં છે.

ઝહલાઘવ-ટીકા :

ગણેશ નામક વિદ્વાને 'ઝહલાઘવ'ની રચના કરી છે. તેઓ ખૂબ મોટા જ્યોતિષી હતા. તેમના પિતાનું નામ હતું કેશવ અને માતાનું નામ હતું લક્ષ્મી. તેઓ સમુદ્રતટવર્તી નાંદગાંવના નિવાસી હતા. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હતા.

ઝહલાઘવની વિશેષતા એ છે કે તેમાં જ્યાચાપનો સંબંધ બિલકુલ નથી રાખવામાં આવ્યો તેથી સ્પષ્ટ સૂર્ય લાવવામાં કરણગ્રંથોથી પણ આ ખૂબ સૂક્ષ્મ છે. આ ગ્રંથ નિમ્નાલિખિત ૧૪ અધિકારોમાં વિભક્ત છે : ૧. મધ્યમાધિકાર, ૨. સ્પષ્ટાધિકાર, ૩. પંચતારાધિકાર, ૪. ત્રિપ્રશ્ન, ૫. ચન્દ્રઝહણ, ૬. સૂર્યઝહણ, ૭. માસઝહણ, ૮. સ્થૂલઝહણ, ૯. ઉદયાસ્ત, ૧૦. છાયા, ૧૧. નક્ષત્ર-છાયા, ૧૨. શ્રંગોત્તરિ, ૧૩. ઝહયુતિ અને ૧૪. મહાપાત. બધા મળીને આમાં ૧૮૭ શ્લોકો છે.

આ 'ઝહલાઘવ' ગ્રંથ પર ચારિત્રસાગરના શિષ્ય કલ્યાણસાગરના શિષ્ય યશસ્વત્સાગરે (જસવંતસાગરે) વિ.સં.૧૭૬૦માં ટીકા રચી છે.

આ 'ઝહલાઘવ' પર રાજસોમ મુનિએ ટિપ્પણ લખ્યું છે.

મુનિ યશસ્વત્સાગરે જૈનસમ્પ્રદાયી (સં.૧૭૫૭), પ્રમાણવાદાર્થ (સં.૧૭૫૯), ભાવસમતિકા (સં.૧૭૪૦), યશોરાજપદ્ધતિ (સં.૧૭૬૨), વાદાર્થનિરૂપણ, સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી, સ્તવનરત્ન વગેરે ગ્રંથ રચ્યા છે.

ચન્દ્રાર્કી-ટીકા :

મોઢ દિનકરે 'ચન્દ્રાર્કી' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં ૩૩ શ્લોકો છે, સૂર્ય અને ચન્દ્રમાનું સ્પષ્ટીકરણ છે. ગ્રંથમાં આરંભ વર્ષ શક સં. ૧૫૦૦ છે.

આ 'ચન્દ્રાર્કી' ગ્રંથ પર તપાગચ્છીય મુનિ કૃપાવિજયજીએ ટીકા રચી છે.

ષટ્પગ્યાશિકા-ટીકા :

પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના પુત્ર પૃથુયશે 'ષટ્પગ્યાશિકા'ની રચના કરી છે. આને જાતકનો પ્રામાણિક ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે. આમાં ૫૬ શ્લોક છે. આ 'ષટ્પગ્યાશિકા' પર ભટ્ટ ઉત્પલની ટીકા છે.

આ ગ્રંથ પર ખરતરગચ્છીય લલ્લિવિજયના શિષ્ય મહિમોદય મુનિએ એક ટીકા લખી છે. તેમણે વિ.સં. ૧૭૨૨માં જ્યોતિષ્વરનાકર, પગ્યાંગાનયનવિધિ, ગણિતસાઠસો વગેરે ગ્રંથ પણ રચ્યા છે.

ભુવનદીપક-ટીકા :

પંડિત હરિભટ્ટે લગભગ વિ.સં. ૧૫૭૦માં 'ભુવનદીપક' ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ 'ભુવનદીપક' પર ખરતરગચ્છીય મુનિ લક્ષ્મીવિજયે વિ.સં. ૧૭૬૭માં ટીકા રચી છે.

ચમત્કારચિન્તામણિ-ટીકા :

રાજર્ષિ ભટ્ટે 'ચમત્કારચિન્તામણિ' ગ્રંથની રચના કરી છે. આમાં મુહૂર્ત અને જાતક બંને અંગોના વિષયમાં ઉપયોગી વાતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ 'ચમત્કારચિન્તામણિ' ગ્રંથ પર ખરતરગચ્છીય મુનિ પુણ્યહર્ષના શિષ્ય અભયકુશલે લગભગ વિ.સં. ૧૭૩૭માં બાલાવબોધિની-વૃત્તિની રચના કરી છે.

મુનિ મતિસાગરે વિ.સં. ૧૮૨૭માં આ ગ્રંથ પર 'ટબા'ની રચના કરી છે.

હોરામકરન્દ-ટીકા :

અજ્ઞાતકર્તૃક 'હોરામકરન્દ' નામક ગ્રંથ પર મુનિ સુમતિહર્ષે લગભગ વિ.સં. ૧૬૭૮માં ટીકા રચી છે.

વસન્તરાજશાકુન-ટીકા :

વસન્તરાજ નામક વિદ્વાને શકુનવિષયક એક ગ્રંથની રચના કરી છે. આને 'શકુન-નિર્ણય' અથવા 'શકુનાર્ણવ' કહે છે.

આ ગ્રંથ પર ઉપાધ્યાય ભાનુચન્દ્રગણિએ ૧૭મી સદીમાં ટીકા લખી છે.^૧

—★—

૧. આ વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈથી પ્રકાશિત છે.

દસમું પ્રકરણ

શકુન

શકુનરહસ્ય :

વિ.સં. ૧૨૭૦માં 'વિવેકવિલાસ'ની રચના કરનાર વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિએ 'શકુનરહસ્ય' નામક શકુનશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે. આચાર્ય જિનદત્તસૂરિ 'કવિશિક્ષા' નામક ગ્રંથની રચના કરનાર આચાર્ય અમરચન્દ્રસૂરિના ગુરુ હતા.

'શકુનરહસ્ય' નવ પ્રસ્તાવોમાં વિભક્ત પદ્માત્મક કૃતિ છે. આમાં સંતાનના જન્મ, લગ્ન અને શયનસંબંધી શકુન, પ્રભાતમાં જાગ્રત હોવાના સમયનાં શકુન, દાતણ અને સ્નાન કરવાનાં શકુન, પરદેશ જવાના સમયનાં શકુન અને નગરમાં પ્રવેશ કરવાનાં શકુન, વર્ષા-સંબંધી પરીક્ષા, વસ્તુના મૂલ્યમાં વૃદ્ધિ અને ઘટ, મકાન બનાવવા માટે જમીનની પરીક્ષા, જમીન ખોદતાં નીકળેલી વસ્તુનાં ફળ, સ્ત્રીને ગર્ભ નહીં રહેવાનાં કારણો, સંતાનોનાં અપમૃત્યુવિષયક ચર્ચા, મોતી, હીરા વગેરે રત્નોના પ્રકાર અને તદનુસાર તેમનાં શુભાશુભ ફળ વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૧

શકુનશાસ્ત્ર :

'શકુનશાસ્ત્ર'—જેનું બીજું નામ 'શકુનસારોદ્ધાર' છે—ની વિ.સં. ૧૩૩૮માં આચાર્ય માણિક્યસૂરિએ રચના કરી છે.^૨ આ ગ્રંથમાં ૧. દિક્સ્થાન, ૨. ગ્રામ્યનિમિત્ત, ૩. તિત્તિરિ, ૪. દુર્ગા, ૫. લદ્દાગૃહોલિકાક્ષુત, ૬. વૃક, ૭. રાત્રેય ૮. હરિણ, ૯. ભષણ,

૧. પં. હીરાલાલ હંસરાજે સાનુવાદ 'શકુનરહસ્ય'નું 'શકુનશાસ્ત્ર' નામે સન્ ૧૮૮૮માં જામનગરથી પ્રકાશન કર્યું છે.

૨. સારં ગરીયઃ શકુનાર્ણવેભ્યઃ પીયૂષમેતદ્ રચયાંચકાર ।

માણિક્યસૂરિઃ સ્વગુરુપ્રસાદાદ્ યત્પાનતઃ સ્યાદ્ વિબુધપ્રમોદઃ ॥ ૪૧ ॥

વસુ-વહ્નિ-વહ્નિ-ચન્દ્રેઽબ્દે શ્વકયુજિ પૂર્ણમાતિથૌ રચિતઃ ।

શકુનાનામુદ્ધારોઽધ્યાસવશાદસ્તુ ચિદ્રૂપઃ ॥ ૪૨ ॥

૧૦. મિશ્ર અને અને ૧૧. સંગ્રહ — આ મુજબ ૧૧ વિષયોનું વર્ણન છે. કર્તાએ અનેક શાકુનવિષયક ગ્રંથોના આધારે આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

શકુનરત્નાવલિ-કથાકોશ :

આચાર્ય અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ 'શકુનરત્નાવલિ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.

શકુનાવલિ :

'શકુનાવલિ' નામના ઘણા ગ્રંથો છે.

એક 'શકુનાવલિ'ના કર્તા ગૌતમ મહર્ષિ હતા, એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

બીજી 'શકુનાવલિ'ના કર્તા આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ માનવામાં આવે છે.

ત્રીજી 'શકુનાવલિ' કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને રચી છે.

ત્રણેના કર્તાવિષયક ઉલ્લેખો સંદિગ્ધ છે. તે બધી પ્રકાશિત પણ નથી.

સઉણદાર (શકુનદ્વાર) :

'સઉણદાર' નામક ગ્રંથ^૧ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. તે અપૂર્ણ છે. તેમાં કર્તાનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું.

શકુનવિચાર :

'શકુનવિચાર' નામક કૃતિ^૨ ઉ પત્રોની છે. તેની ભાષા અપભ્રંશ છે. તેમાં કોઈ પશુ જમણી કે ડાબી તરફ થઈને નીકળવાનાં શુભાશુભ ફળ વિષયમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ અજ્ઞાતકર્તૃક રચના છે.

—★—

૧. આ પાટણના ભંડારમાં છે.

૨. આની પ્રતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં છે.

અગિયારમું પ્રકરણ

નિમિત્ત

જયપાહુડ :

‘જયપાહુડ’^૧ નિમિત્તશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. તેના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે. તેને જિનભાષિત કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઈસુની ૧૦મી શતાબ્દી પહેલાંની રચના છે. પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રંથ અતીત, અનાગત વગેરે સંબંધિત નષ્ટ, મુષ્ટિ, ચિંતા, વિકલ્પ વગેરે અતિશયોનો બોધ કરાવે છે. તેનાથી લાભ-અલાભનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ૩૭૮ ગાથાઓ છે જેમાં સંકટ-વિકટપ્રકરણ, ઉત્તરાધરપ્રકરણ, અભિઘાત, જીવસમાસ, મનુષ્યપ્રકરણ, પક્ષિપ્રકરણ, ચતુષ્પદ, ધાતુપ્રકૃતિ, ધાતુયોનિ, મૂલભેદ, મુષ્ટિવિભાગપ્રકરણ-વર્ણ, ગંધ-રસ-સ્પર્શપ્રકરણ, નષ્ટિકાયક, ચિંતાભેદપ્રકરણ તથા લેખગંડિકાધિકારમાં સંખ્યાપ્રમાણ, કાલપ્રકરણ, લાભગંડિકા, નક્ષત્રગંડિકા, સ્વવર્ગસંયોગપ્રકરણ, પરવર્ગસંયોગપ્રકરણ, સિંહાવલોકિતકરણ, ગજવિલુલિત, ગુણાકારપ્રકરણ, અસ્ત્રવિભાગપ્રકરણ વગેરે સંબંધી વિવેચન છે.

નિમિત્તશાસ્ત્ર :

આ ‘નિમિત્તશાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથના કર્તા છે ઋષિપુત્ર. તેઓ ગર્ગ નામક આચાર્યના પુત્ર હતા. ગર્ગ સ્વયં જ્યોતિષના પ્રકાંડ પંડિત હતા. પિતાએ પુત્રને જ્યોતિષનું જ્ઞાન વારસામાં આપ્યું. આ સિવાય ગ્રંથકર્તા સંબંધે બીજી કંઈ વિગત મળતી નથી. તેઓ ક્યારે થયા, તે પણ જ્ઞાત નથી.

આ ગ્રંથમાં ૧૮૭ ગાથાઓ છે જેમાં નિમિત્તના ભેદ, આકાશ-પ્રકરણ, ચંદ્ર-પ્રકરણ, ઉત્પાત-પ્રકરણ, વર્ષા-ઉત્પાત, દેવ-ઉત્પાતયોગ, રાજ-ઉત્પાતયોગ,

૧. આ ગ્રંથ ચૂડામણિસાર-સટીક સાથે સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.
૨. આ પં. લાલારામ શાસ્ત્રી દ્વારા હિંદીમાં અનુવાદિત થઈ વર્ષમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રી, સોલાપુર દ્વારા સન્ ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

ઈન્દ્રધનુષ દ્વારા શુભ-અશુભનું જ્ઞાન, ગંધર્વનગરનું ફળ, વિદ્યુલ્લતાયોગ અને મેઘયોગનું વર્ણન છે.

‘બૃહત્સંહિતા’ની ભટ્ટોત્પલી ટીકામાં આ આચાર્યનું અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે.

નિમિત્તપાહુડ :

‘નિમિત્તપાહુડ’ શાસ્ત્ર દ્વારા કેવલી, જ્યોતિષ અને સ્વપ્ન વગેરે નિમિત્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું હતું. આચાર્ય ભદ્રેશ્વરે પોતાની ‘કલાવલી’માં અને શીલાંકસૂરિએ પોતાની ‘સૂત્રકૃતાંગ-ટીકા’માં ‘નિમિત્તપાહુડ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧

જોષિપાહુડ :

‘જોષિપાહુડ’ (યોનિપ્રાભૂત) નિમિત્તશાસ્ત્રનો અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. દિગંબર આચાર્ય ધરસેને આની પ્રાકૃતમાં રચના કરી છે. તેઓ પ્રજ્ઞાશ્રમણ નામથી પણ વિખ્યાત હતા. વિ.સં. ૧૫૫૬માં લખવામાં આવેલી ‘બૃહટ્ટિપ્પણિકા’ નામક ગ્રંથસૂચી અનુસાર વીર-નિર્વાણના ૬૦૦ વર્ષ પછી ધરસેનાચાર્યે આ ગ્રંથની રચના કરી હતી.^૨

કૂખાંડી દેવી દ્વારા ઉપદિષ્ટ આ પદ્માત્મક કૃતિની રચના આચાર્ય ધરસેને પોતાના શિષ્યો પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ માટે કરી. આના વિધાનથી જવર, ભૂત, શાકિની વગેરે દૂર કરી શકાય છે. આ સમસ્ત નિમિત્તશાસ્ત્રના ઉદ્દગમરૂપ છે. સમસ્ત વિદ્યાઓ અને ધાતુવાદના વિધાનનું મૂલભૂત કારણ છે. આયુર્વેદના સારરૂપ છે. આ કૃતિને જાણનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ અને ચતુર્વર્ગનો અધિષ્ઠાતા બની શકે છે. બુદ્ધિશાળી લોકો આને સાંભળે છે ત્યારે મંત્ર-તંત્રવાદી મિથ્યાદષ્ટિઓનું તેજ નિષ્પ્રભ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ કૃતિનો પ્રભાવ વર્ણિત છે. આમાં એક જગ્યાએ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રજ્ઞાશ્રમણ મુનિએ ‘બાલતંત્ર’ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

૧. જુઓ — પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા : પાઈય ભાષાઓ અને સાહિત્ય, પૃ. ૧૬૭-૧૬૮.

૨. યોનિપ્રાભૂતં વીરત્ ૬૦૦ ધારસેનમ્ ।

— બૃહટ્ટિપ્પણિકા, જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૧, ૨ : પરિશિષ્ટ;

‘પટ્ટખંડાગમ’ની પ્રસ્તાવના, ભા. ૧, પૃ. ૩૦.

‘ધવલા-ટીકા’માં ઉલ્લેખ છે કે ‘યોનિપ્રાભૃત’માં મંત્ર-તંત્રની શક્તિનું વર્ણન છે અને તેના દ્વારા પુદ્ગલાનુભાગ જાણી શકાય છે. આગમિક વ્યાખ્યાઓના ઉલ્લેખાનુસાર આચાર્ય સિદ્ધસેને ‘જોષિપાહુડ’ના આધારે અશ્વ બનાવ્યા હતા. આના બળથી મહિષોને અચેતન કરી શકાતા હતા અને ધન પેદા કરી શકાતું હતું. ‘વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય’ (ગાથા ૧૭૭૫)ની મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકામાં અનેક વિજાતીય દ્રવ્યોના સંયોગથી સર્પ, સિંહ વગેરે પ્રાણી અને મણિ, સુવર્ણ વગેરે અચેતન પદાર્થ પેદા કરવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. કુવલયમાલાકારના કથનાનુસાર ‘જોષિપાહુડ’માં કહેવામાં આવેલી વાતો ક્યારેય અસત્ય નથી હોતી. જિનેશ્વરસૂરિએ પોતાના ‘કથાકોશપ્રકરણ’ના સુંદરીદત્તકથાનકમાં આ શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧ ‘પ્રભાવકચરિત’ (૫, ૧૧૫-૧૨૭)માં આ ગ્રંથના બળથી માછલી અને સિંહ બનાવવાનો નિર્દેશ છે. કુલમંડનસૂરિ દ્વારા વિ.સં. ૧૪૭૩માં રચિત ‘વિચારામૃતસંગ્રહ’ (પૃ.૯)માં ‘યોનિપ્રાભૃત’ને પૂર્વશ્રુતથી ચાલ્યું આવતું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.^૨ ‘યોનિપ્રાભૃત’માં આ મુજબ ઉલ્લેખ છે :

અગ્ગેણિપુવ્વનિગ્ગાયપાહુડસત્થસ્સ મજ્ઞાયારમ્મિ ।
 કિંચિ ઉદ્દેસદેસં ધરસેણો વજ્જિયં ભણઙ્ગ ॥
 ગિરિરિજ્જિતઠિણ પચ્છિમદેસે સુરઢ્ઢિગિરિનયરે ।
 બુઢ્ઢંતં ઉદ્ધરિયં દૂસમકાલપ્પયાવમ્મિ ॥

— પ્રથમ ખણ્ડ

અઢ્ઢાવીસસહસ્સા ગાહાણં જત્થ વત્તિયા સત્થે ।
 અગ્ગેણિપુવ્વમજ્ઞે સંખેવં વિત્થરે મુત્તું ॥

— ચતુર્થ ખણ્ડ

આ કથનથી જ્ઞાત થાય છે કે અગ્રાયણીય પૂર્વનો કેટલોક અંશ લઈ ધરસેનાચાર્યે આ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કર્યો. આમાં પહેલાં અઠ્યાવીસ હજાર ગાથાઓ હતી, તેમને જ સંક્ષિપ્ત કરી ‘યોનિપ્રાભૃત’માં મૂકી છે.^૩

૧. જિણભાસિયપુવ્વગણે જોણીપાહુડસુણે સમુદ્ધિદ્ધં ।
 એયંપિ સંઘકજ્જે કાયવ્વં ધીરપુરિસેરિહિ ॥

૨. જુઓ — હીરાલાલ ર. કાપડિયા : આગમોનું દિગ્દર્શન, પૃ. ૨૩૪-૨૩૫.

૩. આ અપ્રકાશિત ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, પૂનામાં છે.

રિક્તસમુચ્ચય (રિષ્ટસમુચ્ચય) :

‘રિક્તસમુચ્ચય’ના કર્તા આચાર્ય દુર્ગદિવ દિગંબર સંપ્રદાયના વિદ્વાન હતા. તેમણે વિ.સં. ૧૦૮૯ (ઈસ્વીસન ૧૦૩૨)માં કુમ્ભનગર (કુંભેરગઢ, ભરતપુર)માં જ્યારે લક્ષ્મીનિવાસ રાજાનું રાજ્ય હતું ત્યારે આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો હતો. દુર્ગદિવના ગુરુનું નામ સંજ્ઞમદેવ હતું. તેમણે પ્રાચીન આચાર્યોની પરંપરાથી આગત ‘મરણકરંડિયા’ના આધારે ‘રિષ્ટસમુચ્ચય’માં રિષ્ટોનો એટલે કે મરણ-સૂચક અનિષ્ટ ચિહ્નોનો ઊહાપોહ કર્યો છે. તેમાં કુલ ૨૬૧ ગાથાઓ છે, જે મુખ્યત્વે શૌરસેની પ્રાકૃતમાં લખવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં ૧. પિંડસ્થ, ૨. પદસ્થ અને ૩. રૂપસ્થ — આ ત્રણ પ્રકારના રિષ્ટ બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમાં આંગળીઓ તૂટતી જણાય, નેત્ર સ્તબ્ધ થઈ જાય, શરીર વિવર્ણ બની જાય, નેત્રોમાંથી સતત જળ વહ્યા કરે એવી ક્રિયાઓ પિંડસ્થરિષ્ટ માનવામાં આવે છે. જેમાં ચન્દ્ર અને સૂર્યનાં વિવિધ રૂપો દેખાય, દીપક-શિખાનાં અનેક રૂપો દેખાય, દિવસનો રાત્રિ સમાન અને રાત્રિનો દિવસ સમાન આભાસ થાય એવી ક્રિયાઓને પદસ્થરિષ્ટ કહેવામાં આવી છે. જેમાં પોતાની ખુદની છાયા જોઈ ન શકાય એવી ક્રિયાને રૂપસ્થરિષ્ટ માનવામાં આવી છે.

ત્યાર પછી સ્વપ્રવિષયક વર્ણન છે. સ્વપ્રના એક દેવેન્દ્રકથિત અને બીજો સહજ — આ બે પ્રકારો માનવામાં આવ્યા છે. દુર્ગદિવે ‘મરણકંડી’નું પ્રમાણ આપતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

ન હુ સુણઙ્ગ સત્તણુસહં દીવયગંધં ચ ણેવ ગિણ્હેઙ્ગ ।
જો જિયઙ્ગ સત્તદિયહે ઙ્ગય કહિઅં મરણકંડીએ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થાત્ જે પોતાના શરીરનો શબ્દ નથી સાંભળતો અને જેને દીપકની ગંધ નથી આવતી તે સાત દિવસ સુધી જીવે છે, એવું ‘મરણકંડી’માં કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્નારિષ્ટના ૧. અંગુલી-પ્રશ્ન, ૨. અલક્તક-પ્રશ્ન, ૩. ગોરોચના-પ્રશ્ન, ૪. પ્રશ્નાક્ષર-પ્રશ્ન, ૫. શકુનપ્રશ્ન, ૬. અક્ષર-પ્રશ્ન, ૭. હોરા-પ્રશ્ન અને ૮. જ્ઞાનપ્રશ્ન — આ આઠ ભેદ બતાવીને તેમનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્નારિષ્ટનો અર્થ બતાવતાં આચાર્યે કહ્યું છે કે મંત્રોચ્ચારણ પછી પ્રશ્ન કરનાર પાસે પ્રશ્ન કરાવવો જોઈએ, પ્રશ્નના અક્ષરોને બમણા કરવા જોઈએ અને માત્રાઓને

ચારગણી કરવી જોઈએ તથા તેનું જે યોગફળ આવે તેને સાત વડે ભાગવું જોઈએ. જો કંઈ શેષ રહે તો રોગી સારો થશે.^૧

પણ્ડાવાગરણ (પ્રશ્નવ્યાકરણ) :

‘પણ્ડાવાગરણ’ નામક દસમા અંગ આગમથી ભિન્ન આ નામનો એક ગ્રંથ નિમિત્તવિષયક છે, જે પ્રાકૃતભાષામાં ગાથાબદ્ધ છે. તેમાં ૪૫૦ ગાથાઓ છે. તેની તાડ-પત્રીય પ્રતિ પાટણના ગ્રંથભંડારમાં છે. તેના અંતે ‘લીલાવતી’ નામક ટીકા પણ (પ્રાકૃતમાં) છે.

આ ગ્રંથમાં નિમિત્તના બધા અંગોનું નિરૂપણ નથી. માત્ર જાતકવિષયક પ્રશ્નવિદ્યાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રશ્નકર્તાના પ્રશ્નના અક્ષરો ઉપરથી જ ફલાદેશ બતાવી દેવામાં આવે છે. આમાં સમસ્ત પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂલ — આ ત્રણ ભેદોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે તથા પ્રશ્નો દ્વારા નિર્ણય કરવા માટે અવર્ગ, કવર્ગ વગેરે નામોથી પાંચ વર્ગોમાં નવ-નવ અક્ષરોના સમૂહોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આનાથી આ વિદ્યા વર્ગકેવલીના નામથી ઓળખાય છે. ચૂડામણિશાસ્ત્રમાં પણ આ જ પદ્ધતિ છે.

આ ગ્રંથ પર ત્રણ અન્ય ટીકાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે : ૧. ચૂડામણિ, ૨. દર્શનજ્યોતિ જે લીંબડી-ભંડારમાં છે અને ૩. એક ટીકા જે સલભેરભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

આ ગ્રંથ હજી સુધી પ્રકાશિત નથી થયો.

સાણરુચ (શ્વાનરુત) :

‘સાણરુચ’ નામક ગ્રંથ^૨ના કર્તાનું નામ અજ્ઞાત છે પરંતુ મંગલાચરણમાં ‘નમિરુણ જિણેસરં મહાવીરં’ ઉલ્લેખ હોવાથી કોઈ જૈનાચાર્યની રચના હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. આમાં બે પ્રકરણ છે : ગમનાગમન-પ્રકરણ (૨૦ ગાથાઓમાં) અને જીવિત-મરણપ્રકરણ (૧૦ ગાથાઓમાં). આ ગ્રંથમાં કૂતરાના ભિન્ન-ભિન્ન અવાજોના આધારે ગમન-આગમન, જીવન-મરણ વગેરે વાતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧. આ ગ્રંથ ડૉ. એ. એસ. ગોપાણી દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈથી સન્ ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થયો છે.

૨. આની હસ્તલિખિત પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે.

સિદ્ધાદેશ :

‘સિદ્ધાદેશ’ નામક કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં ૬ પત્રોમાં છે. આની પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. આના કર્તાનું નામ જ્ઞાત નથી. આમાં વૃષ્ટિ, વાયુ અને વીજળીના શુભાશુભ વિષયોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ઉવસ્સુર્ધદાર (ઉપશ્રુતિદાર) :

‘ઉવસ્સુર્ધદાર’ નામક ૩ પત્રોની પ્રાકૃત ભાષાની કૃતિ પાટણના જૈન ગ્રંથ-ભંડારમાં છે. કર્તાનું નામ નિર્દિષ્ટ નથી. આમાં સાંભળવામાં આવેલા શબ્દોના આધારે શુભાશુભ ફળોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

છાયાદાર (છાયાદાર) :

કોઈ અજ્ઞાતનામ વિદ્વાન દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામાં રચવામાં આવેલી ‘છાયાદાર’ નામક ૨ પત્રોની ૧૨૩ ગાથાત્મક કૃતિ હજી સુધી પ્રકાશિત નથી થઈ. પ્રત પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. આમાં છાયાના આધારે શુભ-અશુભ ફળોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

નાડીદાર (નાડીદાર) :

કોઈ અજ્ઞાતનામ વિદ્વાન દ્વારા રચવામાં આવેલી ‘નાડીદાર’ નામક પ્રાકૃત ભાષાની ૪ પત્રોની કૃતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. આમાં ઈડા, પિંગળા અને સુષુમ્બા નામની નાડીઓ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

નિમિત્તદાર (નિમિત્તદાર) :

‘નિમિત્તદાર’ નામક પ્રાકૃત ભાષાની ૪ પત્રોની કૃતિ કોઈ અજ્ઞાતનામ વિદ્વાને રચી છે. પ્રત પાટણના ગ્રંથ-ભંડારમાં છે. આમાં નિમિત્તવિષયક વિવરણ છે.

રિક્કદાર (રિક્કદાર) :

‘રિક્કદાર’ નામક પ્રાકૃત ભાષાની ૭ પત્રોની કૃતિ કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાન દ્વારા રચવામાં આવી છે. પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. આમાં ભવિષ્યમાં થનારી ઘટનાઓનો — જીવન-મરણના ફળાદેશનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પિપીલિયાનાણ (પિપીલિકાજ્ઞાન) :

કોઈ જૈનાચાર્ય દ્વારા રચવામાં આવેલી ‘પિપીલિયાનાણ’ નામની પ્રાકૃતભાષાની ૪ પત્રોની કૃતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. આમાં કયા રંગની કીડીઓ કયા સ્થાન

તરફ જાય છે, તે જોઈ ભવિષ્યમાં થનારી શુભાશુભ ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રણલલાભાદિ :

‘પ્રણલલાભાદિ’ નામક પ્રાકૃત ભાષામાં રચવામાં આવેલી ૫ પત્રોની પ્રત પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. મંગલાચરણમાં ‘સિદ્ધે, જિણે’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ હોવાથી આ કૃતિ જૈનાચાર્યરચિત હોવાનો નિર્ણય થાય છે. આમાં ગતવસ્તુલાભ, બંધ-મુક્તિ અને રોગવિષયક ચર્ચા છે. જીવન અને મરણસંબંધી વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે.

નાડીવિચાર (નાડીવિચાર) :

કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાન દ્વારા પ્રાકૃતમાં રચવામાં આવેલી ‘નાડીવિચાર’ નામક કૃતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. આમાં કોઈ કાર્યમાં ડાબી કે જમણી નાડી શુભ કે અશુભ છે, તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

મેઘમાલા :

અજ્ઞાત ગ્રંથકાર દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી ૩૨ ગાથાઓની ‘મેઘમાલા’ નામની કૃતિ પાટણના જૈન-ભંડારમાં છે. તેમાં નક્ષત્રોના આધારે વર્ષાના ચિહ્નો અને તેના આધારે શુભ-અશુભ ફળોની ચર્ચા છે.

છીંકવિચાર :

‘છીંકવિચાર’ નામક કૃતિ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. લેખકનું નામ નિર્દિષ્ટ નથી. તેમાં છીંકના શુભ-અશુભ ફળો વિશે વર્ણન છે. તેની પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે.

પ્રિયંકરનૃપકથા (પૃ. ૬-૭)માં કોઈ પ્રાકૃત ગ્રંથનું અવતરણ આપતાં પ્રત્યેક દિશા અને વિદિશામાં છીંકનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધપાહુડ (સિદ્ધપ્રાભૃત) :

જે ગ્રંથમાં અંજન, પાદલેપ, ગુટિકા વગેરેનું વર્ણન હતું તે ‘સિદ્ધપાહુડ’ ગ્રંથ આજે અપ્રાપ્ય છે.

પાદલિપ્તસૂરિ અને નાગાર્જુન પાદલેપ કરી આકાશમાર્ગે વિચરણ કરતા હતા. આર્ય સુસ્થિતસૂરિના બે ક્ષુલ્લક શિષ્ય આંખોમાં અંજન લગાવી અદૃશ્ય થઈ દુષ્કાળમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા સાથે બેસી ભોજન કરતા હતા. ‘સમરાઈચ્યકહા’ (ભવ ૬, પત્ર ૫૨૧)માં

ચંડુરુદ્રનું કથાનક આવે છે. તે 'પરદિક્કિમોહિણી' નામક ચોરગુટિકાને પાણીમાં ધસી આંખોમાં આંજતો હતો, જેનાથી અદૃશ્ય લક્ષ્મી પ્રગટ થઈ જતી હતી.

આર્ય સમિતસૂરિએ યોગયૂર્ણથી નદીનો પ્રવાહ રોકી બ્રહ્મદ્વીપના પાંચસો તાપસોને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. આવા જે અંજન, પાદલેપ અને ગુટિકાનાં દૃષ્ટાંત મળે છે તે 'સિદ્ધપાહુડ'માં નિર્દિષ્ટ વાતોનો પ્રભાવ હતો.

પ્રશ્નપ્રકાશ :

'પ્રભાવકચરિત' (શૃંગ ૫, શ્લો. ૩૪૭)ના કથાનાનુસાર 'પ્રશ્નપ્રકાશ' નામક ગ્રંથના કર્તા પાદલિખસૂરિ હતા. આગમોની ચૂર્ણિઓને જોવાથી જણાય છે કે પાદલિખસૂરિએ 'કાલજ્ઞાન' નામક ગ્રંથની રચના કરી હતી.

આચાર્ય પાદલિખસૂરિએ 'ગાહાજુઅલેણ'થી શરૂ થનાર 'વીરથય'ની રચના કરી છે અને તેમાં સુવર્ણસિદ્ધિ તથા વ્યોમસિદ્ધિ (આકાશગામિની વિદ્યા)નું વિવરણ ગુપ્ત રીતે આપ્યું છે. આ સ્તવ પ્રકાશિત છે.

પાદલિખસૂરિ સંગમસિંહના શિષ્ય વાયનાચાર્ય મંડનગણિના શિષ્ય હતા. સ્કંદિલાચાર્યના તેઓ ગુરુ હતા. 'કલ્પચૂર્ણિ'માં તેમને વાયક બતાવવામાં આવ્યા છે. હરિભદ્રસૂરિએ 'આવસ્સયણિજજુત્તિ' (ગા. ૮૪૪)ની ટીકામાં વૈનયિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ આપતાં પાદલિખસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વગ્ગકેવલી (વગકેવલી) :

વારાણસી-નિવાસી વાસુકિ નામક એક જૈન શ્રાવક 'વગ્ગકેવલી' નામક ગ્રંથ લઈ યાકિનીધર્મસૂનુ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની પાસે આવ્યો હતો. ગ્રંથ લઈ આચાર્યશ્રીએ તેની પર ટીકા લખી હતી. પછીથી આવા રહસ્યમય ગ્રંથનો દુરુપયોગ થવાની સંભાવનાથી આચાર્યશ્રીએ તે ટીકા-ગ્રંથ નષ્ટ કરી દીધો, એવો ઉલ્લેખ 'કહાવલી'માં છે.

નરપતિજયચર્યા :

'નરપતિજયચર્યા'ના કર્તા ધારાનિવાસી આમ્રદેવના પુત્ર જૈન ગૃહસ્થ નરપતિ છે. તેમણે વિ.સં. ૧૨૩૨માં જ્યારે અણહિલ્લપુરમાં અજયપાલનું શાસન હતું ત્યારે આ કૃતિ આશાપલ્લીમાં રચી હતી.

કર્તાએ આ ગ્રંથમાં માતૃકા વગેરે સ્વરોના આધાર પર શુકન જોવાની અને મુખ્યત્વે માંત્રિક યંત્રો દ્વારા યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકન જોવાની વિધિઓનું વર્ણન કર્યું

છે. આમાં બ્રહ્મચાર્ય વગેરે સાત ચામલોનો ઉલ્લેખ તથા ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વિષયનો મર્મ ૮૪ ચક્રોના નિદર્શન દ્વારા સુસ્પષ્ટ કરી આપવામાં આવ્યો છે.

તાંત્રિકોમાં પ્રચલિત મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન વગેરે ષટ્કર્મો તથા મંત્રોનો પણ આમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૧

નરપતિજયચર્યા-ટીકા :

હરિવંશ નામક કોઈ જૈનેતર વિદ્વાને 'નરપતિજયચર્યા' પર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. ક્યાંક-ક્યાંક હિંદી ભાષા અને હિંદી પદોનાં અવતરણો પણ આપ્યા છે. આ ટીકા આધુનિક છે. કદાચ ૪૦-૫૦ વર્ષ પહેલાં લખવામાં આવી હશે.

હસ્તકાંડ :

'હસ્તકાંડ' નામક ગ્રંથની રચના આચાર્ય ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પાર્શ્વચન્દ્રે ૧૦૦ પદોમાં કરી છે. પ્રારંભમાં વર્ધમાન જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરી ઉત્તર અને અધર-સંબંધી પરિભાષા બતાવી છે. ત્યાર પછી લાભ-હાનિ, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ, ભૂભંગ (જમીન અને છત્રનું પતન), મનોગત વિચાર, વર્ણનો ધર્મ, સંન્યાસી વગેરેનો ધર્મ, દિશા, દિવસ વગેરેનો કાલ-નિર્ણય, અર્ધકાંડ, ગર્ભસ્થ સંતાનનો નિર્ણય, ગમનાગમન, વૃષ્ટિ અને શલ્યોદ્ધાર વગેરે વિષયોની ચર્યા છે. આ ગ્રંથ અનેક ગ્રંથોના આધારે રચવામાં આવ્યો છે.^૨

મેઘમાલા :

હેમપ્રભસૂરિએ 'મેઘમાલા' નામક ગ્રંથ વિ.સં.૧૩૦૫ આસપાસમાં રચ્યો છે. આમાં દશગર્ભનું બલવિશોધક, જલમાન, વાતસ્વરૂપ, વિદ્યુત્ વગેરે વિષયો પર વિવેચન છે. કુલ મળીને ૧૮૮ પદો છે.

ગ્રંથના અંતમાં કર્તાએ લખ્યું છે :

દેવેન્દ્રસૂરિશિષ્યૈસ્તુ શ્રીહેમપ્રભસૂરિભિઃ ।

મેઘમાલાભિધં ચક્રે ત્રિભુવનસ્થ દીપકમ્ ॥

આ ગ્રંથ છપાયો નથી.

૧. આ ગ્રંથ વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.

૨. શ્રીચન્દ્રાચાર્યશિષ્યેણ પાર્શ્વચન્દ્રેણ ધીમતા ।

उद्धृत्यानेकशास्त्राणि हस्तकाण्डं विनिर्मितम् ॥ १०० ॥

શ્વાનશકુનાધ્યાય :

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ ૨૨ પદ્યોની 'શ્વાનશકુનાધ્યાય' નામક કૃતિ ૫ પત્રોની છે.^૧ આમાં કર્તાનો નિર્દેશ નથી. આ ગ્રંથમાં કૂતરાના હલન-ચલન અને ચેષ્ટાઓના આધારે ઘરથી નીકળતાં મનુષ્યને પ્રાપ્ત થનાર શુભાશુભ ફળોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

નાડીવિજ્ઞાન :

'નાડીવિજ્ઞાન' નામક સંસ્કૃત ભાષાની ૮ પત્રોની કૃતિ ૭૮ પદ્યોમાં છે. 'નત્વા વીરં' એવા ઉલ્લેખથી પ્રતીત થાય છે કે આ કૃતિ કોઈ જૈનાચાર્ય દ્વારા રચવામાં આવી છે. આમાં દેહસ્થિત નાડીઓની ગતિવિધિના આધારે શુભાશુભ ફળોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧. આ પ્રત પાટણના જૈન ભંડારમાં છે.

બારમું પ્રકરણ

સ્વપ્ર

સુવિણદાર (સ્વપ્રદાર) :

પ્રાકૃત ભાષાની ૬ પત્રોની 'સુવિણદાર' નામની કૃતિ પાટણના જૈન ભંડારમાં છે. તેમાં કર્તાનું નામ નથી પરંતુ અંતે 'પંચનમોક્ષારમંતસરણાઓ' એવો ઉલ્લેખ હોવાથી તે જૈનાચાર્યની કૃતિ હોવાનો નિર્ણય થાય છે. આમાં સ્વપ્રોના શુભાશુભ ફળોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વપ્રશાસ્ત્ર :

'સ્વપ્રશાસ્ત્ર'ના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાન મંત્રી દુર્લભરાજના પુત્ર હતા. દુર્લભરાજ અને તેમનો પુત્ર બંને ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળના મંત્રી હતા.^૧

આ ગ્રંથ બે અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ અધિકારમાં ૧૫૨ શ્લોક શુભ સ્વપ્રોના વિષયમાં છે અને બીજા અધિકારમાં ૧૫૮ શ્લોક અશુભ સ્વપ્રો વિશે છે. કુલ મળીને ૩૧૧ શ્લોકોમાં સ્વપ્રવિષયક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સુમિણસત્તરિયા (સ્વપ્રસમ્પત્તિકા) :

કોઈ અજ્ઞાત વિદ્વાને 'સુમિણસત્તરિયા' નામક કૃતિ પ્રાકૃત ભાષામાં ૭૦ ગાથાઓમાં રચી છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

સુમિણસત્તરિયા-વૃત્તિ :

'સુમિણસત્તરિયા' પર ખરતરગચ્છીય સર્વદેવસૂરિએ વિ.સં. ૧૨૮૭માં જેસલમેરમાં વૃત્તિની રચના કરી છે અને તેમાં સ્વપ્ર-વિષયક વિશદ વિવેચન કર્યું છે. આ ટીકા-ગ્રંથ પણ અપ્રકાશિત છે.

સુમિણવિચાર (સ્વપ્નવિચાર) :

'સુમિણવિચાર' નામક ગ્રંથ જિનપાલગણિએ પ્રાકૃતમાં ૮૭૫ ગાથાઓમાં રચ્યો છે. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

૧. શ્રીમાન્ દુર્લભરાજસ્તદપત્યં બુદ્ધિધામસુકવિરમ્ભૂત્ ।
યં કુમારપાલો મહત્તમં ક્ષિતિપતિઃ કૃતવાન્ ॥

સ્વપ્રપટ્ટીપ :

‘સ્વપ્રપટ્ટીપ’નું બીજું નામ ‘સ્વપ્રવિચાર’ છે. આ ગ્રંથની રુદ્રપલ્લીય ગચ્છના આચાર્ય વર્ધમાનસૂરિએ રચના કરી છે. કર્તાનો સમય જ્ઞાત નથી.

આ ગ્રંથમાં ૪ ઉદ્યોત છે : ૧. દૈવતસ્વપ્રવિચાર શ્લોક ૪૪, ૨. દ્વાસપ્રતિમહાસ્વપ્ર શ્લો. ૪૫થી ૮૦, ૩. શુભસ્વપ્રવિચાર શ્લો. ૮૧થી ૧૨૨ અને ૪. અશુભસ્વપ્રવિચાર શ્લોક ૧૨૩થી ૧૬૨. ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

આ સિવાય સ્વપ્રચિંતામણિ, સ્વપ્રલક્ષણ, સ્વપ્રસુભાષિત, સ્વપ્રાધિકાર, સ્વપ્રાધ્યાય, સ્વપ્રાવલી, સ્વપ્રાષ્ટક વગેરે ગ્રંથોનાં નામ પણ મળે છે.

—★—

તેરમું પ્રકરણ

ચૂડામણિ

અર્હચ્યૂડામણિસાર :

‘અર્હચ્યૂડામણિસાર’નું બીજું નામ છે ‘ચૂડામણિસાર’ કે ‘જ્ઞાનદીપક’^૧. આમાં કુલ મળીને ૭૪ ગાથાઓ છે. આના કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી હોવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આના પર સંસ્કૃતમાં એક નાની એવી ટીકા પણ છે.

ચૂડામણિ :

‘ચૂડામણિ’ નામક ગ્રંથ આજે અનુપલબ્ધ છે. ગુણચન્દ્રગણિએ ‘કહારયણકોસ’માં ચૂડામણિશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના આધારે ત્રણે કાળોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું હતું.

‘સુપાસનાહચરિય’માં ચંપકમાલાના અધિકારમાં આ ગ્રંથનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો છે. ચંપકમાલા ‘ચૂડામણિશાસ્ત્ર’ની વિદૂષી હતી. તેનો પતિ કોણ હશે અને તેને કેટલા સંતાનો હશે, તે બધું તે જાણતી હતી.^૨

આ ગ્રંથના આધારે ભદ્રલક્ષણે ‘ચૂડામણિસાર’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે અને પાર્શ્વચન્દ્ર મુનિએ પણ આ જ ગ્રંથના આધારે પોતાના ‘હસ્તકાંડ’ની રચના કરી છે.

કહેવામાં આવે છે કે દ્રવિડ દેશમાં દુર્વિનીત નામક રાજાએ પાંચમી સદીમાં ૮૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ‘ચૂડામણિ’ નામક ગ્રંથ ગદ્યમાં રચ્યો હતો.

૧. આ ગ્રંથ સિંધી સિરીજમાં પ્રકાશિત ‘જયપાહુડ’ના પરિશિષ્ટ રૂપે છપાયો છે.

૨. જુઓ — લક્ષમણગણિરચિત સુપાસનાહચરિય, પ્રસ્તાવ ૨, સમ્યક્ત્વપ્રશંસાકથાનક.

ચન્દ્રોન્મીલન :

‘ચન્દ્રોન્મીલન’ યૂડામણિ વિષયક ગ્રંથ છે. આના કર્તા કોણ હતા અને આની રચના ક્યારે થઈ, તે જાણવા મળ્યું નથી.

આ ગ્રંથમાં ૫૫ અધિકાર છે જેમાં મૂલમંત્રાર્થસંબંધ, વર્ગવર્ગપંચ, સ્વરાક્ષરાનયન, પ્રશ્નોત્તર, અષ્ટક્ષિપ્રસમુદ્ધાર, જીવિત-મરણ, જય-પરાજય, ધનાગમનાગમન, જીવ-ધાતુ-મૂલ, દેવભેદ, સ્વરભેદ, મનુષ્યયોનિ, પક્ષિભેદ, નારકભેદ, ચતુષ્પદભેદ, અપદભેદ, કીટયોનિ, ઘટિતલોહભેદ, ધામ્યાધમ્યયોનિ, મૂલયોનિ, ચિન્તાલૂકાશ્ચતુર્ભેદ, નામાક્ષર-સ્વરવર્ણપ્રમાણસંખ્યા, સ્વરસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા, ગણાયક, અભિઘાતપ્રશ્ને સિંહાવલોકિતયક, ધૂમિતપ્રશ્ને અશ્વાવલોકિતયક, દગ્ધપ્રશ્ને મંડૂકલુપ્તયક, વર્ગાનયન, અક્ષરાનયન, મહાશાસ્ત્રાર્થવિવશપ્રકરણ, શલ્યોદ્ધારનભશ્ચક, તસ્કરાગમનપ્રકરણ, કાલજ્ઞાન, ગમનાગમન, ગર્ભાગર્ભપ્રકરણ, મૈથુનાધ્યાય, ભોજનાધ્યાય, છત્રભંગ, રાષ્ટ્રનિર્ણય, કોટભંગ, સુભિક્ષવર્ણન પ્રાવૃટ્કાલજલદાગમ, કૂપજલોદ્દેશપ્રકરણ, આરામપ્રકરણ, ગૃહપ્રકરણ, ગુહ્યજ્ઞાનપ્રકરણ, પત્રલેખનજ્ઞાન, પારધિપ્રકરણ, સંધિશુદ્ધપ્રકરણ, વિવાહપ્રકરણ, નષ્ટ-જાતકપ્રકરણ, સફલ-નિષ્ફલવિચાર, મિત્રભાવપ્રકરણ, અન્યયોનિપ્રકરણ, જ્ઞાતનિર્ણય, શિક્ષાપ્રકરણ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧

કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નયૂડામણિ :

‘કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નયૂડામણિ’ નામક શાસ્ત્રના રચયિતા આચાર્ય સમન્તભદ્ર હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ ગ્રંથના સંપાદક અને અનુવાદક પં. નેમિચન્દ્રજીએ બતાવ્યું છે કે સમંતભદ્ર ‘આપ્તમીમાંસા’ના કર્તાથી જુદા છે. તેમણે તેમના ‘અષ્ટાંગઆયુર્વેદ’ અને ‘પ્રતિષ્ઠાતિલક’ના કર્તા નેમિચન્દ્રના ભાઈ વિજયપના પુત્ર હોવાની સંભાવના દર્શાવી છે.

અક્ષરોના વર્ગીકરણથી આ ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે. આમાં કાર્યની સિદ્ધિ, લાભાલાભ, ચોરાયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, પ્રવાસીનું આગમન, રોગનિવારણ, જયપરાજય વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. નષ્ટ જન્મપત્ર બનાવવાની વિધિ પણ આમાં બતાવવામાં આવી છે. ક્યાંક-ક્યાંક તદ્વિષયક પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો પણ મળે છે.^૨

૧. આ ગ્રંથની પ્રત અમદાવાદના લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં છે.

૨. આ ગ્રંથ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશીથી સન્ ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત થયો છે.

અક્ષરયૂડામણિશાસ્ત્ર :

‘અક્ષરયૂડામણિશાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથનું નિર્માણ કોણે કર્યું તે જ્ઞાત નથી, પરંતુ આ ગ્રંથ કોઈ જૈનાચાર્યનો રચેલો છે તે આ ગ્રંથના અંતરંગ-નિરીક્ષણથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ શ્લોકોનાચાર્યકૃત છે કે દિગંબરાચાર્યકૃત તે કહી શકાતું નથી. આ ગ્રંથમાં ૩૦ પત્રો છે. ભાષા સંસ્કૃત છે અને ક્યાંક-ક્યાંક પ્રાકૃત પદો પણ આપવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથ આખો પદ્યમાં હોવા છતાં પણ ક્યાંક-ક્યાંક કર્તાએ ગદ્યમાં પણ લખ્યું છે. ગ્રંથનો પ્રારંભ આ મુજબ છે :

નમામિ પૂર્ણચિદ્રૂપં નિત્યોદિતમનાવૃતમ્ ।
 સર્વાકારા ચ ભાષિણ્યાઃ સક્તાલિઙ્ગિતમીશ્વરમ્ ॥
 જ્ઞાનદીપકમાલાયાઃ વૃત્તિં કૃત્વા સદક્ષરૈઃ ।
 સ્વરસ્ત્રેહેન સંયોજ્યં જ્વાલયેદુત્તરાધરૈઃ ॥

આમાં દ્વારગાથા આ મુજબ છે :

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ ઉત્તરાધરમુત્તમમ્ ।
 યેન વિજ્ઞાતમાત્રેણ ત્રૈલોક્યં દૃશ્યતે સ્ફુટમ્ ॥

આ ગ્રંથમાં ઉત્તરાધરપ્રકરણ, લાભાભાભપ્રકરણ, સુખ-દુઃખપ્રકરણ, જીવિતમરણપ્રકરણ, જયચક્ર, જયાજયપ્રકરણ, દિનસંખ્યાપ્રકરણ, દિનવક્તવ્યતાપ્રકરણ, ચિન્તાપ્રકરણ (મનુષ્યયોનિપ્રકરણ, ચતુષ્પદયોનિપ્રકરણ, જીવયોનિપ્રકરણ, ધામ્યધાતુપ્રકરણ, ધાતુયોનિપ્રકરણ), નામબન્ધપ્રકરણ, અકડમવિવરણ, સ્થાપના, સર્વતોભદ્રચક્રવિવરણ, ક્યટાદિવર્ણાક્ષરલક્ષણ, અહિવલયે દ્રવ્યશલ્યાધિકાર, ઈદાયક, પચ્ચયકવ્યાખ્યા, વર્ગચક્ર, અર્ધકાંડ, જલયોગ, નવોત્તર, જીવ-ધાતુ-મૂલાક્ષર, આલિંગિતાદિકમણ વગેરે વિષયોનું વિવેચન છે. ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

ચૌદમું પ્રકરણ

સામુદ્રિક

અંગવિજ્ઞા (અક્ષવિદ્યા) :

‘અંગવિજ્ઞા’ એક અજ્ઞાતકર્તૃક રચના છે. તે ફલાદેશનો એક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે, જે સાંસ્કૃતિક સામગ્રીથી ભરપૂર છે. ‘અંગવિદ્યા’નો ઉલ્લેખ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે.^૧ આ લોક-પ્રચલિત વિદ્યા હતી, જેનાથી શરીરનાં લક્ષણો જોઈને અથવા અન્ય પ્રકારના નિમિત્ત કે મનુષ્યની વિવિધ ચેષ્ટાઓ દ્વારા શુભ-અશુભ ફળનો વિચાર કરવામાં આવતો હતો. ‘અંગવિદ્યા’ અનુસાર અંગ, સ્વર, લક્ષણ, વ્યંજન, સ્વપ્ન, ઈર્ષક, ભૌમ અને અંતરિક્ષ – આ આઠ નિમિત્તોનો આધાર છે અને આ આઠ મહાનિમિત્તો દ્વારા ભૂત, ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આ ‘અંગવિજ્ઞા’ પૂર્વાચાર્ય દ્વારા ગદ્ય-પદ્યમિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રણીત છે જે નવમી-દસમી શતાબ્દી પહેલાંનો ગ્રંથ છે. આમાં ૬૦ અધ્યાયો છે. આરંભમાં અંગવિદ્યાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને તેના દ્વારા સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજય, સુત્તિક્ષ-દુર્ત્તિક્ષ, જીવન-મરણ વગેરે વાતોનું જ્ઞાન થાય છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. ૩૦ પટલોમાં વિભક્ત આઠમા અધ્યાયમાં આસનોના અનેક ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. નવમા અધ્યાયમાં ૧૮૬૮ ગાથાઓ છે, જેમાં ૨૭૦ વિષયોનું નિરૂપણ છે. આ વિષયોમાં અનેક પ્રકારની શય્યા, આસન, યાન, કુડય, ખંભ, વૃક્ષ, વસ્ત્ર, આભૂષણ, વાસણો, સિક્કા વગેરેનું વર્ણન છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં સ્થાપત્યસંબંધી વિષયોનું મહત્વપૂર્ણ વર્ણન કરતાં તત્સંબંધી શબ્દોની વિસ્તૃત સૂચી આપવામાં આવી છે. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં રાજોપજીવી શિલ્પી અને તેમના ઉપકરણો સંબંધમાં ઉલ્લેખ છે. એકવીસમો અધ્યાય વિજયદ્વાર નામક છે જેમાં જય-

૧. ‘પિંડનિર્યુક્તિ-ટીકા’ (૪૦૮)માં ‘અંગવિજ્ઞા’ની નિમ્નલિખિત ગાથા ઉદ્ધૃત છે :

इंदिएर्हि दियत्येर्हि समाधानं च अप्पणो ।

नाणं पवत्तए जम्हा निमित्तं तेण आहियं ॥

પરાજયસંબંધી કથન છે. બાવીસમા અધ્યાયમાં ઉત્તમ ફળોની સૂચી આપવામાં આવી છે. પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં ગોત્રોનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે. છવ્વીસમા અધ્યાયમાં નામોનું વર્ણન છે. સત્યાવીસમા અધ્યાયમાં રાજા, મંત્રી, નાયક, ભાંડાગારિક, આસનસ્થ, મહાનસિક, ગજાધ્યક્ષ વગેરે રાજકીય અધિકારીઓનાં પદોની સૂચી છે. અઠ્યાવીસમા અધ્યાયમાં ઉદ્યોગી લોકોની મહત્ત્વપૂર્ણ સૂચી છે. ઓગણત્રીસમો અધ્યાય નગરવિજય નામનો છે, તેમાં પ્રાચીન ભારતીય નગરો સંબંધમાં ઘણીબધી વાતોનું વર્ણન છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં આભૂષણોનું વર્ણન છે. બત્રીસમા અધ્યાયમાં ધાન્યનાં નામ છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં વાહનોનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે. છત્રીસમા અધ્યાયમાં દોહદસંબંધી વિચાર છે. સાડત્રીસમા અધ્યાયમાં ૧૨ પ્રકારનાં લક્ષણોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ચાલીસમા અધ્યાયમાં ભોજનવિષયક વર્ણન છે. એકતાલીસમા અધ્યાયમાં મૂર્તિઓ, તેમના પ્રકાર, આભૂષણો અને અનેક પ્રકારની કીડાઓનું વર્ણન છે. તેતાલીસમાં અધ્યાયમાં યાત્રાસંબંધી વર્ણન છે. છેતાલીસમાં અધ્યાયમાં ગૃહપ્રવેશસંબંધી શુભ-અશુભફળોનું વર્ણન છે. સુડતાલીસમા અધ્યાયમાં રાજાઓની સૈન્યયાત્રા-સંબંધી શુભાશુભફળોનું વર્ણન છે. ચોપનમા અધ્યાયમાં સાર અને અસાર વસ્તુઓનો વિચાર છે. પંચાવનમા અધ્યાયમાં જમીનમાં દટાયેલી ધનરાશિની શોધ કરવા સંબંધી વિચાર છે. અઠ્યાવનમા અધ્યાયમાં જૈનધર્મમાં નિર્દિષ્ટ જીવ અને અજીવનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાઠમા અધ્યાયમાં પૂર્વભવ જાણવાની યુક્તિ બતાવવામાં આવી છે.^૧

કરલકખણ (કરલક્ષણ) :

‘કરલકખણ’ પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલો સામુદ્રિક શાસ્ત્રવિષયક અજ્ઞાતકર્તૃક ગ્રંથ છે. આઘ પદમાં ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આમાં ૬૧ ગાથાઓ છે. આ કૃતિનું બીજું નામ ‘સામુદ્રિકશાસ્ત્ર’ છે.

આ ગ્રંથમાં હસ્તરેખાઓનું મહત્ત્વ બતાવતાં પુરુષોનાં લક્ષણો, પુરુષોનો જમણો અને સ્ત્રીઓનો ડાબો હાથ જોઈ ભવિષ્ય-કથન વગેરે વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યા, કુળ, ધન, રૂપ અને આયુ-સૂચક પાંચ રેખાઓ હોય છે. હસ્ત રેખાઓથી ભાઈ-બહેન, સંતાનોની સંખ્યાની પણ ખબર પડે છે. કેટલીક રેખાઓ ધન અને વ્રત-સૂચક પણ હોય છે. ૬૦મી ગાથામાં વાયનાયાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સૂરિપદ પ્રાપ્ત થવાનો

૧. આ ગ્રંથ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રાકૃત ટેકસ્ટ સોસાયટી, વારાણસીથી સન્ ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત થયો છે.

‘યવ’ ક્યાં હોય છે, તે બતાવવામાં આવ્યું છે. અંતમાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી ‘વ્રત’ આપવાની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.^૧

કર્તાએ પોતાના નામનો કે રચના-સમયનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

સામુદ્રિક :

‘સામુદ્રિક’ નામની પ્રસ્તુત કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન આ કૃતિના ૮ પત્રોમાં પુરુષ-લક્ષણ ૩૮ શ્લોકોમાં અને સ્ત્રી-લક્ષણ પણ ૩૮ પદ્યોમાં છે. કર્તાનો નામોલ્લેખ નથી પરંતુ મંગલાચરણમાં ‘આદિદેવં પ્રણમ્યાદૌ’ ઉલ્લિખિત હોવાથી આ જૈનાચાર્યની રચના જણાય છે. આમાં પુરુષ અને સ્ત્રીની હસ્તરેખા અને શારીરિક બંધારણના આધારે શુભાશુભ ફલોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સામુદ્રિકતિલક :

‘સામુદ્રિકતિલક’ના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાન દુર્લભરાજ છે. તેઓ ગુર્જરનૃપતિ ભીમદેવના અમાત્ય હતા. તેમણે ૧. ગજપ્રબંધ, ૨. ગજપરીક્ષા, ૩. તુરંગપ્રબંધ, ૪. પુરુષ-સ્ત્રીલક્ષણ અને ૫. શકુનશાસ્ત્રની રચના કરી હતી, એવી માન્યતા છે. પુરુષ-સ્ત્રીલક્ષણની રચના પૂરી નહિ થઈ શકી હોય એટલા માટે તેમના પુત્ર જગદેવે તેનો બાકી ભાગ પૂરો કર્યો હશે, એવું અનુમાન છે.

આ ગ્રંથમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના લક્ષણો ૮૦૦ આર્યાઓમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથ પાંચ અધિકારોમાં વિભક્ત છે જે ક્રમશઃ ૨૯૮, ૯૯, ૪૬, ૧૮૮ અને ૧૪૯ પદ્યોમાં છે.

પ્રારંભમાં તીર્થંકર ઋષભદેવ અને બ્રાહ્મીની સ્તુતિ છે, બાદ સામુદ્રિકશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ બતાવતાં ક્રમશઃ કેટલાય ગ્રંથકારોના નામોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ અધિકારમાં ૨૯૮ શ્લોકોમાં પાદતલથી લઈ માથાના વાળનું વર્ણન અને તેમનાં ફળોનું નિરૂપણ છે.

૧. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત છાયા, હિંદી અનુવાદ, કવચિત્ સ્પષ્ટીકરણ અને પારિભાષિક શબ્દોની અનુક્રમણિકાપૂર્વક પ્રો. પ્રફુલ્લકુમાર મોદીએ સંપાદિત કરી ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશીથી સન્ ૧૯૫૪માં બીજું સંસ્કરણ પ્રકાશિત કર્યું છે. પ્રથમ સંસ્કરણ સન્ ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થયું હતું.

દ્વિતીય અધિકારમાં ૯૯ શ્લોકોમાં ક્ષેત્રોની સંહતિ, સાર વગેરે આઠ પ્રકાર અને પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણ નિરૂપિત છે.

તૃતીય અધિકારમાં ૪૬ શ્લોકોમાં આવર્ત, ગતિ, છાયા, સ્વર વગેરે વિષયોની ચર્ચા છે.

ચતુર્થ અધિકારમાં ૧૪૯ શ્લોકોમાં સ્ત્રીઓના વ્યંજન, સ્ત્રીઓની દેવ વગેરે બાર પ્રકૃતિઓ, પશ્ચિની વગેરેનાં લક્ષણ વગેરે વિષય છે.

અંતમાં ૧૦ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે જે કવિ જગદેવે રચી છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર :

અજ્ઞાતકર્તૃક 'સામુદ્રિકશાસ્ત્ર' નામક કૃતિમાં ત્રણ અધ્યાય છે જેમાં ક્રમશઃ ૨૪, ૧૨૭ અને ૧૨૧ પદ્યો છે. પ્રારંભમાં આદિનાથ તીર્થંકરને નમસ્કાર કરી ૩૨ લક્ષણો તથા નેત્ર વગેરેનું વર્ણન કરતાં હસ્તરેખા વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

દ્વિતીય અધ્યાયમાં શરીરના અવયવોનું વર્ણન છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ, કન્યા કેવી પસંદ કરવી જોઈએ તથા પશ્ચિની વગેરે પ્રકાર વર્ણિત છે.

૧૩મી શતાબ્દીમાં વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિરચિત 'વિવેકવિલાસ'ના કેટલાય શ્લોકો સાથે આ રચનાના પદ્યો સામ્ય ધરાવે છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

હસ્તસંજ્ઞવન (સિદ્ધજ્ઞાન) :

'હસ્તસંજ્ઞવન' અપરનામ 'સિદ્ધજ્ઞાન' ગ્રંથના કર્તા ઉપાધ્યાય મેઘવિજયગણિ છે. તેમણે વિ.સં.૧૭૩૫માં ૫૧૯ પદ્યોમાં સંસ્કૃતમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. અષ્ટાંગ નિમિત્ત ઘટાવવાના ઉદ્દેશ્યથી સમસ્ત ગ્રંથને ૧. દર્શન, ૨. સ્પર્શન, ૩. રેખાવિમર્શન અને ૪. વિશેષ — આ ચાર અધિકારોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે. અધિકારોના પદ્યોની સંખ્યા ક્રમશઃ ૧૭૭, ૫૪, ૨૪૧ અને ૪૭ છે.

પ્રારંભમાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ વગેરેને નમસ્કાર કરી હસ્તની પ્રશંસા હસ્તજ્ઞાનદર્શન, સ્પર્શન અને રેખાવિમર્શન — આ ત્રણ પ્રકારોમાં બતાવી છે. હાથની રેખાઓનો બ્રહ્મા દ્વારા બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રી રૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હાથમાં ૩ તીર્થ અને ૨૪ તીર્થંકર છે. પાંચે આંગળીઓનાં નામ, ગુરુને હાથ બતાવવાની

વિધિ અને પ્રસંગવશ ગુરુનાં લક્ષણ વગેરે બતાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી તિથિ, વારના ૧૭ ચક્રોની જાણકારી અને હાથના વર્ણ વગેરેનું વર્ણન છે.

બીજા સ્પર્શન અધિકારમાં હાથમાં આઠ નિમિત્ત કયા પ્રકારે ઘટી શકે છે, તે બતાવવામાં આવ્યું છે. તેનાથી શુકન, શુકનશલાકા, પાશકકેવલી વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ચૂડામણિ શાસ્ત્રનો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં ભિન્ન-ભિન્ન રેખાઓનું વર્ણન છે. આયુષ્ય, સંતાન, સ્ત્રી, ભાગ્યોદય, જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓ અને સાંસારિક સુખો વિશે ગવેષણાપૂર્વક જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધિકારમાં વિશ્વા — લંબાઈ, નખ, આવર્તનનાં લક્ષણો, સ્ત્રીઓની રેખાઓ, પુરુષના જમણા હાથનું વર્ણન વગેરે વાતો છે.^૧

હસ્તસંજીવન-ટીકા :

‘હસ્તસંજીવન’ પર ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ વિ.સં. ૧૭૩૫માં ‘સામુદ્રિકલહરી’ નામે ૩૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ સ્વોપજ ટીકાની રચના કરી છે. કર્તાએ આ ગ્રંથ જીવરામ કવિના આગ્રહથી રચ્યો છે.

આ ટીકાગ્રંથમાં સામુદ્રિક-ભૂષણ, શૈવ-સામુદ્રિક ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે. આમાં ખાસ કરીને ૪૩ ગ્રંથોની સાક્ષી છે. હસ્તભિમ્બ, હસ્તચિહ્નસૂત્ર, કરરેહાપયરણ, વિવેકવિલાસ વગેરે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

અંગવિદ્યાશાસ્ત્ર :

કોઈ અજ્ઞાતનામ વિદ્વાને ‘અંગવિદ્યાશાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે. ૪૪ શ્લોકો સુધી ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે. આની ટીકા પણ રચવામાં આવી છે પરંતુ તે જાણ નથી કે ગ્રંથકારની સ્વોપજ છે કે કોઈ અન્ય વિદ્વાન દ્વારા રચિત છે. ગ્રંથ જૈનાચાર્યરચિત માલૂમ પડે છે. તે ‘અંગવિજ્ઞા’ના અંતે સટીક છપાયો છે.

આ ગ્રંથમાં અશુભસ્થાનપ્રદર્શન, પુંસંજક અંગ, સ્ત્રીસંજક અંગ, ભિન્ન-ભિન્ન ફલનિર્દેશ, ચોરજ્ઞાન, અપહત વસ્તુનું લાભાલાભજ્ઞાન, પીડિતનું મરણજ્ઞાન, ભોજનજ્ઞાન, ગર્ભિણીજ્ઞાન, ગર્ભગ્રહણમાં કાલજ્ઞાન, ગર્ભિણીને કયા નક્ષત્રમાં સંતાનનો જન્મ થશે — આ બધા વિષયો પર વિવેચન છે.

૧. આ ગ્રંથ સટીક મોહનલાલજી ગ્રંથમાલા, ઈંદોરથી પ્રકાશિત થયો છે. મૂળ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સારાભાઈ નવાબ, અમદાવાદે પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

પંદરમું પ્રકરણ

રમલ

પાસા પર બિંદુના આકારના કેટલાક ચિહ્નો કરેલા હોય છે. પાસા ફેંકવામાં આવે ત્યારે ચિહ્નોની જે સ્થિતિ હોય છે તે અનુસાર દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર બતાવવાની એક વિદ્યા છે. તેને પાશકવિદ્યા કે રમલશાસ્ત્ર કહે છે.

‘રમલ’ શબ્દ અરબી ભાષાનો છે અને આ સમયે સંસ્કૃતમાં જે ગ્રંથ આ વિષયના પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં અરબીના જ પારિભાષિક શબ્દો વપરાયેલ મળે છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ વિદ્યા આરબ મુસલમાનો પાસેથી આવી છે. અરબી ગ્રંથોના આધારે સંસ્કૃતમાં કેટલાક ગ્રંથ બન્યા છે, જેમના વિષયમાં અહીં કેટલીક જાણકારી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે.

રમલશાસ્ત્ર :

‘રમલશાસ્ત્ર’ની રચના ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજીએ વિ.સં. ૧૭૩૫માં કરી છે. તેમણે પોતાના ‘મેઘમહોદય’ ગ્રંથમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પોતાના શિષ્ય મુનિ મેરુવિજયજી માટે ઉપાધ્યાયજીએ આ કૃતિનું નિર્માણ કર્યું હતું.

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો.

રમલવિદ્યા :

‘રમલવિદ્યા’ નામક ગ્રંથની રચના મુનિ ભોજસાગરે ૧૮મી શતાબ્દીમાં કરી છે. આ ગ્રંથમાં કર્તાએ નિર્દેશ કર્યો છે કે આચાર્ય કાલકસૂરિ આ વિદ્યા યવનદેશથી ભારતમાં લાવ્યા. આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

મુનિ વિજયદેવે પણ ‘રમલવિદ્યા’ સંબંધી એક ગ્રંથની રચના કરી હતી, એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

પાશકકેવલી :

‘પાશકકેવલી’ નામક ગ્રંથની રચના ગર્ગાચાર્યે કરી છે. તેનો ઉલ્લેખ આ મુજબ મળે છે :

જૈન આસીદ્ જગદ્વન્દ્યો ગર્ગનામા મહામુનિઃ ।
 તેન સ્વયં નિર્ણીતં યત્ સત્પાશાઽત્ર કેવલી ॥
 એતજ્ઞાનં મહાજ્ઞાનં જૈનર્ષિભિરુદાહતમ્ ।
 પ્રકાશ્ય શુદ્ધશીલાય કુલીનાય મહાત્મભિઃ ॥

‘મદનકામરત્ન’ ગ્રંથમાં પણ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હતો કે પ્રાકૃતમાં, તે જ્ઞાત નથી. ગર્ગ મુનિ ક્યારે થયા, તે પણ અજ્ઞાત છે. તે અતિ પ્રાચીન સમયમાં થયા હશે, એવું અનુમાન છે. તેમણે એક ‘સંહિતા’ ગ્રંથની પણ રચના કરી હતી.

પાશાકેવલી :

અજ્ઞાતકર્તૃક ‘પાશાકેવલી’ ગ્રંથ^૧માં સંકેતના પારિભાષિક શબ્દ અદઅ, અઅય, અયય વગેરેના અક્ષરોના કોષ્ઠક આપવામાં આવ્યા છે. તે કોષ્ઠકોના અ પ્રકરણ, વ પ્રકરણ, ય પ્રકરણ, દ પ્રકરણ — આ પ્રમાણે શીર્ષક આપી શુભાશુભ ફળ સંસ્કૃત ભાષામાં બતાવવામાં આવ્યાં છે.

ગ્રંથના પ્રારંભમાં આ મુજબ લખ્યું છે :

સંસારપાશાછિત્યર્થં નત્વા વીરં જિનેશ્વરમ્ ।
 આશાપાશાવને મુક્તઃ પાશાકેવલિઃ કથ્યતે ॥

ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.

—★—

૧. આની ૧૦ પત્રોની પ્રત લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં છે.

સોળમું પ્રકરણ

લક્ષણ

લક્ષણમાલા :

આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિએ 'લક્ષણમાલા' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. ભાંડારકરના રિપોર્ટમાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે.

લક્ષણસંગ્રહ :

આચાર્ય રત્નશેખરસૂરિએ 'લક્ષણસંગ્રહ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૧ રત્નશેખરસૂરિ ૧૬મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં થયા છે.

લક્ષ્ય-લક્ષણવિચાર :

આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ 'લક્ષ્ય-લક્ષણવિચાર' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૨ હર્ષકીર્તિસૂરિ ૧૭મી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે કેટલાય ગ્રંથો રચ્યાં છે.

લક્ષણ :

કોઈ અજ્ઞાતનામ મુનિએ 'લક્ષણ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૩

લક્ષણ-અવયૂરિ :

'લક્ષણ' ગ્રંથ પર કોઈ અજ્ઞાતનામ જૈન મુનિએ 'અવયૂરિ' રચી છે.^૪

લક્ષણપંક્તિકથા :

દિગંબરાચાર્ય શ્રુતસાગરસૂરિએ 'લક્ષણપંક્તિકથા' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૫

૧. આનો ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૮૬માં છે.
૨. આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ સુરત-ભંડારની સૂચીમાં છે.
૩. આ ગ્રંથ વડોદરાના હંસવિજયજી જ્ઞાનમંદિરમાં છે.
૪. આ ગ્રંથ વડોદરાના હંસવિજયજી જ્ઞાનમંદિરમાં છે.
૫. જિનરત્નકોશમાં આનો ઉલ્લેખ છે.

સત્તરમું પ્રકરણ

આય

આયનાણતિલય (આયજ્ઞાનતિલક) :

‘આયનાણતિલય’ પ્રશ્ન-પ્રણાલીનો ગ્રંથ છે. ભટ્ટ વોસરિએ આ કૃતિને ૨૫ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરી કુલ ૭૫૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં રચી છે.

ભટ્ટ વોસરિ દિગંબર જૈનાચાર્ય દામનંદિના શિષ્ય હતા. મલ્લિષેણસૂરિએ, જે સન્ ૧૦૪૩માં વિદ્યમાન હતા, ‘આયજ્ઞાનતિલક’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આનાથી ભટ્ટ વોસરિ તેમની પહેલાં થયા તે નિશ્ચિત છે.

ભાષા દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઈ. ૧૦મી શતાબ્દીમાં રચિત હોવાનું જણાય છે. પ્રશ્નશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ અતિ મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં ધ્વજ, ધૂમ, સિંહ, ગજ, ખર, સ્વાન, વૃષ અને ધ્વાંશ — આ આઠ આયો દ્વારા પ્રશ્નફલોનું રહસ્યાત્મક તથા સુંદર વર્ણન કર્યું છે. ગ્રંથના અંતે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : इति दिगम्बरचार्यपण्डित-दामनन्दिशिष्यभट्टवोसरिविरचिते.... ।

આ ગ્રંથ અપ્રકાશિત છે.^૧

‘આયજ્ઞાનતિલક’ પર ભટ્ટ વોસરિએ ૧૨૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે, જે આ વિષયમાં તેમના વિશદ જ્ઞાનનો પરિચય આપે છે.

આયસદ્ભાવ :

‘આયસદ્ભાવ’ નામક સંસ્કૃત ગ્રંથની રચના દિગમ્બરાચાર્ય જિનસેનસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય મલ્લિષેણે કરી છે. ગ્રંથકાર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષાના ઉદ્ભવ વિદ્વાન હતા. તેઓ ધારવાડ જિલ્લા અંતર્ગત ગદગ તાલુકાના નિવાસી હતા. તેમનો સમય સન્ ૧૦૪૩ (વિ.સં. ૧૧૦૦) માનવામાં આવે છે.

કર્તાએ પ્રારંભમાં જ સુગ્રીવ વગેરે મુનિઓ દ્વારા ‘આયસદ્ભાવ’ની રચના કરવાનો ઉલ્લેખ આ મુજબ કર્યો છે :

૧. આની વિ.સં. ૧૪૪૧માં લખવામાં આવેલીહસ્તલિખિત પ્રત મળે છે.

સુગ્રીવાદિમુનીન્દ્રૈઃ રચિતં શાસ્ત્રં યદાયસદ્ભાવમ્ ।
તત્ સંપ્રત્યર્થાભિર્વિરચ્યતે મલ્લિષેષેન ॥

તેમણે ભદ્ર વોસરિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ગ્રંથોમાંથી સાર ગ્રહણ કરી મલ્લિષેષે ૧૮૫ શ્લોકોમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ ૨૦ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. કર્તાએ આમાં અષ્ટ આય — ૧. ધ્વજ, ૨. ધૂમ, ૩. સિંહ, ૪. મંડલ, ૫. વૃષ, ૬. ખર, ૭. ગજ, ૮. વાયસ — ના સ્વરૂપ અને ફળોનું સુંદર વિવેચન કર્યું છે. આયોની અધિષ્ઠાત્રી પુલિન્દિની દેવીનું આમાં સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ગ્રંથના અંતે કર્તાએ કહ્યું છે કે આ કૃતિથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન થાય છે. અન્ય વ્યક્તિને વિદ્યા ન આપવા માટે પણ પોતાનો વિચાર આ મુજબ પ્રકટ કર્યો છે :

અન્યસ્ય ન દાતવ્યં મિથ્યાદૃષ્ટેસ્તુ વિશેષતઃ ।
શપથં ચ કારયિત્વા જિનવરદેવ્યાઃ પુરઃ સમ્યક્ ॥

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી.

આયસદ્ભાવ-ટીકા :

‘આયસદ્ભાવ’ પર ૧૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ અજ્ઞાત કર્તા દ્વારા ટીકાની રચના થઈ છે. આ ટીકા પણ અપ્રકાશિત છે.

અઢારમું પ્રકરણ

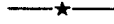
અર્ઘ

અઘકંડ (અર્ઘકાંડ) :

આચાર્ય દુઘદિવે 'અઘકંડ' નામક ગ્રંથનું ગ્રહચારના આધારે પ્રાકૃતમાં નિર્માણ કર્યું છે. આ ગ્રંથથી એ જાણી શકાય છે કે કઈ વસ્તુ ખરીદવાથી અને કઈ વસ્તુ વેચવાથી લાભ થઈ શકે છે.^૧

'અઘકંડ'નો ઉલ્લેખ 'વિશેષનિશીથયૂર્ણિ'માં મળે છે. એવી કોઈ પ્રાચીન કૃતિ હશે જેના આધારે દુઘદિવે આ કૃતિનું નિર્માણ કર્યું છે.

કેટલાય જ્યોતિષ-ગ્રંથોમાં 'અર્ઘ'નું સ્વતંત્ર પ્રકરણ રહે છે પરંતુ સ્વતંત્ર કૃતિ રૂપે આ જ એક ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે.

૧. ઇમં દલ્લં વિક્કીણાહિ, ઇમં વા કીણાહિ ।

ઓગણીસમું પ્રકરણ

કોષ્ઠક

કોષ્ઠકચિન્તામણિ :

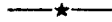
આગમગચ્છીય આચાર્ય દેવરત્નસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય શીલસિંહસૂરિએ પ્રાકૃતમાં ૧૫૦ પદોમાં 'કોષ્ઠકચિન્તામણિ' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. સંભવતઃ ૧૩મી શતાબ્દીમાં આની રચના કરવામાં આવી હશે, એવું પ્રતીત થાય છે.

આ ગ્રંથમાં ૮, ૧૬, ૨૦ વગેરે કોષ્ઠકોમાં જે-જે અંકોને રાખવાનું વિધાન કર્યું છે તેમને ચારે તરફથી ગણવાથી સરવાળો એક સમાન આવે છે. આ મુજબ પંદરિયા, વીસા, ચોત્રીસા વગેરે શતાધિક યંત્રો વિશે વિવરણ છે.

આ ગ્રંથ હજી પ્રકાશિત નથી થયો.

કોષ્ઠકચિન્તામણિ-ટીકા :

શીલસિંહસૂરિએ પોતાના 'કોષ્ઠકચિન્તામણિ' ગ્રંથ પર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ પણ રચી છે.^૧

૧. મૂળ ગ્રંથસહિત આ ટીકાની ૧૦૧ પત્રોની લગભગ ૧૬મી શતાબ્દીમાં લખવામાં આવેલી પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામન્દિર, અમદાવાદમાં છે.

વીસમું પ્રકરણ

આયુર્વેદ

સિદ્ધાન્તરસાયનકલ્પ :

દિગમ્બરાચાર્ય ઉગ્રાદિત્યે 'કલ્યાણકારક' નામક વૈદ્યકગ્રંથની રચના કરી છે. તેના વીસમા પરિચ્છેદ (શ્લો. ૮૬)માં સમંતભદ્રે 'સિદ્ધાન્તરસાયનકલ્પ'ની રચના કરી હતી, એવો ઉલ્લેખ છે. આ અનુપલબ્ધ ગ્રંથના જે અવતરણ અહીં-તહીં મળે છે તે જો એકત્રિત કરવામાં આવે તો બે-ત્રણ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ થઈ જાય. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે આ ગ્રંથ ૧૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ હતો. આમાં આયુર્વેદના આઠ અંગો — કાય, બલ, ગ્રહ, ઊર્ધ્વાંગ, શલ્ય, દંડ્રા, જરા અને વિષ — ના વિષયમાં વિવેચન હતું જેમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ શબ્દોના સ્પષ્ટીકરણ માટે અમૃતનંદિએ એક કોશ-ગ્રંથની રચના પણ કરી હતી જે આખો પ્રાપ્ત નથી થયો.

પુષ્પાયુર્વેદ :

આચાર્ય સમંતભદ્રે પરાગરહિત ૧૮૦૦૦ પ્રકારના પુષ્પો વિશે 'પુષ્પાયુર્વેદ' નામક ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથ આજે નથી મળતો.

અષ્ટાંગસંગ્રહ :

સમંતભદ્રાચાર્યે 'અષ્ટાંગસંગ્રહ' નામક આયુર્વેદનો વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો હતો, એવો 'કલ્યાણકારક'ના કર્તા ઉગ્રાદિત્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે તે 'અષ્ટાંગસંગ્રહ'નું અનુસરણ કરી મેં 'કલ્યાણકારક' ગ્રંથ સંક્ષેપમાં રચ્યો છે.'

૧. અષ્ટાઙ્ગમપ્યખિલમત્ર સમન્તભદ્રેઃ,

પ્રોક્તં સવિસ્તરમથો વિભવૈઃ વિશેષાત્ ।

સંક્ષેપતો નિગદિતં તદિહાત્મશક્ત્યા,

કલ્યાણકારકમશેષપદાર્થયુક્તમ્ ॥

નિમ્નોક્ત ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોના નામોનો ઉલ્લેખ કલ્યાણકારક-કારે કર્યો છે :

૧. શાલાક્યતંત્ર — પૂજ્યપાદ
૨. શલ્યતંત્ર — પાત્રકેસરી
૩. વિષ તથા ઉગ્રગ્રહશમનવિધિ — સિદ્ધસેન
૪. કાય-ચિકિત્સા — દશરથ
૫. બાલ-ચિકિત્સા — મેઘનાદ
૬. વૈદ્ય, વૃષ્ય તથા દિવ્યામૃત — સિંહનાદ

નિદાનમુક્તાવલી :

વૈદ્યક-વિષયક 'નિદાનમુક્તાવલી' નામક ગ્રંથમાં ૧. કાલારિષ્ટ અને ૨. સ્વસ્થારિષ્ટ — આ બે નિદાન છે. મંગલાચરણમાં આ શ્લોક છે :

રિષ્ટં દોષં પ્રવક્ષ્યામિ સર્વશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ।
સર્વપ્રાણિહિતં દૃષ્ટં કાલારિષ્ટં ચ નિર્ણયમ્ ॥

ગ્રંથમાં પૂજ્યપાદનું નામ નથી પરંતુ પ્રકરણ-સમાપ્તિ-સૂચક વાક્ય 'પૂજ્યપાદવિરચિતમ્' એ પ્રમાણે છે.^૧

મદનકામરત્ન :

'મદનકામરત્ન' નામક ગ્રંથને કામશાસ્ત્રનો ગ્રંથ પણ કહી શકાય કેમકે હસ્તલિખિત પ્રતિના ૬૪ પત્રોમાંથી માત્ર ૧૨ પત્ર સુધી જ મહાપૂર્ણ ચંદ્રોદય, લોહ, અગ્નિકુમાર, જવરબલફણિગરુડ, કાલકૂટ, રત્નાકર, ઉદયમાર્તણ્ડ, સુવર્ણમાલ્ય, પ્રતાપલંકેશ્વર, બાલસૂર્યોદય અને અન્ય જવર વગેરે રોગોના વિનાશક રસોનું તથા કર્પૂરગુણ, મૃગહારભેદ, કસ્તૂરીભેદ, કસ્તૂરીગુણ, કસ્તૂર્યનુપાન, કસ્તૂરીપરીક્ષા વગેરેનું વર્ણન છે. બાકી પત્રોમાં કામદેવના પર્યાયવાચી શબ્દોના ઉલ્લેખ સાથે ૩૪ પ્રકારના કામેશ્વરરસનું વર્ણન છે. સાથે જ વાજીકરણ, ઔષધ, તેલ, લિંગવર્ધનલેપ, પુરુષવશ્યકારી ઔષધ, સ્ત્રીવશ્યભૈષજ, મધુરસ્વરકારી ઔષધ અને ગુટિકાના નિર્માણની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. કામસિદ્ધિ માટે છ મંત્ર પણ આપવામાં આવ્યા છે.

સમગ્ર ગ્રંથ પદ્યબદ્ધ છે. આના કર્તા પૂજ્યપાદ હોવાનું માનવામાં આવે છે પરંતુ તેઓ દેવનંદિથી ભિન્ન હોય એમ પ્રતીત થાય છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ હોય તેમ જણાય છે.

૧. આની હસ્તલિખિત ૬ પત્રોની પ્રત મદ્રાસના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં છે.

નાડીપરીક્ષા :

આચાર્ય પૂજ્યપાદે 'નાડીપરીક્ષા' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે, એવો 'જિનરત્નકોશ' પૃ. ૨૧૦માં ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિ તેમના કોઈ વૈદ્યક-ગ્રંથના વિભાગ રૂપે પણ હોઈ શકે છે.

કલ્યાણકારક :

પૂજ્યપાદે 'કલ્યાણકારક' નામક વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ છે. આમાં પ્રાણીઓના દેહજ દોષોને નષ્ટ કરવાની વિધિ બતાવવામાં આવી હતી. ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં જૈન પ્રક્રિયાનું જ અનુસરણ કર્યું હતું. જૈન પ્રક્રિયા કંઈક ભિન્ન છે, જેમકે — 'સુતં કેસરિગન્ધકં મૃગનવાસારદુમમ્' — આ રસસિન્દૂર તૈયાર કરવાનો પાઠ છે. આમાં જૈન તીર્થંકરોનાં ભિન્ન-ભિન્ન ચિકિત્સી પરિભાષા બતાવવામાં આવી છે. મૃગ વડે ૧૬નો અર્થ લેવામાં આવ્યો છે, કેમકે સોળમા તીર્થંકરનું લાંછન મૃગ છે.

મેરુદણ્ડતંત્ર :

ગુમ્મટદેવ મુનિએ 'મેરુદણ્ડતંત્ર' નામક વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના કરી છે. આમાં તેમણે પૂજ્યપાદના નામનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

યોગરત્નમાલા-વૃત્તિ :

નાગાર્જુને 'યોગરત્નમાલા' નામક વૈદ્યકગ્રંથની રચના કરી છે. તેના પર ગુણાકરસૂરિએ વિ.સં. ૧૨૯૬માં વૃત્તિ રચી છે, એવું પિટર્સનના રિપોર્ટ^૧થી જાણવા મળે છે.

અષ્ટાંગહૃદય-વૃત્તિ :

વાગ્ભટ નામક વિદ્વાને 'અષ્ટાંગહૃદય' નામક વૈદ્યક-વિષયક પ્રામાણિક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેના પર આશાધર નામક દિગંબર જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાને 'ઉદ્યોત' વૃત્તિની રચના કરી છે. આ ટીકા-ગ્રંથ લગભગ વિ.સં. ૧૨૯૬ (સન્ ૧૨૪૦)માં લખવામાં આવ્યો છે. પિટર્સને આશાધરના ગ્રંથોમાં આનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

યોગશત-વૃત્તિ :

વરરુચિ નામક વિદ્વાને 'યોગશત' નામક વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના કરી છે. તેની પર પૂર્ણસેને વૃત્તિ રચી છે. આમાં બધા પ્રકારના રોગોનાં ઔષધ બતાવવામાં આવ્યા છે.

૧. પિટર્સન : રિપોર્ટ ૩, એપેન્ડિક્સ, પૃ. ૩૩૦ અને રિપોર્ટ ૪, પૃ. ૨૬.

યોગચિન્તામણિ :

નાગપુરીય તપાગચ્છના આચાર્ય ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ 'યોગચિન્તામણિ' નામક વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના લગભગ વિ.સં. ૧૬૬૦માં કરી છે. આ કૃતિ 'વૈદ્યકસારસંગ્રહ' નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આત્રેય, ચરક, વાગ્ભટ, સુશ્રુત, અશ્વિ, હારીતક, વૃન્દ, કલિક, ભૃગુ, ભેલ વગેરે આયુર્વેદના ગ્રંથોનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરી આ ગ્રંથનું પ્રણયન કરવામાં આવ્યું છે, એવો ગ્રંથકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧

આ ગ્રંથના સંકલનમાં ગ્રંથકારની ઉપકેશગચ્છીય વિદ્યાતિલક વાયકે સહાયતા કરી હતી.^૨

ગ્રંથમાં ૨૯ પ્રકરણો છે, જેમાં નિમ્નલિખિત વિષયો છે :

૧. પાકાધિકાર, ૨. પુષ્ટિકારકયોગ, ૩. ચૂર્ણાધિકાર, ૪. ક્વાથાધિકાર, ૫. ધૃતાધિકાર, ૬. તૈલાધિકાર, ૭. મિશ્રકાધિકાર, ૮. સંખદ્રાવવિધિ, ૯. ગન્ધકશોધન, ૧૦. શિલાજિત્સત્ત્વવર્ણાદિધાતુ-મારણાધિકાર, ૧૧. મંડૂરપાક, ૧૨. અભ્રકમારણ, ૧૩. પારદમારણરાદિકો હિંગૂલસે પારદસાધન, ૧૪. હરતાલમારણ-નાગ-તાંબાકાઢણવિધિ, ૧૫. સોવનમાષીમણશિલાદિશોધન-લોકનાથરસ, ૧૬. આસવાધિકાર, ૧૭. કલ્યાણગુલ-જંબીરદ્રવલેપાધિકાર-કેશકલ્પલેપ-રોમશાતન, ૧૮. મલમ-રુધિરસ્નાવ, ૧૯. વમન-વિરેચનવિધિ, ૨૦. બફારૌ અધૂલૌ નાસિકાયાં મસ્તકરોધબન્ધન, ૨૧. તકપાનવિધિ, ૨૨. જવરહરાદિસાધારણયોગ, ૨૩. વર્ધમાન-હરીતકી-ત્રિફલાયોગ-ત્રિગડૂ-આસગન્ધ, ૨૪. કાયચિકિત્સા-એરણ્ડતૈલ-હરીતકી-ત્રિફલાદિસાધારણયોગ, ૨૫. ડંભ-વિષચિકિત્સા-સ્ત્રીકુક્ષિરોગ-ચિકિત્સા, ૨૬. ગર્ભનિવારણ-કર્મવિપાક, ૨૭. (વન્ધ્યા) સ્ત્રી-રોગાધિકાર-સર્વરોગ-સર્વદોષશાન્તિકરણ, ૨૮. નાડીપરીક્ષા-મૂત્રપરીક્ષા, ૨૯. નેત્રપરીક્ષા-જિહ્વાપરીક્ષાદિ.

-
૧. આત્રેયકા ચરક-વાગ્ભટ-સુશ્રુતાશ્ચિ-હારીત-વૃન્દ-કલિકા-ભૃગુ-ભેડ (લ)પૂર્વાઃ ।
યેડમી નિદાનયુતકર્મવિપાકમુખ્યાસ્તેષાં મતં સમનુસૃત્ય મયા કૃતોડયમ્ ॥
 ૨. શ્રીમદુપકેશગચ્છીયવિદ્યાતિલકવાચકઃ ।
કિચ્છિત્ સંકલિતો યોગવાર્તા કિચ્છિત્ કૃતાનિ ચ ॥

વૈદ્યવલ્લભ :

મુનિ હિતરુચિ^૧ ના શિષ્ય હસ્તિરુચિએ વૈદ્યવલ્લભ નામક આયુર્વેદવિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પદ્યમાં છે તથા આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. આમાં નિમ્નલિખિત વિષયો છે :

૧. સર્વજ્વરપ્રતીકાર (પદ્ય ૨૮), ૨. સર્વસ્ત્રીરોગપ્રતીકાર (૪૧), ૩. કાસક્ષય-શોફ-ફેરંગ-વાયુ-પામા-દ્વુ-રક્ત-પિત્તપ્રભૃતિરોગપ્રતીકાર (૩૦), ૪. ધાતુપ્રમેહ-મૂત્રકૃચ્છ-લિંગવર્ધન-વીર્યવૃદ્ધિ-બહુમૂત્રપ્રભૃતિરોગપ્રતીકાર (૨૬), ૫. ગુદરોગપ્રતીકાર (૨૪), ૬. કુષ્ઠવિષ-બરહલ્લે-મન્દાગ્નિ-કમલોદરપ્રભૃતિરોગ-પ્રતીકાર (૨૬), ૭. શિરકર્ણાક્ષિરોગપ્રતીકાર (૪૨), ૮. પાક-ગુટિકાઘષિકાર-શેષયોગનિરૂપણ.

દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ :

મુનિ મહેન્દ્રે ‘દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. આ વનસ્પતિઓનો કોશગ્રંથ હોવાનું જણાય છે. ગ્રંથ ૮૦૦ શ્લોક-પરિમાણ છે.

સિદ્ધયોગમાલા :

સિદ્ધર્ષિ મુનિએ ‘સિદ્ધયોગમાલા’ નામક વૈદ્યક-વિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે. આ કૃતિ ૫૦૦ શ્લોક-પરિમાણ છે. ‘ઉપમિતિભવપ્રપચ્યાકથા’ના રચયિતા સિદ્ધર્ષિ જ આ ગ્રંથના કર્તા હોય તો આ કૃતિ ૧૦મી શતાબ્દીમાં રચવામાં આવી હશે, એમ કહી શકીએ.

રસપ્રયોગ :

સોમપ્રભાચાર્યે ‘રસપ્રયોગ’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. આમાં રસનું નિરૂપણ અને પારાના ૧૮ સંસ્કારોનું વર્ણન હશે, એવું જણાય છે. આ સોમપ્રભાચાર્ય ક્યારે થયા તે અજ્ઞાત છે.

રસચિન્તામણિ :

અનન્તદેવસૂરિએ ‘રસચિન્તામણિ’ નામક ૮૦૦ શ્લોક-પરિમાણ ગ્રંથ રચ્યો છે. ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો નથી.

૧. તપાગચ્છના વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉદયરુચિના શિષ્યનું નામ પણ હિતરુચિ હતું. તે આ જ હોય તો તેમણે ‘ષડાવશ્યક’ પર વિ.સં.૧૬૨૭માં વ્યાખ્યા લખી છે.

માધરાજપદ્ધતિ :

માધચન્દ્રદેવે ‘માધરાજપદ્ધતિ’ નામક ૧૦૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથ પણ જોવામાં નથી આવ્યો.

આયુર્વેદમહોદધિ :

સુષેણ નામક વિદ્વાને ‘આયુર્વેદમહોદધિ’ નામક ૧૧૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે. આ નિઘણ્ટુ-કોશગ્રંથ છે.

ચિકિત્સોત્સવ :

હંસરાજ નામક વિદ્વાને ‘ચિકિત્સોત્સવ’ નામક ૧૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે. આ ગ્રંથ જોવામાં નથી આવ્યો.

નિઘણ્ટુકોશ :

આચાર્ય અમૃતનંદિએ જૈન દૃષ્ટિથી આયુર્વેદની પરિભાષા બતાવવા માટે ‘નિઘણ્ટુકોશ’ની રચના કરી છે. આ કોશમાં ૨૨૦૦૦ શબ્દો છે. તે સકાર સુધી જ છે. આમાં વનસ્પતિઓના નામ જૈન પરિભાષા અનુસાર આપ્યા છે.

કલ્યાણકારક :

આચાર્ય ઉગ્રાદિત્યે ‘કલ્યાણકારક’ નામક આયુર્વેદવિષયક ગ્રંથની રચના કરી છે, જે આજે ઉપલબ્ધ છે. તેઓ શ્રીનંદિના શિષ્ય હતા. તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં પૂજ્યપાદ, સમંતભદ્ર, પાત્રસ્વામી, સિદ્ધસેન, દંશરથગુરુ, મેઘનાદ, સિંહસેન વગેરે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘કલ્યાણકારક’ની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકારનો સમય છઠ્ઠી સદી પહેલાંનો હોવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ ઉગ્રાદિત્યે ગ્રંથના અંતે પોતાના સમયના રાજાનો ઉલ્લેખ આ મુજબ કર્યો છે : इत्यशेषविशेषविशिष्टदुष्टपिषिताशिवैद्यशास्त्रेषु मांसनिर्गकरणार्थमुग्रादित्याचार्येण नृपतुङ्गवल्लभेन्द्रसभायामुद्घोषितं प्रकरणम् ।

નૃપતુઙ્ગ રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘવર્ષનું નામ હતું અને તે નવમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતો. આથી ઉગ્રાદિત્યનો સમય પણ નવમી શતાબ્દી જ હોઈ શકે છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં નિરૂપિત વિષયની દૃષ્ટિ વગેરેથી તેમનો આ સમય પણ યોગ્ય નથી જણાતો, કેમકે રસયોગની ચિકિત્સાનો વ્યાપક પ્રચાર ૧૧મી સદી પછી જ મળે છે. એટલા માટે આ ગ્રંથ કદાચ ૧૨મી સદી પહેલાંનો નથી.

ઉગ્રાદિત્યે પ્રસ્તુત કૃતિમાં મધ, દારુ અને માંસનું અનુપાન છોડી ઔષધ વિધિ બતાવી છે. રોગક્રમ કે રોગ-ચિકિત્સાનું વર્ણન જૈનેતર આયુર્વેદના ગ્રંથોથી જુદું છે. આમાં વાત, પિત્ત અને કફની દૃષ્ટિથી રોગોનો ઉલ્લેખ છે. વાતરોગોમાં વાતસંબંધી બધા રોગ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પિત્તરોગોમાં જ્વર, અતિસારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જ રીતે કફરોગોમાં કફ સંબંધિત રોગો છે. નેત્રરોગ, શિરોરોગ વગેરેનો ક્ષુદ્ર-રોગાધિકારમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ રીતે ગ્રંથકારે રોગવર્ણનમાં એક નવો ક્રમ અપનાવ્યો છે.

આ ગ્રંથ ૨૫ અધિકારોમાં વિભક્ત છે : ૧. સ્વાસ્થ્યરક્ષણાધિકાર, ૨. ગર્ભોત્પત્તિલક્ષણ, ૩. સૂત્રવ્યાવર્ણન, ૪. ધાન્યાદિગુણાગુણવિચાર, ૫. અન્નપાનવિધિ, ૬. રસાયનવિધિ, ૭. ચિકિત્સાસૂત્રાધિકાર, ૮. વાતરોગાધિકાર, ૯. પિત્તરોગાધિકાર, ૧૦. કફરોગાધિકાર, ૧૧. મહામાયાધિકાર, ૧૨. વાતરોગાધિકાર, ૧૩-૧૭. ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સા, ૧૮. બાલગ્રહભૂતતંત્રાધિકાર, ૧૯. વિષરોગાધિકાર, ૨૦. શાસ્ત્રસંગ્રહતંત્રયુક્તિ, ૨૧. કર્મચિકિત્સાધિકાર, ૨૨. ભેષજકર્મોપદ્રવ-ચિકિત્સાધિકાર, ૨૩. સર્વોષધકર્મવ્યાપચ્ચિકિત્સાધિકાર, ૨૪. રસરસાયનાધિકાર, ૨૫. કલ્પાધિકાર, પરિશિષ્ટ — રિષ્ટાધ્યાય, હિતાહિતાધ્યાય.^૧

નાડીવિચાર :

અજ્ઞાતકર્તૃક ‘નાડીવિચાર’ નામક કૃતિ ૭૮ પદ્યોમાં છે. પાટણના જ્ઞાનભંડારમાં આની પ્રત વિદ્યમાન છે. આનો પ્રારંભ ‘નત્વા વીરં’થી થાય છે આથી આ જૈનાચાર્યની કૃતિ હોવાનો નિર્ણય થાય છે. સંભવતઃ આ ‘નાડીવિજ્ઞાન’થી અભિન્ન છે.

નાડીયક તથા નાડીસંચારજ્ઞાન :

‘નાડીયક’ અને ‘નાડીસંચારજ્ઞાન’ — આ બંને ગ્રંથોના કર્તાઓનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. બીજી કૃતિનો ઉલ્લેખ ‘બૃહટ્ટિપ્પણિકા’માં છે, એટલા માટે આ ગ્રંથ પાંચસો વર્ષ જૂનો ચોક્કસ છે.

નાડીનિર્ણય :

અજ્ઞાતકર્તૃક ‘નાડીનિર્ણય’ નામક ગ્રંથની ૫ પત્રોની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે. વિ.સં. ૧૮૧૨માં ખરતરગચ્છીય પં. માનશેખર મુનિએ આ ગ્રંથની પ્રતિલિપિ કરી

૧. આ ગ્રંથ હિંદી અનુવાદ સાથે સેઠ ગોવિંદજી રાવજી દોશી, સખારામ નેમચંદ ગ્રંથમાલા, સોલાપુરે (અનુ. વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રી)સન્ ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

છે. અંતમાં ‘નાડીનિર્ણય’ એવું નામ આપ્યું છે. સમગ્ર ગ્રંથ પદ્યાત્મક છે. ૪૧ પદ્યોમાં ગ્રંથ પૂર્ણ થાય છે. આમાં મૂત્રપરીક્ષા, તેલબિંદુની દોષપરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા, મુખપરીક્ષા, જિહ્વાપરીક્ષા, રોગોની સંખ્યા, જ્વરના પ્રકાર વગેરે સંબંધી વિવેચન છે.

જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા :

‘યોનિપ્રાભૂત’ અને ‘જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા’ — આ બંને ગ્રંથોની એક જીર્ણ પ્રત પૂનાના ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે. બંને ગ્રંથ એકબીજામાં મિશ્રિત થઈ ગયા છે.

‘જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા’ ગ્રંથ પદ્યાત્મક પ્રાકૃતભાષામાં છે. વચ્ચે ક્યાંક-ક્યાંક ગદ્યમાં સંસ્કૃત ભાષા અને ક્યાંક તો તત્કાલીન હિંદી ભાષાનો પણ ઉપયોગ જોવા મળે છે. આમાં ૪૩ અધિકાર છે અને લગભગ ૧૫૦૦ ગાથાઓ છે.

આ ગ્રંથના કર્તા યશઃકીર્તિ મુનિ છે.^૧ તેઓ ક્યારે થયા અને તેમણે અન્ય કયા ગ્રંથો રચ્યા, એ વિષયમાં જાણકારી નથી મળતી. પૂનાની હસ્તલિખિત પ્રતના આધારે કહી શકાય કે યશઃકીર્તિ વિ.સં. ૧૫૮૨ પહેલાં ક્યારેક થયા છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પરિભાષાપ્રકરણ, જ્વરાધિકાર, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, ગ્રહણી, પાણુ, રક્તપિત્ત વગેરે વિષયો પર વિવેચન છે. આમાં ૧૫ યન્ત્રો પણ છે જેમનાં નામ આ મુજબ છે : ૧. વિદ્યાધરવાપીયંત્ર, ૨. વિદ્યાધરીયંત્ર, ૩. વાયુયંત્ર, ૪. ગંગાયંત્ર, ૫. ઐરાવણયંત્ર, ૬. ભેરુંડયંત્ર, ૭. રાજાભ્યુદયયંત્ર, ૮. ગતપ્રત્યાગતયંત્ર, ૯. બાણગંગાયંત્ર, ૧૦. જલદુર્ગભયાનકયંત્ર, ૧૧. ઉરયાગાસે પક્ષિભૃત્ મહાયંત્ર, ૧૨. હંસશ્રવાયંત્ર, ૧૩. વિદ્યાધરીનૃત્યયંત્ર, ૧૪. મેઘનાદભ્રમણવર્તયંત્ર, ૧૫. પાણ્ડવામલીયંત્ર.^૨

આમાં જે મંત્ર છે તેનો એક નમૂનો આ મુજબ છે :

૧. જસદત્તિનામમુણિણા ભણિયં ણારૂણ કલિસરૂવં ચ ।

વાસિગહિઝ વિ હુ ભવ્વો જહ મિચ્છતેણ સંગિલઈ ॥ ૧૩ ॥

૨. આ ગ્રંથ એસ. કે. કોટેયાએ ધૂલિયાથી પ્રકાશિત કર્યો છે. આમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે.

ॐ નમો ભગવતે પાર્શ્વરુદ્રાય ચંદ્રહાસેન યજ્ઞોન ગર્દભસ્ય સિરં છિન્દય છિન્દય, દુષ્ટવ્રણં
હન હન, લૂતાં હન હન, જાલામર્દભં હન હન, ગણ્ડમાલાં હન હન, વિદ્રાધિં હન હન,
વિસ્ફોટકસર્વાન્ હન હન ફટ્ સ્વાહા ॥

જ્વરપરાજય :

જયરત્નગણિએ ‘જ્વરપરાજય’ નામક વૈદ્યક-ગ્રંથની રચના કરી છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ તેમણે આત્રેય, ચરક, સુશ્રુત, ભેલ, વાગ્ભટ, વૃન્દ, અંગદ, નાગસિંહ, પારાશર, સોઢલ, હારીત, તિસટ, માધવ, પાલકાપ્ય અને અન્ય ગ્રંથો જોઈને આ ગ્રંથની રચના કરી છે^૧, એ રીતે પૂર્વજ આચાર્યો અને ગ્રંથકારોનાં ઋણનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં ૪૩૯ શ્લોક છે. મંગલાચરણ (શ્લો. ૧થી ૭), શિરાપ્રકરણ (૮-૧૬), દોષપ્રકરણ (૧૭-૫૧), જ્વરોત્પત્તિપ્રકરણ (૫૨-૧૨૧), વાતપિત્તનાં લક્ષણ (૧૨૨-૧૪૮), અન્ય જ્વરોના ભેદ (૧૪૯-૧૫૬), દેશ-કાળ જોઈને ચિકિત્સા કરવાની વિધિ (૧૫૭-૨૨૪), બસ્તિકર્માધિકાર (૨૨૫-૩૬૯), પથ્યાધિકાર (૩૭૦-૩૮૯), સંનિપાત, રક્તછિવિ વગેરે (૩૯૦-૪૩૧), પૂર્ણાહુતિ (૪૩૨-૪૩૯) — આ મુજબ વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ છે.

ગ્રંથકાર વૈદ્યકના જાણકાર અને અનુભવી જણાય છે.

જયરત્નગણિ પૂર્ણિમાપક્ષના આચાર્ય ભાવરત્નના શિષ્ય હતા.^૨ તેમણે ત્રંબાવતી (ખંભાત)માં આ ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૬૬૨માં કરી હતી.^૩

૧. આત્રેયં ચરકં સુશ્રુતમયો ભેજા (લા)ભિથં વાગ્ભટં,
સદ્વૃન્દાઙ્ગદ-નાગસિંહમતુલં પારાશરં સોઢુલમ્ ।
હારીતં તિસટં ચ માધવમહાશ્રીપાલકાપ્યાધિકાન્,
સદ્ગ્રંથાનવલોક્ય સાધુવિધિના ચૈતાંસ્તથાઽન્યાનપિ ॥
૨. યઃ શ્વેતામ્બરમૌલિમણ્ડનમણિઃ સત્પૂર્ણિમાપક્ષવાન્,
યસ્યાસ્તે વસતિઃ સમૃદ્ધનગરે ત્ર્યંબાવતીનામકે ।
નત્વા શ્રીગુરુભાવરત્નચરણૌ જ્ઞાનપ્રકાશપ્રદૌ,
સદ્બુદ્ધ્યા જયરત્ન આરચયતિ ગ્રંથં ભિષક્પ્રીતયે ॥ ૬ ॥
૩. શ્રીવિક્રમાદ્ દ્વિ-રસ-ષટ્-શશિવત્સરેષુ (૧૬૬૨),
યાતેષ્વથો નભસિ ભાસિ સિતે ચ પક્ષે ।
તિથ્યામથ પ્રતિપદિ ક્ષિતિસૂનુવારે,
ગ્રન્થોઽરચિ જ્વરપરાજય ઇષ તેન ॥ ૪૩૭ ॥

સારસંગ્રહ :

આ ગ્રંથ ‘અક્લંકસંહિતા’ નામે પ્રકાશિત થયો છે. ગ્રંથનો પ્રારંભ આ મુજબ છે :

નમઃ શ્રીવર્ધમાનાય નિર્ધૂતકલિલાત્મને ।
 કલ્યાણકારકો ગ્રન્થઃ પૂજ્યપાદેન ભાષિતઃ ॥

.....।

સર્વ લોકોપકારાર્થ કથ્યતે સારસંગ્રહઃ ॥

શ્રીમદ્ વાગ્ભટ-સુશ્રુતાદિવિમલશ્રીવૈદ્યશાસ્ત્રાર્ણવે,

ભાસ્વત્.....સુસારસંગ્રહમહાવામાન્વિતે સંગ્રહે ।

મન્ત્રજ્ઞૈરુપલભ્ય સદ્વિજયણોપાધ્યાયસન્નિર્મિતે,

ગ્રન્થેઽસ્મિન્ મધુપાકસારનિચયે પૂર્ણ ભવેન્મઙ્ગલમ્ ॥

ગ્રંથગત આ પદ્યો પરથી તો આનું નામ ‘સારસંગ્રહ’ પ્રતીત થાય છે.

આમાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૫ સુધી સમંતભદ્રના રસ-સંબંધી કેટલાક પદ્યો, ૬ થી ૩૨ સુધી પૂજ્યપાદોક્ત રસ, યૂર્ષ, ગુટિકા વગેરે કેટલાક ઉપયોગી પ્રયોગો અને ૩૩ થી ગોમ્મટદેવના ‘મેરુદ્દણ્ડત્ર’ સંબંધી ગ્રંથનાં નાડીપરીક્ષા અને જ્વરનિદાન વગેરે કેટલાક ભાગ છે. ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકરણોમાં સુશ્રુત, વાગ્ભટ, હરીતમુનિ, રુદ્રદેવ વગેરે વૈદ્યાચાર્યોના મતોનો સંગ્રહ પણ છે.^૧

નિબંધ :

મંત્રી ધનરાજના પુત્ર સિંહ દ્વારા વિ.સં. ૧૫૨૮ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણા પના દિવસે^૨ વૈદ્યગ્રંથની રચના કરાયાનું વિધાન શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટાએ કર્યું છે.^૩ શ્રી નાહટાજીને આ ગ્રંથનાં અંતિમ બે પત્રો મળ્યાં છે. તે પત્રોમાં ૧૦૯૯થી ૧૧૨૩ સુધીના પદ્યો છે. અંતિમ ચાર પદ્યોમાં પ્રશસ્તિ છે. પ્રશસ્તિમાં આ ગ્રંથને ‘નિબંધ’ કહ્યો છે.^૪ પ્રસ્તુત

૧. આ ગ્રંથ આરાના જૈન સિદ્ધાંતભવનથી પ્રકાશિત થયો છે.

૨. વસુ-કર-શર-ચન્દ્રે (૧૫૨૮) વત્સરે રમ-નન્દ-જ્વલન-શશિ (૧૩૯૩) મિતે ચ શ્રીશકે માસિ માર્ગે ।
 અસિતદલતિથૌ વા પચ્ચમી.....કેઽકેં
 ગુરુમશુભદિનેઽસૌ..... ॥ ૧૧૨૨ ॥

૩. જુઓ — જૈન સત્યપ્રકાશ, વર્ષ ૧૯, પૃ. ૧૧.

૪. યાવન્મેરૈ કનકં તિષ્ઠતુ તાવન્નિબન્ધોઽયમ્ ॥ ૧૧૨૩ ॥

પ્રત ૧૭મી શતાબ્દીમાં લખવામાં આવી છે.

ગ્રંથકાર સિંહ રણથંભોરના શાસક અલાઉદ્દીન ખિલજી (સન્ ૧૫૩૧)ના મુખ્ય મંત્રી પોરવાડજાતીય ધનરાજ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર હતા, તે આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૧૨૧)થી^૧ તથા કૃષ્ણાર્ષિગચ્છીય આચાર્ય જયસિંહસૂરિ દ્વારા ધનરાજ મંત્રી માટે રચિત 'પ્રબોધમાલા' નામક કૃતિની પ્રશસ્તિથી જ્ઞાત થાય છે. ધનરાજનો બીજો પુત્ર શ્રીપતિ હતો.^૨ બંને કુલદીપક, રાજમાન્ય, દાની, ગુણી અને સંઘનાયક હતા^૩, એવું પણ પ્રશસ્તિથી જાણવા મળે છે.

-
૧. ખલચિકુલમહીપશ્રીમદભ્રાવદીનપ્રબલભુજરક્ષે શ્રીરણસ્તમ્ભદુર્ગે ।
સકલસચિવમુખ્યશ્રીધનેશસ્ય સૂનુઃ સમકુરુત નિબન્ધં સિંહનામા પ્રભુર્યઃ ॥ ૧૧૨૧ ॥
 ૨. ધરમિણિ-વાઙ્નામ્ના સ્ત્રીયુગલં મન્ત્રિધનરાજસ્ય ।
પ્રથમોદરજૌ સીહા-શ્રીપતિપુત્રૌ ચ વિખ્યાતૌ ॥ ૧૦ ॥
 ૩. કુલદીપકૌ દ્વાવપિ રાજમાન્યૌ સુદાતૃતાલક્ષણલક્ષિતાશયૌ ।
ગુણાકરૌ દ્વાવપિ સંઘનાયકૌ ધનાઙ્ગજૌ ભૂવલયેન નન્દતામ્ ॥

એકવીસમું પ્રકરણ

અર્થશાસ્ત્ર

સંઘદાસગણિ-રચિત 'વસુદેવહિંડી' સાથે જોડાયેલી 'ધમ્મિલ્લહિંડી'માં 'ભગવદ્ગીતા', 'પોરાગમ' (પાકશાસ્ત્ર) અને 'અર્થશાસ્ત્ર' — આ ત્રણ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. 'અત્યસત્યે ય ભણિયં' એવું કહીને 'વિસેસેણ માયાએ સત્યેણ ય હંતવ્વો અપ્પણો વિવઙ્કમાણો સત્તુ ત્તિ' (પૃ.૪૫) (અર્થશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિશેષતઃ પોતાના વૃદ્ધિ પામતા શત્રુનો કપટ દ્વારા તથા શસ્ત્રથી નાશ કરવો જોઈએ.) એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આવો બીજો ઉલ્લેખ દ્રોણાચાર્યરચિત 'ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ'માં છે. 'ચાળક્કણ વિ ભણિયં' એવું કહી 'જઈ કાઈયં ન વોસિરઠ્ઠી તો અદોસો ત્તિ' (પત્ર ૧૫૨ અ) (જો મળ-મૂત્રનો ત્યાગ નથી કરતો તો દોષ નથી.) એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજો ઉલ્લેખ છે પાદલિખાચાર્યની 'તરંગવતીકથા'ના આધારે રચવામાં આવેલી નેમિચન્દ્રગણિકૃત 'તરંગલોલા'માં. તેમાં અત્યસત્ય-અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં નિમ્નલિખિત નિર્દેશ છે :

તો ભણઈ અત્યસત્યમ્મિ વણિણયં સુચણુ ! સત્યયારેહિં ।
દૂતીપરિભવ દૂતી ન હોઈ કજ્જસ્સ સિન્દ્ધકરી ॥
एतो हु मन्तभेओ दूतीओ होज्ज कामनेमुक्का ।
महिला मुंचरहस्सा रहस्सकाले न संठाइ ॥
आभरणवेलायां नीणंति अवि य घेघति चिंता ।
होज्ज मंतभेओ गमणविधाओ अविव्वाणी ॥

આ ત્રણે ઉલ્લેખોથી એમ સૂચિત થાય છે કે પ્રાચીન યુગમાં પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ કોઈ અર્થશાસ્ત્ર હતું.

નિશીથચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિએ પોતાની 'ચૂર્ણિ'માં ભાષ્યગાથાઓ અનુસાર સંક્ષેપમાં 'ધૂર્તાપ્યાન' આપ્યું છે અને આપ્યાનના અંતે 'સેસં ધુત્તકલાણગાણુસારેણ

ળેયમિત્તિ' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં 'ધૂર્તાખ્યાન' નામક પ્રાકૃત ભાષામાં રચિત ધૂર્ત-કથા હતી.

તે જ કથાનો આધાર લઈ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ 'ધૂર્તાખ્યાન' નામક કથા-ગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં ખંડપાણને 'અર્થશાસ્ત્ર'ની નિર્માત્રી બતાવવામાં આવી છે, પરંતુ તેનું અર્થશાસ્ત્ર ઉપલબ્ધ થયું નથી.

સંભવ છે કે કોઈ જૈનાચાર્યે 'અર્થશાસ્ત્ર'ની પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરી હોય જે આજે ઉપલબ્ધ નથી.

બાવીસમું પ્રકરણ

નીતિશાસ્ત્ર

નીતિવાક્યામૃત :

જે રીતે યાણક્યે ચન્દ્રગુપ્ત માટે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ની રચના કરી હતી તે જ રીતે આચાર્ય સોમદેવસૂરિએ ‘નીતિવાક્યામૃત’ની રચના વિ.સં. ૧૦૨૫માં રાજા મહેન્દ્ર માટે કરી હતી. સંસ્કૃત ગદ્યમાં સૂત્રબદ્ધ શૈલીમાં રચિત આ કૃતિ ૩૨ સમુદ્દેશોમાં વિભક્ત છે : ૧. ધર્મસમુદ્દેશ, ૨. અર્થસમુદ્દેશ, ૩. કામસમુદ્દેશ, ૪. અરિષડ્વર્ગ, ૫. વિદ્યાવૃદ્ધ, ૬. આન્વિક્ષિકી, ૭. ત્રયી, ૮. વાર્તા, ૯. દંડનીતિ, ૧૦. મંત્રી, ૧૧. પુરોહિત, ૧૨. સેનાપતિ, ૧૩. દૂત, ૧૪. ચાર, ૧૫. વિચાર, ૧૬. વ્યસન, ૧૭. સ્વામી, ૧૮. અમાત્ય, ૧૯. જનપદ, ૨૦. દુર્ગ, ૨૧. કોષ, ૨૨. બલ, ૨૩. મિત્ર, ૨૪. રાજરક્ષા, ૨૫. દિવસાનુષ્ઠાન, ૨૬. સદાચાર, ૨૭. વ્યવહાર, ૨૮. વિવાદ, ૨૯. ખાડ્ગુણ્ય, ૩૦. યુદ્ધ, ૩૧. વિવાહ અને ૩૨. પ્રકીર્ણ.

આ વિષયસૂચીથી એ જાણી શકાય છે કે આ ગ્રંથમાં રાજા અને રાજ્યશાસન-વ્યવસ્થાવિષયક પ્રચુર સામગ્રી આપવામાં આવી છે. અનેક નીતિકારો અને સ્મૃતિકારોના ગ્રંથોના આધારે આ ગ્રંથનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આચાર્ય સોમદેવે પોતાના ગ્રંથમાં કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’નો આધાર લીધો છે અને કેટલીય જગ્યાએ સમાનતા હોવા છતાં પણ ક્યાંય પણ કૌટિલ્યના નામનો ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવ્યો.

આચાર્ય સોમદેવની દષ્ટિ કેટલીક જગ્યાએ કૌટિલ્યથી અલગ અને વિશિષ્ટ પણ છે. સોમદેવના ગ્રંથમાં ક્વચિત જૈનધર્મનો ઉપદેશ પણ જોવા મળે છે. કેટલાય સૂત્રો સુભાષિત જેવા છે અને કૌટિલ્યની રચનાથી અલ્પાક્ષરી અને મનોરમ છે.

‘નીતિવાક્યામૃત’ના કર્તા આચાર્ય સોમદેવસૂરિ દેવસંઘના યશોદેવના શિષ્ય નેમિદેવના શિષ્ય હતા. તેઓ દાર્શનિક અને સાહિત્યકાર પણ હતા. તેમણે ત્રિવર્ગમહેન્દ્રમાતલિસંજલ્પ, યુક્તિચિંતામણિ, ષણ્ણવતિપ્રકરણ, સ્યાદ્વાદોપનિષત્,

સૂક્તિસંચય વગેરે ગ્રંથો પણ રચ્યા છે પરંતુ તેમાંથી એક પણ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો નથી. 'યશસ્તિલકયમ્' જે વિ.સં. ૧૦૧૬માં તેમણે રચેલ તે ઉપલબ્ધ છે. 'નીતિવાક્યામૃત'ની પ્રશસ્તિમાં જે 'યશોધરચરિત'નો ઉલ્લેખ છે તે જ આ 'યશસ્તિલકયમ્' છે. આ ગ્રંથ સાહિત્ય-વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમાં કેટલાય કવિઓ, વૈયાકરણો, નીતિશાસ્ત્ર-પ્રણેતાઓના નામોનો ઉલ્લેખ છે, જેમનું ગ્રંથકારે અધ્યયન-પરિશીલન કર્યું હતું.

નીતિશાસ્ત્રના પ્રણેતાઓમાં ગુરુ, શુક, વિશાલાક્ષ, પરીક્ષિત, પરાશર, ભીમ, ભીષ્મ, ભારદ્વાજ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. યશોધર મહારાજનું ચરિત્ર-ચિત્રણ કરતાં આચાર્યે રાજનીતિની બહુજ જ વિશદ અને વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. 'યશસ્તિલક'નો તૃતીય આશ્વાસ રાજનીતિના તત્વોથી ભરેલો છે.

સોમદેવસૂરિ પોતાના સમયના વિશિષ્ટ વિદ્વાન હતા, તે તેમના આ બે ગ્રંથોથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

નીતિવાક્યામૃત-ટીકા :

'નીતિવાક્યામૃત' પર હરિબલ નામક વિદ્વાને વૃત્તિની રચના કરી છે. તેમાં અનેક ગ્રંથોનાં ઉદ્ભવ આપવાથી તેની ઉપયોગિતા વધી ગઈ છે. જે કૃતિઓનો આમાં ઉલ્લેખ છે તેમાંથી કેટલીય આજે ઉપલબ્ધ નથી. ટીકાકારે બહુશ્રુત વિદ્વાન હોવા છતાં પણ એક જ શ્લોક ત્રણ-ત્રણ આચાર્યોના નામે ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

તેમણે 'કાકતાલીય'નો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે. 'સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમિવ.....' આમાં 'કૃત્યોત્થાપના'નો પણ વિલક્ષણ અર્થ બતાવ્યો છે.^૧

સંભવતઃ ટીકાકાર અજૈન હોવાથી કેટલીય પરિભાષાઓથી અનભિજ્ઞ હતા, ફળ સ્વરૂપે તેમની પોતાની વ્યાખ્યામાં આવી કેટલીય ત્રુટિઓ રહી છે.^૨

લઘુ-અર્હનીતિ :

પ્રાકૃતમાં રચવામાં આવેલ 'બૃહદર્હનીતિશાસ્ત્ર'ના આધારે આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિએ કુમારપાલ મહારાજ માટે આ નાના એવા 'લઘુ-અર્હનીતિ' ગ્રંથનું સંસ્કૃત પદ્યમાં પ્રણયન કર્યું હતું.

૧. આ ટીકા-ગ્રંથ મૂલસહિત નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો હતો. પછી માણિક્યન્દ્ર જૈન ગ્રંથમાલામાં બે ભાગમાં વિ.સં. ૧૯૭૯માં પ્રકાશિત થયો છે.
૨. જુઓ — 'જૈન સિદ્ધાંત-ભાસ્કર' ભાગ ૧૫, કિરણ ૧.

આ ગ્રંથમાં ધર્માનુસારી રાજનીતિનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જૈનાગમોમાં નિર્દિષ્ટ હાકાર, માકાર વગેરે સાત નીતિઓ અને આઠમો દ્રવ્યદંડ વગેરે ભેદ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.^૧

કામન્દકીય-નીતિસાર :

ઉપાધ્યાય ભાનુચન્દ્રના શિષ્ય સિદ્ધિચન્દ્રે ‘કામન્દકીય-નીતિસાર’ નામક ગ્રંથનું સંકલન કર્યું છે. આની ૩૯ પત્રોની પ્રત અમદાવાદમાં દેવસાના પાડામાં સ્થિત વિમલગચ્છના ભંડારમાં છે.

જિનસંહિતા :

મુનિ જિનસેને ‘જિનસંહિતા’ નામક નીતિવિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે.^૨ આ ગ્રંથમાં ૬ અધિકારો છે : ૧. ઋણાદાન, ૨. દાયભાગ, ૩. સીમાનિર્ણય, ૪. ક્ષેત્રવિષય, ૫. નિસ્સ્વામિવસ્તુવિષય અને ૬. સાહસ, સ્તૈય, ભોજનાદિકાનુચિત વ્યવહાર અને સૂતકાશૌચ.

રાજનીતિ :

દેવીદાસ નામક વિદ્વાને ‘રાજનીતિ’ નામક ગ્રંથની પ્રાકૃતમાં રચના કરી છે. આ ગ્રંથ પૂનાના ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

૧. આ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત થયો છે.

૨. જુઓ — કેટેલોગ ઓફ સંસ્કૃત એન્ડ પ્રાકૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઈન સી. પી. એન્ડ બરાર, પૃ. ૬૪૪.

ત્રેવીસમું પ્રકરણ

શિલ્પશાસ્ત્ર

વાસ્તુસાર :

શ્રીમાલવંશીય ઠક્કુર ફેરૂએ વિ.સં. ૧૩૭૨માં 'વાસ્તુસાર' નામક વાસ્તુશિલ્પ-શાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથની પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરી છે. તેઓ કલશ શ્રેષ્ઠીના પૌત્ર અને ચંદ્ર શ્રાવકના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ ચંદ્રા હતું. તેઓ ધંધકુલમાં થયા હતા અને કન્નાણપુરમાં રહેતા હતા. દિલ્લીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનના તેઓ ખજાનચી હતા.

આ ગ્રંથના ગૃહવાસ્તુપ્રકરણમાં ભૂમિપરીક્ષા, ભૂમિસાધના, ભૂમિલક્ષણ, માસફલ, નીવનિવેશલગ્ન, ગૃહપ્રવેશલગ્ન અને સૂર્યાદિગ્રહાષ્ટકનું ૧૫૮ ગાથાઓમાં વર્ણન છે. ૫૪ ગાથાઓમાં બિમ્બપરીક્ષાપ્રકરણ અને ૬૮ ગાથાઓમાં પ્રાસાદપ્રકરણ છે. આ રીતે આમાં કુલ ૨૮૦ ગાથાઓ છે.^૧

શિલ્પશાસ્ત્ર :

દિગંબર જૈન ભટ્ટારક એકસંધિએ 'શિલ્પશાસ્ત્ર' નામક કૃતિની રચના કરી છે, એવો જિનરત્નકોશ, પૃ.૩૮૩માં ઉલ્લેખ છે.

૧. આ ગ્રંથ 'રત્નપરીક્ષાદિ-સમગ્રંથસંગ્રહ'માં પ્રકાશિત છે.

ચોવીસમું પ્રકરણ

રત્નશાસ્ત્ર

પ્રાચીન ભારતમાં રત્નશાસ્ત્રને એક વિજ્ઞાન માનવામાં આવતું હતું. તેમાં ઘણી ખરી વાતો અનુશ્રુતિઓ પર આધારિત રહેતી હતી. પછીના કાળમાં રત્નશાસ્ત્રના લેખકોએ પોતાના અનુભવોનું સંકલન કરી તેને વિશદ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈન આગમોમાં 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર' (પત્ર ૭૭, ૭૮)માં વદૂર, જંગ (અંજણ), પવાલ, ગોમેજજ, રુચક, અંક, ફલિહ, લોહિયકખ, મરકય, મસારગલ્લ, ભૂયમોયગ, ઈન્દ્રનીલ, હંસગબ્ભ, પુલક, સૌગંધિક, ચંદ્રગ્રહ, વૈડૂર્ય, જલકાંત, સૂર્યકાંત વગેરે રત્નોનાં નામ આવે છે.

કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'ના કોશપ્રવેશ્યપ્રકરણ (૨-૧૦-૨૯)માં રત્નોનું વર્ણન આવે છે. છઠ્ઠી શતાબ્દી પછી થનાર અગસ્તિએ રત્નો વિશે પોતાનો મત 'અગસ્તીય રત્નપરીક્ષા' નામે પ્રકટ કર્યો છે. ૭મી-૮મી સદીના બુદ્ધભટ્ટે 'રત્નપરીક્ષા' ગ્રંથની રચના કરી છે. 'ગરુડપુરાણ'ના ૬૮થી ૭૦ અધ્યાયોમાં રત્નોનું વર્ણન છે. 'માનસોલ્લાસ'ના ભા. ૧માં કોશાધ્યાયમાં રત્નોનું વર્ણન મળે છે. 'રત્નસંગ્રહ', 'નવરત્નપરીક્ષા' વગેરે કેટલાય ગ્રંથ રત્નોનું વર્ણન કરે છે. સંગ્રામસિંહ સોની દ્વારા રચિત 'બુદ્ધિસાગર' નામક ગ્રંથમાં રત્નોની પરીક્ષા વગેરે વિષય વર્ણિત છે.

અહીં જૈન લેખકો દ્વારા રચાયેલા રત્નશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથોના વિષયમાં પરિચય આપવામાં આવી રહ્યો છે.

૧. રત્નપરીક્ષા :

શ્રીમાલવંશીય ઠક્કુર કેરૂએ વિ.સં. ૧૩૭૨માં 'રત્નપરીક્ષા' નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. રત્નોના વિષયમાં સુરમિતિ, અગસ્ત્ય અને બુદ્ધભટ્ટે જે ગ્રંથો લખ્યા છે તેને સામે રાખી કેરૂએ પોતાના પુત્ર હેમપાલ માટે ૧૩૨ ગાથાઓમાં આ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો છે.

આ ગ્રંથરચનામાં પ્રાચીન ગ્રંથોનો આધાર લેવા છતાં પણ ગ્રંથકારે ચૌદમી શતાબ્દીના રત્ન-વ્યવસાય પર ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે. રત્નો સંબંધમાં સુલતાનયુગના

કોઈ પણ ફારસી કે અન્ય ગ્રંથકારે ઠક્કુર ફેરૂ જેટલા તથ્યો નથી આપ્યા, એટલા માટે આ ગ્રંથનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કેટલાય રત્નોના ઉત્પત્તિસ્થાન ફેરૂએ ૧૪મી સદીની આયાત-નિર્યાત સ્વયં જોઈ નિશ્ચિત કર્યાં છે. રત્નોના તોલ અને મૂલ્ય પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રોના આધારે નહિ, પરંતુ પોતાના સમયમાં પ્રચલિત વ્યવહારના આધારે બતાવ્યાં છે.

આ ગ્રંથમાં રત્નોના ૧. પન્નરાગ, ૨. મુક્તા, ૩. વિદુમ, ૪. મરકત, ૫. પુખરાજ, ૬. હીરો, ૭. ઈન્દ્રનીલ, ૮. ગોમેદ અને ૯. વૈડૂર્ય — આ નવ પ્રકાર ગણાવ્યા છે (ગાથા ૧૪-૧૫). તે ઉપરાંત ૧૦. લહસુનિયા, ૧૧. સ્ફટિક, ૧૨. કર્કેતન અને ૧૩. ભીષ્મ નામક રત્નોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે; ૧૪. લાલ, ૧૫. અકીક અને ૧૬. ફિરોજા — આ પારસી રત્નો છે. આ પ્રમાણે રત્નોની સંખ્યા ૧૬ છે. આમાં પણ મહારત્ન અને ઉપરત્ન — આ બે પ્રકારોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ રત્નોનાં ૧. ઉત્પત્તિસ્થાન, ૨. આકર, ૩. વર્ણ-છાયા, ૪. જાતિ, ૫. ગુણ-દોષ, ૬. ફળ અને ૭. મૂલ્ય બતાવતાં વિજ્ઞાતીય રત્નોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

શૂપારક, કલિંગ, કોશલ અને મહારાષ્ટ્રમાં વજ્ર નામક રત્ન; સિંહલ અને તુંબર વગેરે દેશોમાં મુક્તાફલ અને પન્નરાગમણિ; મલયપર્વત અને બર્બર દેશમાં મરકતમણિ; સિંહલમાં ઈન્દ્રનીલમણિ; વિંધ્યપર્વત, ચીન, મહાચીન અને નેપાલમાં વિદુમ; નેપાલ, કાશ્મીર અને ચીન વગેરેમાં લસણિયા, વૈડૂર્ય અને સ્ફટિક મળે છે.

સારા રત્ન સ્વાસ્થ્ય, દીર્ઘજીવન, ધન અને ગૌરવ આપનાર હોય છે તથા સર્પ, જંગલી જાનવર, પાણી, આગ, વિદ્યુત્, ઘા અને બીમારીથી મુક્ત કરે છે. ખરાબ રત્ન દુઃખદાયક હોય છે.

સૂર્યગ્રહ માટે પન્નરાગ, ચંદ્રગ્રહ માટે મોતી, મંગલગ્રહ માટે મૂંગા, બુધગ્રહ માટે પન્ના, ગુરુગ્રહ માટે પુખરાજ, શુક્રગ્રહ માટે હીરા, શનિગ્રહ માટે નીલમ, રાહુગ્રહ માટે ગોમેદ અને કેતુગ્રહ માટે વૈડૂર્ય — આ રીતે ગ્રહો અનુસાર રત્ન ધારણ કરવાથી ગ્રહ પીડા આપતા નથી.

રત્નોના પરીક્ષકને માંડલિક કહેવામાં આવતા હતા અને આ લોકો રત્નોની પરસ્પર મેળવણી કરી તેની પરીક્ષા કરતા હતા.

પારસી રત્નોનું વિવરણ તો ફેરૂનું પોતાનું મૌલિક છે. પન્નરાગના પ્રાચીન ભેદ ગણાવ્યા છે તેમાં 'ચુત્રી'નો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો વ્યવહાર ઝવેરી લોકો આજે પણ કરે

છે. આ જ રીતે ઘટ્ટ કાળા માણેક માટે 'ચિષ્પડિયા' (દિશ્ય) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હીરા માટે 'ફાર' શબ્દનો પ્રયોગ આજે પણ પ્રચલિત છે.

એવું જણાય છે કે માળવા હીરાના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ હતું, કેમકે ફેરૂએ શુદ્ધ હીરા માટે 'માલવી' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પન્ના માટે ઘણી-બધી નવી વાતો કહી છે. ઠક્કુર ફેરૂના સમયમાં નવી અને જૂની ખાણોના પન્નામાં તફાવત થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે, કેમકે ફેરૂએ ગરુડોદ્ગાર, કીડઉઠી, વાસવતી, મૂગઉની અને ધૂલિમરાઈ — આવા તત્કાલીન પ્રચલિત નામોનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૧

૨. રત્નપરીક્ષા :

સોમ નામક કોઈ રાજાએ 'રત્નપરીક્ષા' નામક ગ્રંથ^૨ ની રચના કરી છે.

આમાં 'મૌક્તિકપરીક્ષા'ના અંતે રાજાના નામનો પરિચાયક શ્લોક આ મુજબ છે :

ઉત્પત્તિરાકર-છાયા-ગુણ-દોષ-શુભાશુભમ્ ।
તોલનં મૌલ્યવિન્યાસઃ કથિતઃ સોમભૂશુજા ॥

આ સોમ રાજા કોણ હતા, ક્યારે થયા અને કયા દેશમાં થયા, તે જાણી શકાયું નથી. તેઓ જૈન હતા કે અજૈન, તે પણ નથી જાણી શકાયું. તેમની શૈલી અન્ય રત્નપરીક્ષા વગેરે ગ્રંથો જેવી જ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ૧. રત્નપરીક્ષા શ્લોક ૨૨, ૨. મૌક્તિકપરીક્ષા શ્લોક ૪૮, ૩. માણિક્યપરીક્ષા શ્લોક ૧૭, ૪. ઈન્દ્રનીલપરીક્ષા શ્લોક ૧૫, ૫. મરકતપરીક્ષા શ્લોક ૧૨, ૬. રત્નપરીક્ષા શ્લોક ૧૭, ૭. રત્નલક્ષણ શ્લોક ૧૫ — આ મુજબ કુલ મળી ૧૪૬ અનુષ્ટુપ્ શ્લોકો છે. આ નાનો હોવા છતાં પણ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. આમાં રત્નોની ઉત્પત્તિ, ખાણ, છાયા, ગુણ, દોષ, શુભ, અશુભ, તોલ અને મૂલ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સમસ્તરત્નપરીક્ષા :

જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૬૩માં 'સમસ્તરત્નપરીક્ષા' નામક કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. તે ૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ હોવાનો પણ નિર્દેશ છે, કર્તાના નામ વગેરેનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી.

૧. આ ગ્રંથ 'રત્નપરીક્ષાદિ-સમગ્રગ્રંથસંગ્રહ'માં પ્રકાશિત છે. પ્રકાશક છે — રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર, સન્ ૧૯૬૧.

૨. આની હસ્તલિખિત પ્રત પાલીતાણાના વિજયમોહનસૂરીશ્વરજી હસ્તલિખિત શાસ્ત્રગ્રંથમાં છે.

મણિકલ્પ :

આચાર્ય માનતુંગસૂરિએ ‘મણિકલ્પ’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. આમાં ૧. રત્નપરીક્ષા-વજ્રપરીક્ષા શ્લોક ૨૯, ૨. મુક્તાપરીક્ષા શ્લોક ૫૬, ૩. માણિક્યલક્ષણ શ્લોક ૨૦, ૪. ઈન્દ્રનીલલક્ષણ શ્લોક ૧૬, ૫. મરકતલક્ષણ શ્લોક ૧૨, ૬. સ્ફટિકલક્ષણ શ્લોક ૧૬, ૭. પુષ્પરાગલક્ષણ શ્લોક ૧, ૮. વૈદ્યુર્યલક્ષણ શ્લોક ૧, ૯. ગોમેદલક્ષણ શ્લોક ૧, ૧૦. પ્રવાલલક્ષણ શ્લોક ૨, ૧૧. રત્નપરીક્ષા શ્લોક ૮, ૧૨. માણિક્યકરણ શ્લોક ૭, ૧૩. મુક્તાકરણ શ્લોક ૩, ૧૪. મણિલક્ષણપરીક્ષા વગેરે શ્લોક ૬૧ — આ રીતે કુલ મળી ૨૨૫ શ્લોક છે.^૧

અંતે કર્તાએ પોતાનો નામનિર્દેશ આ મુજબ કર્યો છે :

શ્રીમાનતુઙ્ગસ્ય તથાપિ ધર્મ શ્રીવીતરાગસ્ય સ એવ વેત્તિ ।

હીરકપરીક્ષા :

કોઈ દિગંબર મુનિએ ૯૦ શ્લોકાત્મક ‘હીરકપરીક્ષા’ નામક ગ્રંથની રચના કરી છે.^૨

-
૧. આ ગ્રંથ હિંદી અનુવાદ સાથે એસ. કે. કોટેયા, ધૂલિયાથી પ્રકાશિત થયો છે.
 ૨. પિટર્સનના રિપોર્ટ (નં.૪)માં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે.

પચીસમું પ્રકરણ

મુદ્રાશાસ્ત્ર

દ્રવ્યપરીક્ષા :

શ્રીમાલવંશીય ઠક્કુર ફેરૂએ વિ.સં. ૧૩૭૫માં 'દ્રવ્યપરીક્ષા' નામક ગ્રંથની પોતાના બંધુ અને પુત્ર માટે પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરી છે.

'દ્રવ્યપરીક્ષા'માં ગ્રંથકારે સિક્કાઓના મૂલ્ય, તોલ, દ્રવ્ય, નામ અને સ્થાનનો વિશદ પરિચય આપ્યો છે. પહેલા પ્રકરણમાં ચાસણીનું વર્ણન છે. બીજા પ્રકરણમાં સ્વર્ણ, રજત વગેરે મુદ્રાશાસ્ત્રવિષયક ભિન્ન-ભિન્ન ધાતુઓના શોધનનું વર્ણન કર્યું છે. આ બે પ્રકરણોમાં ઠક્કુર ફેરૂના રસાયણશાસ્ત્રસંબંધી ઊંડા જ્ઞાનનો પરિચય થાય છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં મૂલ્યનો નિર્દેશ છે. ચોથા પ્રકરણમાં બધા પ્રકારની મુદ્રાઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાની ૧૪૧ ગાથાઓમાં આ બધા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં મુદ્રાઓનું પ્રચલન અતિ પ્રાચીન કાળથી છે. મુદ્રાઓ અને તેના વિનિમય વિશે સાહિત્યિક ગ્રંથો, તેમની ટીકાઓ અને જૈન-બૌદ્ધ અનુશ્રુતિઓમાં પ્રસંગવશાત્ અનેક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. મુસ્લિમ તવારીખોમાં ક્યાંક-ક્યાંક ટંકશાળોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ મુદ્રાશાસ્ત્રના સમસ્ત અંગ-પ્રત્યંગો પર અધિકારપૂર્ણ પ્રકાશ પાડનાર આની સિવાય કોઈ ગ્રંથ અત્યાર સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી. આ દૃષ્ટિએ મુદ્રાવિષયક જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં એક માત્ર કૃતિ રૂપે આ ગ્રંથ મૂર્ધન્યકોટિમાં સ્થાન મેળવે છે.

છસો-સાતસો વર્ષ પહેલાં મુદ્રાશાસ્ત્ર-વિષયક સાધનોનો સર્વથા અભાવ હતો. તે સમયે ફેરૂએ આ વિષય પર સર્વાંગપૂર્ણ ગ્રંથ લખી પોતાની ઈતિહાસવિષયક અભિરુચિનો સારો પરિચય આપ્યો છે.

ઠક્કુર ફેરૂએ પોતાના ગ્રંથમાં સૂચિત કર્યું છે કે દિલ્હીની ટંકશાળમાં સ્થિત સિક્કાઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરી તથા મુદ્રાઓની પરીક્ષા કરી તેમના તોલ,

મૂલ્ય, ધાતુગત પરિમાણ, સિક્કાઓનાં નામ અને સ્થાનસૂચન વગેરે આવશ્યક વિષયોનું મેં આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

જોકે 'દ્રવ્યપરીક્ષા'માં ઘણી પ્રાચીન મુદ્રાઓની સૂચના નથી તો પણ મધ્યકાલીન મુદ્રાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આનાથી પર્યાપ્ત સહાયતા મળે છે. ગ્રંથમાં લગભગ ૨૦૦ મુદ્રાઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણાર્થ પૂતલી, ખીમલી, કજાની, આદની, રીણી, રૂવાઈ, ખુરાજમી, વાલિષ્ટ-આ મુદ્રાઓનું તોલ સાથે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમનો સંબંધ કયા રાજવંશ કે દેશ સાથે હતો તે જાણવું મુશ્કેલ છે. કેટલીય મુદ્રાઓના નામ રાજવંશો સાથે જોડાયેલ છે, જેમકે કુમરુ-તિહુણગિરિ.

આ રીતે ગુર્જર દેશ સાથે સંબંધી મુદ્રાઓમાં કુમરપુરી, અજયપુરી, ભીમપુરી, લાખાપુરી, અર્જુનપુરી, વિસલપુરી વગેરે નામવાળી મુદ્રાઓ ગુજરાતના રાજાઓ — કુમારપાળ વિ.સં. ૧૧૮૯થી ૧૨૨૯, અજયપાલ સં. ૧૨૨૯થી ૧૨૩૨, ભીમદેવ, લાખા રાણા, અર્જુનદેવ સં. ૧૩૧૮થી ૧૩૩૧, વિસલદેવ સં. ૧૩૦૨થી ૧૩૧૮ — ના નામથી પ્રચલિત જણાય છે. પ્રબંધ ગ્રંથોમાં ભીમપ્રિય અને વિસલપ્રિય નામક સિક્કાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. માલવીમુદ્રા, ચંદેરિકાપુરમુદ્રા, જાલંધરીયમુદ્રા, ઢિલ્લિકાસત્કમુદ્રા, અશ્વપતિમહાનરેન્દ્રપાતસાહી-અલાઉદ્દીનમુદ્રા વગેરે કેટલીય મુદ્રાઓના નામ તોલમાપ સાથે બતાવવામાં આવ્યા છે. કુતુબુદ્દીન બાદશાહની સ્વર્ણમુદ્રા, રૂપ્યમુદ્રા અને સાહિમુદ્રાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૧

જે મુદ્રાઓનો આ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે તેવી કેટલીય મુદ્રાઓ સંગ્રહાલયોમાં સંગૃહીત મળે છે, જેમકે — લાહોરી, લગામી, સમોસી, મસૂદી, અબ્દુલી, કહુલી, દીનાર વગેરે. દીનાર અલાઉદ્દીનનો મુખ્ય સિક્કો હતો.

જે મુદ્રાઓનું આ ગ્રંથમાં વર્ણન છે તેવી કેટલીય મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ પ્રસંગવશ સાહિત્યિક ગ્રંથોમાં આવે છે, જેમકે — કેશરીનો ઉલ્લેખ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત 'દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય'માં, જઈથલનો ઉલ્લેખ 'યુગપ્રધાનાચાર્યગુર્વાવલી'માં, દ્રમ્મનો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય, યુગપ્રધાનાચાર્યગુર્વાવલી વગેરે કેટલાક ગ્રંથોમાં આવે છે. દીનારનો ઉલ્લેખ 'હરિવંશપુરાણ', 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' વગેરેમાં આવે છે.

૧. આ કૃતિ 'રત્નપરીક્ષાદિ-સમગ્રગ્રંથસંગ્રહ'માં પ્રકાશિત છે. પ્રકાશક છે — રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર, સન્ ૧૯૬૧.

છવ્વીસમું પ્રકરણ

ધાતુવિજ્ઞાન

ધાતૂત્પત્તિ :

શ્રીમાલવંશીય ઠક્કુર ફેરૂએ લગભગ વિ.સં. ૧૩૭૫માં ‘ધાતૂત્પત્તિ’ નામક ગ્રંથની પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં ૫૭ ગાથાઓ છે. આમાં પીતળ, તાંબુ, સીસુ, કલાઈ, કાંસુ, પારો, હિંગળો, સિંદૂર, કપૂર, ચન્દન, કસ્તૂરી વગેરેનું વિવેચન છે.^૧

ધાતુવાદપ્રકરણ :

સોમરાજા-રચિત ‘રત્નપરીક્ષા’ના અંતે ‘ધાતુવાદપ્રકરણ’ નામક ૨૫ શ્લોકોનું પરિશિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં તાંબામાંથી સોનું બનાવવાની વિધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આના કર્તાનું નામ જ્ઞાત નથી.

ભૂગર્ભપ્રકાશ :

શ્રીમાલવંશીય ઠક્કુર ફેરૂએ લગભગ વિ.સં. ૧૩૭૫માં ‘ભૂગર્ભપ્રકાશ’ નામક ગ્રંથની પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરી હતી. આ ગ્રંથમાં તાંબુ, સુવર્ણ, રજત, હિંગૂલ વગેરે બહુમૂલ્ય દ્રવ્યવાળી પૃથ્વીનો ઉપરનો ભાગ કેવો હોવો જોઈએ, કયા રંગની માટી હોવી જોઈએ અને કેવો સ્વાદ હોવાથી કેટલા હાથ નીચે કઈ-કઈ ધાતુઓ નીકળશે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપી ગ્રંથકારે ભારતીય ભૂગર્ભશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય અભિવૃદ્ધિ કરી છે. જોકે પ્રાચીન સાહિત્યિક કૃતિઓમાં આ પ્રકારના ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ તેમનાથી વિસ્તૃત જાણકારી નથી મળતી. આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે.^૨

૧. આ ગ્રંથ ‘રત્નપરીક્ષાદિ-સમગ્રંથસંગ્રહ’માં પ્રકાશિત છે.

૨. આ પણ ‘રત્નપરીક્ષાદિ-સમગ્રંથસંગ્રહ’માં પ્રકાશિત છે.

સત્યાવીસમું પ્રકરણ

પ્રાણીવિજ્ઞાન

આયુર્વેદમાં પશુપક્ષીઓની શરીરરચના, સ્વભાવ, ઋતુચર્યા, રોગ અને તેમની ચિકિત્સાના વિષયમાં ઘણું લખવામાં આવ્યું છે. ‘અગ્નિપુરાણ’માં ગવાયુર્વેદ, ગજચિકિત્સા, અશ્વચિકિત્સા વગેરે પ્રકરણો છે. પાલકાપ્ય નામક વિદ્વાનનો ‘હસ્તિઆયુર્વેદ’ નામક એક પ્રાચીન ગ્રંથ છે. નીલકંઠે ‘માતંગલીલા’માં હાથીઓના લક્ષણ ખૂબ સારી રીતે બતાવ્યાં છે. જયદેવે ‘અશ્વવૈદ્યક’ નામક ગ્રંથમાં ઘોડાઓ વિશે લખ્યું છે. ‘શાલિહોત્ર’ નામક ગ્રંથ પણ અશ્વો વિશે સારી જાણકારી આપે છે. કુર્મચલ (કુમાર્ગી)ના રાજા રુદ્રદેવે ‘શ્યૈનિકશાસ્ત્ર’ નામક એક ગ્રંથ લખ્યો છે, જેમાં બાજ પક્ષીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેમના દ્વારા શિકાર કરવાની રીત બતાવવામાં આવી છે.

મૃગપક્ષિશાસ્ત્ર :

હંસદેવ નામક જૈન કવિ (?ચતિ)એ ૧૩મી શતાબ્દીમાં પશુ-પક્ષીઓના પ્રકાર, સ્વભાવ વગેરે પર પ્રકાશ પાડનાર ‘મૃગ-પક્ષીશાસ્ત્ર’ નામક સુંદર અને વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કરી છે.^૧ આમાં અનુષ્ટુપ છંદમાં ૧૭૦૦ શ્લોક છે.

આ ગ્રંથમાં પશુ-પક્ષીઓના ૩૬ વર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમના રૂપ-રંગ, પ્રકાર, સ્વભાવ, બાલ્યાવસ્થા, સંભોગકાળ, ગર્ભધારણ-કાળ, ખાન-પાન, આયુષ્ય અને અન્ય કેટલીય વિશેષતાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સત્ત્વ-ગુણ પશુ-પક્ષીઓમાં નથી હોતો. તેમનામાં રજોગુણ અને તમોગુણ — આ બે જ ગુણ જોવા મળે છે. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ — આ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. સિંહ,

૧. મદ્રાસના શ્રી રાઘવાચાર્યને સૌથી પહેલાં આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મળી હતી. તેમણે તેને ત્રાવણકોરના મહારાજાને ભેટ કરી. ડો. કે. સી. વુડ આની પ્રતિલિપિ કરી અમેરિકા લઈ ગયા. સન્ ૧૯૨૨ પમાં શ્રી સુન્દરાચાર્યે આનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો. મૂળ ગ્રંથ હજી છપાયો નથી, એવું જણાય છે.

હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, હંસ, સારસ, કોયલ, કબૂતર વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના રાજસી ગુણવાળા છે. ચિત્તા, બકરા, મૃગ, બાજ વગેરે મધ્યમ રાજસ ગુણવાળા છે. રીંછ, ગેંડા, ભેંસ વગેરેમાં અધમ રાજસ ગુણ હોય છે. આ જ રીતે ઊંટ, ઘેટાં, કુતરાં, મરઘા વગેરે ઉત્તમ તામસ ગુણવાળા છે. ગીધ, તેતર વગેરે મધ્યમ તામસ ગુણયુક્ત હોય છે. ગધેડાં, સૂવ્વર, વાંદરાં, ગીધ, બિલાડી, ઉંદર, કાગડો વગેરે અધમ તામસ ગુણવાળા છે.

પશુ-પક્ષીઓની અધિકતમ આયુષ્ય-મર્યાદા પણ આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવી છે : હાથી ૧૦૦ વર્ષ, ગેંડો ૨૨, ઊંટ ૩૦, ઘોડો ૨૫, સિંહ-ભેંસ-ગાય-બળદ વગેરે ૨૦, ચિત્તો ૧૬, ગધેડું ૧૨, વાંદરુ-કુતરું-ભૂંડ ૧૦, બકરું ૮, હંસ ૭, મોર ૬, કબૂતર ૩ અને ઉંદર તથા સસલું ૧ ૧/૨ વર્ષ.

આ ગ્રંથમાં કેટલાય પશુ-પક્ષીઓનું રોચક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણાર્થ સિંહનું વર્ણન આ મુજબ છે :

સિંહ છ પ્રકારના હોય છે — ૧. સિંહ, ૨ મૃગેન્દ્ર, ૩. પંચાસ્ય, ૪. હર્યક્ષ, ૫. કેસરી અને ૬. હરિ. તેમનાં રૂપ-રંગ, આકાર-પ્રકાર અને કામમાં કેટલીક ભિન્નતા હોય છે. કેટલાક ગાઢ જંગલોમાં તો કેટલાક ઊંચી પહાડીઓમાં રહે છે. તેમનામાં સ્વાભાવિક બળ હોય છે. જ્યારે તેમની ૬-૭ વર્ષની ઉંમર હોય છે ત્યારે તેમને વાસના બહુ સતાવે છે. તેઓ માદાને જોઈને તેનું શરીર ચાટે છે, પૂંછડી હલાવે છે અને કૂદાકૂદ કરી ખૂબ જોરથી ગર્જે છે. સંભોગનો સમય ઘણુંખરું અડધી રાતનો હોય છે. ગર્ભાવસ્થામાં થોડા સમય સુધી નર અને માદા સાથે-સાથે ઘૂમે છે. તે સમયે માદાની ભૂખ ઓછી થઈ જાય છે. શરીરમાં શિથિલતા આવવાથી શિકાર પ્રત્યે રુચિ ઓછી થઈ જાય છે. ૮થી ૧૨ મહિના પછી ફરી વસંતના અંતે અને ગ્રીષ્મ ઋતુના આરંભે પ્રસવ થાય છે. જો શરદ ઋતુમાં પ્રસૂતિ થઈ જાય તો બાળકો કમજોર રહે છે. એકથી લઈ પાંચ સુધીની સંખ્યામાં બચ્ચાંનો જન્મ થાય છે.

પહેલાં તો તેઓ માતાના દૂધ પર ઉછરે છે. ત્રણ-ચાર મહિનાનાં થતાં જ તેઓ ગર્જવા લાગે છે અને શિકારની પાછળ દોડવાનું શરૂ કરે છે. ચીકણાં અને કોમળ માંસ તરફ તેમની વધારે રુચિ હોય છે. બીજા-ત્રીજા વર્ષથી તેમની કિશોરાવસ્થાનો આરંભ થાય છે. તે સમયથી તેમની કોંધની માત્રા વધતી રહે છે. તેઓ ભૂખ સહન નથી કરી શકતાં, ભયને તો તેઓ જાણતા જ નથી. આથી તો તેઓ પશુઓના રાજા કહેવાય છે.

આ પ્રકારના સાધારણ વર્ણન પછી તેમના છ પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેકની વિશેષતા બતાવવામાં આવી છે :

૧. સિંહની ગરદનના વાળ ખૂબ ગાઢ હોય છે, રંગ સોનેરી પરંતુ પાછલી તરફ કંઈક શ્વેત હોય છે. તે બાણની જેમ ખૂબ તેજથી દોડે છે.

૨. મૃગેન્દ્રની ગતિ મંદ અને ગંભીર હોય છે, તેની આંખો સોનેરી અને મૂઢળો ખૂબ મોટી હોય છે, તેના શરીર પર જાત જાતના કેટલાય ચાઠાં હોય છે.

૩. પંચાસ્ય ઉછળી ઉછળી ચાલે છે, તેની જીભ મોંની બહાર લટકતી રહે છે, તેને ઊંઘ ખૂબ આવે છે, જ્યારે ત્યારે પણ જુઓ તે નિદ્રામાં જ જોવા મળે છે.

૪. હર્યક્ષને દરેક સમયે પરસેવો જ છૂટતો રહે છે.

૫. કેસરીનો રંગ લાલ હોય છે જેમાં કરચલી પડેલી જોવા મળે છે.

૬. હરિનું શરીર ખૂબ નાનું હોય છે.

અંતે ગ્રંથકારે બતાવ્યું છે કે પશુઓનું પાલન કરવાથી અને તેમની રક્ષા કરવાથી ખૂબ પુણ્ય થાય છે. તેઓ મનુષ્યની સદાય સહાયતા કરે છે. ગાયની રક્ષા કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પક્ષીઓનું વર્ણન છે. પ્રારંભમાં જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણીઓને પોતાના કર્મનુસાર જ અંડજ યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. પક્ષીઓ ખૂબ ચતુર હોય છે. ઈંડા ક્યારે ફોડવાં જોઈએ, તે વિષયમાં તેમનું જ્ઞાન જોઈ ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. પક્ષીઓ જંગલ અને ઘરનો શ્રૃંગાર છે. પશુઓની જેમ તે પણ કેટલીય રીતે મનુષ્યોના સહાયક હોય છે.

ઋષિઓએ બતાવ્યું છે કે જે પક્ષીઓને પ્રેમથી નથી પાળતા અને તેમની રક્ષા નથી કરતા તેઓ આ પૃથ્વી પર રહેવા યોગ્ય નથી.

ત્યાર બાદ હંસ, ચક્રવાક, સારસ, ગરુડ, કાગડો, બગલો, પોપટ, મોર, કબૂતર વગેરેના કેટલાય પ્રકારના ભેદોનું સુંદર અને રોચક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં કુલ મળી લગભગ ૨૨૫ પશુ-પક્ષીઓનું વર્ણન છે.

તુરંગપ્રબંધ :

મંત્રી દુર્લભરાજે 'તુરંગપ્રબંધ' નામક કૃતિની રચના કરી છે પરંતુ આ ગ્રંથ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી. આમાં અશ્વોના ગુણોનું વર્ણન હોવું જોઈએ. રચના-સમય વિ.સં. ૧૨૧૫ લગભગ છે.

હસ્તિપરીક્ષા :

જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાન દુર્લભરાજે (વિ.સં. ૧૨૧૫ આસપાસ) હસ્તિપરીક્ષા અપરનામ ગજપ્રબંધ કે ગજપરીક્ષા નામક ગ્રંથની રચના ૧૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ કરી છે. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૩૬૧માં આનો ઉલ્લેખ છે.

શબ્દાનુક્રમણિકા

અ

અંગદ ૨૩૪
 અંગવિજ્ઞા ૨૧૪
 અંગવિદ્યા ૨૧૪
 અંગવિદ્યાશાસ્ત્ર ૨૧૮
 અંબાપ્રસાદ ૮૯, ૧૦૪, ૧૦૫
 અકબર ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૧૨૦,
 ૧૩૮, ૧૯૧
 અકબરસાહિત્રુંગારદર્પણ ૧૨૦
 અકલંક ૭૫
 અકલંકસંહિતા ૨૩૫
 અક્ષરચૂડામણિશાસ્ત્ર ૨૧૩
 અગડદત્ત-ચૌપાઈ ૧૩૯
 અગસ્તિ ૨૪૩
 અગસ્તીય-રત્નપરીક્ષા ૨૪૩
 અગસ્ત્ય ૨૪૩
 અગ્ગલ ૧૨
 અગ્ધકંડ ૨૨૨
 અગ્નિપુરાણ ૫૦, ૨૫૦
 અજંતા ૧૫૯
 અજયપાલ ૨૦૬, ૨૪૮
 અજયપુરી ૨૪૮
 અજિતશાંતિ-ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર ૫૫
 અજિતશાંતિસ્તવ ૧૩૬
 અજિતસેન ૧૯, ૯૯, ૧૦૦, ૧૨૨,
 ૧૫૦

અજીવ ૨૧૫
 અઠારા-નાતા-સજ્જાય ૧૮૬
 અઠારહજારી ૩૧
 અણહિલ્લપુર ૧૧૬, ૨૦૬,
 અત્યસત્ય ૨૩૭
 અધ્યાત્મકમલમાર્તંડ ૧૩૮
 અનંતદેવસૂરિ ૨૩૦
 અનંતપાલ ૧૬૪
 અનંતભદ્ર ૧૦૮
 અનગારધર્મમૃત ૮૦
 અનર્ધરાઘવ-ટિપ્પણ ૧૭૩
 અનિટ્કારિકા ૪૭
 અનિટ્કારિકા-અવચૂરિ ૬૧
 અનિટ્કારિકા-ટીકા ૪૭
 અનિટ્કારિકાવચૂરિ ૧૫
 અનિટ્કારિકા-વિવરણ ૪૭
 અનિટ્કારિકા-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૬૧
 અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય ૫૫
 અનુયોગદ્વાર ૧૫૬
 અનુયોગદ્વારસૂત્ર ૯૮
 અનેક-અર્બંધ-અનુયોગ-ચતુષ્કોપેત-
 ગાથા ૫૪
 અનેકશાસ્ત્રસારસમુચ્ચય ૮૯
 અનેકાર્થ-કેરવાકરકૌમુદી ૮૫
 અનેકાર્થકોશ ૨૯
 અનેકાર્થનામમાલા ૪૫, ૮૦, ૮૧

અનેકાર્થનામમાલા-ટીકા ૮૧
 અનેકાર્થ-નિઘંટુ ૮૦
 અનેકાર્થ-સંગ્રહ ૮૨, ૮૫
 અનેકાર્થસંગ્રહ-ટીકા ૮૫
 અનેકાર્થોપસર્ગ-વૃત્તિ ૯૨૬
 અન્નપાટક ૧૬૯
 અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા ૩૦
 અપભ્રંશ ૬૮, ૬૯, ૭૩, ૧૪૭
 અપવર્ગનામમાલા ૯૩
 અબ્દુલી ૨૪૮
 અબ્ધિમંથન ૧૧૬
 અભયકુશલ ૧૮૯, ૧૯૬
 અભયચંદ્ર ૧૯, ૧૫૬
 અભયધર્મ ૧૩૮
 અભયદેવસૂરિ ૨૨, ૧૫૭, ૧૬૯,
 ૧૮૬, ૧૯૮
 અભયદેવસૂરિચરિત ૨૨
 અભયનંદી ૧૦
 અભિધાનચિંતામણિ ૨૯, ૭૮, ૮૨
 અભિધાનચિંતામણિ-અવચૂરિ ૮૪
 અભિધાનચિંતામણિ-ટીકા ૮૪
 અભિધાનચિંતામણિનામમાલા ૮૧
 અભિધાનચિંતામણિનામમાલા-
 પ્રતીકાવલી ૮૫
 અભિધાનચિંતામણિ-બીજક ૮૫
 અભિધાનચિંતામણિ-રત્નપ્રભા ૮૪
 અભિધાનચિંતામણિવૃત્તિ ૮૩
 અભિધાનચિંતામણિવ્યુત્પત્તિરત્નાકર ૮૪
 અભિધાનચિંતામણિસારોદ્ધાર ૮૪
 અભિધાનરાજેન્દ્ર ૭૨, ૯૫
 અભિધાનવૃત્તિમાતૃકા ૧૪૩

અભિનવગુપ્ત ૧૨૫, ૧૪૨
 અભિમાનચિહ્ન ૮૮
 અમર ૮૨
 અમરકીર્તિ ૮૦, ૧૫૨
 અમરકીર્તિસૂરિ ૧૪૯
 અમરકોશ ૭૮, ૮૨
 અમરચંદ્ર ૪૪, ૧૪૨
 અમરચંદ્રસૂરિ ૩૩, ૩૬, ૯૪, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૩૭, ૧૫૭,
 ૧૫૯, ૧૯૭
 અમરટીકાસર્વસ્વ ૧૮
 અમરમુનિ ૧૯૪
 અમરસિંહ ૭૮, ૮૬
 અમૃતનંદી ૧૧૭, ૨૨૬, ૨૩૧
 અમોઘવર્ષ ૧૬, ૧૮, ૧૬૨, ૨૩૧
 અરસી ૧૧૨
 અરિસિંહ ૧૧૧, ૧૧૨
 અર્ધ ૨૨૪
 અર્જુન ૧૪૯
 અર્જુનદેવ ૨૪૮
 અર્જુનપુરી ૨૪૮
 અર્થરત્નાવલી ૯૫
 અર્થશાસ્ત્ર ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૩
 અર્ધમાગધી-રિક્શનરી ૯૬
 અર્ધમાગધી-વ્યાકરણ ૭૫
 અર્હચ્યૂડામણિસાર ૨૧૧
 અર્હદ્ગીતા ૪૩
 અર્હનંદિ ૭૨
 અર્હનામસમુચ્ચય ૩૦
 અર્હત્રીતિ ૩૦

अलंकारचिंतामणि १२२
 अलंकारचिंतामणि-वृत्ति १२२
 अलंकारयूगमणि १०२
 अलंकारयूगमणि-वृत्ति १०३
 अलंकारयूषि १२२
 अलंकारतिलक ११६
 अलंकारदण्ड ८८
 अलंकारदर्पण ८८, ८८
 अलंकारप्रबोध ११४, ११५
 अलंकारमंडन ४५, ११८
 अलंकारमहोदधि १०८
 अलंकारमहोदधिवृत्ति १०८
 अलंकारसंग्रह ११७
 अलंकारसार ११७, ११८
 अलंकारसारसंग्रह ११८
 अलंकारावयूषि १२८
 अलाउद्दीन १६३, २४२, २४८
 अलाउद्दीन भिलख २३६
 अल्पपरिचित सैद्धान्तिक शब्दकोश ८६
 अल्लु १४८
 अवंतिसुंदरी ८८
 अवलेपचिह्न १४५
 अवलङ्क १४६
 अव्ययैकाक्षरनाममाला ८१
 अश्वतर १४६
 अश्वपतिमहानरेन्द्रपातसाहीअला-
 उद्दीनमुद्रा २४८
 अश्ववैद्य २५०
 अश्वि २२८
 अष्टलक्षार्थी ८५

अष्टांग आयुर्वेद २१२
 अष्टांगसंग्रह २२६
 अष्टांगहृदय २२८
 अष्टांगहृदय-वृत्ति २४८
 अष्टादशयकविभूषितवीरस्तव ६२
 अष्टाध्यायतृतीयपदवृत्ति ३२
 अष्टाध्यायी ७७
 असंग ८३, १३३

आ

आप्यातवाट्टीका १२६
 आप्यातवृत्ति ५५
 आप्यातवृत्ति-दुंडुडिका ५२
 आग्रा ८०
 आजड १२७
 आत्रेय २२८, २३४
 आदिदेवस्तवन १५४
 आदिपंच १३
 आनंदनिधान ५८
 आनंदसागरसूरि ८६
 आनंदसूरि ७६
 आत्ममीमांसा २१२
 आत्मूषण २१४, २१५
 आभ्रदेव २०६
 आय २२२
 आयज्ञानतिलक २२२
 आयनाशतिलय २२२
 आपसद्भाव २२२
 आयसद्भाव-टीका २२३
 आयुर्वेद २२६
 आयुर्वेदमहोदधि २३१

ऋ

ऋषभचरित ११६
 ऋषभपंचाशिका ७८
 ऋषिपुत्र १७०, १८८
 ऋषिमंडलचंद्रस्तोत्र १६६

ऐ

ऐकसंधि २४२
 ऐकाक्षरकोश ८४
 ऐकाक्षरनाममाला ८५, १५७
 ऐकाक्षरनाममालिका ८४
 ऐकाक्षरी-नानार्थकांड ८४
 ऐकाद्विदशपर्यंतशब्द-साधनिका ८८

औ

औद्रव्याकरण ५

ओ

ओधनिर्युक्तिवृत्ति २३७

औ

औदार्यचिंतामणि ७३

क

कंभल १४६
 ककुदायार्य १२८
 कक्षापटवृत्ति ३४
 कथाकोशप्रकरण २०१
 कथासरित्सागर ५०
 कदंब ११७
 कनकप्रभसूरि ३१, ३३, ४२
 कन्नडकवियारिते ११७
 कनाणपुर २४२

कङ्कली २४८

कम्मत्थय १७१

कमलादित्य ११३

करणकुतूहल १८३

करणकुतूहल-टीका १८३

करणराज १८८

करणशेखर १८६

करणशेष १८६

कररेखापयरण २१८

करलकभाषा २१५

करलभाषा २१५

कण्ठदिव ५२

कर्णाटकभूषण ७५

कर्णाटक-शब्दानुशासन ७५

कर्णालंकारमंजरी १२२

कश्मिका १७१

कर्णाटक-कवियारिते १३

कलश २४२

कला १५८

कलाकलाप ११४, १५८

कलाप ५०

कलिंग २२४

कलिक २२८

कल्पयूर्धि २०६

कल्पपल्लवशेष १०३, १०५

कल्पमंजरी ८८

कल्पलता १०३

कल्पलतापल्लव १०३, १०४

कल्पसूत्र-टीका ११५

कल्पसूत्रवृत्ति ५४

कल्याणकारक २२६, २२८, २३१
 कल्याणकीर्ति ८१
 कल्याणनिधान १७७, १८८
 कल्याणमंदिस्तोत्र-टीका ८१
 कल्याणमल्ल ८२
 कल्याणवर्मा १८२
 कल्याणसागर ४५, ५८, १८५
 कल्याणसागरसूरि ८४
 कल्याणसूरि ४५
 कविकंठाभरण ११३
 कविकटारमल्ल १५३
 कविकल्पद्रुम ३७
 कविकल्पद्रुम-टीका ३७
 कविकल्पद्रुमस्कंध ४५, ११८
 कवितारुहस्य १११
 कविदर्पण १४८
 कविदर्पणकार १४२
 कविदर्पण-वृत्ति १४८
 कविमदपरिहार १२१
 कविमदपरिहार-वृत्ति १२१
 कविमुग्धमंडन १२१
 कविरुहस्य ११३
 कविशिक्षा ८४, ८८, १००, १०८,
 ११०, ११३, ११७
 कविसिद्ध १४५
 कदारयणकोस २११
 कदावली २३, २००, २०६
 कान्तिविजय १५१
 काकल ३३
 काकुत्स्थकेलि ११०

कातंत्रटीपक-वृत्ति ५३
 कातंत्रभूषण ५३
 कातंत्ररूपमाला ५३
 कातंत्ररूपमाला-टीका २०
 कातंत्ररूपमाला-लघुवृत्ति ५३
 कातंत्रविल्लम-टीका ५३, ५५
 कातंत्रविस्तर ५२
 कातंत्रवृत्ति-पंजिका ५३
 कातंत्रव्याकरण ५०
 कातंत्रोत्तरव्याकरण ५१
 कात्यायन ५०, ७७, १४६
 कादंबरी (उत्तरार्ध) टीका १२६
 कादंबरी-टीका ४५
 कादंबरीमंडन ४५, ११८
 कादंबरीवृत्ति ८०
 कामंदकीय-नीतिसार १४१
 कामराय ११७
 कामशास्त्र २२७
 काय-चिकित्सा २२७
 कायस्थिति-स्तोत्र ६२
 कालकसंहिता १६८
 कालकसूरि २१८
 कालज्ञान २०६
 कालसंहिता १६८
 कालापकविशेषव्याख्यान ५५
 कालिकाचार्यकथा १२०
 कालिदास ७, १८३
 काव्यकल्पलता ८१, ११३
 काव्यकल्पलता-परिमल ११४
 काव्यकल्पलतापरिमल-वृत्ति ११४
 काव्यकल्पलतामंजरी ११४

काव्यकल्पलतामंजरी-वृत्ति ११४	कीर्तिसूरि ६०
काव्यकल्पलतावृत्ति ११२, १३७	कुंथुनाथयरित २२
काव्यकल्पलतावृत्ति-टीका ११५	कुंभनगर २०२
काव्यकल्पलतावृत्ति-बालबोध ११५	कुंभेरगढ २०२
काव्यकल्पलतावृत्ति-मकरंदटीका ११४	कुड्य २१४
काव्यप्रकाश १०१, ११६, १२४	कुतुबुद्दीन १६३, २४८
काव्यप्रकाश-भंडन १३६	कुमतिनिवारणकुंडी ४३
काव्यप्रकाश-टीका १२५	कुमति-विध्वंस-शौपाई १८६
काव्यप्रकाश-विपृत्ति १२६	कुमरपुरी २४८
काव्यप्रकाश-वृत्ति १२५, १२६	कुमाळी २५०
काव्यप्रकाश-संकेत-वृत्ति १२४	कुमार ५०
काव्यभंडन ४५, ११८	कुमारपाण २४, ४०, १०४, १३६,
काव्यमनोहर ४५, ११८	१४८, १४८, २०८, २४०,
काव्यमीमांसा १७, ११३, ११६	२४८
काव्यलक्षण १२२	कुमारपालयरित्र २७
काव्यशिक्षा १००, ११०, ११३	कुमारविहारशतक १५४
काव्यादर्श १२३, १२७, १४५	कुमुदचंद्र १०८
काव्यादर्श-वृत्ति १२३	कुर्मायल २५०
काव्यानुशासन ३८, १००, ११५, १५४	कुलयरज्ञगण्डि ३७
काव्यानुशासन-अवयूरि १०३	कुलभंडनसूरि ६१, २०१
काव्यानुशासन-वृत्ति १०२, १०३	कुवलयमालाकार २०१
काव्यालंकार ८८	कुशललाभ १३८
काव्यालंकार-निबंधनवृत्ति १२४	कुशलसागर ८४
काव्यालंकार-वृत्ति १२४	कुर्यालसरस्वती ७८
काव्यालंकारसार-कल्पना ११८	कृष्मांडी २००
काव्यालंकारसूत्र ८७	कृतसिद्ध १४५
काशिका ५१	कृद्दवृत्ति-टिप्पण ५२
काशिकावृत्ति २६	कृपाविजयञ्ज १८५
काश्मीर २४४	कृष्णदास ८६
काश्यप १३६	कृष्णवर्मा १०८
किरातसभस्यापूर्ति ४३	केदारभट्ट ५२, १४०, १५१
कीर्तिविजय ६३	केवलज्ञानप्रश्नयूजामणि २१२

કેવલજ્ઞાનહોરા ૧૮૧
 કેવલિભુક્તિ-પ્રકરણ ૧૭
 કેશરી ૨૪૮
 કેશવ ૧૯૫
 કેસરવિજયજી ૩૯
 કેસરી ૨૫૧
 કોશ ૭૭
 કોશલ ૨૪૪
 કોષ્ઠક ૨૨૫
 કોષ્ઠચિંતામણિ ૨૨૫
 કોષ્ઠચિંતામણિ-ટીકા ૨૨૫
 કોહલ ૧૫૬
 કોહલીયમ્ ૧૫૬
 કૌટિલ્ય ૨૪૩
 કૌમાર ૫૦
 કૌમારસમુચ્ચય ૫૫
 કૌમુદીમિત્રાણંદ ૧૫૪
 ક્રિયાકલાપ ૪૭, ૯૧
 ક્રિયાકલ્પલતા ૪૬
 ક્રિયાચંદ્રિકા ૫૭
 ક્રિયારત્નસમુચ્ચય ૩૫
 કીડા ૨૧૫
 કૂરસિંહ ૬૨
 ક્ષપણક ૪, ૭
 ક્ષપણકમહાન્યાસ ૭
 ક્ષપણક-વ્યાકરણ ૭
 ક્ષમાકલ્યાણ ૪૭, ૬૧
 ક્ષમામાણિક્ય ૬૧
 ક્ષેત્રગણિત ૧૬૫
 ક્ષેમહંસ ૧૫૨
 ક્ષેમહંસગણિ ૧૦૭

ક્ષેમેન્દ્ર ૫૮, ૧૧૩

ખ

ખંડપાણા ૨૩૮

ખંભ ૨૨૪

ખંભાત ૧૮૦, ૨૩૪

ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી ૫૧

ખુશાલસંદર ૧૯૨

ખેટચૂલા ૧૯૧

ખેતલ ૫૩

ગ

ગંધહસ્તી ૧૪૫

ગજપરીક્ષા ૨૧૬, ૨૫૨

ગજપ્રબંધ ૨૧૬, ૨૫૨

ગજાધ્યક્ષ ૨૧૬

ગણકકુમુદકૌમુદી ૧૯૩

ગણદર્પણ ૪૦

ગણધરસાર્ધશતક ૨૨

ગણધરશાર્ધશતકવૃત્તિ ૯૨

ગણધરહોરા ૧૬૯

ગણપાઠ ૪૦

ગણરત્નમહોદધિ ૧૮, ૨૦, ૨૩, ૪૮

ગણવિવેક ૪૦

ગણસારણી ૧૮૭

ગણહરહોરા ૧૬૯

ગણિત ૧૬૦

ગણિતતિલક ૧૬૫, ૧૭૦

ગણિતતિલકવૃત્તિ ૧૬૫

ગણિતસંગ્રહ ૧૬૪

ગણિતસાઠસો ૧૯૬

ગણિતસાર ૧૬૫

ગણિતસારકૌમુદી ૧૬૩

गणितसार-टीका १६५
 गणितसारसंग्रह १६०
 गणितसारसंग्रह-टीका १६२
 गणितसूत्र १६५
 गणिविद्या १६७
 गणेश १०८, १८५
 गद्य २२२
 गरीयोगुणस्तव ६२
 गरुडपुराण ५०, २४३
 गर्ग १६७, १८८
 गर्गाचार्य १७०, २१८
 गाथारत्नाकर १५०
 गाथालक्षण १४६
 गाथालक्षण-वृत्ति १४८
 गाथासहस्रपथालंकार १४७
 गाल्लण ५५
 गाछा १३६
 गाढालम्बाण १३६, १४६
 गिरनार १७१
 गुणकरंडगुणावलीरास १२१
 गुणचंद्र २२
 गुणचंद्रगणि १५३, २१०
 गुणचंद्रसूरि ३७, १३२
 गुणानंदि १३, १४
 गुणभक्त १६४
 गुणरत्न ५७
 गुणरत्नमहोदधि ४८
 गुणरत्नसूरि ३५, १२५
 गुणवर्मा ११७
 गुणवल्लभ १७४
 गुणाकरसूरि १८८, २२८

गुरु २४०
 गुर्वावली २६
 गुल्फु १४८
 गृध्रपृच्छ १३
 गृहप्रवेश २१५
 गोत्र २१५
 गोदावरी १८४
 गोपाल ८८, १२३, १४२, १४६
 गोम्भट्टेव २३५
 गोविंदसूरि २०
 गोसल १४८
 गौडीछंद १३८
 गौतममहर्षि १८८
 गौतमस्तोत्र ५४
 ग्रन्थावप्रकाश १६८
 ग्रन्थलाघव-टीका १८५
 य
 यंड ६६
 यंडरुद्र २०६
 यंदेरिकापुर-मुद्रा २४८
 यंद्र २४१
 यंद्रकीर्ति १५०
 यंद्रकीर्तिसूरि ५८, ८०, ११७, १४८,
 १५१, २२८
 यंद्रगुप्त २०५, २३८
 यंद्रगोमिन् ४
 यंद्रतिलक २६
 यंद्रप्रज्ञप्ति १६७
 यंद्रप्रत्मकाव्य ११६

यंद्रप्रत्नयरित १२
 यंद्रप्रत्नजिनप्रासाद ८४
 यंद्रप्रत्ना १५, ४२
 यंद्रविजय ४५, ११८
 यंद्रसूरि २०७
 यंद्रसेन १८१
 यंद्रा २४२
 यंद्रार्की १८५
 यंद्रार्की-टीका १८५
 यंद्रिका ५८
 यंद्रोन्मीलन २१२
 यंपकमाला २११
 यंपूमंडन ४५, ११८
 यकपाल १४६
 यकेश्वर १८४
 यतुर्विंशतिजिनप्रबंध ८५
 यतुर्विंशतिजिनस्तव ५४
 यतुर्विंशतिजिनस्तुति ५४
 यतुर्विंशतिजिन-स्तोत्र १७३
 यतुर्विंशतिकोद्धार १७६
 यतुर्विंशतिकोद्धार-अवयूरि १७७
 यतुर्विंधभावनाकुलक ५४
 यतुष्क-टिप्पण ५२
 यतुष्क-वृत्ति ५५
 यतुष्कवृत्ति-अवयूरि ३२
 यमत्कारयितामणि-टीका १८६
 यरक ६, २२८, २३४
 याज्ञक्य २३८
 यारित्ररत्नगणि ३५
 यारित्रसागर १८५
 यारित्रसिंह ५५

यारुकीर्ति ७५, १३४
 यितामणि-टीका १८
 यितामणि-व्याकरण ७४
 यितामणि-व्याकरणवृत्ति ७५
 यितामणि-शाकटायनव्याकरण-वृत्ति १८
 यिकित्सोत्सव २३१
 यित्रकोश ४३
 यित्रवर्णसंग्रह १५८
 यीन २४४
 यूडामणि २०३, २१०, २११
 यूडामणिसार २११
 यूदिकापैशाची ६८, ७३
 यैत्यपरिपाटी ५४
 यौवीशी ४३

७

छंद १३०, १३८
 छंदःकंदली १४८, १५०
 छंदःकोश १४८, १५०
 छंदःकोश-बालावबोध १४८
 छंदःकोशवृत्ति १४८
 छंदःप्रकाश १५०
 छंदःशास्त्र १३२, १५०
 छंदःशेखर १३४
 छंदश्चूडामणि १३६
 छंदस्तत्त्व १५०
 छंदोद्धारिशिका १४१
 छंदोनुशासन २८, ११६, १३३, १३४,
 १३७
 छंदोनुशासन-वृत्ति १३६
 छंदोरत्नावली ११४, १३७

છંદોરૂપક ૧૫૦
 છંદોવતંસ ૧૪૦
 છંદોવિચિત ૧૩૧, ૧૪૫
 છંદોવિદ્યા ૧૩૮
 છ હજારી ૩૦
 છાયાદાર ૨૦૪
 છાયાદ્વાર ૨૦૪
 છાસીઈ ૧૭૧
 છીંકવિચાર ૨૦૫
 જ
 જઈથલ ૨૪૮
 જઈદિશચરિયા ૧૨૦
 જઉણ ૧૬૭
 જંબૂચૌપાઈ ૧૮૬
 જંબૂસ્વામિકથાનક ૧૨૧
 જંબૂસ્વામિચરિત ૧૩૮
 જગચંદ્ર ૧૮૭
 જગત્સુંદરીપ્રયોગમાલા ૨૩૩
 જગદેવ ૨૧૬
 જનાશ્રય ૧૩૩
 જન્મપત્રીપદ્ધતિ ૧૭૭
 જન્મપ્રદીપશાસ્ત્ર ૧૮૧
 જન્મસમુદ્ર ૧૭૪
 જય ૨૧૫
 જયકીર્તિ ૧૩૩, ૧૮૦
 જયદેવ ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૧, ૨૫૦
 જયદેવછંદ:શાસ્ત્રવૃત્તિ-ટિપ્પણક ૧૪૩
 જયદેવછંદસ્ ૧૪૧

જયદેવછંદોવૃત્તિ ૧૪૩
 જયધવલા ૧૬૫
 જયપાહુક ૧૮૮
 જયમંગલસૂરિ ૧૦૮, ૧૫૧
 જયમંગલાચાર્ય ૧૧૩
 જયરત્નગણિ ૧૮૦
 જયશેખરસૂરિ ૧૩૪
 જયસિંહ ૨૭, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૧૬,
 ૧૪૮, ૧૪૮
 જયસિંહદેવ ૧૧
 જયસિંહસૂરિ ૨૬, ૨૩૬
 જયાનંદ ૩૩
 જયાનંદમુનિ ૬૨
 જયાનંદસૂરિ ૩૬, ૪૭, ૧૨૫
 જલહણ ૧૧૨
 જસવંતસાગર ૧૮૪, ૧૮૫
 જહાંગીર ૧૧૪
 જાતકદીપિકાપદ્ધતિ ૧૮૧
 જાતકપદ્ધતિ ૧૮૨
 જાતકપદ્ધતિ-ટીકા ૧૮૨
 જાલંધરીયમુદ્રા ૨૪૮
 જાલોર ૧૧૮
 જિનચંદ્રસૂરિ ૪૬, ૬૦, ૧૨૮, ૧૪૮
 જિનતિલકસૂરિ ૧૦૭
 જિનદત્તસૂરિ ૨૧, ૩૬, ૮૩, ૧૧૨,
 ૧૩૭, ૧૫૮, ૧૮૭, ૨૧૭
 જિનદાસગણિ ૮૮, ૨૩૭
 જિનદેવ ૮૮
 જિનદેવસૂરિ ૪૭
 જિનપતિસૂરિ ૨૬, ૪૬

જિનપાલગણિ ૨૦૮	જીવ ૨૧૫
જિનપાલિત-જિનરક્ષિતસંધિ-ગાથા ૧૩૯	જીવદેવસૂરિ ૧૧૧
જિનપ્રભસૂરિ ૫૩, ૧૦૭, ૧૨૭	જીવરામ ૨૧૮
જિનપ્રબોધસૂરિ ૫૧	જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિ-સંગ્રહ ૫૨
જિનભદ્રસૂરિ ૯૩, ૧૧૯, ૧૫૨, ૧૭૧	જૈનસામપદાર્થી ૧૯૫
જિનમતસાધુ ૪૬	જૈનેંદ્રન્યાસ ૧૦
જિનમાણિક્યસૂરિ ૧૨૫	જૈનેંદ્રપ્રક્રિયા ૧૪, ૧૬
જિનયજ્ઞફલોદય ૮૧	જૈનેંદ્રભાષ્ય ૧૦
જિનરત્નસૂરિ ૬૦	જૈનેંદ્રલઘુવૃત્તિ ૧૬
જિનરાજસૂરિ ૧૦૭	જૈનેંદ્રવ્યાકરણ ૪, ૬, ૮
જિનરાજસ્તવ ૫૪	જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-ટીકા ૧૨
જિનવર્ધનસૂરિ ૧૦૭	જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ-પરિવર્તિતસૂત્રપાઠ ૧૩
જિનવલ્લભસૂરિ ૯૩, ૯૮	જૈનેન્દ્રવ્યાકરણવૃત્તિ ૧૦, ૧૫
જિનવિજય ૬૩	જોઈસચક્કવિયાર ૧૬૯
જિનશતક-ટીકા ૧૨૬	જોઈસદાર ૧૬૯
જિનસંહિતા ૨૪૧	જોઈસહીર ૧૮૫
જિનસહસ્રનામટીકા ૭૪	જોષિપાહુડ ૨૦૦
જિનસાગરસૂરિ ૭૦	જોધપુર ૧૨૦
જિનસિંહસૂરિ ૫૪, ૧૨૮	જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા ૨૭૫
જિનસુંદરસૂરિ ૧૮૯	જ્ઞાનચતુર્વિંશિકા-અવચૂરિ ૧૭૫
જિનસેન ૨૪૧	જ્ઞાનતિલક ૬૧
જિનસેનસૂરિ ૨૨૨	જ્ઞાનદીપક ૨૧૧
જિનસેનાચાર્ય ૧૬૪	જ્ઞાનદીપિકા ૧૭૫
જિનસ્તોત્ર ૧૫૪	જ્ઞાનપ્રકાશ ૫૪
જિનહર્ષ ૧૨૨	જ્ઞાનપ્રમોદગણિ ૧૦૭
જિનેંદ્રબુદ્ધિ ૮	જ્ઞાનભૂષણ ૧૯૦, ૧૯૧
જિનેશ્વરસૂરિ ૨૬, ૫૧, ૫૩, ૧૩૩, ૧૯૨, ૨૦૧	જ્ઞાનમેરુ ૧૨૧
જિનોદયસૂરિ ૧૯૦	જ્ઞાનવિમલ ૮૪
જીતકલ્પચૂર્ણિ-વ્યાખ્યા ૧૪૪	જ્ઞાનવિમલસૂરિ ૮૮ ૯૦
જીભ-દાંત-સંવાદ ૧૮૬	જ્યોતિપ્રકાશ ૧૯૦
	જ્યોતિદ્વાર ૧૬૯

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ૭, ૧૯૩
 જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ-ટીકા ૧૯૩
 જ્યોતિષ ૧૬૭
 જ્યોતિષ્કરણક ૧૬૭
 જ્યોતિષ્યકવિચાર ૧૬૯
 જ્યોતિષ્કાશ ૧૭૫, ૧૭૬
 જ્યોતિષ્ત્નાકર ૧૮૩, ૧૮૬
 જ્યોતિસ્સાર ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૩,
 ૧૮૫
 જ્યોતિષ્હીર ૧૮૫, ૧૮૬
 જ્યોતિસ્સાર-ટિપ્પણ ૧૭૪
 જ્યોતિસ્સાર-સંગ્રહ ૧૭૭
 જ્યોતિષસારોદ્ધાર ૧૭૭
 જવરપરાજય ૧૮૧, ૨૩૪
 ૨
 ટિપ્પનકવિધિ ૧૮૮
 ૬
 ઠક્કર ચંદ્ર ૧૬૪
 ઠક્કર ફેરુ ૧૬૩, ૧૬૭
 ૩
 ડિંગલ ભાષા ૧૩૯
 ડોલ્વી નિત્તિ ૭૦
 ૬
 દ્વિલ્લિકાસત્કમુદ્રા ૨૪૮
 દુંદિકા-દીપિકા ૩૩
 ઢોલા-મારૂરી ચૌપાઈ ૧૩૯
 ૧
 તંત્રપ્રદીપ ૭
 તક્ષકનગર ૧૧૬
 તક્ષકનગરી ૧૦૮

તત્ત્વત્રયપ્રકાશિકા ૭૪
 તત્ત્વપ્રકાશિકા ૨૮, ૩૧, ૩૭, ૭૦
 તત્ત્વસુંદર ૧૯૪
 તત્ત્વાભિધાયિની ૮૩
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર-વૃત્તિ ૭૪
 તપાગચ્છપટ્ટાવલી ૪૩
 તપોટમતકુદ્દન ૫૪
 તરંગલોલા ૨૩૭
 તરંગવતી ૯૮
 તરંગવતીકથા ૨૩૭
 તર્કભાષાટીકા ૧૨૬
 તર્કભાષા-વાર્તિક ૧૧૫
 તાજિક ૧૯૨
 તાજિકસાર ૧૯૩
 તાજિકસાર-ટીકા ૧૯૨
 તારાગુણ ૧૦૦
 તિકન્તાન્વયોક્તિ ૩૮
 તિકન્વયોક્તિ ૩૮
 તિથિસારણી ૧૮૪
 તિલકમંજરી ૭૮, ૭૯, ૧૩૬
 તિલકમંજરીકથાસાર ૧૬૪
 તિલકસૂરિ ૧૪૮
 તિસટ ૨૩૪
 તુંબર ૨૪૪
 તુરંગપ્રબંધ ૨૧૬, ૨૫૨
 તેજપાલરાસ ૧૩૯
 તેજસિંહ ૧૬૫
 તૌરુષ્કીનામમાલા ૯૬
 ત્રંભાવતી ૨૩૪
 ત્રિકાંડ ૭૭

त्रिभुवनचंद्र १२३
 त्रिभुवनस्वयंभू १४४
 त्रिमल्ल १२२
 त्रिलोचनदास ५५, १४८
 त्रिवर्गमहेंद्रमातलिसंजल्प २३८
 त्रिविक्रम ७०, ७२, १४२
 त्रिशक्ति १६२
 त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र २८
 त्रैलोक्यप्रकाश १८४
 त्र्यंभावती १८२

थ

थावय्याकुमारसंज्ञाय ४३

द

दंडी ८८, १२३
 दत्तिल १५६
 दत्तिलम् १५६
 दमसागर १३४
 दयापाल २०
 दयारत्न ६०
 दर्शनज्योति २०३
 दर्शनविजय २७
 दशमतस्तवन ४३
 दशरथ ८०, २२७
 दशरथगुरु २३१
 दशरूपक १५४
 दशवैकालिक १३६
 दानदीपिका २७
 दानविजय २७
 दामनंदि २२२
 द्विगंबर १५७

द्विगुविजयमहाकाव्य ४३
 दिक्षुसुद्धि १६८
 दिनशुद्धि १६८
 दिल्ली ५३
 दिव्यामृत २२७
 दीक्षा-प्रतिष्ठाशुद्धि १८०
 दीनार २४८
 दीपकव्याकरण ४, २३
 दीपिका ५६
 दुदक १३४
 दुर्गदेव १८१, २०२, २२२
 दुर्गपदप्रबोध ८४
 दुर्गपदप्रबोध-टीका ५१
 दुर्गपदप्रबोध-वृत्ति ३८
 दुर्गवृत्ति ५१
 दुर्गसिंह ३५, ५०, ५१
 दुर्गाचार्य ६
 दुर्लभराज २०८, २१६, २५२
 दुर्विनीत २११
 देव ८
 देवगिरि ४१
 देवचंद्र ५८
 देवतिलक १८५
 देवनंदि ५, ७, ८, २२७
 देवप्रभसूरि १७३
 देवबोध १०४
 देवभद्र ४४
 देवरत्नसूरि २२५
 देवराज ८८
 देवल १७०
 देवसागर ८४
 देवसुन्दरसूरि ६१, ६६

देवसूरि ३७, १०३, १०८, १५१
 देवानंदमहाकाव्य ४३
 देवानंदसूरि ४४, १७४
 देवानंदाचार्य १४८
 देवीदास २४१
 देवेन्द्र १३, ३२
 देवेन्द्रसूरि २६, ३१, १८४
 देवेश्वर ११३
 देशीनाममाला २८, ७८, ८२, ८७
 देशीशब्दसंग्रह ८७
 दैवज्ञशिरोमणि १७०
 दोधकवृत्ति ७२
 दोषरत्नावली १८०
 दौडद २१५
 दौर्गसिंही-वृत्ति ५१
 दौलत भां १२१
 द्रम्भ २४८
 द्रव्यपरीक्षा १६४, २४७
 द्रव्यालंकार १५४
 द्रव्यालंकारटिप्पण ३७
 द्रव्यावली-निघंटु २३०
 द्रोण ८८
 द्रोणाचार्य २३७
 द्रौपदीस्वयंवर ११४
 द्वात्रिंशद्वलकमलबंधमहावीरस्तव ६३
 द्वादशारनययक ४८
 द्विजवदनयपेटा २८
 द्विसंधान-महाकाव्य ८०
 द्वयक्षरनेमिस्तव ५४

द्वात्रिंशद्वलकमलबंधमहाकाव्य २१, २८, ५४
 ध
 धंधकुल २४२
 धनंजय ७८, ८१, १३२, १५४
 धनंजयनाममालाभाष्य ८०
 धनयंत्र ३२
 धनद ११२
 धनपाल ७८, ८६, ८८, १६४
 धनराज १८४, २३५, २३६
 धनराशि २१५
 धनसागर ५८
 धनसागरी ५८
 धनेश्वरसूरि २२
 धन्वन्तरि ७८, ८६
 धन्वन्तरि-निघंटु ८६
 धम्मिल्लछिंडी २३७
 धरसेन ८२, २००
 धरसेनाचार्य ८४
 धर्मघोषसूरि ३२, ५३
 धर्मदास १२७
 धर्मनंदनगाणि १५०
 धर्मभूषण ५६
 धर्ममंजूषा ४३
 धर्ममूर्ति ४५
 धर्मविधि-वृत्ति ११०
 धर्मसूरि १४८
 धर्माधर्मविचार ५४
 धर्माभ्युदयकाव्य १७४
 धर्माभ्युदयमहाकाव्य १७१
 धवल १६५

ધવલા-ટીકા ૨૦૧
 ધાતુચિંતામણિ ૩૭
 ધાતુતરંગિણી ૧૨૦
 ધાતુપાઠ ૨૧, ૯૧
 ધાતુપાઠ-ધાતુતરંગિણી ૫૭
 ધાતુપારાયણ-વિવરણ ૨૯
 ધાતુમંજરી ૪૫, ૧૨૬
 ધાતુરત્નાકર ૪૬, ૬૩, ૯૧
 ધાતુરત્નાકર-વૃત્તિ ૪૬
 ધાતુવાદપ્રકરણ ૨૪૯
 ધાતુવિજ્ઞાન ૨૪૯
 ધાતુવૃત્તિ ૨૩
 ધાતૂત્પત્તિ ૧૪૪, ૨૪૯
 ધાન્ય ૨૧૫
 ધારવાડ ૨૨૨
 ધારા ૨૦૬
 ધીરસુંદર ૬૪
 ધૂર્તાખ્યાન ૯૯, ૨૩૭
 ધ્વન્યાલોક ૧૨૭
 ન
 નંદસુંદર ૩૨
 નંદિતાલ્ય ૧૪૬
 નંદિયજ્ઞ ૧૪૬
 નંદિરત્ન ૪૦
 નંદિષેણ ૧૩૬
 નંદિસૂત્ર ૯૭
 નંદિસૂત્ર-હારિભદ્રીયવૃત્તિ-ટિપ્પણક
 ૧૪૪
 નગર ૨૧૫
 નમિસાધુ ૯૯, ૧૨૪, ૧૪૨
 નયચંદ્રસૂરિ ૨૭

નયવિમલસૂરિ ૧૫૧
 નયસુંદર ૫૭
 નરચંદ્ર ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૭
 નરચંદ્રસૂરિ ૭૧, ૧૦૯, ૧૫૭, ૧૭૩
 નરપતિ ૨૦૬
 નરપતિજયચર્યા ૨૦૬
 નરપતિજયચર્યા-ટીકા ૨૦૭
 નરેંદ્રપ્રભસૂરિ ૧૦૯
 નર્મદાસુંદરીસંધિ ૫૪
 નલવિલાસ ૧૫૪
 નલોટકપુર ૧૧૬
 નવકારછંદ ૧૩૯
 નવરત્નપરીક્ષા ૨૪૩
 નાંદગાંવ ૧૯૫
 નાગદેવ ૧૪૨
 નાગદેવી ૧૩૪
 નાગવર્મા ૭૫
 નાગસિંહ ૨૩૪
 નાગાર્જુન ૨૦૫, ૨૨૯
 નાગોર ૧૩૯
 નાટ્ય ૧૫૨
 નાટ્યદર્પણ ૩૭, ૧૫૩
 નાટ્યદર્પણ-વિવૃત્તિ ૧૫૪
 નાટ્યશાસ્ત્ર ૯૭, ૧૫૪, ૧૫૬
 નાડીચક્ર ૨૩૨
 નાડીદાર ૨૦૪
 નાડીદાર ૨૦૪
 નાડીનિર્ણય ૨૩૨
 નાડીપરીક્ષા ૨૨૯
 નાડીવિચાર ૨૦૫, ૨૩૨

नाडीविज्ञान २०८, २३२

नाडीवियार २०५

नाडीसंयारज्ञान २३२

नानाक ११३

नानार्थकोश ८३

नाभेय-नेमिद्विसंधानकाव्य ३०

नाम २१५

नामकोश ८८

नामचंद्र १३२

नाममाला ७७, ७८, ८८

नाममाला-संग्रह ८०

नामसंग्रह ८०

नायक २१५

नारयंद्रज्योतिष १७३

नारायण १४२

नार्मदात्मज १८३

निघंटुसमय ८१

निघंटु ७७, ७८, ८६

निघंटुकोश २८, २३१

निघंटुकोष ८६

निघंटुशेष ८६

निघंटुशेष-टीका ८७

निघंटुसंग्रह ८२

निदानमुक्तावली २२७

निबंध २३५

निबंधन १२४

निमित्त १८८, २१४

निमित्तद्वार २०४

निमित्तद्वार २०४

निमित्तपाहुड २००

निमित्तशास्त्र १८८

निरुक्त ७७

निरुक्त-वृत्ति ६

निर्भय-त्मीम १५४

निशीथयूषि-टिप्पणक १४४

निशीथविशेषयूषि १६८

नीतिवाक्यामृत २३८

नीतिवाक्यामृत-टीका २४०

नीतिशतक ११८

नीतिशास्त्र २३८

नीलकंठ २५०

नूतनव्याकरण २६

नृपतुंग २३१

नेपाल २४४

नेमिकुमार ११५, ११६, १३७

नेमिचंद्र १६५, २१२

नेमिचंद्रगणित २३७

नेमिचंद्रण १६

नेमिचंद्र लंडारी ११५

नेमियरित १६४

नेमिदेव २३८

नेमिनाथयरित ८८

नेमिनाथयरित १७१

नेमिनाथजन्माभिषेक ५४

नेमिनाथरास ५४

नेमिनिर्वाण-काव्य ११६

नेमिस्तव १५४

न्यायकंदली ५५, ७१

न्यायकंदली-टिप्पण १७३

न्यायतात्पर्यटीपिका २७

न्यायप्रवेशपंजिका १४३, १४४

न्यायबलाबलसूत्र ३०

न्यायरत्नावली ६०

न्यायविनिश्चय २०

न्यायसंग्रह ३५

न्यायसार २७

न्यायार्थमंजूषा-टीका ३५

न्यायसारसमुद्धार ३१, ४२

न्याससारोद्धार-टिप्पण ३२

न्यासानुसंधान ३१

५

पठमयरिय ६८, १४२

पंयग्रंथी ५, २२, १३३

पंयजिनहारबंधस्तव ६२

पंयतीर्थस्तुति ४३

पंयपरमेष्ठिस्तव ५४

पंयवर्गपरिहारनाममाला ८३

पंयवर्गसंग्रहनाममाला ८३

पंयवस्तु १०, ११

पंयविमर्श १७१

पंयशतीप्रबंध ८३

पंयसंधि-टीका ६०

पंयसंधिबालावबोध ५८

पंयसती-दुपटी-चौपाई १८६

पंयसिद्धान्तिका १४२, १८१

पंयांगतत्त्व १८६

पंयांगतत्त्व-टीका १८६

पंयांगतिथिविवरण १८६

पंयांगटीपिका १८६

पंयांगपत्रविचार १८७

पंयांगानयनविधि १७६

पंयाप्यान ४३, १८६

पंयाध्यायी ८, १३८

पंयासकवृत्ति २२

पंयास्य २५१

पंयोपांगसूत्र-वृत्ति १४४

पङ्कलावागरण २०३

पतंजलि ४, ३१

पद्मप्रकाश १२७

पदव्यवस्थाकारिका-टीका ४८

पदव्यवस्थासूत्रकारिका ४८

पद्मप्रथ २२

पद्मप्रथसूरि १६७, १६८

पद्मनाभ १८३, १८४

पद्ममेरु ८८, १२०

पद्मसुंदर ८८

पद्मसुंदरगण्डि ५७, १२०

पद्मसुंदरसूरि १८८

पद्मराज १०८

पद्मानंदकाव्य ११४

पद्मानंद-महाकाव्य ८४

पद्मावतीपत्तन १८२, १८४

पद्मिनी १४४

पद्यविवृति ७१

परमतव्यवखेदस्याद्वादत्रिंशिका १२१

परमसुप्रदात्रिंशिका ५४

परमेष्ठिविधायंत्रस्तोत्र १६६

पराजय २१५

पराशर १६७, २४०

परिभाषावृत्ति ३४, ३५

परिशिष्टपर्व २८

परीक्षित २४०

पर्युषणाकल्प-अवयूषि ६२
 पव्वेक १५१
 पशुपक्षी २५०
 पाठयलच्छीनाममाला ७८
 पाठयसहस्रस्यव ८६
 पांडवचरित्र १७४
 पांडवपुराण ७४
 पाकशास्त्र २३७
 पाटण १०४, १६८
 पाटीगणित १६४
 पाठोद्भव ८८
 पाणिनि ४, १६, ७७
 पाणिनीयद्वयाश्रयविज्ञप्तिलेख ४३
 पात्रकेरारी २२७
 पात्रस्वामी २३१
 पादपूज्य १३३
 पादलिप्त ८८
 पादलिप्तसूरी १४८, २०५, २०६
 पादलिप्ताचार्य ८७, ८८, २३७
 पारमर्दी १५७
 पारसीक-त्वाधानुशासन ७६
 पाराशर २३४
 पार्श्वयंद्र १२७, १५६, २०७
 पार्श्वयंद्रसूरि १२३
 पार्श्वदेवगण १४३
 पार्श्वनाथचरित २०, १२०, १२१
 पार्श्वनाथचरित्र ४७
 पार्श्वनाथनाममाला ४३
 पार्श्वनाथस्तुति ६३
 पार्श्वस्तव ५४
 पालकाप्य २३४, २५०

पाल्यकीर्ति १६, २१, १३४
 पावुलूरिमल्ल १६२
 पाशककेवली २१८
 पाशकविद्या २१८
 पाशकेवली २२०
 पिंगल १३३, १३६, १४५, १४८
 पिंगलशिरोमणि १३८
 पिंडविशुद्धि-वृत्ति १४४
 पिटर्सन ५२
 पिपीलिकाज्ञान २०४
 पिपीलियानाण २०४
 पिशव ७०
 पीतांबर १८८
 पुण्यनंदन १२३
 पुण्यनंदि ४१
 पुण्यसारकथा ५१
 पुण्यदर्प १८६
 पुत्रागचंद्र १३२
 पुरुष-स्त्रीलक्षण २१६
 पुलिन्दिनी २२३
 पुष्पदंत ८८, २००
 पुष्पदंतचरित्र १४७
 पुष्पायुर्वेद २२६
 पूज्यपाद ४, ८, १३८, २२७,
 २२८, २३१, २३५
 पूज्यवाङ्मयगीत १३८
 पूर्णसेन २२८
 पूर्वत्व २१५
 पृथुयश १८५
 पृथ्वीचंद्रसूरि ५३
 पैशाची ६८, ७३

पोमराज १०८
 पोरोगम २३७
 प्रकाशटीका १२७
 प्रकांतालंकार-वृत्ति १२२
 प्रक्रियाग्रन्थ ४१
 प्रक्रियावतार १६
 प्रक्रियावृत्ति ५८
 प्रक्रियासंग्रह १८
 प्रज्ञापना-तृतीयपदसंग्रहणी ६२
 प्रज्ञाश्रमज्ञ २००
 प्रज्ञाष्टलाभादि २०५
 प्रताप १५७
 प्रतापलङ्क ८६
 प्रतिकमण्डसूत्र-अवयूर्ण ६२
 प्रतिमाशतक १०३
 प्रतिष्ठातिलक २१२
 प्रद्युम्नसूरि ५१
 प्रबंधकोश ५५, ८५, १५८
 प्रबंधशत १५४, १५५
 प्रबंधशतकर्ता १५४
 प्रबोधमाला २३६
 प्रबोधमूर्ति ५१
 प्रभायंद्र ८, १०
 प्रभावक-चरित २२, ४४, १०४,
 २०१, २०६,
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १०४
 प्रमाणाभीमांसा २८
 प्रमाणावाद्यर्थ १८५
 प्रमाणसुन्दर १२१
 प्रमोदमाणिक्यगण १०८
 प्रयोगमुष्यव्याकरण २७

प्रश्नपद्धति १६८
 प्रश्नप्रकाश २०६
 प्रश्नव्याकरण २०३
 प्रश्नशतक १७५
 प्रश्नशतक-अवयूरि १७५
 प्रश्नसुन्दरी ४३, १७८
 प्रश्नोत्तररत्नाकर ११५
 प्रसाददात्रिशिका १५४
 प्रस्तारविमलेंदु १४०
 प्रहलादनपुर ५१
 प्राकृत ७३
 प्राकृतदीपिका ७०, १७३
 प्राकृतपद्यव्याकरण ७३
 प्राकृतपाठमाला ७५
 प्राकृतप्रबोध ७१
 प्राकृतयुक्ति ६६
 प्राकृतलक्षण ६६
 प्राकृतलक्षण-वृत्ति ६७
 प्राकृतव्याकरण-६४, ६६
 प्राकृतव्याकरण-वृत्ति ७०
 प्राकृतव्याकृति ७१
 प्राकृत-वृत्ति ५२
 प्राकृतवृत्तिदुंडिका ७१
 प्राकृतवृत्ति-दीपिका ७०
 प्राकृतशब्दमहार्णव ८६
 प्राकृत-शब्दानुशासन ७२
 प्राकृत शब्दानुशासन-वृत्ति ७३
 प्राकृत-संस्कृत-अपभ्रंशकुलक ५४
 प्राकृतसुभाषितसंग्रह १२६
 प्राणिविज्ञान २५०

प्रायश्चित्तविधान ५४

प्रियंकरनृपकथा २०५

प्रीतिषट्त्रिंशिका ८८

प्रेमलाभ २७

प्रेमलाभव्याकरण २७

‡

‡लवर्द्धिपार्श्वनाथमाहात्म्य महाकाव्य ८८

‡ला‡लविषयक-प्रश्नपत्र १७८

‡ण २१५

‡रसीकोश ८६

‡रसी-धातुरूपावली ७६

‡रोजशाह तुगलक १८२

‡रू २४२, २४३, २४७, २४८

‡

‡कालसंछिता १६८

‡कालकार्यार्थ १६८

‡ंगवाडी ११७

‡प्यत्सूरि ८८, १००

‡र्भर २४४

‡लाकपिच्छ १३

‡लाभलसूत्र-‡लद्वृत्ति ३०

‡लाभलसूत्र-वृत्ति ३४

‡लिरामानंदसारसंग्रह १८७

‡ाध १५८

‡ालयंद्रसूरि २३

‡ालयिकित्सा २२७

‡ालतंत्र २००

‡ालभोध-व्याकरण २५

‡ालभारत ८४, ११४

‡ालभाषाव्याकरणसूत्रवृत्ति ३०

‡ालशिक्षा ६२

‡ाहड १०५

‡ुद्धमई २४३

‡ुद्धिसागर ५, २४३

‡ुद्धिसागरसूरि २२, १३२

‡ुद्धिसागर-व्याकरण २२

‡ृहसंतिस्तोत्र-टीका ८१

‡ृहजगतक १६८, १८१

‡ृहट्टिप्पणिका ५३

‡ृहत्पर्वमाला १८२

‡ृहत्प्रकिया ४२

‡ृहदईनीतिशास्त्र २४०

‡ृहद्वृत्ति ३१

‡ृहद्वृत्ति-अवयूर्णिका ३३

‡ृहद्वृत्ति-टिप्पन ३४

‡ृहद्वृत्ति-दुंडिका ३४

‡ृहद्वृत्ति-टीपिका ३४

‡ृहद्वृत्ति-सारोद्धार ३३

‡ृहन्यास ३१

‡ृहन्यासदुर्गपदव्याख्या ३१

‡ेडाजगतकवृत्ति १७५

‡ोपदेव ८, ३७

‡्रह्मगुप्त १६१, १६२

‡्रह्मद्वीप २०६

‡्रह्मभोध ४३

‡्राह्मरुटसिद्धान्त १६२

‡

‡क्तामरस्तोत्र ४३

ભક્તામરસ્તોત્ર-વૃત્તિ ૧૨૬
 ભક્તિલાભ ૧૯૨
 ભગવદ્ગીતા ૨૩૭
 ભગવદ્વાગ્વાદિની ૧૫
 ભદ્ર ઉત્પલ ૧૯૫
 ભદ્રિકાવ્ય ૨૧
 ભદ્રબાહુ ૧૭૨
 ભદ્રબાહુસંહિતા ૧૭૨
 ભદ્રબાહુસ્વામી ૨૧૧
 ભદ્રલક્ષણ ૨૧૧
 ભદ્રેશ્વર ૪, ૨૦૦
 ભદ્રેશ્વરસૂરિ ૧૨૭
 ભયહરસ્તોત્ર ૫૫
 ભરત ૧૩૬, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૫૬
 ભરતપુર ૨૦૨
 ભરતેશ્વરબાહુબલી-સવૃત્તિ ૯૩
 ભવાનીછંદ ૧૩૯
 ભવિષ્યદત્તકથા ૪૫
 ભાંડાગારિક ૨૧૫
 ભાગુરિ ૭૭, ૮૬
 ભાનુચંદ્ર ૫૮, ૫૯, ૨૪૧
 ભાનુચંદ્રગણિ ૪૫, ૯૦, ૧૧૬
 ભાનુચંદ્રચરિત ૧૨૬
 ભાનુચંદ્રનામમાલા ૯૦
 ભાનુચંદ્રસૂરિ ૪૫
 ભાનુમેરુ ૫૭, ૯૦
 ભાનુવિજય ૪૨, ૧૪૦
 ભામહ ૯૮, ૧૨૪, ૧૨૫
 ભારતીસ્તોત્ર ૧૨૧
 ભારદ્વાજ ૨૪૦

ભારમલ્લજી ૧૩૮
 ભાવદેવસૂરિ ૪૭
 ભાવપ્રભસૂરિ ૧૯૪
 ભાવરત્ન ૧૮૦, ૧૯૪, ૨૩૪
 ભાવસમતિકા ૧૯૫
 ભાવસેન ૨૦
 ભાવસેન ત્રૈવિદ્ય ૫૦, ૫૨
 ભાષાટીકા ૫૯
 ભાષામંજરી ૭૫
 ભાસર્વજ્ઞ ૨૭
 ભાસ્કરાચાર્ય ૧૬૧, ૧૯૩
 ભીમ ૧૦૮, ૨૪૦
 ભીમદેવ ૧૪૮, ૨૧૬, ૨૪૮
 ભીમપુરી ૨૪૮
 ભીમપ્રિય ૨૪૮
 ભીમવિજય ૧૨૮
 ભીષ્મ ૨૪૦
 ભુવનકીર્તિ ૧૮૭
 ભુવનદીપક ૧૬૯, ૧૯૬
 ભુવનદીપક-ટીકા ૧૯૬
 ભુવનદીપક-વૃત્તિ ૧૬૬, ૧૭૦
 ભુવનરાજ ૧૯૪
 ભૂર્ગભ્રમપ્રકાશ ૧૬૪, ૨૪૯
 ભૂતબલિ ૯, ૨૦૦
 ભૂધાતુ-વૃત્તિ ૬૧
 ભૃગુ ૨૨૯
 ભેલ ૨૨૯, ૨૩૪
 ભોજ ૧૫૭
 ભોજદેવ ૨૧૫
 ભોજરાજ ૭૮, ૧૦૧, ૧૨૭, ૧૯૪

भोजसागर २१८

म

मंभ ८६

मंगलवाढ १२६

मंजरीमकरंद ७५

मंडन ४५, ५५, ११८, १५८

मंडनगणि २०६

मंडलकुलक १७५

मंडलप्रकरण १७२

मंडलप्रकरण-टीका १७२

मंत्रराजस्य १६६, १७०

मंत्री २१५

मकरंदसारणी १८४

मगधसेना ८८

मणिकल्प २४६

मणिपरीक्षा ४३

मणिप्रकाशिका १८

मतिविशाल १८८

मत्तिसागर २०, ३६, १८२, १८६

मदनकामरत्न २२०, २२७

मदनपाल ७६

मदनसिंह १७८

मदनसूरि १८२

मध्यमवृत्ति ३०

मनोरथ १४८

मनोरमा २६

मनोरमाकथा १३३

मन्व ११८

मम्मट १०१, १२४, १४३

मयाशंकर गिरजाशंकर ४०, ४१

मरणकरंडिया २०२

मलधारी हेमचंद्र २०१

मलयगिरि १८, १८१

मलयगिरिसूरि २३

मलयपर्वत २४४

मलयवती ८८

मलयेंदुसूरि १८३

मल्लवादी ४, ४८

मल्लिकामकरंद १५४

मल्लिभूषण ७४

मल्लिषेण २२२

मल्लिषेणसूरि १७१, २२२

मणीवियार १५८

मसूदी २४८

महाक्षपणक ८४

महाचंद्र १२

महाचीन २४४

महादेवस्तोत्र ३०

महादेवार्थ १५६

महादेवीसारणी १८४

महानसिक २१५

महाभिषेक ८०

महाभिषेक-टीका ७४

महाराष्ट्र २४४

महावीरचरित २२

महावीरचरिय १३२

महावीरस्तुति ७८, ८८

महावीराचार्य १६०, १६२

महावृत्ति १०

महिमसुंदर १२१

महिमोदय १७७, १८३, १८४,
 १८६
 महेंद्र १३०, २३८
 महेंद्रसूरि २७, ८५, १८२, १८३
 महेंद्रसूरि-यरित ४४
 महेश्वर ४५, ८०, ११८
 माण्डरेव १४४
 मांडलिक २४४
 मांडवगढ ४५, ११८
 मांडव्य १३३
 मागधी ६८, ७३
 माधयंद्रदेव २३१
 माधराजपद्धति २३१
 माणिक्ययंद्रसूरि १२५
 माणिक्यमल्ल १५१
 माणिक्यसूरि १८७
 मातंगलीला २५०
 मातृकाप्रसाद ४३
 माधव २३४
 माधवानलकामकंदला यौपाई १३८
 माधवीय-धातुवृत्ति १८
 मानकीर्ति १४८
 मानतुंगसूरि २४६
 मानभद्र ३४
 मानशेखर २३२
 मानसागरीपद्धति १७८
 मानसोद्वलास २४३
 मालदेव १२०
 मालवा २४५
 मालवीमुद्रा २४८
 मिश्रद्विगकोश ४५
 मिश्रद्विगनिर्णय ४५

मुंज १३६
 मुंजराज ७८
 मुकुलभट्ट १४३
 मुक्तावलीकोश ८२
 मुग्धमेघालंकार १२१
 मुग्धमेघालंकार-वृत्ति १२२
 मुग्धावबोध-औक्ति ६१
 मुद्राशास्त्र २४७
 मुनियंद्रसूरि १७२
 मुनिदेवसूरि ४४
 मुनिपति-यौपाई १८६
 मुनिसुंदर १८८
 मुनिसुन्दरसूरि २६, ८३
 मुनिसुप्रतयरित १६८
 मुनिसुप्रतस्तव १५४
 मुनिसेन ८२
 मुनीश्वरसूरि ५३
 मुष्टिव्याकरण २३
 मुहूर्तार्थितामशि १७१
 मूर्ति २१५
 मृगपक्षिशास्त्र ५०
 मृगेन्द्र २५१
 मेघयन्द्र १५१
 मेघदूत १५१
 मेघदूतसमस्यालेख ४३
 मेघनाथ २३१
 मेघनाद २२७
 मेघमहोदय १७८, २१८
 मेघमाला २०५, २०७
 मेघरत्न ५६, १८०
 मेघविजय १५, १४०, २१७, २१८

मेघविजयगण्डि ४३
 मेघविजयञ्ज ४२, ५८, १७२, १७८
 मेघीवृत्ति ५६
 मेघपाठ ११६
 मेरुतुंगसूरि ५२
 मेरुदण्डतन्त्र २२८
 मेरुविजय ४२, २१८
 मेरुसुंदर ११५, १२८
 मेरुसुन्दरसूरि १५२
 मेवाड ११५, १३७
 मैत्रेयरक्षित ७
 मोक्षेश्वर ५५
 मोढ दिनकर १८५
 मोती-कपासिया-संवाद १८६

य

यंत्रराज १८२
 यंत्रराजटीका १८२
 यक्षवर्मा १८, १८
 यतिदिनयर्षा १२०
 यतीश ५८
 यदुविलास १५४
 यदुसुन्दरमहाकाव्य १२१
 यल्लाचार्य १६४
 यवननाममाला ८६
 यश १३४
 यशःकीर्ति १५२, २३३
 यशस्तिलकयन्त्रिका ७४
 यशस्तिलकचंपू ६, २४०
 यशस्वत्सागर १८४, १८५

यशोधोषसूरि १४८
 यशोदेव २३८
 यशोधर २४०
 यशोधरचरित २४०
 यशोनंदिनी ५६
 यशोनंदी ५६
 यशोभद्र ८
 यशोराजपद्धति १८५
 यशोराजपद्धति १८४
 यशोविजयगण्डि १०३, १२६, १३७,
 १७८
 यशोविजयञ्ज ११५
 याकिनी-महत्तरासूनु १६८
 यात्रा २१५
 यादव ८६
 यादवप्रकाश ८२
 यादवाभ्युदय १५४
 यान २१४
 यास्क ७७
 युक्तिचिंतामणि २३८
 युक्तिप्रबोध ४३
 युगप्रधान-शौषार्थ १६४
 युगादिजिनचरित्रकुलक ५४
 युगादिद्वान्त्रिशिका १५४
 योगचिंतामणि ८१, २२८
 योगरत्नमाला २२८
 योगशत २२८
 योगशत-वृत्ति २२८
 योगशास्त्र २८
 योगिनीपुर ५३

योनिप्राप्त २००, २३३

२

रघुविलास १५४

रघुबंधोर २३६

रत्नकीर्ति ४१

रत्नचंद्र १४७, १४८

रत्नचन्द्रञ्च ७५, ८६

रत्नचूड-यौपाई १८६

रत्नधीर १०७

रत्नपरीक्षा १५८, १६४, २४३,

२४५

रत्नपालकथानक ८०

रत्नप्रत्नसूरि ८८

रत्नप्रभा ८५

रत्नमंजूषा १३०

रत्नमंजूषा-त्माष्य १३२

रत्नमंडनगण्डि १२१

रत्नर्षि १५

रत्नविशाल १२५

रत्नशास्त्र २४३

रत्नशेखरसूरि ३५, १४८, १६८,

१७१, २२१

रत्नसंग्रह २४३

रत्नसागर ८८

रत्नसार २५

रत्नसिंहसूरि ६२

रत्नसूरि ६३, १४८

रत्नाकर १२३

रत्नावली ८७, १३६, १४८

रत्नस ८६

रत्नल २१८

रत्नलविद्या २१८

रत्नलशास्त्र ४३, २१८

रत्नशावली ७८, ८२, ८७

रत्नप्रत्नसूरि ११०

रत्नचिंतामणि २३०

रत्नप्रयोग २३०

रत्नस्यवृत्ति ३०

राघवपांडवीय-द्विसंधानमहाकाव्य ८०

राघवात्म्युद्य १५४

राजकुमारञ्च १६

राजकोश-निर्घंटु ८६

राजनीति २४१

राजप्रश्रीयनाट्यपदभण्डिका १२१

राजमल्लञ्च १३८

राजरत्नसूरि १४८

राजर्षिभट्ट १८६

राजशेखर १७, ११३, १३४

राजशेखरसूरि ५३, ५५, ७१, ८५,

१५७

राजसिंह १०८, ११६

राजसी ५८

राजसोम १८५

राजहंस १५, १०७

राजा २१५

राजमती-परित्याग ११६

रामचन्द्र १४२

रामचन्द्रसूरि ३२, १५३, १५४, १५५

रामविजयगण्डि १५०

राममल्लात्म्युद्यकाव्य १२१

रासिण १८४

राहुड ११५, १३७

राहडपुर ११६
 राहुलक ८८
 रिक्कदार २०४
 रिक्कसमुख्यय २०२
 रिष्टद्वार २०४
 रिष्टसमुख्यय २०२
 रुद्रट ८८, १२४
 रुद्रदामन् ८७
 रुद्रदेव २३५, २५०
 रुद्रादिगणविवरण ४८
 रुपकमंजरी १२३
 रुपकमाला ४१, १२३
 रुपयंद्र १२३
 रुपयंद्रञ्च ६१
 रुपमंजरीनाममाला १२३
 रुपमाला ५०
 रुपरत्नमाला ५७
 रुपसिद्धि २०
 रोहिणी-चरित्र १४७
 रोहिणीमृगांक १५४
 ल
 लक्षण २२१, २१५
 लक्षण-अवयूरि २२१
 लक्षणपंक्तिक्था २२१
 लक्षणमाला २२१
 लक्षणसंग्रह २२१
 लक्ष्मी १८५
 लक्ष्मीकीर्ति ५८
 लक्ष्मीयंद्र १८७
 लक्ष्मीनिवास २१२

लक्ष्मीवल्लभ १५
 लक्ष्मीविजय १८६
 लक्ष्य-लक्षणविचार २२१
 लगामी २४८
 लग्गसुद्धि १६८
 लग्नकुंडलिका १५८
 लग्नविचार १७५, १७६
 लग्नशुद्धि १६८
 लघु-अर्हनीति २४०
 लघुजातक १८१
 लघुजातक टीका १८१
 लघुज्येन्द्र १२
 लघुत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र ४३
 लघुनमस्कारयक १६६
 लघुन्यास ३२
 लघुवृत्ति ३०
 लघुवृत्ति-अवयूरि ३२
 लघुवृत्ति-अवयूरिपरिष्कार ३०
 लघुव्याख्यानदुंदुदिका ३३
 लघुश्यामसुंदर १८२
 लब्धियंद्र १२८, १८८
 लब्धियंद्रगणि १७७
 लब्धिविजय १८३, १८६
 लल्ल १६७
 लाण्डरी २४८
 लाभाराणा २४८
 लाभापुरी २४८
 लाटीसंछिता १३८
 लालयंद्रगणि १४०
 लालयंद्री-पद्धति १८८
 लाभोदय १८७

लावण्यसिंह १११

लाहूर १३४

लाहोर ८०

विंगानुशासन २१, २३, २८, ३८,
८३, ८६

लीलावती २०३

लूणकरसंस्तर १८०

लेखलेखनपद्धति १२७

लोकप्रकाश १८१

व

वंशीधरजी १६

वक्रोक्तिपंथाशिक्षा १२३

वग्गडेवली २०६

वज्र १७

वज्रसेनसूरि १४८

वनमाला १५४

वरदराज १६२

वरमंगलिकास्तोत्र १२१

वररुचि ४, १५०, २२८

वराह १६७

वराहमिहिर १६८, १७१, १८१,
१८५

वर्गडेवली २०६

वर्धमान ५२

वर्धमानविद्याकल्प १६६, १७०

वर्धमानसूरि १८, २०, २२, २३,
४८, १०८, १३३, १३७,

१८८, २१०

वर्षप्रबोध ४३, १७२, १७८

वल्लभ ३८, १६२

वसंतराज १८६

वसंतराजशाकुन-टीका १८६

वसंतराजशाकुन-वृत्ति ८०

वसुदेव ८०

वसुदेवखिंडी ८८, २३७

वसुनंदि ४५

वस्तुपाल १०८, १११, १२५

वस्तुपाल-प्रशस्ति १७३

वस्तुपालप्रशस्तिकाव्य ११०

वत्स २१४

वाक्यप्रकाश ६२

वाग्भट १०५, ११५, १३७, २२८,
२३४, २३५

वाग्भटावंकार ८८, १०५, ११६

वाग्भटावंकार-वृत्ति १०६

वाघजी १८४

वायस्पति ७७, ८२, ८६

वाद्यार्थनिरूपण १८५

वाटिपर्वतवज्र २०

वाटिराज २०, १०८, ११६

वाटिसिंह ८२

वामन ४८, ८७, १२४, १२५

वाराणसी २०६

वासण २१४

वासवदत्ता-टीका ४५

वासवदत्ता-वृत्ति अथवा व्याख्या-टीका
१२६

वासुकि २०६

वासुदेवराज जनार्दन कशेलीकर ८४

वास्तुसार १६४, २४२

वाहन २१५

विंध्यपर्वत २४४	विद्यानंद ५१, ५२
विक्रमचरित्र ८३	विद्यानंदव्याकरण २६
विक्रमपुर १८२	विद्यानंदसूरि २६
विक्रमसिंह ७६	विद्यानंदी ७४
विक्रमादित्य ७, ७७	विद्याडेम १८४
विद्यारामृतसंग्रह ६२, २०१	विद्वग्नितामणि ५६
विजयकीर्ति ७४, ११७	विधिप्रपा ५४
विजयचंद्रसूरि ३४	विनयकुशल १६८, १७२
विजयदेव २१८	विनयचंद्र ८४, ११३
विजयदेव-निर्वाणारास ४३	विनयचंद्रसूरि १००, ११०
विजयदेवमाहात्म्य-विवरण ४३	विनयभूषण ३६
विजयदेवसूरि ११४	विनयरत्न १२८
विजयरत्नसूरि १८०	विनयविजय १५, १८१
विजयराजसूरि २७	विनयविजयगणि ४१, ४२
विजयराजेंद्रसूरि ६०, ७१, ८५	विनयसमुद्रगणि १२५
विजयलावण्यसूरि ३१, १०३, १३७	विनयसागर १२८
विजयवर्षा ११७	विनयसागरसूरि ३२, ५६
विजयवर्धन ६१	विनयसुंदर ५६, १२८, १८०
विजयविमल १५, ३७	विनीतसागर ४५
विजयसुशीलसूरि १०३	विभुधयंद्र १६५
विजयसेनसूरि १७१, १७२	विभुधयंद्रसूरि १७०
विजयानंद ५१, ५२	विभक्तिवियार ४६
विदग्धमुખमंडन १२७	विमलकीर्ति ४८
विदग्धमुખमंडन-अवयूरि १२८	विरहलांछन १४५
विदग्धमुખमंडन-अवयूरि १२७	विरहलंक १४५
विदग्धमुખमंडन-टीका १२८	विवाहपटल १६८, १८८, १८४
विदग्धमुખमंडन-आलावभोध १२८	विवाहपटल-आलावभोध १८४
विदग्धमुખमंडन-वृत्ति १२८	विवाहरत्न १८०
विद्यातिलक २२८	विविक्तनाम-संग्रह ८०
विद्याधर ३४	विविधतीर्थकल्प ५४

विवेक १०३	वृंह २२८, २३४
विवेककविका ११०	वृक्ष २१४
विवेकपादप ११०	वृत्त १३०
विवेकमंजरी १५१	वृत्तज्ञातिसमुच्चय १४५
विवेकविलास १८७, २१७, २१८	वृत्तिज्ञातिसमुच्चय-वृत्ति १४६
विवेकविलास-वृत्ति ८०, १०१	वृत्तप्रकाश १५०
विवेकसमुद्रगण्डि ५१	वृत्तभौक्तिक ४३, १४०
विशालदेव ३६, १२, १३७	वृत्तरत्नाकर ५२, १४०, १५१
विशाभिल १५६	वृत्तवाह १५०
विशालकीर्ति ५८	वृत्ति ५८
विशालराज १०६	वृत्तित्रयनिबंध ५३
विशालाक्ष २४०	वृत्तिविवरणपंञ्जिका ५५
विशेषावश्यकभाष्य २०१	वृद्धप्रस्तावोक्तिरत्नाकर १२६
विश्रांतविद्याधर ४८	वेदाङ्कुश २८
विश्रांतविद्याधर-न्यास ४, ४८	वेदाङ्गराय ८६
विश्वतत्त्वप्रकाश २०	वैजयंती ८२
विश्वप्रकाश ८६	वैद्यकसारसंग्रह २२८
विश्वश्रीद्ध-स्तव ६२	वैद्यकसारोद्धार ८१
विश्वलोचन-कोश ८२	वैद्यवल्गल २३०
विषापहार-स्तोत्र ८०, १३२	वैराग्यशतक ११८
विष्णुदास १८३	वोसरि २२२
विसलदेव ८४, २४८	वोसरी ४०
विसलपुरी २४८	व्यतिरेकद्वान्त्रिशिका १५४
विसलप्रिय २४८	व्याकरण ३
विहारी १४०	व्याकरणयतुष्कावयूरि १७४
वीतरागस्तोत्र ३०	व्याडि ७७, ८३, ८६
वीनपाल ४१	व्युत्पत्ति-टीपिका ७१
वीरथय २०६	व्युत्पत्तिरत्नाकर ८४
वीरसेन ४३, ६६, १६४	प्रतकथाकोश ७४
वीरस्तव ५४	
वीशयंत्रविधि ४३	

श

शंकर १५७, १८३
 शकुन १८७
 शकुनद्वार १८८
 शकुन-निर्णय १८६
 शकुनरत्नावलि १८८
 शकुनरत्नावलि-कथाकोश १८८
 शकुनरहस्य १८७
 शकुनविष्कार १८८
 शकुनशास्त्र १८७, २१६
 शकुनसारोद्धार १८७
 शकुनार्णव १८६
 शकुनावलि १८८
 शतद्वलकमलालंकृतलोद्वपुरीयपार्श्व-
 नाथस्तुति ८८
 शत्रुंजय ८४
 शत्रुंजयकल्पकथा ८३
 शब्दयंत्रिका ८८
 शब्दप्रक्रियासाधनी-सरलाभाषाटीका ६०
 शब्दप्राप्त ६
 शब्दभूषणव्याकरण २७
 शब्दभेदनाममाला ८०
 शब्दभेदनाममाला-वृत्ति ८०
 शब्दमण्डिदृषण ७५
 शब्दमहार्णव-न्यास ३१
 शब्दार्णव-न्यास २८
 शब्दरत्नप्रदीप ८२
 शब्दरत्नाकर ४६, ६३, ८१
 शब्दलक्ष्म २२
 शब्दसंदोहसंग्रह १२

शब्दांभुषिकोश ८५
 शब्दांभोष्ठभास्कर १०
 शब्दानुशासन १६, २३
 शब्दार्णव १३, ७७
 शब्दार्णवयंत्रिका १४
 शब्दार्णवयंत्रिकोद्धार ४८
 शब्दार्णवप्रक्रिया १४
 शब्दार्णववृत्ति २६
 शब्दार्णवव्याकरण २५, ८८
 शब्दावतार-न्यास ४, १०
 शय्या २१४
 शल्यतन्त्र २२७
 शांतिचन्द्र १२१
 शांतिनाथचरित्र ४३, ४४
 शांतिप्रभसूरि ७१
 शांतिहर्षवायक १४०
 शांभ ८८
 शाकंभरी १३८
 शाकंभरीराज १४८
 शाकटायन ५, १६
 शाकटायन-टीका २०
 शाकटायन-व्याकरण ६, १६
 शाकटायननाथार्थ २१
 शारदास्तोत्र ५४
 शारदीयनाममाला १०
 शारदीयाभिधानमाला ८०
 शार्ङ्गदेव १५६
 शार्ङ्गधर १८८
 शार्ङ्गधरपद्धति २७, ७८
 शालाक्यतन्त्र २२७
 शालिभद्र १२४

शाखिवाहन-चरित्र ८३	श्राद्धप्रतिकभणसूत्र-वृत्ति १४४
शालिहोत्र २५०	श्रावकविधि ७८
शाश्वत ८६	श्रीचंद्रसूरि १४३
शिलोञ्जकोश ८८	श्रीदत्त ८
शिलोञ्ज-टीका ८८	श्रीदेवी ८०
शिल्पशास्त्र २४२	श्रीधर १६२, १६५
शिल्पी २१४	श्रीनन्दि २३१
शिवचन्द्र १२८	श्रीपति १६५, १७०, १८२, २३६
शिवपुरी-शंभेश्वर-पार्श्वनाथ-स्तोत्र ४३	श्रीपतिपद्धति १७७
शिवशर्मसूरि १२८	श्रीप्रबलसूरि ४४
शीलभद्रसूरि १४३	श्रीवल्लभ ८८
शीलशेखरगण्डि १४१	श्रीवल्लभगण्डि ८७
शीलसिंहसूरि २२५	श्रीसार ८८
शीलांक ८८	श्रुतकीर्ति १०, १२, १४
शीलांकसूरि २००	श्रुतबोध १५०
शुक २४०	श्रुतबोधटीका ८१
शुभचन्द्र ७०, ७५	श्रुतसंधपूजा ७४
शुभचन्द्रसूरि ७४	श्रुतसागर ७०, ७३
शुभविजयञ्ज ११४	श्रुतसागरसूरि २२१
शुभशीलगण्डि ४७, ८३	श्रेणिकचरित ५४
शूर्पारक २४४	श्रेयांसञ्जिनप्रासाद ८४
श्रृंगारमंजरी ८८, १००	श्वानरुत २०३
श्रृंगारमंडन १५, ११८	श्वानशकुनाध्याय २०८
श्रृंगारशतक ११८	
श्रृंगारार्णवचन्द्रिका ११७	ष
शेषनाममाला ८१	षट्कारकविवरण ४८
शेषसंग्रहनाममाला ८१	षट्त्रिंशिका १६२
शोभन ७८	षट्पंथाशष्टिद्विकुमारिकाभिषेक ५४
शोभनस्तुतिटीका ४५, ७८, १२६	षट्पंथाशिका १८५
शौरसेनी ६८, ७३	षट्पंथाशिका-टीका १८५
शैनिकशास्त्र २५०	षट्प्राभृत-टीका ७४

षडावश्यकटीका ५४
 षड्भाषागर्भितनेमिस्तव १२१
 षड्भावतिप्रकरण २३८
 षष्टिशतक ११५
 षष्टिसंवत्सरङ्कल १८१
 स
 सङ्गोद्धार १८८
 संकल्प ८
 संक्षितकादम्बरीकथानक १२७
 संगमसिंह २०६
 संगीत १५६
 संगीतदीपक १५८
 संगीतपारिजात १५७
 संगीतमंडन ११८, १४५, १५८
 संगीतमकरंद १५७
 संगीतरत्नाकर १५६
 संगीतरत्नावली १५८
 संगीतशास्त्र १५६
 संगीतसमयसार १५६
 संगीतसहस्रिगल १५०, १५८
 संगीतोपनिषत् ८५, १५७
 संगीतोपनिषत्सारोद्धार ८५, १५७
 संग्रामसिंह ६२
 संग्रामसिंह सोनी २४३
 संघतिलकसूरि ५५
 संघदासगण्ड ८८, २३७
 संजमदेव २०२
 संदेहविधौषधि ५४
 संसारावर्त ७७
 संहिता ६६

सकलयंद्र १०७, १२१
 सत्यपुरीयमंडनमहावीरोत्साह ७८,
 ७८
 सत्यप्रबोध ६०
 सत्यहरिश्चन्द्र १५४
 सदानंद ६०
 सद्दपाहुड ५, ६
 सद्भावावलांछन १४५
 सप्तपदार्थी-टीका १२६
 सप्तसंधान-महाकाव्य ४३
 सप्तस्मरण-टीका ५५
 सप्तस्मरणवृत्ति १२७
 सप्तस्मरणस्तोत्र-टीका ४५
 सत्माश्रृंगार १५१
 समंतभद्र ८, १८, ६६, २१२, २२६,
 २३१
 समयभक्त ४१
 समयसुन्दर १३८, १८०
 समयसुन्दरगण्ड ८५, १०७, १२३,
 १५२
 समयदर्भ ४८
 समरार्थव्यकला २०६
 समस्तरत्नपरीक्षा २४५
 समासप्रकरण ४७
 समासान्वय १०७
 समितसूरि २०६
 समुद्रसूरि १४८
 समोसी २४८
 सम्यक्त्व-थौपाई १८६
 सम्यक्त्वसप्तति-वृत्ति ५५
 सरस्वती ७८
 सरस्वतीकंडालरक्षण १०१, १२७

सरस्वतीकंठाभरण-वृत्ति १२७
 सरस्वती-निघंटु ८६
 सर्वज्ञिसाधारणस्तोत्र ६२
 सर्वज्ञभक्तिस्तव ५४
 सर्वदेवसूरि २०८
 सर्ववर्भन् ५०
 सर्वसिद्धान्तविषमपद्यपर्याय १४४
 सर्वानन्द १८
 सङ्गकीर्ति ५८, ५९, ८८
 सङ्गकीर्तिगण्डि २५, २६
 सागरयन्त्र १०७, १२५, १७४
 सागरयन्त्रसूरि २१, ४१
 सायोर ७८
 साशरुय २०३
 सातवाहन ५०, ८८
 साधारणज्ञिनस्तवन ४१
 साधुकीर्ति ४८, ६३, १०८, ८१,
 १२१
 साधुप्रतिक्रमणसूत्रवृत्ति ५४
 साधुरत्न ८४
 साधुराज ४०
 साधुसुन्दरगण्डि ४६, ६३, ८१
 साभायारी ५४
 सामुद्रिक २१४, २१६
 सामुद्रिकतिलक २१६
 सामुद्रिकलहरी २१८
 सामुद्रिकशास्त्र २१५, २१७
 सायण २३
 सारंग २७
 सारदीपिका-वृत्ति १२५

सारसंग्रह २३५
 सारस्वतमंडन ४५, ५५, ११८
 सारस्वतरूपमाला ५७, १२१
 सारस्वतवृत्ति ८८
 सारस्वतव्याकरण ५५, ५८
 सारस्वतव्याकरण-टीका ५६
 सारस्वतव्याकरण-वृत्ति ८०
 सारावली १७७, १८२
 साहिमहम्मद ५५
 सिद्धरप्रकर ८१, २३५, २५१
 सिद्धतिलकसूरि १६५, १७०
 सिद्धदेवगण्डि १०६
 सिद्धनाथ २२७
 सिद्धल २४४
 सिद्धसूरि १२३, १७४
 सिद्धसेन २३१
 सिद्धासन भतीसी १८६
 सिक्का २४८
 सित्तनवासल १५८
 सिद्धज्ञान २१७
 सिद्धनंदि १७
 सिद्धपाहुड २०५
 सिद्धपुर ६२
 सिद्धप्राभृत २०५
 सिद्ध-भू-पद्धति १६४
 सिद्ध-भू-पद्धति-टीका १६४
 सिद्धयोगमाला २३०
 सिद्धराज २१, २७, १०४, १०८,
 १३६, १४८, १४९
 सिद्धराजवर्षान २१

सिद्धर्षि २३०	सुंदरप्रकाशशब्दार्णव ८८, १२१
सिद्धसारस्वतकवीश्वर ७८	सुंदरी ७८
सिद्धसारस्वत-व्याकरण ४४	सुंधा १०८
सिद्धसूरि १६५	सुकृतकीर्तिकल्लोदिनीकाव्य १७१
सिद्धसेन ७, ८, १३६, २०१, २२७, २३१	सुकृतसंकीर्तनकाव्य १११
सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन २७, ४८	सुभसागरगणेश ४८
सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन- प्राकृत-व्याकरण ६८	सुग्रीव २२२
सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन- लघुन्यास १५४	सुधाकलश ८५, १५४, १५७
सिद्धहेमचन्द्रानुशासन ५	सुधाकलशगणेश ८१
सिद्धहेमप्राकृतवृत्ति २८	सुधीश्रृंगार १७१
सिद्धहेम-भृष्ट-प्रक्रिया ४०	सुपासनालयरिय २११
सिद्धहेम-भृष्टवृत्ति २८	सुभोषिका ५८, १२८
सिद्धहेमभृष्टन्यास २८	सुभोषिनी ६१
सिद्धहेमलघुवृत्ति २८	सुमतिकल्लोल ४८
सिद्धांतयन्द्रिका-टीका ६०	सुमतिगणेश ८२
सिद्धांतयंद्रिका-व्याकरण ६०	सुमतिहर्ष १८२, १८३, १८६
सिद्धांतरसायनकल्प २२६	सुमिश्रविचार २०८
सिद्धांतस्तव ४४	सुमिश्रसत्तरिया २०८
सिद्धांतालापकोद्धार ६२	सुरप्रभ २६
सिद्धादेश २०४	सुरभीति २४३
सिद्धानंद ५२	सुरसुन्दरीकथा २२
सिद्धियंद्र २४१	सुल्छश १४१, १४२, १५२
सिद्धियंद्रगणेश ४५, १२६	सुविषादार २०८
सियाशा ८५	सुव्रत २२८
सिरोही १८४	सुश्रुत २३४, २३५
सीता ११६	सुषेण २३१
सीमंथरस्वामीस्तवन ४३	सुस्थितसूरि २०४
	सूक्तावली ११४
	सूक्तिमुक्तावली ११२
	सूक्तिरत्नाकर १२६

सूक्तिसंयम २३८
 सूत्रकृतांग-टीका २००
 सूत्र १४८
 सूत्रयं ८०
 सूत्रत ८५, १८४
 सूत्रप्रत्नसूरि १४८
 सूरिमंत्रप्रदेशविवरण ५४
 सूर्यप्रज्ञप्ति १६७
 सूर्यसहस्रनाम ८०
 सेट्-अनिट्टकारिका ८१
 सेनप्रश्न ११५
 सैतव १३३, १३६
 सैन्ययात्रा २१५
 सोढल २३४
 सोढल १८३
 सोम १०५, २४५
 सोमकीर्ति ५३
 सोमयंद्रगण्डि १५१
 सोमतिलकसूरि ५४
 सोमदेव १४, ३६
 सोमदेवसूरि ६, २३८
 सोमप्रत्नायार्थ २३०
 सोममंत्रि ८६
 सोमराज १५८, २४८
 सोमविमल ६३
 सोमशील ६०
 सोमसुंदरसूरि ३५, १०६, १८४
 सोमादित्य ११३
 सोमेश्वर ११३, १५७
 सोमोद्यगण्डि १६०

सोल-स्वप्न-संज्ञाय १८६
 सौभाग्यविजय ४२
 सौभाग्यसागर ३४, ७१
 स्कंद ५१
 स्कंदिलायार्थ २०६
 स्तंभतीर्थ ५१
 स्तंभनपार्थनायस्तवन १३८
 स्तवनरत्न १८५
 स्त्रीमुक्ति-प्रकरण १७
 स्थापत्य ११४
 स्थूलत्नद्रङ्गाग ५४
 स्यादिव्याकरण ३६
 स्याद्विशब्दटीपिका ३६
 स्याद्विशब्दसमुच्चय ३६, ८४, ११४
 स्याद्वादभाषा ११५
 स्याद्वादमंजरी ५५
 स्याद्वादमुक्तावली १८५
 स्याद्वादरत्नाकर १०४
 स्याद्वादोपनिषत् २३८
 स्वप्न २०८
 स्वप्नचिंतामणि २१०
 स्वप्नद्वार २०८
 स्वप्नप्रदीप २१०
 स्वप्नलक्षण २१०
 स्वप्नविचार २०८, २१०
 स्वप्नशास्त्र २०८
 स्वप्नसप्ततिका २०८
 स्वप्नसुभाषित २१०
 स्वप्नाधिकार २१०
 स्वप्नाध्याय २१०

स्वभावली २१०
 स्वप्नाष्टक २१०
 स्वयंभू ६८, १३६, १४२, १४४,
 १४८
 स्वयंभूखण्डसू १४२, १४४
 स्वयंभूवेश १३४
 स्वयंभूव्याकरण ६८
 स्वरपाहुड ८८
 उ
 संसदेव २५०
 संसराज २३१
 अनुमन्निधुं ८६
 उम्मीरमदमर्दनमहाकाव्य २७
 उरगोविंददासत्रिकमयंद शेठ ८६
 उरि २५१
 उरिभल २४०
 उरिभट्ट १८३, १८६
 उरिभद्र १६७, १८३
 उरिभद्रसूरि ३४, ७०, ८८, १६८,
 २०६, २३८
 उरिवंश २०७
 उरिशंकर ६
 उरिशंकरगणेश १६८
 उरीत मुनि २३५
 उर्यक्ष १५१
 उर्ष १३६
 उर्षकीर्तिसूरि ५७, ५८, ६१, ८०,
 १२०, १५१, १५२, १७७,
 १८४, २२१, २२८
 उर्षकुल ६३, १२५

उर्षकुलगणेश ३७
 उर्षखंड ५३
 उर्षट १४२, १४३, १४८
 उर्षरत्न १८२, १८३
 उर्षविजयगणेश ४८
 उलायुध ८२, ११३, १४१, १४२
 उस्तकांड २०७, २११
 उस्तचिह्नसूत्र २१८
 उस्तबिंब २१८
 उस्तसंख्यवन ४३, २१७
 उस्ति-आयुर्वेद २५०
 उस्ति-परीक्षा २५२
 उायनसुंदर १२१, १८८
 उारीत २३४
 उारीतक २२८
 उितरुचि २३०
 उियाल १८६
 उियाली १८६
 उीरकपरीक्षा २४६
 उीरकलश १८५, १८६
 उीरविजयसूरि ८०, ११४
 उुग्ग ८६
 उुशंगगोरी ४५, ११८
 उेमखंड ५, ७८, ८१, १४२, २४०
 उेमखंडसूरि २१, २७, ३८, ४८, ४८,
 ६८, ७०, ८५, ८६, ८७,
 ८८, १००, १३४, १४८,
 १५३, १५४, १८८
 उेमतिलक १७०
 उेमतिलकसूरि १४८

હૈમ-નામમાલા ૮૧
 હૈમપ્રભસૂરિ ૧૮૪, ૨૦૭
 હૈમલિંગાનુશાસન ૩૯
 હૈમલિંગાનુશાસન-અવયૂરિ ૩૯
 હૈમલિંગાનુશાસન-વૃત્તિ ૩૯
 હૈમવિભ્રમ-ટીકા ૩૬
 હૈમવિમલ ૬૩
 હૈમવિમલસૂરિ ૩૭
 હૈમશબ્દચંદ્રિકા ૪૨
 હૈમશબ્દપ્રક્રિયા ૪૨
 હૈમશબ્દસંયય ૪૪
 હૈમશબ્દસમુચ્ચય ૪૩
 હૈમહંસગણિ ૩૫, ૧૭૧
 હૈમાદ્રિ ૧૯૩
 હૈમકારકસમુચ્ચય ૪૪
 હૈમકૌમુદી ૧૫, ૪૨
 હૈમહુંદિકા ૩૨
 હૈમદશપાદવિશેષ ૩૪
 હૈમદશપાદવિશેષાર્થ ૩૪
 હૈમદીપિકા ૭૦

હૈમદોષકાર્થ ૭૨
 હૈમધાતુપારાયણ ૩૮
 હૈમધાતુપારાયણ-વૃત્તિ ૩૯
 હૈમનામમાલા-બીજક ૧૧૫
 હૈમપ્રકાશ ૪૨
 હૈમપ્રક્રિયા ૪૩
 હૈમપ્રક્રિયા-બૃહચ્યાસ ૪૨
 હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય ૪૩
 હૈમપ્રાકૃતહુંદિકા ૭૧
 હૈમબૃહત્પ્રક્રિયા ૪૧
 હૈમલલઘુપ્રક્રિયા ૪૧
 હૈમલઘુવૃત્તિ-અવયૂરિ ૩૨
 હૈમલઘુવૃત્તિહુંદિકા ૩૩
 હૈમલઘુવૃત્તિદીપિકા ૩૩
 હૈમીનામમાલા ૮૪
 હૈમોડાહરણવૃત્તિ ૩૪
 હોરાં ૧૮૨
 હોરામકરંદ ૧૮૮
 હોરામકરંદ-ટીકા ૧૯૬

સહાયક ગ્રંથોની સૂચિ

- અનેકાંત (માસિક)—સં. જુગલકિશોર મુખાર-વીરસેવા-મંદિર, દરિયાગંજ,
દિલ્હી.
- આગમોનું દિગ્દર્શન—હીરાલાલ ર. કાપડિયા—વિનયચંદ્ર ગુલાબચંદ શાહ,
ભાવનગર, ઈ.સ. ૧૯૪૮.
- આવશ્યકનિર્યુક્તિ—આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૨૮
- આવશ્યકવૃત્તિ—હરિભદ્રસૂરિ—આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, ઈ.સ. ૧૯૧૬.
- કથાસરિત્સાગર—સોમદેવ—સં. દુર્ગાપ્રસાદ—નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ઈ.સ.
૧૯૩૦.
- કાવ્યમીમાંસા—રાજશેખર—સં. સી. ડી. દલાલ તથા આર. અનન્તકૃષ્ણ
શાસ્ત્રી—ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, બરોડા, ઈ.સ. ૧૯૧૬.
- ગુર્વાવલી—મુનિસુન્દરસૂરિ—યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગર, ઈ.સ.
૧૯૦૫.
- ગ્રંથભંડાર-સૂચી—છાણી (હસ્તલિખિત)
- જયદામનુ—વેલણકર—હરિતોષમાલા ગ્રંથાવલી, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૪૮.
- જિનરત્નકોશ—હરિ દામોદર વેલણકર—ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર,
પૂના, ઈ.સ. ૧૯૪૪.
- જૈન ગૂર્જર કવિઓ—મોહનલાલ દ. દેસાઈ—જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ,
ઈ.સ. ૧૯૨૬.
- જૈન ગ્રન્થાવલી—જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ, વિ. સં. ૧૯૬૫.
- જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ—હીરાલાલ ર. કાપડિયા—મુક્તિકમલ જૈન
મોહનમાલા, વડોદરા, ઈ.સ. ૧૯૫૬.
- જૈન સત્યપ્રકાશ (માસિક)—પ્રકા. ચીમનલાલ ગો. શાહ—અમદાવાદ
- જૈન સાહિત્ય અને ઈતિહાસ—નાથૂરામ પ્રેમી—હિન્દી ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, મુંબઈ,
ઈ.સ. ૧૯૪૨.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ—જૈન શ્વેતાબંર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૩૩

જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રૈમાસિક)—જિનવિજયજી—ભારત જૈન વિદ્યાલય, પૂના, ઈ.સ. ૧૯૨૪.

જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર (પાણ્ડ્યાસિક)—જૈન સિદ્ધાંત ભવન, આરા.

જેસલમેર-જૈન-ભાંડાગારીયગ્રંથાનાં સૂચીપત્રમ્—સં. સી. ડી. દલાલ તથા પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી—ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા, ઈ.સ. ૧૯૨૩.

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડાર-સૂચી—મુનિ પુણ્યવિજયજી (અપ્રકાશિત).

ડેલા-ગ્રંથભંડાર-સૂચી—હસ્તલિખિત.

નિબંધનિયમ—કલ્યાણવિજયજી—કલ્યાણવિજય શાસ્ત્રસંગ્રહ સમિતિ, જાલોર, ઈ.સ. ૧૯૬૫.

પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાણ્ડાગારીય ગ્રંથસૂચી—સી. ડી. દલાલ તથા લા. ભ. ગાંધી—ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા, ઈ.સ. ૧૯૩૭.

પાઈયભાષાઓ અને સાહિત્ય—હીરાલાલ ર. કાપડિયા—સૂરત.

પુરાતત્વ (ત્રૈમાસિક)—ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પ્રબંધચિન્તામણિ—મેરુતુક્કસૂરિ-સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, કલકત્તા, ઈ.સ. ૧૯૩૩.

પ્રબંધપારિજાત—કલ્યાણવિજયજી—કલ્યાણવિજય શાસ્ત્ર-સંગ્રહ સમિતિ, જાલોર, ઈ.સ. ૧૯૬૬.

પ્રભાવકચરિત—પ્રભાચન્દ્રસૂરિ—સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ, ઈ.સ.

૧૯૪૦.

પ્રમાલક્ષમ—જિનેશ્વરસૂરિ—તત્ત્વવિવેચક સભા, અમદાવાદ.

પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ—પ્રભાચન્દ્રસૂરિ—સં. મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી—નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૪૧.

પ્રશસ્તિસંગ્રહ—ભુજબલી શાસ્ત્રી—જૈન સિદ્ધાંત ભવન, આરા, ઈ.સ. ૧૯૪૨

પ્રાકૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ—જગદીશચન્દ્ર જૈન—ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ઈ.સ. ૧૯૬૧

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ—જિનવિજયજી—આત્માનંદ જૈન સભાઈ, ભાવનગર, ઈ.સ. ૧૯૨૧.

भारतीय ज्योतिष—नेमियन्द्र शास्त्री—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी,
 ई.स. १८५२.

भारतीय विद्या (त्रैमासिक)—भारतीय विद्याभवन, मुंबई.

भारतीय संस्कृति में जैनधर्म का योगदान—डीरालाल जैन—मध्यप्रदेश शासन
 साहित्य-परिषद्, भोपाल, ई.स. १८६२.

राजस्थान के जैन शास्त्राभंडारोंकी ग्रंथसूची—कस्तूरचन्द कासलीवाल, दि. जै.
 अतिशय क्षेत्र, जयपुर, ई.स. १८५४.

लीबडीस्थ हस्तलिपित जैन ज्ञानाभंडार-सूचीपत्र—मुनि यतुरविजयच—
 आगमोदय समिति, मुंबई, ई.स. १८२८.

शब्दानुशासन—मलयगिरि—सं. बेयरदास दोशी—ला. द. भारतीय संस्कृति
 विद्यामंदिर, अमदावाद, ई.स. १८६७.

संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—युधिष्ठिर भीमांसक—वैदिक साधनाश्रम,
 देहरादून, वि. सं. २००७.

सरस्वतीकंठाभरण—भोजदेव—सं. केदारनाथ शर्मा तथा वा. ल. पणशीकर—
 निर्णयसागर प्रेस, मुंबई, ई.स. १८६४.

Annal of the Bhandarkar Oriental Research Institute—
 Poona, 1931-32.

Bhandarkar Mss. Reports—Poona, 1879-80 to 1887-91.

Bhandarkar Oriental Research Institute Catalogues—
 Poona.

Catalogue of Manuscripts in Punjab Jain Bhandars—
 Lahore.

Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts—L. D.
 Bharatiya Sanskriti Vidyamandir, Ahmedabad.

Epigraphia Indica—Delhi.

History of Classical Literature—Krishnamachary-Madras.

Indian Historical Quarterly—Calcutta.

Peterson Reports—Royal Asiatic Society, 1882 to 1898,
 Mumbai.

Systems of Sanskrit Grammar—S. K. Belvalkar—Poona,
 1915

ગિરિરાજની ગોદમાં, નજરે નિહાળતાં, મનને હરી લેતા
શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન-સમવસરણ મહામંદિરની આછેરી ઝલક

જગતના તમામ ધર્મોમાં જૈન ધર્મની એક મહત્તા એનાં ભવ્ય, અલૌકિક અને અધ્યાત્મભાવનાથી ભરપૂર તીર્થો છે. આ તીર્થો ભક્તની ભક્તિ, શ્રેષ્ઠીની દાનવીરતા, સાધકની ઉપાસના અને સાધુજનોની સમતાનો સંદેશ આપીને સંસારસમુદ્ર તરવા માટે જિનભક્તિનો ઉપદેશ આપે છે. સમગ્ર દેશમાં જ નહિ બલ્કે વિદેશોમાં અનેક જિનાલયો આવેલાં છે, પરંતુ આ બધા જિનાલયની યાત્રા કરીને પોતાની ભક્તિભાવનાને ધન્ય કરવાની પળ સહુને સાંપડતી નથી. ક્યારેક શારીરિક કે આર્થિક શક્તિ ન હોય, તો ક્યારેક સમય કે સગવડનો અભાવ હોય. આથી જ પાલિતાણામાં આવેલા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિરમાં એક સાથે અનેક તીર્થોનાં દર્શન અને ભાવપૂજનનો લાભ મળે છે. જાણે તીર્થોનું સંગમસ્થાન જ જોઈ લો !

ગિરિવર દર્શન વિરલા પાવે

આ સંગમસ્થાન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ચડતાં જ જમણી બાજુ આવેલું છે. દેશ અને વિદેશના ખૂણે ખૂણેથી પ્રત્યેક જૈન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરવાની સદૈવ ઝંખના રાખતો હોય છે. આથી જ શ્રી ૧૦૮ તીર્થદર્શન ભવન પાલિતાણામાં નિર્માણ કરવામાં આવ્યું, જેથી સિદ્ધગિરિની યાત્રાએ આવનાર યાત્રાળુને અનોખો તીર્થદર્શન, વંદન અને પૂજનનો ધર્મમય સુયોગ સાંપડે છે.

નિમિત્તમાત્રમ્

આની રચનાનું નિમિત્ત સુરત દેસાઈ પોળના શ્રી સુવિધિનાથ જિનમંદિરમાં શ્રી દેસાઈ પોળ પેઢીના સંસ્થાપક ધર્મનિજ ડાહ્યાભાઈ (કીકાભાઈ) રતનચંદ કિનારીવાળાએ તૈયાર કરાવેલ શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન બન્યું. અહીં પ્રાચીન તીર્થોના મૂળનાયકજીના ૩૬ ' ૩૦ ઈંચની સાઈઝનાં ચિત્રો દીવાલ પર બિરાજમાન કરવામાં આવ્યાં. પરમપૂજ્ય ધર્મરાજ આચાર્ય દેવ શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ. પૂ. પંચાસજી (હાલ આચાર્ય મ.સા.) શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી ગણિ મહારાજની નિશ્રામાં વિ. સં. ૨૦૨૪ના કારતક વદરના રોજ એનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ ડાહ્યાભાઈએ ૧૦૮ તીર્થોનો એક પક્ટ બહાર પાડ્યો. પછી પોતાના દીક્ષા ગ્રહણના દિવસે જ વિ. સં. ૨૦૨૬ પોષ સુદ ૧૧ના ૧૦૮ તીર્થદર્શનાવલિ નામક એક આલબમ પ્રકાશિત કર્યું. જેમાં ૧૦૮ તીર્થના મૂળનાયકજી, દેરાસર અને તેમનો ઈતિહાસ લેવામાં આવ્યો.

લોકઆદર પામેલ આનું નિમિત્ત જોઈને વિ. સ. ૨૦૨૮માં સુરેન્દ્રનગરમાં શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિરનું નિર્માણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પૂજ્ય ધર્મરાજ ગુરુદેવશ્રીની સ્કુરણા થાય છે સાકાર

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિર, સરસ્વતી મંદિરની બાજુમાં (બાબુના દેરાસરની સામે) વીસ હજાર વાર ૪૦૦ ૪૫૦ ફૂટ લંબાઈ-પહોળાઈવાળી વિશાળ જમીન પર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં તીર્થકર પરમાત્મા શ્રીમહાવીર સ્વામી જેમાં બિરાજમાન હશે, એ સમવસરણ કેવું હશે ? જિનાગમો, સમવસરણસ્તવ આદિ પ્રાચીન સ્તવો, સ્તવનોમાં અને અન્યત્ર પણ સમવસરણ સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે તે જ રીતે કેટલાય શિલ્પીઓએ પોતાની કલા તેમજ આગવી સૂઝથી એની રચનાનો ખ્યાલ આપ્યો છે, તો કેટલાંય ચિત્રકારોએ એનાં ચિત્ર પણ બનાવ્યાં છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પોતાના ધ્યાનમાં શ્રી સમવસરણનું ચિંતન કરતા હતા. આ સમયે ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ગોઠવવાની વિચારણા ચાલી રહી હતી. એવામાં એકાએક તેઓશ્રીને એક નૂતન વિચાર સ્ફૂર્યો. એમણે વિચાર્યું કે સમવસરણ પણ બનાવવું અને તેમાં ૧૦૮ તીર્થો આવી જાય તેવી રમણીય રચના કરવી. એવી સરસ ગોઠવણી કરવી કે જેથી વર્તમાન ચોવીશી, ૧૦૮ પાર્શ્વનાથજી, ૧૦૮ તીર્થપટ્ટો તથા ૧૦૮ ચિત્રપટ્ટો વગેરે બધું જ આ સંગમમાં મહાસંગમ બની રહે...

સમવસરણની સફળતાના સુકાની પૂજ્ય ગુરુ ભગવંતો

પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજની શિલ્પ-સ્થાપત્ય સંબંધી સૂઝ-બૂઝના સહારા સાથેના સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન હેઠળ પૂજ્ય તપસ્વી મુનિ શ્રી કુશલચંદ્રવિજયજી મ. સા.ની જહેમતથી આ કાર્ય સારી એવી સફળતાને પામ્યું. તેમજ આ તીર્થધામના ઉત્થાનમાં માર્ગદર્શન પૂજ્યાચાર્ય મહારાજ તથા તેઓશ્રીના ગુરુબંધુ પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ.આચાર્ય શ્રી વિજય જયચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી પ્રમોદચંદ્રવિજયજીગણી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી અજિતચંદ્ર વિજયજી ગણી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી વિનીતચંદ્રવિજયજી ગણી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી હીંકારચંદ્રવિજયજી ગણી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી પુષ્પચંદ્રવિજયજી ગણી, પં. શ્રી સોમચંદ્ર વિ.મ., પ.પૂ. મુનિશ્રી અમરચંદ્ર વિ.મ., પ.પૂ. મુનિ કેલાસચંદ્ર વિ.મ., પૂ. મુનિ શ્રી રાજચંદ્ર વિ. મ. આદિ ધર્મરાજ પૂજ્ય ગુરુદેવના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય સમુદાયનો અથાક પ્રયત્ન પણ નિમિત્તરૂપ બનેલ છે.

વિશ્વમાં અજોડ શ્રી સમવસરણ મહામંદિર

શ્રી સમવસરણ મહામંદિર જોનારને પ્રથમ નજરે જ જાણે આકાશમાંથી ઊતરી આવ્યું હોય તેવું લાગે છે. જેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજી ૧૦૮, તીર્થપટ્ટો ૧૦૮ અને ચિત્રપટ્ટો પણ ૧૦૮ છે. તેની ઊંચાઈ પણ ૧૦૮ ફૂટની રાખી છે. મહા મંદિરમાં પ્રવેશતાં શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી ધર્મોદ્યાન આવે છે. સુંદર કારીગરીથી શોભતું આકર્ષક આ પ્રવેશદ્વાર દૂરથી જ યાત્રાળુના મનને મોહી લે છે. તેની બન્ને બાજુ નીકળતી પથ્થરમાંથી કંડારેલ ચક્રોની ચકાવલિ અને તેની ઉપર પથ્થરમાં જ અંકિત અક્ષરોની અદ્ભુતતા દ્વારની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. દ્વારની અંદરના ભાગમાં એક તરફ પરબ અને બીજી બાજુ વિશ્રાંતિગૃહનું સુંદર આયોજન વિચારેલ છે. હાલ યાત્રિકો માટે ઠંડા અને ઉકાળેલા પાણીની પરબ પણ રાખેલી છે. લીલા-ગુલાબી કમળોની પંક્તિ સમવસરણની આસપાસ પથરાયેલ કમળો જેવી લાગે છે. મુખ્ય દરવાજામાં પ્રવેશતાં જ જમણા હાથે એક અજોડ અને અદ્વિતીય મંદિરના દર્શન થાય છે. ત્રણ ગઢ રૂપે તેની રચના થઈ છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરેલ ચારે દિશાના બાર દરવાજા, સુંદર કમાનો, દ્વારપાળો, બારે પર્ષદા, ચૈત્યવૃક્ષ અને અશોકવૃક્ષ નજરે ચઢ્યા વગર રહેતાં નથી અને તેથી જ આજે શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિર વિશ્વમાં એની ભવ્યતા, પવિત્રતા અને મહત્તાથી ખ્યાતનામ બન્યું છે. અહીં માત્ર જિનાલય જ નહિ પરંતુ જૈન ખગોળ, ભૂગોળ અને જૈન ઇતિહાસની માર્મિક ઝાંખી થતી હોવાથી જ આને મહામંદિર કહેવામાં આવે છે.

પ્રભુદર્શનથી મન પાવન બને છે

મુખ્ય દ્વારના ઉંબરમાં પગ મૂકતાં જ ક્યાં પહેલા દર્શન કરવા જવું? તે વિચારમાં મુગ્ધ બનેલ (મુંઝાતો) ભાવિક શ્રી આદિનાથદાદાની ભવ્યમૂર્તિના દર્શનથી તે તરફ જતી જાજવલ્યમાન આરસની પગથાર દ્વારા અંદરના દરવાજે પહોંચી જાય છે અને પહોંચતા જ આંખ ઠરી જાય છે. અહો કેટલો વિશાળ ડોમ ! તેમજ નાંખી નજરે નીરખી ન શકાય એટલો ઊંચો માણેક સ્થંભ. આ મહામંદિરની વિશ્વભરમાં સૌથી મોટી એ જ વિશિષ્ટતા છે કે ૪૨ ફૂટ ઊંચો અને ૭૦ ફૂટ પહોળો ગોળ ધુમ્મટ(ડોમ) પથ્થરથી જ તૈયાર થયેલ છે. વીંટી જેવા આ વર્તુળાકારમાં ૪૨ ફૂટ ઊંચો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો અષ્ટમંગલથી તેમજ છેક ટોચ ઉપર ઊંચા કમળની પાંખડીઓથી સુશોભિત માણેકસ્થંભ રત્નની જેમ દીપી ઊઠે છે. માણેકસ્થંભની ચારે દિશામાં વર્તમાન ચોવીસ તીર્થકરોની ભાવોલ્લાસ જગાડતી ૨૪ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. આ ચોવીસમાંથી ચારે બાજુના મૂળનાયક તીર્થકર શ્રી આદિનાથજી, શ્રી શાંતિનાથજી, શ્રી નેમિનાથજી, શ્રી પાર્શ્વનાથજીની ૪૧-૪૧

(IV)

ઈંચની આધ્યાત્મિક ચેતનાને જાગ્રત કરતી પ્રતિમાઓ સુંદર પવાસણ ઉપર બિરાજમાન છે. તેમજ ડોમની ગોળાઈમાં ચારે દિશામાં કુલ ૨૭-૨૭ના વિભાગમાં, જુદાં જુદાં નામોથી વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ કુલ ૧૦૮ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિઓ થાંભલા વિનાની, ઝૂલતી કમાનો ઉપર રહેલ ધુમ્મટવાળી જુદીજુદી મીની (નાનીશી) દેવકુલિકામાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે. દરેક પ્રભુની પલાઠીમાં શ્રી સમવસરણ મંદિરના પ્રતીક સહિત લાંછનો કળામયતાથી કોતરવામાં આવેલ છે. આ રીતે એક સાથે થતા ૨૪+ ૧૦૮ = ૧૩૨ પ્રભુના દર્શનથી જીવન-મન પાવન બની જાય છે.

આ છે મહામંદિરનું આંતરદર્શન

પ્રભુદર્શનથી પાવન પથિક પ્રાણપ્યારાં એવા ઐતિહાસિક તીર્થોનાં દર્શન કરવા બહાર આવે છે. જ્યાં સામેની ગોળાઈમાં ૨૭-૨૭ના ૪ વિભાગમાં ભારતભરનાં ૧૦૮ તીર્થનાં જિનાલયો, તેના મૂળનાયક ભગવાન, તેનો ઇતિહાસ અને પરિચય સાથે, જે તે તીર્થોમાં જઈને લીધેલ આબેહૂબ તસ્વીરો આધુનિક લેમિનેશન પદ્ધતિથી આરસ પર મૂકવામાં આવેલ છે. શ્રી ગિરિરિજથી શરૂ કરી રાજ્યવાર ગોઠવેલ ૧૦૮ તીર્થપટ્ટોના દર્શનથી દર્શક જાણે તે તીર્થોની યાત્રા કર્યાનો સંતોષ અનુભવે છે. તે તીર્થપટ્ટોની સામેની ગોળાઈમાં પ્રભુ શ્રીવીરના સમયથી આજદિન સુધીમાં થયેલાં. ધર્મ-સંઘ-દેશ અને સમાજ માટે પોતાનું આગવું સમર્પણ કરનાર પુણ્યવંત એવા ૨૭ સાધુ, ૨૭ સાધ્વીજી, ૨૭ શ્રાવક અને ૨૭ શ્રાવિકાનાં ચિત્રો પણ આરસ ઉપર લેમિનેશન કરી મૂકવામાં આવ્યાં છે. અત્યારે પણ ઇતિહાસનાં પાનાં ઉકેલતાં જાણવા મળેલ ઐતિહાસિક હકીકતો દ્વારા આ ચિત્રો જે રીતે બેનમૂન તૈયાર કરેલાં છે, તે જોતાં લાગે છે કે આ ચિત્રપટ્ટો લાગવાથી આ મહામંદિરની દર્શનીયતા/ઐતિહાસિકતાનો ઘણો જ વધારો થયો છે અને સાથે સાથે જૈન ઇતિહાસમાં એક સુવર્ણપૃષ્ઠનો ઉમેરો થયો છે.

મહામંદિરમાં શિલ્પની સાથે સાહિત્યનું ગઠન

સમવસરણ મંદિરના અંદરના ચારે દરવાજા ઉપર તીર્થકર પ્રભુના ચાર વિશિષ્ટ વિશેષણોને દર્શાવતા - (૧) મહામાહણ; (૨) મહાગોપ; (૩) મહાસાર્થવાહ; (૪) મહાનિર્યામકનાં દર્શ્યો કલાત્મક રીતે કંડાર્યા છે. વળી ચારે દિશાના ચાર મુખ્ય દરવાજાની આજુબાજુના બે-બે બ્લોક (રૂમ) કુલ આઠ બ્લોક સુંદર નકશીકામનાં દ્વારોથી શણગાર્યા છે. પહેલા-બીજા દ્વારમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીના, ત્રીજા દ્વારમાં શુભ શુકન, ચોથા દ્વારમાં ચાર શરણ, ચાર સાધન અને ચાર પ્રકારનાં દાનના; પાંચમા-છઠ્ઠા દ્વારમાં નવકાર-વજ્રપંજરની વિવિધ મુદ્રાના અને નવકારના પદોનાં પ્રતીકો, સાતમા દ્વારમાં આઠ પ્રતિહાર્ય અને આઠમા દ્વારમાં અષ્ટમંગલના

પ્રતીકો ઝીણવટભરી દૃષ્ટિએ જોતાં નજરે ચઢે છે. આઠે બ્લોકમાં પહેલામાં હમણાં વહીવટી ઓફીસ છે, બીજામાં ગુરુગણ પ્રદર્શિત કરતું ભવ્ય ગુરુમંદિર - શ્રી ગૌતમ સ્વામીજી, પૂજ્ય શાસનસમ્રાટ, પૂજ્ય શ્રી વિજ્ઞાનસૂરિજી મ.સા, પૂજ્ય ધર્મરાજ ગુરુદેવની ગુરુ પ્રતિમા તથા મા ચક્કેસરી ને મા પદ્માવતીની મૂર્તિઓથી દીપે છે. જ્યારે બાકીના બીજા બ્લોકમાં અતીત, અનાગત ને વર્તમાન ચોવીશીનો ખ્યાલ પણ આપવામાં આવશે. શાશ્વતા તીર્થકરોના પરિચય ચિત્રોની સાથે ૬૩ શલાકા પુરુષ, ૪૫ આગમની પાંચ વાચના, અઢી દ્વીપ, ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી કાળ-પાંચમા-છઠ્ઠા આરાની તેમજ શ્રી વીરપાટ પરંપરાની સમજ આપતાં ચિત્રો વગેરે મૂકવામાં આવશે.

મહામંદિરનું હૃદયંગમ બહારનું ભવ્યદર્શન, સદેહે વિચરતા ભાવ જિનેશ્વર ભગવંતની લોકોત્તર પુણ્યાઈનો ખ્યાલ

શ્રી સમવસરણ મહામંદિરના અંદરના વિભાગોના દર્શનથી પ્રભાવિત પુણ્યાત્મા ઉપર બિરાજમાન પ્રભુ શ્રીવીરને વંદન કરવા ઉત્કટ બની બહાર આવે છે. ત્યાં ચારે મુખ્ય દરવાજા ઉપર તીર્થકર પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકનાં કંડારેલા દશ્યોને, નીકળતાં જમણી બાજુએ પથ્થરમાંથી બનાવેલ, સાક્ષાત્ જેવી લાગતી ગાડામાં રહેલ ઊંચી ઈન્દ્રધ્વજને, વિશાળ ભીંતો ઉપર પથ્થરમાં કંડારેલ રાજા દશાર્ણભદ્ર ને ઈન્દ્ર મહારાજની પ્રભુવીરના ચરણોમાં આત્મસમર્પણ ભાવ પ્રકટ કરતા પટ્ટને, પ્રદક્ષિણાકારે આગળ વધતાં પાછળના ભાગમાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ ને કૃષ્ણ મહારાજા ; શ્રી પાર્શ્વનાથજી, શ્રી આદિનાથજી પ્રભુ ને મરુદેવા માતાજીના પટ્ટને તેમજ શ્રી પ્રભુવીર પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમર્પિતતા પ્રકટ કરતા શ્રેણિક મહારાજની ભક્તિનાં દશ્યોને તેમજ નાની નાની વાડીઓને જોઈ પ્રસન્ન બને છે. જ્યારે યાત્રિકને પૂજા-ભક્તિ કરવા માટે જરૂરિયાતવાળુ સાધન જોઈએ, તે માટે ડાબી બાજુએ રહેલ ભક્તિભવન તરફ નજર જાય છે. જ્યાં આધુનિક સોલાર મશીન દ્વારા યાત્રિક માટે ગરમ-ઠંડા પાણીની સુંદર વ્યવસ્થા છે અને પ્રભુની પ્રસાલ પૂજા માટે જરૂરી પાણીનો સંચય સમવસરણની અંદર રહેલ ટાંકામાં તેમજ નવા તૈયાર થયેલ કુંડમાં થાય છે. યાત્રાળુની આ બધી વ્યવસ્થા જોઈ સમવસરણ ઉપર જવા માટે પગથિયાં ચઢતાં નાના નાના પથ્થરનાં કુંભો, કાંગરા, સુંદર તોરણ-કમાનોવાળા ચારે તરફના બારે દરવાજા, પહેલા ગઢમાં પથ્થરમાં કંડારેલા વિવિધ વાહનો, બીજા ગઢમાં વિભિન્ન પશુ-પક્ષીઓ, ત્રીજા ગઢમાં સાધુ-સાધ્વી-મનુષ્ય-સ્ત્રી-દેવ-દેવીઓની બારે પર્ષદાને નિહાળતો, તો ક્યારેક વિશિષ્ટ થાંભલીએ ટેકણ ઉપર ટેકો લેતો, ધીમે ધીમે ૧૦૮ પગથિયાં ચઢી ઉપર પહોંચે છે. જ્યાં સુંદર પવાસણ ઉપર શ્રી મહાવીર સ્વામીજીની સાત હાથની કાયાને લક્ષમાં રાખીને પદ્માસને બેઠેલ ૬૧ ઈંચની પ્રતિમા અષ્ટપ્રતિહાર્ય સહિત

ચારે દિશામાં બિરાજમાન છે. ઉપર માત્ર પથ્થરથી જ નિર્માણ કરેલ અશોકવૃક્ષ અને ચૈત્યવૃક્ષનું સુંદર ડાળી પાંદડાં સાથે નિર્માણ કર્યું છે. ૨૭ ફૂટ ઊંચા અને ૩૭ ફૂટનો વ્યાપ ધરાવતા આ વૃક્ષનું વજન અંદાજે ૫૦૦ ટન છે. તે બધું વજન વૃક્ષની વડવાઈ જેવા દેખાતા તોતિંગ થાંભલા ઉપર પથરાઈ ગયેલું છે. પાંગરતા પરોઢિયે/પ્રભાતે પરમાત્માના પૂજકને અહીં અનુપમ આત્મિક આહ્વાદ અવનવા અનુભવ થાય છે.

આ રીતે શ્રી સમવસરણ એ માત્ર મંદિર નહિ, બલ્કે મહામંદિર છે, જેમાં જિનશાસનની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ભવ્યતા, શિલ્પ અને રંગરેખામાં ગુંજી ઊઠે છે.

* * * * *

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ ટ્રસ્ટીમંડળ તથા પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

- (૧) શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ફોન નં. ૦૨૮૪૮-૨૪૮૨, ૨૫૬૧
શ્રી સમવસરણ મહામંદિર, તળેટી રોડ, પાલિતાણા - ૩૬૪૨૭૦
- (૨) શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ખૂબચંદ શાહ
C/o રતનચંદ જોરાજી એન્ડ કું., ગોડીજી બિલ્ડિંગ નં. ૧, કીકા સ્ટ્રીટ,
પાયધુની, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨.
- (૩) શ્રી કાંતિલાલ રતિલાલ શાહ
સરદાર સોસાયટી બંગલો, સુરેન્દ્રનગર - ૩૬૦ ૦૦૧.
- (૪) શ્રી અચ્ચિનભાઈ શાંતિલાલ સંઘવી
કાયસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપુરા, સુરત.
- (૫) શ્રી અનિલભાઈ શાંતિલાલ ગાંધી
૧૧૦, મહાકાન્ત બિલ્ડિંગ, વી. એસ. હોસ્પિટલ સામે, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬.
- (૬) શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ચંદુલાલ વખારિયા
C/o વખારિયા બ્રધર્સ, જવાહરચોક, સુરેન્દ્રનગર - ૩૬૩ ૦૦૧.
- (૭) શ્રી હર્ષદરાય પ્રેમચંદ શાહ
C/o ધર્મેન્દ્ર વાસણ ભંડાર, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૧.
- (૮) શ્રી હર્ષદરાય ચુનીલાલ
ભારત ટ્રેડિંગ કંપની, ૧૧૧, ટનટનપુરા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૮.

(VII)

- (૯) શ્રી મુકેશભાઈ જમનાદાસ શાહ
૩૬, સંપતરાવ સોસાયટી, અલકાપુરી, વડોદરા.
- (૧૦) શ્રી રમેશભાઈ ગાઠાણી
૨, સ્વીનગર બંગલોજ, સેટેલાઈટ રોડ, સોમેશ્વર જૈન મંદિર સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- (૧૧) શ્રી કીરીટભાઈ ચુનીલાલ શાહ
સી-૨૭, વસુંધરા એપાર્ટમેન્ટ, ત્રીજે માળે, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.

* * * * *

નીચેના પુસ્તક વિકેતાઓ પાસેથી પણ શ્રી જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત પુસ્તકો પ્રાપ્ત થશે.

- (૧) સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧
- (૨) પાર્શ્વ પ્રકાશન
ઝવેરીવાડ નાકા, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- (૩) નવભારત સાહિત્યમંદિર
શ્રી મહાવીર સ્વામી દેરાસર પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
- (૪) નવભારત સાહિત્યમંદિર
૧૩૪, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨
- (૫) સેવંતીલાલ વી. જૈન
૨૦, મહાજન ગલી, પહેલે માળે, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨

શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ ગ્રંથ શ્રેણી

ક્રમ	ગ્રંથનું નામ
૧.	પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૧
૨.	પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૨
૩.	પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૩
૪.	પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૪
૫.	શ્રી વીશ સ્થાનક તપ આરાધના વિધિ
૬.	શ્રી વીશ સ્થાનક તપ (કથાઓ સહિત)
૭.	શ્રી વીશ સ્થાનકની કથાઓ
૮.	વંદુ જિન ચોવીશ
૯.	ભક્તિ વૈભવ
૧૦.	પ્રાકૃત વિજ્ઞાન સંક્ષેપ
૧૧.	હે જીના જાગીશ
૧૨.	પ્રતિષ્ઠા કલ્પ- અંજન શલાકા-પ્રતિષ્ઠાવિધિ (દ્વિતીયાવૃત્તિ)
૧૩.	દશવૈકાલિકસૂત્રમ્
૧૪.	કર્મપ્રકૃતિ ભાગ-૩
૧૫.	મૌન એકાદશી પર્વ
૧૬.	અભિધાન ચિન્તામણિ નામમાલા
૧૭.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૧ - અંગ આગમ
૧૮.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૨ - અંગબાહ્ય આગમો
૧૯.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૩ - આગમિક વ્યાખ્યાઓ
૨૦.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૪ - કર્મ સાહિત્ય-આગમિક પ્રકરણ
૨૧.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૫ - લાક્ષણિક સાહિત્ય
૨૨.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૬ - કાવ્ય સાહિત્ય
૨૩.	જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૭ - કન્નડ-તામિલ, મરાઠી
૨૪.	પ્રમાણ મીમાંસા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત, ગુજરાતી અનુવાદ સહિત
૨૫.	જૈન ધર્મ-દર્શન, મોહનલાલ મેહતા(ગુજરાતી અનુવાદ)

दीर्घाकारावुत्तरं
महाराष्ट्रपुराणीय

सुवनायकुडि नासुवनाकाथी वा विहादिरममामिना ॥ १७२ ॥ ज्ञानरत्नम

मर्थमयाभिः कुमार
माननः सुचुडिसि
प्राप्तिरयन्तिकनाव
नका ॥ ७२ ॥

मनदवां ॥ ७५ ॥ वायुमानपमानाद्ये सायुत्रुमज्जलांगानेनद्वेदत्रतीयावध
के ॥ ७५ ॥ ममानरीकनातिनाकदवतामवमाने सुमिआकारयामासघनाह
वृत्तगां ॥ ७५ ॥ मवादवीओमरुं त्रुम सुहावनिबहथी ॥ शुक्तिभासेतिनाशुक्रव
नेविदना ॥ ७५ ॥ विरुडमनामना कमावापरवमज्ञज्ञताशुजातीवक

त्राकाकानिनासिध
उपनेदनानाकने
ककमस्यावामा
उपयेशवनावे
काशुदाणराकउ

नरनमोभिकनाकुयो ॥ वातेकजनमीकृषिसरसायदिगाभिव ॥ ७५ ॥ प
कृशुवावतना ॥ सेमाराडिमननमोभिकणापरमगासिना ॥ ७५ ॥ जनन
वृत्तिवधपेदिशुना सुववासीनेनिलगाद सुवराकेमसेधम ॥ १७
त्यकेद्यागभिक्षियायनमसामो प्रनेविप्रमावाकतु सुभायदने
मिकमेडने ॥ ७५ ॥ यथेशिरवाप्रवकरआरवापनाकिने ॥ १७ नट

गाः सुया ॥ ७३ ॥ काला
काश्राव सुवाद्यान
धुमीनदमनः निरार
ता ॥ ७३ ॥

त्मावयैवापयमदिया ॥ ७५ ॥ निरुत्युपशुकरिनायकं सुवुतधता ॥ ७५ ॥
ताकसुनासादुषा ॥ ७५ ॥ वरोगनाकराकाजावादायमितनमुपअपालयु
दावा ॥ ७५ ॥ गझदीभाएगतिनअसियमापानक चक्रुता ॥ काकेगया ॥ ७५ ॥
तकश्राविवन ॥ ७५ ॥ नारत्रशुकुशितोयात्रनापजिधापेति ॥ ७५ ॥ नडापि

पयमवाउनधुराधु
पटिकांनाराचुशा
शिकका ॥ ७१ ॥ शोभ
नसिपिचानेनांभ
ननापसपनीयप्रम

अशुद्रवमापधयलणा ॥ सुवनासिकोशोकातरपनिघना ॥ दवीधधर्म
दारव सुधरो ॥ ७५ ॥ विरमावयैवाविदसारा ॥ ननेसमाधिना ॥ मादेइकाकु
मासुष्टुमापिगतप्रमो ॥ ७५ ॥ विज्ञानसुनाद्यापिनातिगाजासुमारना ॥
पिसायादीवातानरनिमातसुया ॥ ७५ ॥ सुववाभासवकजनाजायकुड
दाइधजानयोनसुरुपापिथिहाअनाशुयोदिघातनाधिकार्ये सुप्र

धरात्रमेाससुद
शिदवमाशुष्टु
तसुविकमिवकुड
धयैनाः सुदोसुर

इयंतीनाकणरसिसुदेवतुर्वमीसुली मापेववसेविमानियत ॥
कविसेघावलावलपववा ॥ ७५ ॥ आनीयवाभरा ॥ ७५ ॥ दहनवो
सुरगा ॥ ७५ ॥ ववदिसंदजलिरीयाकुलिराससुता ॥ ७५ ॥ नमदुष्टपिना
लीलयिवकगतिवपसाभिघः कसुमाशुदत ॥ ७५ ॥ सुप्र

सादुसाधियांनसधु
नयानामिदविदनिवसा
एतसुप्रवगनाः श्रयस
केनिशुसंयंरसेधन
७५ ॥ निनिसायगामि

कगायनामननायनाकिरावमं गमः ॥ नविद्यत्यवाधोर्येणचामैवमीचौत
लिधिवानन्यटीचाडाइमिराकदसाउनिवितनालबलिघा ॥ ७५ ॥ दहनका
सापिना ॥ ७५ ॥ नयवसिधनितायंममद्यानानवः ॥ ७५ ॥ कमारघाचुमपाव
मानघाडकारता ॥ ७५ ॥ नसुमाप्राप्राधिजगवादसुदितप्रमो ॥ ७५ ॥ सुप्रसुम
वेरामानसुया ॥ ७५ ॥ विधययामरुं सारखेइणदकणयप्रधियांनवडी सुमी

नामवापसावचमय्युवाकमडरापु-
चउनः॥१७॥ वाआशदीकणकरोचुनयरे
पटाःकरदिनातज्ञामडराअउरगापी

मातापुत्रनाजितकडवातकना
चउनायचुदिनाचउरमाकाद्याह

रका॥१८॥ अकप्रिसीमयासिः कमा-
॥३०॥ पंचनिः कलका॥ तनाः सुचुरिसोच-
रिसना॥५॥ विस्वास्वीडियरुदिसनव
सुमाअपि॥१॥ कनका॥

कलउवा॥१९॥ वाशमानवमान
का॥२०॥ मस्मानरेजिनातकत
उरुगो॥३॥ मवाटवीजोनरुंउ-
नेषिदना॥३॥ अचिसहमनाउ

नामिवाषमासापिनानामिध
स्मिंवेसुमिउपनननालाकने
किंवमलाकिंकन्यराभाश
नपातनप्रुष्येरावभानरोडुन
श्यागामीनिकाशदागराउपव

नस्वमाभिकनारुपाव
कशुवावतनमा॥ मेभा
वचुमिउपविडिनास
त्यकद्यागमिडियायन
धिकमंडलाउरुजयिष

यसुरावृषकराणाः सुयौ॥३३॥ नजोला
उमथदा॥३६॥ राकाजावसुकाश्याना
मिहाया॥३७॥ कर्षुमीनहहाताः गिस्वर
नयानिगयावतास॥

सावयेवार्थयमक्षिया॥३३॥
नाकसुमासादुरो॥३५॥ वरुवा
दवा॥३६॥ सिद्धीमराणानिल
तकशुजापिम॥३७॥ नाव

कयमेकसा॥५५॥ पमसाउनधुवापु
गापनुः सुसाधुपटिआनागाचुरा
दवेष्टुरवा॥५६॥ नीकका॥५७॥ कोभुः
येकदियमअतसपिप्रासासेनाक
वाचुरवा॥५८॥ संतापसपनीयथम

अशउवना॥५५॥ यदणामि
दारव सुधरो॥५६॥ विरमाउ
साकसुश्रीमपिरातथमो
पिसायाश्रीधानामसिम
दा॥५७॥ जातशानसुकराप

लायवशारात्रलोसमसुंरु-
डोदवाशिदवमाआअघां
॥५९॥ विनउविंकमिपुशुमि
पलालिधयेनास्पुदेाचव

इयमीलाकणउरि
कतिमेधुवलावा
शुराना॥६०॥ वरुदकि
।लायविकरगा

धनावनीनसिमीधुः वादुसाधिणासिमधुदि
सुलेननउवेजानामयातामिउरिउधेउमा
लकणानिमानयिथतुसत्रपगनाः अउम-
अशुयागिधिनः॥६१॥ कानशुअयथरामेधन
नोऊनकाऊया॥६२॥ पडनिमियायसामिउ

कशाशनाअननायसाविरा
लिपिवज्ञानन्यदीशुडाइशोमि
सापिताकरान्यणसिउनिता
सानशरुकरानाज्ञानुकराप
वेरमानस्ययो॥६३॥ विपयया

श्री १०८ जैन तीर्थ दर्शन ललपन-समवसरण महामंदिर
- पालीताला